

THE LIBRARY
OF THE

Periodical Collection

CLASS

BOOK

KYRKOHISTORISK ÅRSSKRIFT

UTGIFVEN AF

HERMAN LUNDSTRÖM

TIONDE ÅRGÅNGEN

1909

A.-B. AKADEMISKA BOKFÖRLAGET, UPPSALA

UPPSALA 1909
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Innehållsförteckning.

Uppsatser och Undersökningar.

	Sid.
S. BRING. Fördraget i Altranstädt	I
J. E. BERGGREN. Hvad innehöll den trosbekännelse, som drottning Kristina aflade vid sin offentliga öfvergång till den romerska kyrkan?	23
O. THEDING. M. Luthers lilla katekes i dess tidigaste svenska dräkt.	
I. De viktigaste bevarade tyska katekestycken från Luthers lifstid	29
II. Bibliografiska och textkritiska meddelanden rörande de äldsta svenska katekeseditionerna	36
III. Svenska katekestyck från tiden 1593—1617	49
IV. Den svenska katekesöfversättningens sammansättningsleder, ordningsföljd och text i öfverensstämmelse med 1531 års Schirlentzska upplaga, men äfven med ett sydtyskt tryck från år 1545	58
V. Textkritisk jämförelse mellan de tyska editionerna 1531 och 1545 samt den svenska texten	63
VI. Förbindelselinjer mellan den lågtyska Magdeburgerkatekesens latinska text och den svenska öfversättningen	71
VII. Spår i Laurentii Petri kyrko- och skolordning 1571 af att Magdeburgerkatekesens uppställning med dess två olika hufvudafdelningar förekommer äfven i Sverige	86
VIII. När utkom Luthers lilla katekes första gången på svenska?	95
IX. Finnas några omständigheter, som tyda i högre eller ringare grad på, att 1572 års svenska katekesedition ej är den första?	104
X. Från hvem härrör den svenska katekesöfversättningen?	110
EVA FRYXELL. Bref rörande ärkebiskop J. O. Wallin	114

I. COLLIN. Bibliografiska Miscellanea.	
I. När trycktes det Svenska Gradualet?	129
II. Tvänne tryckta latinska tideböcker för Linköpings och Skara stift	132
III. Några svenska katekesfynd	137
IV. En hittills okänd upplaga af Odense-breviariet . . .	144
V. Munkfisken. Ett nyfunnet flygblad från reforma- tionstiden	152
VI. En plattysk copia af ett hittills okänt Karl V:s pla- kat mot Luthers skrifter 1526	157
H. LEVIN. Bidrag till Visby stifts historia (Forts.)	169
H. LUNDSTRÖM. Ur »själfbekännelser» från början af förra århundradet (Forts.)	208

Meddelanden och aktstycken.

N. JACOBSSON. Några aktstycken från arkivet i Herrnhut till belysande af grefve Zinzendorfs första förbindelser med Sverige och den svenska herrnhutismens uppkomst (forts. och slut från föreg. årg.)	1
H. LUNDSTRÖM. Handlingar från rättegången med Olaus Petri och Laurentius Andreæ i Örebro 1539—40	54
H. LUNDSTRÖM. Handlingar angående Karl IX:s räfst med professorerna i Uppsala med anledning af deras bref till konung Sigismund år 1598 m. m.	
I. Uppsalaprofessorernas bref till konung Sigismund den 20 Sept. 1598	85
II. Joakim Olavi berättelse	88
III. L. Paulini Gothi berättelse, inlagd i rätten den 29 juli 1606	91
IV. Tillägg af Paulinus. Zedel i brefwet	93
V. Ärkebiskop Abrahamus Andreæ Angermannus' egenhändiga berättelse	95
VI. Egenhändigt cirkulär af ärkebiskop Abraham. Odat. . .	99
VII. Ärkebiskopens egenhändiga motskrift mot profes- sorerna	100
VIII. Joachimus Olavi andra berättelse ² / ₁₀ 1606 (Orig. ibid.)	104
IX. Uppsalaprofessorernas berättelse med egenhändiga randanmärkningar af konung Karl IX	109
X. Professorernas svar på Karl IX:s »punkter»	116

H. LUNDSTRÖM. Biskop Kenicius i Skara supplik af år 1603 hos hertig Karl att erhålla transport till kyrkoherdeämbetet i Gefle	121
H. LUNDSTRÖM. En drastisk supplik från år 1624 af en sacellan från Strängnäs stift till änkedrottning Kristina d. ä.	123
K. H. KARLSSON. Synodalstatuter af biskop Brynjulf i Skara, utfärdade den 7 juli 1280	127
D. FEHRMAN. Johan Wingårds självbiografi	131
K. B. WESTMAN. Nicolaus af Cusa och mästern Matthias de Suecia	145
Underrättelser	148

Granskningar och anmälningar.

JACOBSSON, N. Den svenska herrnhutismens uppkomst, akademisk afhandling. Uppsala 1908. Anm. af <i>Hj. Holmquist</i>	156
CURTELIIUS, ELISABETH. Carl Eric Læstadius, en bild ur en norrländsk prästsläkts lif. Uppsala 1908. Anm. af <i>H. Lundström</i>	160
<i>Sakkunniges utlåtanden angående skickligheten hos de sökande till professorsämbetet i kyrkohistoria och symbolik vid universitetet i Lund 1908/9.</i>	
I. Biskop Ahnfelts utlåtande	163
II. Professor Gummerus' utlåtande	166
III. Professor Lundströms utlåtande	177
P. H. BROWN. History of Scotland, vol. 2. Cambridge 1902.	
P. H. BROWN. Scotland in the time of queen Mary. London 1904.	
ANDREW LANG. John Knox and the Reformation in Scotland. London 1905.	
J. P. WHITNEY. The Reformation. London 1907.	
THOMAS M. LINDSAY. A History of the Reformation, vol. II. Edinburgh 1907.	
J. H. SHEPHERD. Introduction of the History of the Church in Scotland. London 1906.	
ANTHONY MITCHELL. A short History of the Church in Scotland. London 1907. Anm. af E. I.—II	183
Skrifter utgifna af Kyrkohistoriska Föreningen	203
Till redaktionen insända skrifter	207

Fördraget i Altranstädt

den 1 sept. 1707.

»I dag hylla och tacka vi beskyddaren af den evangeliska trosfriheten, konungen, som fortsatt Gustaf Adolfs verk, i det han med höjdt svärd framtvang genomförandet af den Westfaliska freden och verkade rätt och rättfärdighet åt de evangeliska schlesierna.» Så ungefär föllo orden, när grefve Hohenthal-Dölkau aftäckte den minnespelare af svensk granit, som på slotet Altranstädts borggård rests till minne af det fördrag, som återvann åt de schlesiska protestanterna deras religionsfrihet. Tvåhundraårsminnet af denna händelse firades, särskildt i Sverige och Schlesien, och framkallade där varma erkännanden af betydelsen i Karl XII:s insats för trosfriheten. De schlesiska tidningarna innehöllo långa redogörelser för fördraget, dess tillkomst och utförande. Med entusiasm framhölls dess för alla tider bestående värde. Man sökte också genom en *billig* folkskrift göra det bekant bland en större allmänhet. Från svensk sida utkom äfven en festskrift, en elegant och flott men dyrbar publikation, som lämnar en på arkivaliska källor stödd redogörelse för nämnda fördrag, meddelar i aftryck en del hithörande handlingar samt afbildningar af samtida allegoriska bilder och minnespenningar. Det är denna, som närmast gifvit anledning till att fördraget i Altranstädt här upptagits till förnyad behandling, icke så att denna uppsats gör anspråk på att bringa i dagen några nya fakta vid redogörelsen för dess tillkomst. Den är blott ett försök att se sakerna i annat sammanhang och ur ändrade synpunkter.¹

¹ Till föreliggande uppsats — ursprungligen ett föredrag i »Historiska Föreningen» i Lund den 15/11 1907 — ha hufvudsakligen användts följande källor: *E. Carlson*, Fördraget mellan Karl XII och kejsaren i Altranstädt 1707. Stockholm 1907. (Pris — 8 kr.). Denna är i det stora hela blott ett omtryck af en i Historisk Tidskrift. Årg. 17 (1897), s. 75—96 publicerad

Redan efter freden i Traventhal, som tvingade Danmark att utträda ur förbundet mot Sverige, hade i Karl XII:s planer för konung Augusts krossande ingått ett anfall på dennes arf-land Sachsen. Af hänsyn till sjömakterna — England och Holland — samt den oro ett sådant företag skulle åstadkomma i Tyskland undvek han att då taga ett sådant steg. Äfven under de följande krigsåren lämnade han aldrig denna tanke, fastän den ej kom till utförande förr än på hösten 1706.

Vid den tidpunkten voro också förutsättningarna för ett infall särdeles gynnsamma. Den förenade sachsisk-ryska hären var fullständigt tillintetgjord genom fältmarskalken Rehnskölds glänsande seger vid Fraustadt (febr. 1706). Ryssarna voro drifna ut ur Polen genom Karl XII:s militära operationer kring trakten af Grodno (april—juni). Inga betänkligheter behöfde råda gentemot sjömakterna och kejsaren i deras strid mot Ludvig XIV om det spanska arfvet, ty faran för ett franskt infall i Tyskland var afvärjd genom hertigen af Marlboroughs seger vid Ramillies. Sachsen låg värnlöst för segraren, ty den af August insatta regeringen hade försummat att vidtaga de af honom påbjudna försvarsanstalterna. Med lätthet sprängde Karl XII de få sachsiska posteringar — resterna af den slagna hären — som utsatts för att

uppsats: Karl XII och kejsaren 1707. Sveriges sista bragd som evangelisk stormakt. På några ställen — är det bokens karaktär af festskrift, som förorsakat det? — har förf. modifierat och mildrat sina hårda omdömen om Karl XII och hans politik. *E. Carlson*, Om Karl XII:s vistelse i Sachsen 1706—1707 med särskild hänsyn till det nordiska krigets inverkan på spanska tronföljarstriden. Stockholm 1877. *H. Brulin*, Altranstädt-minnet, i: Det nya Sverige. Årg. 1 (1906—07), s. 322—331. *H. Lundström*, Sverige — protestantismens skyddsmakt i Europa, i: Kyrkohistorisk årsskrift. Årg. 7 (1906), s. 113—129. *J. Goll*, Der Vertrag von Alt-Ranstaedt. Prag 1879. *H. G. Schmidt*, Die Konvention von Altranstedt von 22 August 1707. Leipzig [1906]. (Pris 1,10). *G. Saran*, Die Schwedische Invasion in Kursachsen und der Friede zu Altranstädt. Halle 1878. (Pris 36 öre). *Soffner*, Die Altranstädtische Convention (1702) und die Kaiser Josephinische Pfarr-fundation für Schlesien (1710). Breslau 1897. *A. Günther*, Sachsen und die Gefahr einer schwedischen Invasion 1706. Pegau 1903. *A. Günther*, Das schwedische Heer in Sachsen 1706—1707, i: Neues Archiv für sächsische Geschichte und Altertumskunde. Bd XXV (1904), s. 231—263. *C. v. Noorden*, Europäische Geschichte im achtzehnten Jahrhundert. Bd I: 2. Düsseldorf 1874. På några ställen har jag dessutom varit i tillfälle att i Riksarkivet taga kännedom om hittills ej använt material.

bevaka gränserna. Med möda kunde Schulenburg, den sedan i kriget mot turkarne så berömde fältherren i venetiansk tjänst, samla de spridda skarorna och föra dem undan genom Thüringen mot Rhen. Efter några dagars förhandlingar fanns intet annat val än att ingå på segerherrens villkor.

Freden i Altranstädt den 24 september (nya stilen) gaf bland andra bestämmelser Karl XII rätt att i Sachsen få »läggia sit krigsfolk i winterqwarter.» Och en längre tids kvarstannande där — det blef längre än hvad fredsinstrumentet afsett — var också nödvändigt för att låta hären hvila ut efter strapatserna under de senaste sträckmarschernä öfver Polens slätter och förstärka den genom värfningar för det stundande fälttåget mot Ryssland. Vidare sökte August i det längsta att undandraga sig uppfyllandet af alla fredsvillkoren, och det var endast trycket af den svenska härens närvaro, som förmådde honom att rätta sig efter Karl XII:s bestämda fordran.

Till dessa båda skäl kan läggas ett par andra. Det kan vara möjligt — det antydes redan här — att Karl XII från början haft för afsikt att hjälpa de förtryckta protestanterna i Schlesien, men huru och på hvad sätt, det fick framtiden utvisa. Med bestämdhet torde däremot kunna påstås, att liksom infallet i Sachsen närmast hade till uppgift att tvinga August att nedlägga sin polska konungakrona, så afsåg Karl XII:s kvarblifvande där, som han själf uttrycker det, »att igenstoppa ådran och springekällan, hvarutur så stor olägenhet oss såväl som det gemena bästa har tillflutit.» Han ville med andra ord göra det så svårt som möjligt för August att resa sig i ryggen på den svenska hären, när den gick mot Ryssland. Därför ville Karl XII ej medgifva någon nämnvärd lindring i de hårda kontributioner, som invånarna — äfven det eljest skattefria ridderskapet — måste betala till den svenska hären, som förlagts rundt om i landet. Därför tåldes ej heller någon godtycklig plundring eller utpressning, emedan en systematisk beskattning kunde gifva mera och i längden verka mera förlamande. Sådan var den tidens krigföring, att ett ockuperadt land, som ej kunde direkt användas som operationsbas, utsögs så, att det ej heller skulle komma motståndaren till godo. Och Sachsen blef verkligen så medtaget särskildt i ekonomiskt afseende, att det först så sent som 1720 efter några goda skördar åter kom i sitt gamla välstånd.

Det var en lysande och inflytelserik ställning Karl XII intog under första delen af året 1707, där han med sin segerrika här stod midt i hjärtat af Tyskland. För några månader flyttades brännpunkten i dåtidens invecklade diplomati från Haag, där trådarna eljest löpte samman, till Leipzig och knötos kring den svenske konungen och hans afsikter. Det lider intet tvifvel, att Karl XII, om han velat, då kunnat uppträda som skiljedomare i striden mellan de allierade och Ludvig XIV och likaså, att om Karl XII förenat sig med endera, dessa afgjordt fått öfvervikten och kunnat föreskrifva den andra parten fredsvillkoren. Ty genom nederlagen vid Ramillies och Turin, Karl III:s temporära framgångar i Spanien och förlusten af Flandern, Bajern och Italien hade Ludvig XIV:s maktställning blifvit så försvagad, att han såg sina härar nödgade att endast hålla sig på defensiven, och han hade till och med gjort hemliga anbud om fred, som dock ej kunde antagas. För de allierade, som under sådana förhållanden trodde sig snart kunna tvinga Frankrike att antaga de principer för en förlikning, de uppställt, blef och var vistelsen i Sachsen en ständig källa till stora farhågor. Med bäfvan väntade de, att de smärre tyska riksständen skulle hemkalla sina i sjömakternas tjänst stående trupper för att skydda egna intressen. Om Ludvig XIV:s bemödanden att vinna Karl XII för en fredsmedling fört till önskad resultat, riskerade de allierade genom en vägran att få honom till fiende och underlåto därför allt, som på något sätt kunde stöta honom eller väcka hans misstroende. Eller om han afslöt ett förbund med Frankrike och förenade sina segervana trupper med den franska Rhen-arméen? Då var kejsaren förlorad, som intet motstånd kunde göra, då hans bästa trupper voro sysselsatta med Italiens eröfring eller i Ungarn. Men något sådant ingick ej i Karl XII:s planer: han lät ej locka sig af de glänsande utsikter Ludvig XIV:s erbjudanden inneburo eller öfvertala sig af de mot Frankrike vänligt sinnade statsmännen i sin omgifning. Eller om han ingrep till förmån för de i akt förklarade kurfurstarna af Bajern och Köln, mot hvilkas afsättning utan furstekollegiets hörande den svenske gesandten i Regensburg inlagt skarpa protester? Eller om han lyssnade till de ungerska insurgen-ternas agenter, som vid alla hof sökte vinna gehör för sina planer och intressen? Allt detta kunde vara sannolikheter, som de allierade måste räkna med som möjligheter.

Ställningen syntes emellertid så hotande, att ledaren af koalitionen mot Frankrike, hertigen af Marlborough fann sig föranlåten att i april göra ett besök i Altranstädt. Lugnad kunde han återvända hem och vidtaga förberedelserna för årets fälttåg i den förvissningen, att Karl XII ej ville lägga sig i den västeuropeiska striden. Men däremot märkte han, att »i det svenska lägret rådde kyla gent mot kejsaren.»

Ty redan då var den konflikt med kejsaren under uppsegling, hvars omfång och slut man i Wien ej kunde ana. Det är visserligen sant, att »intet statsintresse söndrade denna tid Sverige från kejsaren,» men en sanning, som tål åtskillig modifikation. Förhållandet dem emellan var i verkligheten långt ifrån godt. Ehuru väl kejsar Josef afhållit sig från hvarje *direkt* inblandning i striden mellan Karl och August, voro hans sympatier uteslutande på den senares sida. Nederlaget vid Fraustadt åstadkom sorg och oro i Wien. Man brydde sig ej om att dölja det och gladde sig öfver hvarje liten framgång för August. När kejsaren beslöt att skicka grefve Zinzendorff för att söka hindra infallet i Sachsen, så skedde ju detta medlingsförsök till förmån för August. Och trots Sveriges protester hade denne i flera år fått föra sitt krigsfolk — till och med ryska hjälptrupper — genom Schlesien och därigenom hade det polska kriget förlängts. Med samma rätt ansåg sig Karl obehindradt kunna begagna samma väg utan att behöfva inhämta kejsarens tillåtelse. Men detta upptogs i Wien som hån mot det kejserliga majestätet. Hade kejsaren kunnat och vågat gifva gehör åt Augusts fordran, att riksdagen i Regensburg skulle förklara inkräktaren, som djärfdes störa det heliga romerska rikets lugn, för riksfjende, så nog felades ej viljan. Härtill kom kejsarens fruktan, att Karl XII skulle hjälpa de i akt förklarade kurfurstarna, och svenskarnas underhandlingar med Preussen, hvars aktier vid hofvet i Wien för tillfället ej stodo särdeles högt.

Allt detta kände man väl i det svenska lägret, och man ställde sig i följd däraf helt naturligt ej vidare vänlig mot de förnyade medlingsförsök som gjordes till Augusts förmån. Själfva den högt betrodde böhmiske vice kanslern Wratislaw måste återvända med oförrättadt ärende. Äfven kardinalen af Sachsen-Seitz och Zinzendorffs beskickningar rönt samma öde.

Af hänsyn till Ryssland, som man just började närma sig, och Augusts parti i Polen, drog sig kejsaren i det längsta för att

gå in på Karl XII:s fordran om Stanislaus erkännande. Och så länge ej detta skett, vägrade Karl XII att mottaga grefve Zinzendorff. Men slutligen sedan Frankrike och Preussen erkänt Stanislaus, måste äfven kejsaren följa exemplet, och Zinzendorff fick audiens.

Till dessa slitningar kommo ett par tvister af mindre betydelse. I Breslau hade vid ett slagsmål en svensk korporal dödats och ett par officerare insatts i arrest och behandlats på ett kränkande sätt. Karl XII fordrade upprättelse, och kejsaren måste medgifva, att anföraren för stadsvakten afsattes, och staden fick som skadeersättning betala en penningssumma till den dödade korporalens änka och de förolämpade officerarna. Vidare hade vid en fäst i Wien en kejsarlig kammarherre vid namn Czobor yttrat till svenska sändebudet Stralenheim, att det i Europa funnos tre fredsstörare: »Stanislaus, Rakoczy och en tredje, så god som den andre.» På Stralenheims uppmaning förtydligade han yttrandet genom ytterligare smädelser mot svenskarna. En häftig ordväxling följde, som slutade med att Czobor hotade Stralenheim med värjan och denne svarade med ett par örfilar. Det svenska sändebudet fordrade upprättelse. Czobor fängslades, och en rättegång anställdes mot honom. Men den skymf, som tillfogats svenska nationen, ansåg Karl XII fordra en hårdare bestraffning och han nöjde sig ej med mindre, än att Czobor dömdes till döden och utlämnades åt honom. Han fördes sedermera till Stettin, hölls där fängslad en tid men frigafs, sedan förhandlingarna med kejsaren fört till önskad resultat och den svenska hären lämnat Sachsen.

Innan denna affär slutbehandlats, hade Sveriges och kejsarens mellanhafvanden kommit i ett annat läge. I tolfte artikeln af freden i Altranstädt hade nämligen bestämts, att de ryska trupper, som vid dess afslutande stodo i Sachsen, skulle öfverlämnas i svenskarnas händer som krigsfångar. Dessa 1,200 ryssar voro resterna af de tsarens hjälptrupper, som deltagit i slaget vid Fraustadt. Vid infallet i Sachsen följde de med Schulenburgs folk. August vägrade att uppfylla detta villkor och lät dem med tsarens medgifvande gå i kejsarens sold att af honom användas i kriget mot Frankrike. Karl XII öfverflyttade då sin fordran på kejsar Josef. Denne erbjöd i stället att afräkna det ryska manskapet på den rikskontingent hvilken Sverige för sina tyska provinser var pliktigt att lämna, eller att

utverka, att det utbyttes mot lika många svenska fångar i Ryssland. Men Karl blef fast vid sin fordran och lät genom Piper meddela det kejserliga sändebudet, att först genom utlämnandet blef freden en verklighet, och att han ej ämnade gå ur Sachsen, förrän han fått sin begäran beviljad. Detta vågade man dock ej göra af hänsyn till Ryssland, med hvilken makt just då underhandlades, men å andra sidan prässades kejsaren hårdt af sjömakterna till eftergift, för att ingen anledning längre skulle förefinnas för Karl XII:s kvarblifvande i Sachsen. I sin nöd tog kejsaren sig det orådet före att i april låta ryssarna i små hopar rymma genom Böhmen och Polen till Ryssland. För syns skull lät man visserligen anställa ett skenförföljande, men olyckan ville, att Stralenheim på en resa från Wien i Böhmen råkade på några af de flyende skarorna, hvarigenom den finurligt uttänkta planen kom i dagen.

Det är sannerligen ej att undra på om Karl XII under sådana förhållanden blef vred öfver den ringaktning, kejsaren visade honom, och trodde, att han redan var i hemligt förbund med tsaren. Marlborough kunde till och med erkänna »die Schwere der empfangenen Beleidigung.» Och en sådan åsikt delades säkerligen af samtiden. Generalguvernören öfver Bremen och Verden Nils Gyllenstjerna t. ex. yttrade i ett bref till den svenske gesandten i Haag Johan Palmquist sin förvåning öfver att den svenske konungen »visade uti desse demelés medh käysaren och deras biläggande ett så genereust och desintresserat afseende,»¹ Men med krigarens blick på politiken undrade han, hvarför ej konungen begagnat »denne favorable conjunctur» att tilltvinga sig egna fördelar. Den diplomatiska förbindelsen afbröts, då Stralenheim och hela beskickningen hemkallades. Grefve Zinzendorff vägrades företräde. Karl XII lät emellertid meddela honom, att gafs ej den äskade upprättelsen, skulle han veta att själf skaffa sig en sådan i kejsarens arfländer. Att han med detta yttrande åsyftat att börja krig med kejsaren och lämna alla planer mot tsaren är föga troligt. Snarare afsåg han väl därmed ett hot om liknande exekution i arfländerna som i Sachsen.

Ehuru ett parti i kejsarens omgifning ifrigt rådde till motstånd och några försvarsåtgärder vidtogos på Schlesiens

¹ Gyllenstjerna till Palmquist d. 3/13 sept. 1707. R. A.

gräns, var hans ställning likväl sådan, att en fortsatt vägran var omöjlig på grund af det politiska läget. I maj genombröt marskalk Villars Stollhofen-linjen i Baden och trängde långt fram i Schwaben. Han skall enligt en gängse berättelse ha föreslagit Karl XII en gemensam marsch mot Wien, men något svar på denna anfordran lär ej heller ha afgifvits. I Böhmen och Schlesien rådde missnöje och oro; protestanterna där voro färdiga till uppror. Från öster hotade Rakoczy, som för några månader sedan mottagit hyllning af Siebenbürgens ständer. Kort därefter hade ett annat olycksbud kommit: att Josef mistat sin ungerska krona. Rebellerernas utskickade sökte förbindelse med och erkännande af alla makter. Deras alltid trogna hjälpare, turkarna, hade, uppäggade af deras penningar, börjat att röra på sig under den sultanen Achmed III. Sjömakterna ville nog men *kunde* ej hjälpa, upptagna som de voro af egna intressen. De tyska staterna i söder och väster voro bundna af den franska inmarschen. Preussen stod vid denna tid i intimt förhållande till Sverige, och från Danmark var ingen hjälp att vänta på grund af kejsarens afvisande hållning i den segslitna frågan om biskopsdömet Lübeck—Eutin. Den enda makt, som erbjöd Österrike förbund, var Ryssland. Ty tsaren ville gifva, hvad kejsaren saknade, en här på 50,000 man. Af kejsarens egna trupper var den största delen på andra sidan Alpena — en del ända ner i Neapel — och hvad som fanns inom kejsarriket, räckte ej till att kufva det ungerska upproret. Men ett förbund med Ryssland hade för en västeuropeisk makt »etwas abenteuerliches in sich.» Och för öfrigt hade det ju dröjt länge, innan ryssarna kunnat vara till hands, där faran hotade.

Hur bittert det än var, måste Österrike falla undan. Kejsar Josef fann för godt att till svenska lägret afsända själfva den högtbetrodde böhmiske vice kanslern grefve Wratislaw och erbjuda underhandling på basis af en ursäkt för det skedda och som ersättning fritt genomtåg genom Schlesien under det stundande tåget mot Ryssland. Men redan innan Wratislaw anländt till svenska lägret eller rättare Leipzig, ty som bekant fingo ju diplomaterna stanna där, hade händelserna så raskt utvecklats sig, att detta erbjudande var värdelöst. Ty några svenska regementen, som förut stått i Polen, hade måst draga sig öfver gränsen in i Schlesien och fingo nu befallning att stanna

där. Denna åtgärd var naturligtvis endast afsedd att mjuka upp kejsaren, men helt naturligt åstadkom den stor oro bland diplomaterna, som fingo brådt om att göra föreställningar, då man trodde det vara förespelet till ett krig med kejsaren. Och trots Zinzendorffs protester fingo regementena stå kvar, där de voro och troligen ända till aftåget ur Sachsen.

Sedan emellertid Bresslau- och Czobor-affärena ordnats efter Karls önskan — det var villkoret för att Wratislaw skulle bli mottagen — kunde underhandlingarna i de sista dagarna af juli taga sin början under bemedling af sjömakternas sändebud Robinson och Cranenburg. Å svensk sida voro Piper och Hermelin underhandlarna. Då frågan om fritt genomtåg genom Schlesien icke vidare kunde tagas i betraktande, föreslogo medlarna, att kejsaren skulle betala en penningssumma för de förrymda ryssarna, ett godtgörande som Karl XII ej ville antaga, då det mera var kejsarens sätt att gå till väga än själfva saken, som uppbragt honom.

Då intet af dessa erbjudanden innebar, hvad Karl XII ansåg för en »reell satisfaktion», framställdes genom medlarna ett nytt anbud: kejsaren ville afstå från sin fordran på de svensk-tyska provinsernas kontingent i rikskriget, både den resterande och den framtida, öfverlämna åt Sverige ett litet landområde vid Elbe, Hadeln, som han tagit i sekvester, till Holstein-Gottorps förmån afgöra frågan om stiftet Lübeck—Eutin. Det andra af dessa förslag förkastades med detsamma, då det ej var Karl XII:s afsikt att bemäktiga sig något land. Just detta afslag är betecknande för Karl XII och hans politik, liksom anbudet är ett typiskt exempel på den tidens politiska åskådning. Det skiljer honom från hans samtida regenter och statsmän, hvilkas enda sträfvanden gingo ut på arronderingar och gränsutvidgningar. Hvilka områden kunde ej lagts under svenskt välde, om han lyssnat till den preussiske konungens förslag om delning af Polen. Eller om han begagnat sin maktställning i Sachsen till att aftvinga August landafrädelser. Men tidens politiska maximer måste underordna sig hans rättskänsla.

De tvenne andra af kejsaren gjorda erbjudanden förklarade de svenska ombuden kunna användas som en lämplig utgångspunkt för vidare förhandlingar, hvars slutsten skulle blifva ett fördrag mellan Sverige och Österrike under garanti af de båda sjömakterna. Men dessutom framlades från svensk sida

den fordran, att kejsaren skulle utfärda en deklaration, genom hvilken protestanterna i Schlesien återfingo de rättigheter, som tillförsäkrats dem genom westfaliska freden.

Öfvergången från fordran på de förrymda ryssarnas utlämnande till förbättrad religionsfrihet för protestanterna i Schlesien kan nog vid första påseende förefalla egendomlig, kanske rent af »öfverraskande.» Tränger man något närmare in i händelsernas sammanhang, visar det sig, att den frågan hela tiden sväfvat i luften som ett åskmoln, som hotade att urladda sig hvilket ögonblick som helst. Den kejserliga regeringen var ej heller oförberedd på hvad som komma skulle. Den väntade med fruktan, att frågan skulle bringas på tapeten. Och den hade till och med *för att förkomma främmande inblandning* i juni kallat deputerade för protestanterna till hufvudstaden att med dem rådgöra om en deklarations utfärdande, för hvilken en af de inflytelserikaste ministrarna ifrigt arbetade. Denna åtgärd var tydligen framkallad af den allmänna hemställan om förbättrad religionsfrihet, som Karl XII gjort för schlesierna, innan spänningen mellan Sverige och Österrike inträdt. Den kom också som en följd af Karl XII:s förbindelser med de schlesiska protestanterna, och den oro bland dem, som hans vistelse i Sachsen framkallat.

Ty redan på sommaren 1705, då han med sin här stod tätt intill schlesiska gränsen, hade ombud för de förtryckta protestanterna kommit till lägret vid Rawitsch och till honom framburit sina klagomål.¹ Året efter på vägen genom Schlesien skall han, enligt Nordbergs berättelse, vid öfvergången af Oder ha gifvit dem ett löfte om hjälp i deras nöd. Och till Altranstädt skyndade talrika skaror af schlesier för att söka värfning i den svensk-protestantiska hären. Småskrifter spredos, som behandlade den schlesiska frågan och manade till handling. Och ryktet gick, när tvisterna började med kejsaren, att den svenske konungen ämnade genom en ockupation af Schlesien tvinga honom att återlämna, hvad han fråntagit protestanterna. Men det ryktet förtjänar föga tilltro, lika litet som det är ådaga-lagdt, att Karl XII i april stod färdig att bryta upp från Sachsen. För ett sådant påstående fordras flera och starkare bevis än en underordnad kanslitjänstemans »jag tror».

¹ *Soffner*, anf. arb. s. 9—10.

Det bör vidare framhållas, att den preussiska regeringen, som samtidigt arbetade på en evangelisk trippelallians mellan Sverige, Preussen och Hannover, länge velat skjuta fram den schlesiska frågan i den svensk-österrikiska underhandlingen. För samma mål verkade »die geistliche Umgebung des Königs» men motarbetades af hans rådgifvare. Och redan så tidigt som i januari kunde den preussiske generalen Grumbkow, som skickats af Fredrik I till det svenska lägret, i ett bref till Marlborough omtala, att man allmänt försäkrade, att Karl XII ämnade begära återställandet af de protestantiska kyrkorna i Schlesien.¹ Och den engelske statsmannen hade också af Zinzendorff uppmanats att genom sin intervention söka förekomma den fara, som hotade från Schlesien.²

Men hvarför dröjde då Karl XII så länge, innan han framlade sin slutgiltiga fordran? Att lämna ett fullt exakt svar på den frågan, torde vara ganska svårt. Möjligen kan förklaringen sökas däri, att han kunde vänta eller hoppas, att kejsaren själfmant utan tvång skulle afhjälpa schlesiernas klagomål. Därpå tyder ju också, att hans fordran blef framlagd, sedan det visat sig, att underhandlingen med de schlesiska deputerade ej ledt till något resultat.

Var det nu så, att den svenske konungen som garant af westfaliska freden hade rätt att ingripa i den schlesiska frågan? Obestridligt, ty den österrikiska regeringen hade brutit emot denna freds bestämmelser. Enligt dess 5:te artikel 38:de paragraf hade lutheranerna i de fyra furstendömena Brieg, Liegnitz, Münsterberg och Oels samt i staden Bresslau fått bekräftelse på de rättigheter och privilegier, som de haft före kriget. I det öfriga Schlesien fick däremot kejsaren en oinskränkt rätt att reformera (§ 39). På grund af denna bestämmelse tillsatte Ferdinand III 1653 särskilda kommissioner med »reformatoriskt» syfte och inom några få år hade de fråntagit protestanterna deras kyrkor och kyrkogods, som de innehaft mer än hundra år, öfverlämnat dem åt katolikerna och deras präster. En liknande rekatolisering öfvergick en del af furstendömet Oels i början af Leopold I:s regering. Under skydd af en protestantisk furstesläkt räddades åtminstone tillsvidare den evangeliska bekännelsen i de öfriga furstendömena. Men när den siste härtigen Georg Wil-

¹ *Coxe*, *Memoirs of John Duke of Marlborough*. Vol. II (1818), s. 188.

² *Goll*, *Anf. arb.* s. 29,

helm 1675 atled, hemföllo de som rikslän åt kejsaren och genast vidtog en katolsk-jesuitisk motreformation, som varade fram till 1700. Protestantiska kyrkor och skolor stängdes eller ändrades till katolska. Folket tvangs med hot om strängt straff att bevista katolska gudstjänster. Deras barn togo jesuiterna i sin vård att uppfostras i kloster. Alla kyrkliga ceremonier enligt evangelisk ritual förbjödos på det strängaste. Äktenskap upplöstes, som ej voro öfverensstämmande med den romerska kyrkans rättsåskådning.¹

Orsaken till detta våldsamma tillvägagångssätt mot protestanterna i Schlesien är att söka både i religiösa och politiska motiv. Det härskade bland flertalet af den tidens regenter och statsmän en sträfvan och ett begär efter att upprätthålla enhet i religionen, där den fanns, och söka genomföra den, där den saknades. Ty likhet i tro ansåg man som en af de säkraste grundvalarna för fred och ro inom landet. Af liknande motiv leddes Ludvig XIV vid upphäfvandet af ediktet i Nantes.

Leopolds motreformation i strid mot besvuren rätt framkallade i Schlesien en våldsam oro, som på sina ställen slog öfver i öppet uppror. Sedan dessa stillats, vände sig de evangeliska ständerna med sina klagomål först och främst till kejsaren men dessutom till de protestantiska furstarna i Tyskland, särskildt kurfurstarna i Brandenburg och Sachsen. Men deras framställning hos kejsaren till trosförvanternas förmån tjänade till intet. Äfven till Karl XI kommo de med sina klagomål.

Sedan frågan om religionsfrihet för protestanterna i Schlesien framställdes af de svenska underhandlarna, förklarade medlarna, att deras instruktioner ej voro gifna för ett sådant fall och begärde tid att inhämta nya. Då beslöt sig Karl XII att ej vidare anlita dem utan att direkt underhandla med Wratislaw. Denne ansträngde sig till det yttersta att vinna ändring i de för hans herre förödmjukande villkoren men gjorde på samma gång de starkaste föreställningar till Wien för att förmå kejsaren att gå in på Karl XII:s begäran. Innan den nya fullmakt han begärt kommit, hade Piper, därtill uppmanad af Wratislaw, framlagt ett utkast till fördrag, som gaf detaljerade be-

¹ *Soffner*, Die Kirchen-Reduktionen in den Fürstenthümern Liegnitz, Brieg und Wohlau. tr. i: Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthumskunde Schlesiens, Bd. XXX, s. 121 ö f.

stämmelser angående de kyrkliga förhållandenas ordnande. Förslaget öfversändes genast till Wien, där man ännu ej kunde förmå sig till eftergift utan uppgjorde ett motförslag, som blott innehöll en allmän försäkran och obestämda löften. På grund af kejsarens motsträfvighet skärpte Karl sin fordran därhän, att till utgångspunkt för ordnandet skulle tagas året 1624, då protestanternas ställning varit betydligt bättre, och icke året 1648. Och samtidigt lät Karl en del af sina trupper förflytta sig åt öster. En kurir från Wratislaw förde budskapet härom till Wien men samtidigt bevekande uppmaningar att gifva efter. Inför utsikten att de svenska trupperna ämnade inkvartera sig i hans arfländer, prässad af sjömakerna som insågo att en brytning mellan Sverige och Österrike skulle vara till ofantlig fördel för Frankrike, och utan bundsförvanter och omgifven af faror från andra håll, återstod för kejsaren intet annat val än att gifva efter, dock med villkor att 1648 skulle sättas som normalår. Ännu en liten lindring lyckades Wratislaw under de sista dagarnas förhandlingar utverka, nämligen att »de schlesiska undersåtar, som tillhörde den reformerta läran, icke skulle uttryckligen nämnas.»

Det slutgiltiga fördraget blef färdigt den 1 september, samma dag som Karl XII bröt upp, men den af Wratislaw å kejsarens vägnar utfärdade förklaringen, i hvilken de svenska fordringarna antogos, öfverlämnades först sedan Karl XII satt sig i marsch. Dennes försäkran, att så snart öfverenskommelsen af Josef ratificerats, draga sina trupper ur Schlesien, med förbehåll att få föra dit dem igen, ifall ej allt verkställdes, underskrefs först i byn Wolkowitz, det närmaste nattkvarteret efter Altranstädt. Man tillgrep denna utväg att utfärda fördraget i tvenne sådana akter för att undgå Karls fordran att af kejsaren blifva titulerad majestät och att i det ena exemplaret — om det gjorts på vanligt sätt — hans namn skulle sättas före kejsarens. Utan dröjsmål ratificerade Josef fördraget och den 12 september, dagen innan den svenska hufvudstyrkan öfverskred gränsen till Schlesien, öfverlämnades ratifikationen af Zinzendorff till Piper. Samtidigt utfärdades också ett kejserligt reskript om fördragets skyndsamma verkställighet.

Den af kejsaren utfärdade förklaringen, i hvilken den tvistefråga, som föranledt densamma, ej finnes omnämnd, innehåller 4 särskilda artiklar, af hvilka den första i 11 §§ i detalj redo-

gör, huru »den fria religions öfning, hwilken genom det Ossna-brüggiska fredsfördraget har blifwit. . . efterlåten, skal icke allenast oförkränkt och obehindrat blifva underhållen, utan ock det, som emot samma fredssluts egentliga mening befinnes vara ändrat, skal rättat warda.» I de redan nämnda furstendömena skulle kyrkor och skolor åter göras tillgängliga för protestanterna och dessa inom ett halft år få tillbaka sina »rättigheter, privilegier, fastegods och all därtill hörande egendom,» och få rätt att bygga nya. På andra ställen åter, där den evangeliska bekännelsen varit förbjuden, skulle ingen förmenas att »förrätta sin gudstienst fredligen och stilla i sitt hus.» Protestanternas barn fingo ej tvingas att gå i katolska kyrkor eller bevista den katolska mässan. »Ej heller skal någon af Augsburgiska bekännelses förvanterne i Schlesien tvingas att — betiena sig af catholiska prester wid hwarjehanda kyrkioförrättningar, såsom brudwigning, barndop, begrafningar, nattwardsens utdelande och annat sådant, utan stånde hwarjom och enom fritt, uti dessa ärender at begifwa sig til närbelägna orter, anten inom eller utom Schlesien, där Augsburgiske religionen är i bruk.»

Protestanternas rätt i kyrkliga mål skyddades genom upprättande af konsistorier, där sådana förut funnits, och genom detaljerade bestämmelser i alla afseenden. § 10 gifver konungen af Sverige och andra furstar och ständer af samma religion rätt att hos kejsaren göra förböner »om deras religions-öfnings större frihet,» och i den sista bestämdes, att en svensk minister skulle öfvervaka bestämmelsernas verkställighet.

Kejsaren lät sig angeläget vara att ej dröja därmed. Redan den 6 september utgaf han en förordning om de evangeliska schlesiernas religionsfrihet, och regeringarna i de fyra furstendömena ålades att med det snaraste vidtaga åtgärder att kunna öppna några stängda kyrkor. På grund af denna befallning kunde efter några dagar trenne kyrkor återlämnas åt protestanterna. Ett samtida tryck skildrar, hvilken glädje detta framkallade, och tillägger; »darauff die Evangelischen mit grösster Freude und Devotion selbigen Abend den Gottes-Dienst darinnen zu exerciren angefangen.» Större svårigheter vållade emellertid de indragna kyrkor, som katolikerna satt sig i besittning af och där de tillsatt sina präster. För att ordna denna angelägenhet tillsattes en särskild kejserlig kommission, hvars ledamöter voro fyra schlesiska högre civilämbetsmän. Till

svenskt ombud förordnades e. o. envoyen i Wien baron Strahlenheim och fick till det ändamålet af konungen mottaga en vidlyftig instruktion. Förhandlingarna togo i slutet af september sin början i Breslau men drogo långt ut på tiden. Ty under dessas gång sökte Strahlenheim att utverka ytterligare fördelar för schlesierna, och han lyckades i vissa fall genomdrifva eftergifter utöfver fördragets bestämmelser. Dessutom arbetade de reformerta i Schlesien — ty dessa voro ej nämnda i fördraget — på att fördragets bestämmelser måtte utsträckas äfven till dem och understöddes därvid af de engelske och holländske regeringarna. Äfven Karl XII, som under förhandlingarna med kejsaren anhållit om lika frihet för dem af den »reformerade läran» men afstått därifrån, då kejsaren vägrade att gå utöfver westphaliska freden, rättsgrunden för de svenska krafven, lade sig ut för dem. Han befalde Strahlenheim att använda goda och tjänliga officier för att förskaffa dem fri religionsöfning, »som dem effter den westphaliska fridens innehåld kan tilkomma.»¹ Men kejsaren kunde ej förmås till någon eftergift härutinnan.

Efter ett och ett halft år bragtes slutligen förhandlingarna till afslutning, och den 8 februari 1709 utfärdades en »Executions-Recess über die altranstädtische Convention.» Då hade genom kommissionens arbete öfver ett hundratal kyrkor — uppgifterna växla emellan 113 och 128 — öfverlämnats åt protestanterna. Därjämte hade de evangeliska i de kejsarliga arf-furstendömena fått tillåtelse att bygga sex s. k. Gnadenkirchen.

Den 2:dra och 3:dje artikeln i fördraget ordnade frågan om biskopsstiftet Lübeck-Eutin och eftergaf rikskontingenten för de svensk-tyska provinserna. Och den 4:de lämnade konungen af Sverige rätt att »nämna och antaga efter behag dem, som löf-tesmän därför wara skole.» En sådan garanti hade af Englands och Hollands sändebud utlofvats vid fördragets undertecknande, och i slutet af året utfärdades den af de respektive regeringarna. —

Sedan förhandlingarna med kejsaren fått en lycklig lösning, fanns för Karl XII ingen anledning att längre stanna i Sachsen. Den svenska hären bröt upp, tågade i korta dagsmarscher

¹ Konungen till Strahlenheim, Brest i Cujavien d. 7/11 1707 som bilaga till Cederhjelm's bref till Palmquist d. 15/25 nov. 1707. R. A.

genom Schlesien ut på den östeuropeiska slätten att bringa tsarens »vaste desseiner» inom måttliga gränser. Under genomtåget ägnade schlesierna den svenske konungen den mest oförställda beundran. »Med hwad frögde-rop ock lyckönskningar de mottaget H. M:t på alla orter, är nästan obeskrifweliget: ock seer man folket kasta sig neder på gator och vägar ock tacka Gud för den frijhet de wänta uti deras religionsöfning,» skrifver en svensk tjänsteman vid kansliet.¹ Invånarna samlades, där hären tågade fram, lyssnade med andakt till lutherska psalmer, som ej ljudit inom Schlesien på många år, när de svenska regementena höllo korum, »välsignade H. M:t och kallade H. M:t sin förlossare.»² Och Schlesiens lutheraner erkänna än i dag med tacksamhet Karl XII som sin räddare.

Men denna »Sveriges sista bragd som evangelisk stormakt» vanns, har det sagts, på bekostnad af uppgörelsen med Ryssland. Ty »därigenom hade fyra dyrbara månader förspillts, ehuru allt var redo för uppbrott och de hemma i Sverige nyutskrifna rekryterna länge väntat på att blifva öfverförda till Pomern. Tiden för sommarkampanjen hade gått obegagnad förbi, och tåget mot Ryssland blef framskjutet ett år. Tsar Peter hade fått ytterligare tid att sätta sig fast i Polen, att utsuga de svenska Östersjöländerna oeh kufva upproren i det inre af sitt eget stora rike. Ett dyrbart, ja, för krigföringen oersättligt år hade gått förloradt.»³ Med ett ord: man finner här återigen ett af dessa »försummade tillfällen,» hvarpå Karl XII:s historia enligt någras mening är så rik. För ett sådant domslut fordras bevis, men några sådana ha ej presterats. Det måste klargöras, både hvad som förlorats genom dröjsmålet af de fyra månaderna maj—augusti, och hvilka fördelar som vunnits, om anfallet mot Ryssland kunnat ske fyra månader tidigare. Utan en sådan redogörelse torde man väl knappast våga att fälla ett slutgiltigt omdöme. Och därtill är den historiska forskningen

¹ Cederhjelm till Palmquist i Haag, Steinau d. 7 sept. 1707. R. A.

² Hermelins berättelse. R. A.

³ *Carlson, E.*, Fördraget mellan Karl XII och kejsaren i Altranstädt 1707, s. 29.

för närvarande ej i stånd, då denna tidsperiod är så litet utforskad, särskildt gäller detta tsar Peters ställning och framgångar i Polen.

Hvad de »nyutskrifna rekryterna» angår, gaf konungen från Altranstädt i slutet af november 1706 befallning till defensionskommissionen i Stockholm att hålla dem i ordning, så att de kunde vara färdiga att »wid första öppet watten» öfverföras till Pommern, så snart ny order därom ankom. Men någon sådan kom ej förrän fram i juli, af innehåll, att, »såsom ännu intet något förnimmes om recrutersnas öfverkomst», borde defensionskommissionen ofördröjligen låta öfverföra dem till Stettin. På denna svarade den med en längre förklaring, att den gifvit landshöfdingarna i resp. län befallning att hålla manskapet i ordning att vid behof kunna öfverföras, att den inväntat förnyad order härom, innan den vidtagit ytterligare anstalter. Konungens svar innehöll endast ett tack för kommissionens visade skyndsamhet.¹ Af konungens första order i nov. 1706 vill det synas, som om han då hoppats att på våren eller vid sommarens början kunna bryta upp. Men uteblifvandet af den förnyade ordern tyder ju bestämdt på, att han ej var färdig till uppbrottet, ty på glömskans konto kunde det väl ej gärna skrivas. Hur än härmed må förhålla sig, finnes intet, som tyder på att rekryterna voro färdiga eller väntat på att blifva öfverförda.

Och Östersjöprovinsernas förhärjande under Karl XII:s vistelse i Sachsen! Livland och en stor del af Estland voro just då förskonade från anfall, då tsaren måste använda hela sin makt i Polen och för att kufva upproren i södra Ryssland. I Finland gjordes väl i okt. 1706 ett försök mot Viborg, men general Maidel tvang ryssarna att draga sig tillbaka, och något anfall hördes sedermera icke af.

Så återstår till sist frågan om Karl XII:s motiv och ett bedömande af hans politik. Var det, som det sagts, en af hans vanliga nycker, eller handlade han efter en bestämd plan? Ett pregnant uttryck för den förra åsikten har kommit fram i följande uttalande: »ett typiskt uttryck för en rent personlig politik, där obändig kraft och stark rättskänsla på ett egendomligt sätt blandade sig med af segerlyckan närd nyckfullhet och

¹ Konungen till defensionskommissionen d. 30 nov. 1706, d. 8 o. 31 juli 1707. Def. kom:s protokoll d. 19 juli 1707 och dess skrifvelse till konungen af samma dag. R. A.

ringaktning för andra saksakäl än svärdets» — »särdeles utmärkande för Karl XII:s statskonst i all dess drastiska kraft och oberäknelighet».¹ Frågan är naturligtvis svår att exakt besvara, då Karl XII så ytterst sällan yttrade sig om sina planer och i detta fall ej ens antydde sin mening. Man är sålunda hänvisad blott och bart till hans handlingar för att ur dem söka draga några slutsatser. På den vägen kan man visserligen ej komma till något absolut slutgiltigt resultat. Men först sedan alla andra förklaringsgrunder försökts och visat sig ohållbara och absurda, då först har man rättighet att som en sista utväg tillgripa nycken som »ledande» motiv. En nyck *kan* vara orsaken till Karl XII:s fordran på religionsfrihet för schlesierna, om han förut eller efteråt ej haft något intresse för protestanterna och deras sak. Är det möjligt att framleta några drag, som bevisa motsatsen, då kan och bör man åtminstone draga i tvifvelsmål, att nycken är orsak till hans begäran.

I sitt svar på den sekreta propositionen vid 1697 års riksdag gjorde Sekreta Utskottet med anledning af den s. k. Ryswicks-klausulen² en hemställan till konungen, att »eftersom den evangeliska religionen såväl vid Rhenströmmen, uti Ungern, *Schlesien* och på flera ställen förtryckes och utrotas», så tacktes han så mycket som möjligt taga sig an trosförvanterna och deras nöd. Och i sina enskilda besvär yrkade prästerskapet det samma.³ Impulsen var gifven, och när Karl XII 1703 trädde i underhandling om förbund med Preussen, blef också en försäkran till den protestantiska religionens skydd en af de artiklar, man snart blef enig om. Man ansåg den till en början så viktig, att den skulle sättas i spetsen för hela traktaten, men af hänsyn till kejsaren inrycktes den i stället i den separata artikeln.⁴ Dess 1:sta paragraf innehåller dels en allmän öfverenskommelse angående den evangeliska religionens hägn och försvar »emot alla hemliga försåt och stämplingar af de påfweska», dels ett löfte af de båda konungarna att gemensamt försöka

¹ *E. Carlson*, *anf. arb.*, s. 30 och 4.

² Den bestämmelse i freden i Ryswick 1697, enligt hvilken romersk-katolska religionen i alla de af Frankrike återlämnade områden skulle förblifva i det tillstånd, i hvilket den vid fredens afslutande befann sig.

³ *Höjer, M.*, Om Karl XII:s myndighetsförklaring och 1697 års riksdag. Stockholm 1866, s. 36 och 51.

⁴ *Carlson, E.*, Sverige och Preussen 1701—1709. Stockholm 1880, s. 33.

skaffa protestanterna i Polen och Littauen deras forna friheter och privilegier tillbaka igen.¹ När det sedan någon tid därefter blef fråga om ett utvidgande af detta förbund, gjorde den preussiske underhandlaren Alvensleben en fråga, om Karl XII ville göra något till skydd för de förtryckta trosförvanterna i Polen och *Schlesien*. Konungen lät genom Hermelin svara, att den saken låg honom lika varmt om hjärtat som konungen af Preussen, men att det *nu* ej vore lämpligt att taga upp frågan.² I det slutliga förbundet, som föregicks af långvariga underhandlingar om en evangelisk trippelallians med Hannover som tredje makt däri, blef enligt 7:de artikeln en af dess förnämsta uppgifter att skydda den protestantiska religionen, särskildt i Ungern, Polen och *Schlesien*. När denna traktat den 15 augusti 1707 afslöts, var ju schlesiska frågan nära sin lösning, och fördraget fick därför i det hänseendet ingen praktisk användning.³ I förbundet mellan Sverige och Polen i Warschau 1705 genomdref Karl XII (18:de artikeln), att protestanterna i Polen skulle fritt och obehindradt få utöfva sin religion.⁴ Och i freden i Altranstädt den 24 september 1706 (19:de art.) måste kurfursten af Sachsen lofva att ej vidtaga någon förändring af den evangeliska religionen i Sachsen och Lausitz, »ei eller at man skall tilstädja, kyrkor, scholar, academier, collegier eller clöster eller ock ställen dem at upbygga, dem påfweskom nu eller i tilkommande tider der i ortene at tillåtas».⁵ Till detta kan läggas den ovilja, Karl XII hyste mot Ludvig XIV, därför att han upphäft ediktet i Nantes och genomdrifvit Ryswicks klausulen, omständigheter som mycket starkt bidrogo till att Karl XII i Sachsen ej ville lyssna till hans anbud om förbund. I stället framlade han för Marlborough ett förslag om en stor sammanlutning mellan de protestantiska makterna Sverige, England, Preussen och Hannover till skydd för gemensamma trosintressen; något som denne dock afböjde.

Af dessa exempel ur den tryckta litteraturen framgår det ju, att Karl XII, när han haft tillfälle, sträfvat efter att hjälpa protestanterna, där de förtryckts eller på annat sätt omgärda

¹ *Nordberg*, Karl XII:tes historia. D. 1 (1740), s. 406.

² *Carlson*, anf. arb., s. 45 och 47.

³ *Nordberg*, anf. arb., s. 795—796.

⁴ *Ibidem*, s. 642.

⁵ *Ibidem*, s. 718—719.

dessas rättigheter. Och sammanställer man dessa fakta med hvad ofvan yttrats (sid. 10—11) om hans förhållande till protestanterna i Schlesien före, vid och efter infallet i Sachsen, då kanske det antagandet ej är för djärft, att Karl XII här handlat efter en bestämd plan. Ett sådant antagande bör åtminstone ha lika stor bärkraft och gälla för minst lika god förklaring som påståendet om en nyck som nästan enda motivet.

Men Karl XII:s intresse för och omsorg om de schlesiska protestanterna upphörde visst inte, när han genom fördraget med kejsaren tryggt deras trosfrihet. Han vakade ju som nämnts genom Stralenheim strängt öfver att alla de i fördraget stipulerade fördelar blefvo utförda. Och ännu så sent som 1718 midt under de ifriga förberedelserna till det stundande fälttåget med Norge hade han dem i sina tankar. Då den kejserliga regeringen i Schlesien utfärdat ett påbud, hvars anda ej öfverensstämde med fördraget, befallde konungen envoyéen i Wien Stiernhöök att däremot »på det allvarsammaste göra föreställningar» och inlägga ett medsändt memorial.¹ Och några månader efteråt fick en agent i Bresslau vid namn Beye order att noga se efter om det kejserliga »Ober-amtet» i Schlesien företog sig något mot fördraget och westfaliska freden och i sådant fall därom genast underrätta.²

Gifva icke alla dessa bestämmelser i freder och fördrag till förmån för protestanterna tillräckligt bevis på att Karl XII var fullt genomträngd af medvetandet om de förpliktelser, som ålågo Sveriges konung som garant af westfaliska freden och dess bestånd, och att vidare utveckla och skydda det arf, som det svenska folket och dess konung mottagit af dem, som offrat sig och sina krafter för »Svea rikes välbstånd och protestantismens räddning». I känslan af detta ansvar och denna skyldighet — ty som en skyldighet, ej blott som en rättighet, uppfattades af samtiden ingripandet för schlesierna³ — försummade

¹ Konungen till Stiernhöök, d. 28 januari 1718. Utrikesregistraturet.

² Konungen till Beye, d. 29 juli 1718. Utrikesregistraturet.

³ Se t. ex. residenten C. Leijoncronas bref från London till Palmquist d. 5 aug. 1707, där han berättar, hur han i ett samtal med den engelske statssekreteraren framhållit, att Karl XII ej begärde af kejsaren mer än hvad han enligt westfaliska freden vore skyldig att göra, hvilken mening statssekreteraren biträdde.

Karl ej att häfda, så ofta hans krig det tilläto, denna Sveriges ställning som protestantismens skyddsmakt, en ställning som ej nog skarpt kan betonas. Förvärfvad i trettioåriga kriget under striderna mot katolsk-jesuitisk motreformation och habsburgisk universalmonarki och befastad i westfaliska freden, genomträngde medvetandet härom snart nog regering och folk¹ och blef en af de ledande grundsatserna i svensk politik under senare hälften af 1600-talet och första början af 1700-talet. Och sedan kurfursten af Sachsen öfvergått till katolicismen, var Sverige af alla erkändt som den makt som nästan ensam kunde skydda protestanterna. »Öfverallt sågo de evangeliska upp till Karl XII, liksom förr till Gustaf II Adolf såsom till sitt naturliga öfverhufvud.»² Därför fick Karl XII efter fördragets afslutande från skilda håll mottaga ifriga uppmaningar att inskrida för betryckta trosförvanter. De schweiziska protestanterna begärde hans bemedling för trosförvanter i Frankrike, som af Ludvig XIV dömts till galererna. Och från Ungarn kom en protestantisk beskickning under tåget mot Ryssland med anmodan om hjälp.

Sedt i detta sammanhang blir fördraget i Altranstädt den sista *mera betydande* insatsen af Sverige för samvetsfrihetens betryggande, framkalladt icke af en nyck utan ett utslag af en lång politisk utveckling. Men Sveriges ställning som protestantismens skyddsmakt försvann ej på samma gång som dess stormaktsställning utan lefde ganska länge kvar i folkens medvetande,³ och det är äfven en af Altranstädt-fördragets förtjänster.

Är det icke ganska egendomligt, att just i de trakter, i närheten af Breitenfelds och Lützens slätter, där Gustaf Adolf i blodiga strider räddade trosfrihet åt eftervärlden och lade grunden till Sveriges stormaktsställning, där lyste frukterna af hans insats i sin fullaste glans. Där kunde den »krigiske»

¹ H. Lundström, Sverige — protestantismens skyddsmakt i Europa, s. 117—121. Att äfven Senaten (rådet), som under Karl XII:s frånvaro skötte regeringen, hyste en sådan uppfattning, framgår bl. a. af följande. Bland de punkter, som vid en general-fred med Frankrike från svensk sida borde observeras, voro särskildt: att försöka få Ryswicker-klausulen afskaffad; att få fördraget i Alt-Ranstadt i freden inbegripet och stadfästadt; att söka återfå åt religionsförvanterna i Frankrike den gamla religionsfriheten. Kanslikollegium till Palmquist d. 22 dec. 1711. R. A.

² E. Carlson, anf. arb., s. 29.

³ H. Lundström, anf. arb., s. 126—128.

Karl XII med sitt blotta maktspråk genomdrifva ett fördrag, fullt värdigt det arf Gustaf Adolf gifvit. För samtiden låg denna jämförelse mellan de båda hjältekonungarna nära till hands.¹ Och ännu sedan kulan i novemberkvällens skymning ändat Karl XII:s lif, betraktades han i svärmiska kretsar »som rättfärdighetens högste representant, ja som den till domen återvändande Messias».²

¹ Se de allegoriska afbildningarna hos *E. Carlson*, afd. arb.

² *H. Lundström*, Karl XII — Messias, en i utlandet omkring år 1718 omfattad trossats, i: *Kyrkohistorisk Årsskrift*. Årg. 3 (1902), s. 1—18.

Samuel Bring.

Hvad innehöll den trosbekännelse, som drottning Kristina aflade vid sin offentliga öfvergång till den romerska kyrkan?

Om innehållet i den bekännelse Kristina aflade, då hon i Bryssel den 24 dec. 1654 *i hemlighet* öfvergick till den romersk-katolska kyrkan, veta vi ingenting. Då hennes *offentliga* öfvergång följande år ägde rum i Innsbruck, den 3 november 1655, öfverlämnades till henne en på *latin* affattad trosbekännelse för att af henne uppläsas och underskrifvas. I fråga om densammas ordalydelse ha vi i vissa punkter från hvarandra afvikande uppgifter af samtida författare. Enligt *Galvasso Gualdo*¹ hade den följande lydelse:

Ego Christina firma fide credo et profiteor omnia et singula, quæ continentur in symbolo Fidei, quo Sancta Romana Ecclesia utitur, videlicet: Credo in unum Deum Patrem omnipotentem, factorem coeli et terræ, visibilium omnium et invisibilium: et in unum Dominum Jesum Christum, filium Dei unigenitum et ex Patre natum ante omnia sæcula: Deum de Deo, lumen de lumine; Deum verum de Deo vero: Genitum non factum, consubstantialem Patri, per quem omnia facta sunt, qui propter nos homines et propter nostram salutem descendit de Coelis et incarnatus est de Spiritu Sancto ex Maria Virgine et homo factus est: Crucifixus etiam pro nobis, et sub Pontio Pilato passus et sepultus est: Et resurrexit tertia die secundum scripturas et ascendit in Coelum, sedet ad dexterum Patris: et iterum venturus est cum gloria judicare vivos et mortuos, cujus Regni non erit finis, Et in Spiritum Sanctum Dominum et vivificantem, qui ex Patre filioque procedit: qui cum Patre et filio simul

¹ »Historia Della Sacra Real Maestà di Christina Alessandra, Regina di Svezia. In Roma 1656. Pag. 100—102.

adoratur et conglorificatur, qui locutus est per Prophetas et unam Sanctam Catholicam et apostolicam Ecclesiam: confiteor unum Baptisma in remissionem peccatorum: et expecto resurrectionem mortuorum et vitam venturi sæculi. Amen. Apostolicas et Ecclesiasticas traditiones reliquasque ejusdem Ecclesiæ observationes et constitutiones firmissime admitto et amplector. Item Sacram scripturam juxta eum sensum, quem tenuit et tenet Sancta Mater Ecclesia, cujus est judicare de vero sensu et interpretatione Sacrarum Scripturarum admitto: nec eam unquam nisi juxta unanimam consensum Patrum accipiam et interpretabor. Profiteor quoque septem esse vere et proprie Sacramenta novæ legis a Jesu Christo Domino nostro instituta, atque ad salutem humani generis, licet non omnia singulis necessaria, scilicet Baptismum, Confirmationem, Eucharistiam, Poenitentiam, Extremam Unctionem, Ordinem et Matrimonium, illaque gratiam conferre, et ex his Baptismum, Confirmationem et Ordinem sine sacrilegio reiterari non posse. Receptos quoque et approbatos Ecclesiæ Catholicæ ritus in supradictorum Sacramentorum solenni administratione recipio et admitto: Omnia et singula, quæ de peccato originali et de justificatione in Sacrosancta Tridentina Synodo definita et declarata fuerunt, amplector et recipio. Profiteor pariter in Missa offerri Deo verum, proprium et propitiatorium sacrificium¹ pro vivis et defunctis: atque in Sanctissimo Eucharistiæ Sacramento esse vere, realiter et substantialiter corpus et sanguinem, una cum anima et divinitate Domini nostri Jesu Christi, fideique² conversionem totius substantiæ panis in corpus et totius substantiæ vini in sanguinem, quam conversionem Catholica Ecclesia transsubstantiationem appellat. Fateor etiam sub altera tantum specie totum atque integrum Christum, verumque Sacramentum sumi. Constanter teneo purgatorium esse, animasque ibi detentas fidelium suffragiis juvari: Similiter et Sanctos, una cum Christo regnantes, venerandos atque invocandos esse eosque orationes pro nobis offerre, atque eorum reliquias esse venerandas. Firmissime assero imagines Christi de Deiparæ Virgnis³ nec non aliorum Sanctorum habendas et retinendas esse, atque eis debitum honorem ac uenerationem impertiendum: Indulgentiarum etiam potestatum a Christo in

¹ Bör vara: sacrificium.

² Bör vara: fierique.

³ Bör vara: semper Virginis.

Ecclesia relictam fuisse, illarumque usum Christiano Populo maxime salutarem esse affirmo. Sanctam Catholicam et Apostolicam Romanam Ecclesiam omnium Ecclesiarum matrem et magistram agnosco: Romanoque Pontifici, B. Petri Apostolorum Principis successori ac Jesu Christi Vicario veram obedientiam spondeo ac juro: Cætera item omnia a Sacris Canonibus et Occumenicis Conciliis ac præcipue a Sacrosancta Tridentina Synodo tradita, definita et declarata indubitanter recipio atque profiteor, simulque contraria¹ atque hæreses quascunque ab Ecclesia damnatas et rejectas et anathematizatas ego pariter damno, rejicio et anathematizo. Hanc veram Catholicam fidem, extra quam nemo salvus esse potest, quam in præsentī sponte profiteor et veraciter teneo, eandem integram et inviolatam usque ad extremum vitæ spiritum constantissime Deo adjuvante retinere et confiteri, atque a meis subditis vel illis, quorum cura ad me in munere meo spectabit, doceri et prædicari, quantum in me erit, curaturam Ego eadem Christina spondeo, voveo ac juro: sic me Deus adjuvet et hæc sancta Evangelia. Christina.

Om vi nu vid besvarandet af vår fråga icke hade någon annan sagesman än *Galeazzo Gualdo*, så skulle det icke förefinnas det ringaste skäl att betvifla riktigheten af hans uppgift. Den af honom anförda bekännelseformeln är ingenting annat än *Professio fidei Tridentinæ*, och denna, som måste afläggas af ärkebiskopar och biskopar, lärare vid universitet och gymnasier samt innehafvare af »prebenden», användes äfven, ehuru icke undantagslöst, såsom *konvertitbekännelse*. Men ett svar på vår fråga lämnar oss icke blott *Gualdo* utan äfven tvenne flygskrifter af år 1655 samt *Joh. Chr. Lünig* i hans arbete *Theatrum Cereimoniale historico—politicum* (II p. 315 f.). Den ena af dessa flygskrifter, hvilken af Prof. O. Quensel blifvit refererad i *Kyrklig Tidskrift*, 1907, har till rubrik: *Professio fidei*. Das ist: Öffentliche Bekanntnuss dess wahren Catholischen, Römischen, allein seeligmachenden Glaubens, Der Durchleuchtigsten, Grossmächtigsten Königin *Christinæ*, Königin in Schweden; den andra: *Apostasia a fide orthodoxa et Professio fidei Acatolico—Romanæ*. Das ist Öffentlicher Abfall von der wahren Evangelischen und allein seeligmachenden Religion und Bekenntnus zu dem Römischen Päbstischen Glauben der Durchleuchtig-

¹ Bör vara: contraria omnia.

sten, Grossmächtigsten Königin *Christinae*, weiland Königin in Schweden.¹

Vid en jämförelse mellan trosbekännelsen i den första flygskriften och den hos *Lünig* visar det sig, att de helt och hållet öfverensstämma med hvarandra, och den senare torde därför få betraktas såsom en afskrift af den förra.² Jämföra vi åter de tvenne flygskrifterna med *Gualdos* Historia etc. i den punkt, hvarom här är fråga, så finna vi, att enligt den senare var det *Professio fidei Tridentinae* i oförändrad form som Kristina uppläste och undertecknade, men enligt de förra däremot samma bekännelse *med vissa tillägg*.

Man kunde nu lätt föreställa sig, att ändamålet med dessa tillägg varit det, att genom vissa eftergifter i detta speciella fall göra öfvergången från protestantisk till romersk-katolsk tro lättare; men detta är ingalunda händelsen. En del af tilläggen utgöra snarare en skärpning och icke en mildring af vissa uttryck i bekännelsen. — Ur flygskriften n:o 1 anför vi nu de ställen, på hvilka tillägg blifvit gjorda, och dessa senare utmärkas med *kursiverad* stil.

»Ich Christina bekenne und glaube von Grund meines Hertzens sammentlich und sonderlich alles» etc. (Se p. 23.) — Ich glaube auch festiglich und nimb an der heiligen Apostel und Catholischen Kirchen Lehr, Ordnungen und Satzungen, *ob sie gleichwol in der Bibel ausstruckenlich nicht geschriben sein*; und verstehe die H. Schrift in dem Verstand, der die Kirche unser Mutter biss hieher gehabt, noch hat und behalten wird,³ *seitmal ihr von Christo unserm lieben Herrn befohlen den wahren Verstandt und Auslegung H. Schrift von den falschen zu unterscheiden*. — Ich glaube auch, dass unter einer Gestalt der gantze und unzertheilte Christus und das wahre Sacrament, seiner Frohnleichnambs *fruchtbarlich genossen und seliglich* empfangen werde. — Ich halte festiglich dafür, dass ein Fegfeuer sei, und dass den Christgläubigen Seelen, so allda zu büssen verhafftet, durch Fürbitt, *Almosen und andere gottselige Werke der Gläubigen*, geholffen werde. Item dass man die lieben Heiligen, welche mit Christo regieren, *als Freunde Gottes und unser selige Mit-*

¹ Se G. C. F. Mohnike, Zur Geschichte des Ungarschen Fluchformulars. Greifswald, 1823. (Pag. 182).

² *Lünigs* Theatrum ceremoniale utkom 1720.

³ I den af Mohnike citerade flygskriften står här: »bestimmen wird.»

*glieder ehren und anruffen soll, und dass sie auch Gott für uns bitten. Dazu glaube ich, dass ihre heilige Leiber und Heilthumb als gewesene Werkzeuge des H. Geists, so widerumb am Jüngsten Tag zu ewiger Glory erstehen werden, in Ehren zu halten sein. — Ich glaube beständiglich, dass unsers Herrn Christi Mutter Maria, auch anderer Heiligen Bilder und Gemähl, welche uns der Wohlthaten Gottes und aller guten Exempel erinnern zu haben und in der Kirchen zu behalten sein und dass man ihnen gebührliche Ehr und Würdigkeit, und das, so sie uns fürhalten und einbilden, soll erzeugen.*¹

Svaret på vår framställda fråga har härmed blifvit lämnadt. Men detta likväl under den förutsättning, att de tvenne här citerade flygskrifterna äro pålitliga i sina uppgifter. *Gualdo* ha de emot sig, och det frågas då, om vi skola sätta tro till *honom* eller till *dem*? *Gualdos* uppgift är väsentligen riktig, men den är icke fullt exakt; det var *Professio fidei Tridentinæ* drottningen uppläste, dock med vissa förändringar och tillägg, men att sådana blifvit gjorda, därom har *Gualdo* varit okunnig eller det har undgått hans uppmärksamhet, och därför har han utan vidare afskrifvit den i fråga varande trosbekännelsen. Gifver man däremot *Gualdo* rätt, så måste man betrakta flygskrifternas ändringar och tillägg såsom *uppdiktade*, men något skäl därtill kan jag icke finna. Man skulle kunna häremot invända att ändringar och tillägg icke få göras i en kyrklig symbol. Men denna invändning vore berättigad blott under den förutsättningen, att *Professio fidei Tridentinæ* antingen i allmänhet vore föreskrifven såsom *konvertitbekännelse* eller i detta särskilda fall hade blifvit det. Men hvarken det ena eller andra är fallet. Den legat, inför hvilken Kristinas öfvergång till den romersk-katolska kyrkan skedde, nämligen Lucas Holsten, hade såsom vi finna af påfvens skrifvelse till honom om denna sak, daterad den 10 oktober 1655, fria händer. Och på hvad sätt han begagnade sig af denna frihet, därom bära flygskrifterna vittne.

Att drottningen fått kännedom om innehållet i den bekännelse, som förelades henne till uppläsning, innan denna ägde rum, kan väl knappast betvivlas. Däremot torde det med goda skäl kunna sättas i fråga, huruvida hon hade någon kännedom om, att den i vissa punkter skilde sig från *Professio fidei Tri-*

¹ För öfrigt förekommo några små afvikelser från ordalagen i *Professio fidei Tridentinæ*.

dentinæ. Hade hon protesterat mot de gjorda tilläggen, så är det högst sannolikt, att legaten icke hade vägrat att låta dem utgå. Att de fingo stå kvar, var väl icke alldeles betydelselöst. Om vid senare skeende öfvergångar från protestantismen till den romerska kyrkan svårigheter gjordes från en konvertits sida med afseende på formuleringen af den trosbekännelse han hade att aflägga, så kunde det nämligen såsom ett efterföljansvärdt exempel åberopas, att den för sitt snille och sin bildning så berömda och beundrade svenska drottningen bekänt sig till den romerska tron i denna form och att hon »af hela sitt hjärta» omfattat densamma.

J. E. Berggren.

M. Luthers lilla katekes i dess tidigaste svenska dräkt.

I. De viktigaste bevarade tyska katekestrycken från Luthers lifstid.

1. Tabula-trycket.

Lilla katekesen spriddes öfver det protestantiska Tyskland i många upplagor redan under Luthers lifstid. Af öfver trettio sådana finnas exemplar i behåll, hela eller i fragment. Tvenne forskare hafva under de senaste åren särskildt ägnat sig åt studiet af dessa. Professor K. KNOKE har framträdt med sina arbeten: *Ausgaben des Lutherschen Enchiridions bis zu Luthers Tode und Neudruck der Wittenberger Ausgabe 1535*. Stuttgart 1903; samt *D. Martin Luthers Kleiner Katechismus nach den ältesten Ausgaben in hochdeutscher, niederdeutscher und lateinischer Sprache*. Halle a. S. 1904. Jämte honom har Pastor Lic. O. ALBRECHT såsom medarbetare i redaktionen för Weimar-upplagan af Luthers skrifter framlagt sina nyvunna värdefulla rön under titeln: *Zur Bibliographie und Textkritik des Kleinen Lutherischen Katechismus i Archiv für Reformationsgeschichte*, Berlin 1904, 1905 och 1906, årg. I, II och III, utgifven af prof. W. Friedensburg, samt i sin synnerligen omsorgsfullt utstyrda bok: *Enchiridion, Der kleine Catechismus für die gemeine pfarher vnd Prediger / D. Mart. Luth. Wittenberg / gedruckt Nich. Schir. 1536. Faksimile-Neudruck*. Halle a. S. 1905.

Om den allra första gestalten, i hvilken lilla katekesen trädde fram, kunna vi göra oss en tydlig föreställning genom den fotografiska bilaga, som Albrecht bifogat sitt sistnämnda arbete. Den afbildar en »Katechismustafel» i storlek ungef. 28 × 38 cm., hvilken förvaras i universitetsbiblioteket i Leipzig. I ett gammalt bokband till en bok af år 1529 fann för några år sedan Dr. FÖRSTEMANN, att bokbindaren såsom makulatur användt ett katekestryck, som nu tillvaratogs. I form af plakater, tabulæ,

kom katekesen först ut. De nämnas i ett bref af den 12 febr. 1529, där brefskrifvaren omtalar, att för pengar kan han ej få köpa en tabula, så strykande afsättning hade de haft. Helt säkert har katekesens flesta olika delar utkommit i denna form på högtyskt språk, tryckta å Schirlentzka tryckeriet i Wittenberg och öfvervakade af Luther själf. Af denna första form är endast ofvannämnda fragment i behåll. Tabulans innehåll utgöres af morgon- och aftonbönera; den angifver sig själf såsom »Gedrucket tho Wittemberch dorch Nickel Schirlentz MDXXIX» och är tryckt på lågtyska. Någon högtysk tabula har man ej återfunnit.

2. De första trycken i bokform, deras sammansättningsleder och innehållet i dessa.

Då nu en ny upplaga behöfdes, har Luther helt säkert ansett såsom mest praktiskt att gifva bokform åt sin skrift. Af ett samtida bref (den 16 maj 1529) hafva vi kännedom om en högtysk Wittenbergsupplaga, ombesörjd af Luther. Den är ej att finna i original — endast genom aftryck veta vi om dess utseende. Osäkert är, huruvida, såsom vanligen uppgifves, vi kunna räkna med tre direkta olika aftryck häraf, ett tryckt i Marburg och två i Erfurt. I sitt a. arbete 1905 sid. 28 håller Albrecht före, att endast det s. k. andra Erfurterastrycket är ett sådant. Efter detta skulle Luthers första katekesupplaga burit titeln: Der kleine Catechismus fur die gemeine Pfarherr vnd Prediger. Mart. Luther, Wittenberg. Hade Luther vid tabula-upplagan närmast tänkt på husfäderna, vänder han sig sedan med sin bok till prästerna.

Från Schirlentz i Wittenberg utgick 1529 ännu ett — efter någras antaganden två — tryck; häraf är ett defekt original i behåll ännu. Här skall endast omnämnas, att denna upplaga ej varit utan inflytande på aftryck, som särskildt för frågan om ett ifrågasatt original till svenska katekesöfversättningen (Kilians upplaga i Neuburg) senare komma till beaktande.

Den mest betydelsefulla upplagan är det Schirlentzka trycket af 1531. Det har på de sista årtiondena ansetts såsom förkommet, ända tills i a. tidskrifts junihäfte 1905 Albrecht upplyser om, att originalet nu återfunnits i Bibliotheka Bodleiana i Oxford. Den stora betydelsen af 1531 års upplaga ligger däri,

att såväl de olika sammansättningslederna häri som innehållet i dem öfvergingo i på det hela taget oförändrad gestalt till de följande upplagor, som under Luthers lifstid sågo dagen.

Vid ett beaktande af innehållet i de olika katekeseditionerna märkes tydligt ett procedere. Somliga hufvudafdelningar hafva utgallrats, sedan de stått öfver i en eller flera upplagor, och ersatts af andra, tills en viss stadga slutligen inträdde. Synpunkten, som gjorde sig gällande, var en dubbel. Dels skulle katekesen tjäna till handledning vid den religiösa undervisningen, men vid sidan häraf utvecklade den sig äfven till en handbok för prästen vid undervisning, dop, bikt och äktenskaps ingående. Utan någon från början hos Luther klart medveten plan kom den likväl redan snart att utgöra ett helt för sig.

Redan första bokeditionen omfattar flera hufvudafdelningar, än som utkommit i tabula-form. I senare upplagan af samma år tillkomma till de förutvarande, das Tauffbuchlein, eine kurze Weise zu beichten etc. och die deutsch Litaney. Innehållsförteckningen i 1531 års upplaga upptager utom förordet följande delar: Die Zehen gebot, wie sie ein Hausvater seinem gesinde einfeltiglich fürhalten sol. Der Glaube, wie ein Hausvater etc. Das Vater vnser, wie ein Hausvater etc. Das Sacrament der heiligen Tauffe, wie dasselbige ein Hausvater etc. Wie man die Einfeltigen sol leren Beichten. Das Sacrament des Altars, wie ein Hausvater etc. Wie ein Hausvater sein gesinde sol leren Morgens vnd Abends sich segenen. Wie ein Hausvater sein Gesinde sol lernen das Benedicite vnd Gratias sprechen. Die Haus Tafel etc. Ein Trawbuchlin. Das Tauffbüchlin. Dessa rubriker återfinnas sedermera i de under Luthers lifstid tätt på hvarandra följande trycken, bland hvilka — efter Albrechts mening — Wittenbergsupplagorna torde vara de förnämsta och original till en del aftryck å andra håll.

Äfven med hänsyn till innehållet i ett par hufvudafdelningar kunna vi spåra en utveckling. I tredje hufvudstycket saknas i de första upplagorna begynneorden till Fader vår och förklaringen därtill. Första bönen får omedelbart inleda afdelningen. Så är förhållandet i de båda upplagorna, som utgå 1529. Först i den upplaga, som föreligger tryckt 1531, ha begynneorden till Fader vår samt deras utläggning fått plats för att sedan behålla sig kvar. Något ofärdigt synes vidlåda äfven hufvudstycket: das Sacrament des altares. I de tre aftrycken af den

första bokupplagan finnas utom instiftelseorden endast de tre frågorna: Was ist das Sacrament des Altars? Was nützt denn solch essen vnd trincken? Wer empfehet denn solch Sacrament wirdiglich? Tidigare än i Fader vår blir detta hufvudstycke suppleradt. Redan i samma års senare upplaga inkommer såsom parallel fråga till frågan i dopets sakrament: Wie kann Wasser solche grosse ding thun? i altarets sakrament: Wie kan leiblich essen vnd trincken solche gros ding thun? Huruvida nu detta stycke förefanns redan i tabula-editionen, därom är man ej ense. Vore så fallet, skulle det ursprungligen bero på förbiseende, att stycket ej kommit med in utan blifvit borta öfver ett par upplagor; åt ett sådant antagande synes Albrecht med sina ord a. a. 1905 sidd. 24 och 28 luta.

Äfven afdelningen om skriftermålet har ej från början haft den gestalt, som sedan blef den fastslagna. Afdelningen förekommer icke i någon form i aftrycken af den första editionen i bokform 1529. I samma års senare edition finnes intaget såsom näst sista afdelning och efter Das tauffbuchlin en afdelning om skriftermålet: Eine kurze Weise zu beichten fur die einfeltigen dem Priester. Denna gestalt för biktundervisningen, »Kurze Weise», är en helt annan än i upplagan af 1531. I denna sista har afdelningen om skriftermålet fått öfverskriften: Wie man die Einfeltigen sol leren Beichten, och uppställningen i frågor och svar gifver detta stycke en karaktär af undervisning, som det i förra gestalten ej ägde. Dessutom har det här blifvit framflyttadt till platsen mellan dopets och altarets sakrament. Dop, skriftermål och nattvard blef den ordningsföljd, som förblef kvarstående, såsom den hade rot i den nedärfda läroåskådningen.

Efter några års afbrott äga vi åter Schirlentzska tryck, åren 1535, 36, 37, 38, 40, 42 och det sista 1543. Sistnämnda år släpper Vallentin Babst i Leipzig ut en upplaga med omsorgsfull utstyrsel, hvilken synes hafva ur bokmarknaden utträngt det oansenligare Schirlentzska trycket. Detta Babstska tryck har tillmätts stor betydelse och följdes af editioner 1544, 45 och 47.

3. Försök att uppställa en normerande katekestext. Eisenachkonferensens, Ebelings, Knokes och Albrechts åsikter.

När det är frågan om att vinna den säkraste katekestexten, en normaltext, hafva dessa två nämnda serier af katekestryck bland de många andra trycken tillvunnit sig den största upp-

märksamheten. Den förmodan har nämligen framkastats, huruvida det icke förhåller sig med lilla katekesen på samma sätt som med en annan af våra bekännelseskifter, *Confessio Augustana*. Dennas första text har gått förlorad, och en säker originaltext äga vi ej — äga vi i behåll en af Luther själf redigerad katekesupplaga? I katekeseditionerna ingå med olika sammansättning under olika tider utom de egentliga hufvudstyckena en serie skrifter, författade af Luther — har hans inverkan sträckt sig äfven till bestämmandet af de särskilda sammansättningslederna, som skulle ingå, och ordningsföljden dem emellan?

Eisenachkonferensen med sina ombud för de flesta evangeliska landskyrkorna i Tyskland har redan 1880 tagit upp denna fråga. Den ville häfva de många olika textvarianterna och föranstaltade om en historisk, kritisk undersökning. Resultatet häraf blef ett förslag till katekestext, baserad på 1542 års Schirlentzka edition, i tanke, att denna var den sista af Luther personligen öfvervakade — 1543 års Wittenbergiska upplaga framletades af Albrecht först år 1905. Med lätt hand gjorde man därutöfver några ändringar för att tillfredsställa några språkliga och pedagogiska kraf. Enhetssträfvandet rönt blott ringa tillslutning, då det visade sig, att det höga värde, som tillerkänts 1542 års tryck, ej kunde bibehålla sig.

I sin broschyr: *Historische Kritische Ausgabe von M. Luthers kleine Katechismus*, 2 Ausgabe, Hannover 1901, yttrar Dr AUG. EBELING, att vi ej äga den första af Luther (maj 1529) utgifna originalupplagan, och att alla följande äro blott mer eller mindre noggranna aftryck. Antagandet, att de Schirlentzka trycken skulle vara af Luther själf öfvervakade, kan ej hålla stånd. För Luther betydde det ena eller andra katekestrycket föga, han hade viktigare arbeten att offra tid och krafter på. Ebeling söker å ena sidan häfda, att ju längre tillbaka i tiden en upplaga hör hemma, dess större förutsättning förefinnes, att den närmar sig originaltexten, såvida ej den kritiska granskningen kan påvisa några brister, men å andra sidan går han ända till 1558 års Jenaupplaga för att finna den ursprungliga texten och upplyser om, att denna icke täckes af någon Wittenbergsupplaga. »Ich bin geneigt, so lange uns nicht noch mehr Ausgaben des Katechismus zu Gebote stehen, den Jenaer Abdruck als den korrektesten Text Luthers zu betrachten.» (sid. 14 a. a.)

De åsikter, som Knoke uttalar, äro ej synnerligen aflägsna från Eberlings. I sitt första arbete omnämner också Knoke med erkännande den senares skrift. Om katekesupplagan 1543 af Vallentin Babst yttrar han: »Wenn irgend eine Ausgabe verdient, bei der Feststellung des originalen Textes vom Enchiridion berücksichtigt zu werden, so ist es diese» (sid. 12 a. a. 1903). Gentemot Albrecht gifver han skäl för sin mening. Babstska upplagan, säger han (sid. 49 a. a. 1904), gifver det bestämda intrycket, »dass wir es hier mit einer Redaktion zu tun haben, die auf grund eingehender Untersuchung der bis dahin veröffentlichten Textrecenzionen und aufgrund abwägender Entscheidung für diejenige Textgestalt erfolgt ist, welche in diesen Druck Aufnahme gefunden hat.» Men detta betyder ej detsamma, som att Luther skulle haft sin hand med vid dess tillkomst. Tvärtom, han fränkänner den allt direkt inflytande från Luthers sida på dess gestaltning. Men lika illa är det ställt med hvart och ett af de katekestycken, som vi äga i behåll. Knoke gör Eberlings förutnämnda åsikt i detta stycket till sin. Endast tabulatricket och den första Wittenbergiska bokupplagan äro af Luther personligen bestämda till text och sammansättning, de öfriga editionerna äro i sin helhet förläggarnes och skilda redaktörers bristfälliga skapelser och icke originalupplagor af Luther — allraminst de Schirlentzska trycken.

Den värdesättning, som Albrecht kommer till, rörande den Babstska upplagan, är en annan än den förutnämnda. Å ena sidan medgifver han, att denna text är på flera ställen bättre än föregående årets Schirlentzska, då den gått tillbaka till en äldre texttyp, Regel är detta dock ej. En kritisk granskning ger vid handen, att såsom underlag användts 1542 års tryck. Flera af detta trycks kännetecken gå igen här; ett enda kan anföras: en rad i 1539 års tryck har öfverhoppats i upplagan 1540 och efter denna äfven i 1542 års tryck; den är borta också i Babstska editionen.

De Schirlentzska trycken försvaras af Albrecht. Han menar, att Luther öfvat direkt inflytande ej blott på tabulatricket, äfven de följande upplagorna bära tydliga spår däraf. Såsom sådana anför han, att i förra upplagan af 1529 det redan nämnda ena stycket i afdelningen om nattvarden är borta, under det att den senare upplagan gifver oss hufvudstycket helt — försåvidt nu detta förhållande, såsom ofvan vidrörts, ej beror på förbiseende vid

tryckningen. I hufvudstycket om bönen är förhållandet enahanda. Där saknas: Hvad är det? till inledningsorden i Fader vår; först i 1531 års tryck finnes detta stycke. Men icke blott utläggningen utan äfven själfva textorden undergå förändring. Det andra budets ordalydelse är i de första Schirlentzska upplagorna: Du solt den Namen deines Gottes nicht vnnutzlich füren. Från år 1536 utbytes »vnnutzlich füren» mot »missbrauchen» för att senare, 1540, återfå sin plats. Till det fjärde budet fogas sistnämnda är det löfte, som vi ännu hafva fästadt vid budet. I sitt företal tillråder Luther starkt, att vid inlärandet af textord och förklaring »nicht eine Silbe verrücken», därför kan man tänka sig, att dessa förändringar ej utan hans ingripande kommit till.

Ett annat vittnesbörd om Luthers personliga delhafvande i de Wittenbergiska editionerna är, enligt Albrecht, förhållandet med afdelningen om skriftermålet. I dess första form med öfverskriften: Kurze Weise zu beichten är den i bevar först från senare upplagan 1529. Albrecht antager — i motsats till Knoke och Buchwald — att liksom den första upplagan af Stora Katekesen saknade, men den andra upplagan inrymde en skriftermålsafdelning, så är tillvägagångssättet detsamma vid lilla katekesen, och ser häri ett öfvertäckt handlande af författaren — Luther. I upplagan två år senare är denna afdelning »Kurze Weise etc.» utbytt mot en annan: »Wie man die Einfeltigen sol leren Beichten.» Har Luther gjort en sådan ändring, kan det knappast undgås att — såsom Albrecht gör — tillskrifva honom den förändring i plats, som ligger däri, att denna afdelning i sistnämnda edition har satts mellan hufvudstyckena om dopet och nattvarden. Utom skriftermålsafdelningen anføres bland de senare tillkomna äfven Taufbüchlein såsom en af Luther själf vidtagen anordning. Resultatet af Albrechts undersökning om de Schirlentzska editionerna kan sammanfattas i hans ord: »dass mindestens die ersten Drucke, der v. J. 1531 eingeschlossen unter Luthers unmittelbarer Mitwirkung und Aufsicht gefertigt sind, darf nicht bezweifelt werden. Warscheinlich aber hat Luther auch bei mehreren der späteren Auflagen mitgewirkt, ich denke besonders an die v. J. 1536 und 1540.» Archiv, II Jahrg. H. 3. sid. 225). I öfverensstämmelse härmed tillmäter han de Wittenbergiska editionerna ett stort värde framför de andra, churu de visserligen ej alla kunna tillerkännas lika stort värde; och

han samlar såväl samtliga de från Luthers lifstid bevarade katekestrycken eller fragmenten däraf som ock flera katekesöfversättningar och grupperar dem in under den Schirlentzka upplaga, hvars text synes bilda underlag därför.

II. Bibliografiska och textkritiska meddelanden rörande de bevarade äldsta svenska katekeseditionerna.

1. Amund Laurentzsons tryck 1572.

Den äldsta svenska katekeseditionen af Luthers lilla katekes, som finnes i behåll, är af sen datum. Kungl. biblioteket i Stockholm har i sitt förvar en samling svenska skrifter, bundna i ett band, där denna öfversättning ingår. Början af denna skriftsamling utgöres af »Euangelia och Epistler,» därefter följa: Passio Wårs (Herres) Jesu Christi Pina / aff alla Euangelisterna vthdragen, samt i omedelbar följd: Een Historia om Jerusalems iemmerligha förstöring / korteligha författat. Dessa två sista bilda tillsammans en skrift med fortlöpande numrering af sidorna och med ett således för båda gemensamt angifvande af ort, dag och boktryckare på slutbladet med orden: Tryckt j Stocholm aff Amund Laurentzson Anno Domini 1572. Därvid är fogad såsom en sista del i samlingen en svensk öfversättning af Luthers lilla katekes tillsammans med en del böner vid olika tillfällen, hvilka äro inordnade under den gemensamma titeln: Een liten bönebook. Liksom de två närmast föregående skrifterna äro äfven dessa senare förenade i fortlöpande följd. En lucka föreligger i början af katekesöfversättningen, hvarigenom vi lämnas i ovisshet såväl om den lydelse, titeln haft, som om innehållet af de åtta första sidorna. Äfven slutbladet saknas här, hvarför den vanliga uppgiften om tryckningsorten och -året är borta. Det kan invändas, att på grund af det defekta exemplaret ursprungsåret ej alldeles säkert kan angifvas. Jämför man denna samling med andra af samma slag, t. ex. med en af år 1593—94, finner man katekesen bära årtalet 1593, under det att den föregående delen, psalmboken, bär årtalet 1594. I en senare samling från åren 1616—17 råder dock ett motsatt förhållande, enär katekesen där bär det senare årtalet, men psalmboken det förra. Med nöd-

vändighet behöfva således ej de olika delarna hafva samma tryckningsår. Öfver två på hvarandra följande år kan samlingen sträcka sig. Men i regel är detta ej förhållandet, och när ursprungsåret för vår äldsta bevarade katekesedition har satts till 1572 eller samma år som den i samlingen föregående delen, kan detta årtal väl försvaras. Typer, tryck och utstyrsel i öfrigt visa, att de olika skrifterna höra samman från början. Äfven om katekesen gäller således, att den utgått från Stockholm och från Kungl. boktryckeriet. Den namngifne boktryckaren synes borga därför, eftersom Amund Laurentzson är nämnd såsom föreståndare för nämnda tryckeri åren 1543—75.

Granska vi innehållet och ordningsföljden, så möta oss här i katekesen i hufvudsak våra nuvarande hufvudafdelningar. Jfr A. CHR. BANG, Dokumenter og studier vedrørende Den lutherske katekismus' historie i Nordens kirker, I och II, Christiania 1893 och 99, där förf. aftrycker 1572 års svenska katekestext. Stommen i lilla katekesen, de fem hufvudstyckena, förefinnas där i samma ordningsföljd, som efter Luther vunnit hemul hos oss: Tio Guds bud, Trons artiklar, Fader vår, Döpelsens och Altarets Sakrament. Mellan de två senare hufvudstyckena är inskjuten en afdelning om skriftermål och aflösning, som kvarstår antingen på denna plats eller i editioner af senare datum är flyttad närmast efter Altarets Sakrament, till dess i Lindblomska katekesen och efter denna i vår nuvarande, denna afdelning bortgår hos oss. Hustafan, Luthers morgon- och aftonböner, hans bordsböner, hvilka i vår katekes hafva sin plats efter utvecklingen, finnas i 1572 års edition.

2. Andreas Gutterwitz' tryck 1586.

Det näst efter 1572 års upplaga betydelsefullaste svenska katekestryck, som vi äga i bevar, är det från år 1586, som finnes i psalmboken af samma år. Then Swenske Psalmboken / På nyt öfversedh / förbättrat och medh flere Songer förmerat / och Kalendarium Anno 1586 enligt egen uppgift på slutbladet: Tryckt i Stockholm aff Andrea Gutterwitz. 1586 har i samma band utom de andra skrifterna: Psalm- och Evangelieboken, Passio och berättelsen om Jerusalems förstörelse äfven: Catechismus eller Christeligh Kennedom, för vngt och eenfalligt folck ganska nyttigt.

Item een liten Bönebook 1586. Kungl. biblioteket bevarar detta exemplar.¹

Hvarken psalmboken eller katekesen i detta tryck är defekt. Katekesen är den äldsta fullständiga, vi hafva i behåll, och kan gifva oss en hel föreställning om, huru våra äldsta katekeseditioner sågo ut. Första sidan gifver oss titeln, och på nästa sida är aftryckt den nittonde af Davids psalmer, verserna 8—12. Därefter kommer såsom första hufvudafdelning i Catechismus en »textafdelning». Öfverst sidan Aij 1 möter oss öfverskriften »Tiyo Gudz Budh», och härunder anföras utan angifvet ordningsnummer efter hvarandra textorden till de tio buden. Textorden till frågan senare inne i katekesen: Hwadh sägher nw Gudh om all thenna Budhen? äro här förbigångna. Under öfverskriften »Troon» följa textorden till artiklarna, likaledes utan nummerordning, och under öfverskriften »Bönen» följer Fader vår. Såsom i de två föregående hufvudstyckena anföras äfven i det tredje bönerna utan angifvet ordningstal, och liksom längre fram i katekesen så äfven här saknas slutorden i Fader vår.

Därefter följer afdelningen om »Döpet.» Ehuru man skulle väntat detta, anföras härunder icke de bibelord, som annars anses såsom de viktigaste här, dopets instiftelseord, hvilka senare i själfva katekesafdelningen möta oss i första rummet, nämligen från Matt. sista kapitel. I stället citeras Mar. XVJ: GÅr vth j hela werldena / och predicker Euangelium allom Creaturom / Then ther troor och warder döpt / han skal warda saligh / Men then ther icke troor / han skal warda fördömd. I hufvudstycket om »Altarens Sacrament» hafva instiftelseorden en formulering, som afgjort skiljer sig från den, de fått senare. På sin första plats lyda de: WÅr HERre Jesus Christus / j then natten tå han förrådher wardt / togh han Brödhet / loffuadhe Gudh och gaff sine Läriungar och sadhe / Tagher och äter / Thetta är

¹ Äfven detta har utgått från kungl. boktryckeriet i Stockholm. Andreas Gutterwitz hade förut varit boktryckare i Köpenhamn och Rostock, innan han af konung Johan III år 1582 kallades till Stockholm för att öfvertaga tryckeriet därstädes. I en lång följd af år kvarstår han såsom kunglig boktryckare. Han utöfvade sitt yrke ända till år 1610, då han afled. Hans änka fortsatte tryckeriet i eget namn med Eskil Matsson såsom faktor ett par år framåt. År 1613 upphörde kungliga boktryckeriet i Stockholm. Kronans andel skänktes till Uppsala akademi, sedan förut den Gutterwitzska anparten blifvit såld. G. E. Klemming och J. G. Nordin, Sv. Boktryckerihistoria, Sthlm 1883, sid. 153, 156, 157.

min Lekamen som för edher vthgiffuin warder / Thet görer til mijn åminnelse. Sammalunda togh han ock kalken / sedhan han Nattwarden giordt hadhe / loffuadhe Gudh / gaff them och sade / Dricker häraff alle / ty thetta är min Blodh / som är thes nyia Testamentzens / hvilken vthgutin warder för mångom til Syndernas förlåtelse / Så ofta som j thet gören / så görer thet til mijn åminnelse.

Denna första afdelning i katekeseditionen upptager sidorna Aij — Av 1. Midt på sid. Av 1 börjar Luthers lilla katekes. Första hufvudstycket har här öfverskriften: Huru man må ungfolcke eenfalleligha förehålle Tiyo Guds Budh. Därefter följa öfriga hufvudstycken såsom i 1572 års upplaga och upptaga sidorna Av 1—Dv 1. Å sid. Dv 2 vidtager Een liten Bönebook, som utfyller intill sid. Giiij. Nästföljande sida Giiij 2, den sista, angifver tryckningsorten för denna afdelning i skriftsamlingen: Tryckt j Stockholm aff Andrea Gutterwitz Anno MDLXXXVI.

Från anordningen i detta katekestryck kunna vi med mycken stor sannolikhet sluta till, huru 1572 års edition var uppställd. Bang säger a. a. I, sid. 34 om denna sistnämnda: I spidsen for katekismen har der vistnok staaet ett nu tabt titelblad af samme indhold som i udgaven af 1586; det er ogsaa sandsynligt, at der efter titelbladet har fulgt ett par blade, hvor katekismens tekster har været aftrykte, ligesom tilfældet er i nævnte udgave. Bang har ej haft kännedom om den Stockholmska editionen år 1586 af Gutterwitz. Den edition från 1586, som B. känner till och omnämner, är en utländsk, tryckt i Lübeck och, såsom nedanför skall omtalas, mycket defekt. Just i denna editions förra hufvudafdelning, där endast texterna anföras, är slutet borta. I Gutterwitz' tryck är denna afdelning komplett och anordningen med de olika texterna kan ses fullständigt. Denna afdelning upptager, såsom nämndes, sid. Aij — Av 1.

Vid en jämförelse mellan editionen 1572 och den Gutterwitzska 1586 träder ett märkligt förhållande i dagen. Editionen 1572 börjar just med sidan Av 1. Vid en noggrann granskning af sistnämnda sida träder det klart fram, att äfven ofvanför öfverskriften: Huru man må vngfolke eenfaldeligha förehålla Tiyo Gudz Budh finnes här något tryckt. Öfverst på sidan synes ett tydligt »gören» med ett föregående otydligt ord, troligen »thet», och flera efterföljande ord, motsvarande utrymmet (thet gören) så görer thet till mijn åminnelse. Textafdelningen i Gutterwitzska

upplagan 1586 slutar, såsom nämndes, med orden: Så offta som j thet gören så görer thet til mijn åminnelse. Bangs ord: det er ogsaa sandsynligt at . . . kunna ändras till: det är ren verklighet. Orsaken, till att detta förhållande ej är förut uppmärksammat, är, att dessa orden varit i 1572 års upplaga dolda under en påklistrad remsa. Ifrågavarande blad har varit söndrigt i öfra kanten. Bokbindaren har vid bindningen velat afhjälpa detta och på så sätt gömt undan de ord, som stå öfverst på sidan. Den påklistrade remsan var vid granskningen så mycket undanskrapad, att ordet »gören» tydligt framträdde och större klarhet skulle vinnas, om den helt bortskaffades.

3. Johan Balhorns tryck 1586.

Från 1586 hafva vi i behåll ännu ett katekestryck. Bang har omnämndt det i sitt arbete. Det har utgått från ett tyskt boktryckeri. Äfven här är katekesen satt vid sidan af ett psalmbokstryck, Then Swenska Psalmboken af år 1586. Första sidan af katekesen är titelbladet: Catechismus eller Christeligh kenne- dom för vngt och eenfaldigt Folck ganska nyttigh MDLXXXVI. Item een liten Bönebook. I det inhemska trycket af samma år saknades på titelbladet Luthersbilden, men här i det utländska är det försedt med Luthers bröstbild med uppslagen bok i nära- rundt ornament. På slutbladet angifves ursprungsorten. Det är prydt med tyska rikets vapen, den kejserliga örnen i krönt sköld och därunder: Tryckt i Keyserlige fry Rikes stad Lybeck aff Johan Balhorn. Utom det i Uppsala universitetsbibliotek befintliga (Sign. 10. 244 a) finnes äfven i Kungl. biblioteket i Stockholm ett årstryck af samma skriftsamling, men detta är i hög grad defekt. Af katekesen finnes ingenting, ej heller är psalmboken fullständig. I slutet af bandet efter psalmboken är bundet in några skrifpappersblad och på ett af dem skrifvet — stilen röjer G. E. Klemmings hand — den titel, som ordagrant återfinnes i Uppsalaexemplaret af Balhorns tryck, hvaraf framgår, att sagde forskare jämfört dessa båda tryck med hvarandra; äfven titelbladet till psalmboken saknas och är ersatt af ett blad med en noga efter Uppsalaexemplaret afskrifven titel. Här må anmärkas det förhållandet, som Bang uti sin beskrifning af denna edition ej omnämner — snarare får man ett motsatt intryck, när det heter, att denna edition med ett undantag »i et og alt er

samstemmende med udgaven af 1572» — att den är synnerligen defekt, i det att ej mindre än tjugosex sidor äro borta. När det heter a. a. I sid. 44, »Paa titelbladets bagside er aftrykt salme 19 hvorpaa følger katekismens tekster med forbigaaelse af skriftemaalet», kunde det ju synas, som om han haft tillgång till ett annat exemplar af samma upplaga. Ty nederst på sidan Aiiij 2 läses början till Mar XVJ GÅr vth j hela Werldena / och prediker Euangelium allom Creaturom / Then ther troor och warder döpt / han skal warda sa — —; fortsättningen saknas, enär följande bladen Aiiij ända till Biiij äro borta. Sidan Biiij 1 börjar med de sista raderna i Luthers förklaring till slutorden i första hufvudstycket: (alt gott loffuar han them allom som then)na Bodhen halla / Therfore skole wij ock elska honom / och gerna göra effter hans Bodh. Att skriftermålet är förbigånget i den förra hufvudafdelningen, textafdelningen, i Balhornska trycket, kan man icke sluta sig till från editionen själf, ty dettas plats hade varit efter dopet. Bang har säkerligen gjort denna sin slutledning endast med utgångspunkt i den edition, som han under mom. 2 sid. 44 omtalar, och som senare kommer till omnämnande här. I själfva katekesafdelningen saknas i Balhornska upplagan utom första hufvudstycket äfven hela hufvudstycket om Bönen och i hufvudstycket om Döpelsen hela första afdelningen och början till den andra — bladen Bvj—Ciiij.

4. Gutterwitzska trycket 1586 jämfördt med det äldre af år 1572.

I hvilket förhållande stå de äldsta nu nämnda katekestrycken till hvarandra, den frågan kommer osökt upp. Flera olika möjligheter kunna här tänkas. Äro de två senare endast ordagranna aftryck af det äldsta och i så fall kanske alla tre ett aftryck af ett gemensamt äldre svenskt original? Eller föreligga här olika recensioner, visserligen närbesläktade med hvarandra, men som dock uppvisa tillräckligt stora olikheter, att man måste förutsätta, att olika redaktörer haft hand om och i sin mån satt sin stämpel på de olika editionerna.

Om de två trycken, det från 1572 och Gutterwitzska från år 1586, läggas vid sidan af hvarandra och jämföras, kan man ej undgå att genast märka en skillnad. Såväl till sin uppställning som sin form visar det senare samma typ som det förra. Synnerligen stora afvikelser med afseende på innehållet kan man

ej vänta sig vid en lärobok af detta slaget. Men de täcka hvarandra ej helt. Olikheter föreligga, hvilka tillräckligt visa, att ett omedelbart aftryck af 1572 års text icke föreligger i Gutterwitzska editionen.

I förklaringen till andra artikeln förekomma ett par sådana olikheter. Det heter där i Gutterwitzska trycket: Hwilken migh förtappadhe (1572 förtapadhe) och . . . förwerffuat (1572 förwerffdt) och . . . ifrå alla synder ifrå dödhen och djeffuuls wold (1572 och alt djeffuuls wold); bestämningen alt är borta i 1586 års tryck, och olikheten framträder påtagligare, då i fortsättningen läses i editionen 1586: på thet iagh skal wara hans eghen bliffua och leffua j hans Rijke j meenlösheet och saligheet / Såsom . . . I 1572 års text läses en utförligare läsart: — j hans Rike tiena honom vthi een ewigh rettferdigheet meenlösheet och . . . Om en ofrivillig uteslutning kan ej på någotdera stället vara tal; en afsiktlig sammandragning och förenkling föreligger å ena stället, vunnen genom utelämnandet af orden: »tiena honom vthi en ewigh rettferdighet» och tillsättandet af ett »j» framför »meenlösheit». Enligt Bang a. a. I sid. 73: »1607 och Pa (= Paulini Gothi recension af 1641) udelader »tiena — rettferdigheet» og fortsätter efter »Rike»: »j menlösheet» o. s. v., har denna sammandragna läsart bibehållits en tid framåt. Liknande är fallet med den föregående uteslutningen af »alt». Bang är obekant med Gutterwitzska editionen 1586, där båda dessa läsarter först förekomma.

Flera smärre förändringar förekomma dessutom, hvilka tillsammans med de föregående visa, att texten är en annan än den först kända. I det femte budet har »hielp och foordre» (1878 hjälpa och biträda) blifvit »hielp och förfordre». En ännu märkligare, men säkert icke oafsiktlig förändring är, att utläggningens ord i tredje artikeln: »vplyst migh medh sina gåffuor» blifvit ändrade i 1586 års edition till »vpfyllt migh medh . . .» En oafsiktlig förändring skulle här lätt kunna tänkas, då likheten i det förändrade ordet, vpfyllt — vplyst, är så stor och då i fortsättningen det riktiga ordet återkommer: »Såsom han . . . kallar vplyser helghar . . .». För motsatsen talar dock, att i de tvenne katekesupplagorna af år 1593 och 1607, hvilka komma att omnämnas senare och därjämte enligt Bang a. a. I sid. 74 äfven i Pa och 1645—53 förekommer läsarten »vpfyllt».

På afdelningen i Gutterwitzska upplagan om Morgon- och aftonbönerna har i inledningsformeln: »I namn Fadhers och Sons och thens helgha Andes» omedelbart efter maningen att vid uppstigandet om morgonen »slå thet helgha Kors» vid hvartera orden »Fadhers», »Sons» och »Andes» utsatts ett korstecken (+); liknande förhållande äger rum senare vid aftonbönen. Nämnas kan också, att vid aftonbönen äro orden i 1572 års tryck: »Sedhan må tu falla på knä eller stå / och läsa Fadher vår och Troon / Wilt tu / så må tu ock läsa thenna litzla bön» borttagna; på motsvarande plats vid morgonbönen stå de kvar, och troligen har redaktören ansett onödigt att utsätta dem på senare stället; i tre senare Gutterwitzska tryck förblifva de borta.

Till det nu nämnda kan läggas en genomgående förändring af texten i språkligt hänseende; förändrad stafning, nyare språkformer möta oss här: »idher» har på de flesta ställena förändrats till »edher», »hop» till »hopp», »beliwgha» till »beliuga» »liffuandes dödh» till »leffuandes dödh» »alt thet j welen» till » — — — wilen».

Af det anförda framgår, att det Gutterwitzska trycket 1586 skiljer sig betydligt från det föregående katekestrycket 1572. Det förra måste anses i sin mån för en svensk originalupplaga. Det ter sig ej blott som ett kompletterande af något, som vid första trycket är oegentligt och ofulländadt, utan som ett omdanande af det förutvarande. Värdet af förenklingen i andra artikelns utläggning är ej stort, utan tvärtom förloras helt säkert därigenom några af Luthers ursprungliga tankar. I någon edition från katekesens hemland vare sig tysk eller latinsk möter man ej någon motsvarighet till förändringen. Ännu mindre värde måste tillmätas ändringen i tredje artikelns utläggning. Här har man kommit att helt bortse från den tyska originaltextens uttryck: »erleuchtet» och det motsvarande latinska: »illuminavit»; förenkling har varit hufvudsaken, och trohet mot originalet fått komma i andra hand.

5. **Ahasweri Krögerstryck 1594 — ett aftryck af Balhornska trycket och dessa två jämförda med de föregående editionerna.**

Hur förhåller det sig med det Balhornska katekestrycket från år 1586? Genast kan det sägas, att i beroendeförhållande af det Gutterwitzska tvillingtrycket af samma år står det icke.

Oaktadt hufvudstyckena om buden och bönen äro i sin helhet borta, kan man likväl se, att det saknar den inhemska editionens igenkänningstecken. Sammandragningen i andra artikeln finnes ej; det har den utförliga ordalydelsen, och å båda de förut anmärkta ställena — äfven i den tredje artikeln — följer editionen den ursprungliga lutherska läsarten; korstecknen vid morgon- och aftonbönerna äro här ej utsatta, och den i Gutterwitzska trycket utlämnade anvisningen vid aftonbönen finnes kvar. Det framgår mycket tydligt, att ifrågavarande tryck sluter sig nära till 1572 års upplaga.

Ännu tydligare blir detta förhållande, om en annan sak härvid tages med i betraktande, nämligen samhörigheten mellan Balhornska trycket och ett åtta år senare från samma stad utgången svenskt katekestryck, nu förvaradt i Kungl. Biblioteket i Stockholm.

I en skriftsamling, liknande den Balhornska 1586 och den Gutterwitzska af samma år och där Then Swenska Psalmboken af år 1594 ingår, finnes äfven ett katekestryck: Catechismus eller Christeligh kennedom för vngt och eenfaldigt Folck ganska nyttigh / Item een liten Bönebook. På slutbladet efter böneboken stå de vanliga uppgifterna, här något utvidgade: Tryckt j Lybeck aff Ahasweri Krögers Erffuinger genom Laurentz Albrectes Borgeres och Bookförares thersammestädz bekostning / hoos hwilken the och finnas til köps MDXCIII.

Det mest betecknande för detta katekestryck är, att det i allt är i noggrannaste öfverensstämmelse med den Balhornska upplagan. Från första öfverskriften: Tiyo Godz Budh (Gutt. 1586 läser — Gudz Budh) och sedan hufvudstycke efter hufvudstycke, sida för sida, ja rad för rad och bokstaf för bokstaf har här skett en diplomatisk aftryckning. I andra artikelns utläggning läsa de båda »förwerffat» (1572: förwerffdt, Gutt. 1586: förwerffuat). I afdelningen om skriftermålet möter oss en annan likhet dem emellan, enär båda läsa såsom svar på frågan: Hwadh är Scrifftermål? Scrifftermål haffuer j sigh tw Stycke. Itt / at man bekenner Synder, (1572 och Gutt. 1586 läsa: synderna). I hufvudstycket om Döpelsen läsa likaledes båda editionerna: Wij äre begraffne med Christo genom Döpet j dödhen (1572 och Gutt. 1586: -- dopet —). Oaktadt Krögerska editionen ligger så långt fram i tiden och ett par katekesupplagor äro kända, hvilka utbytt pronominalformen »idher» mot »edher», har denna edition bibehållit öfverallt den förra formen.

De olikheter, som förefinnas mellan Balhornska och Krögerska upplagorna, äro ej andra, än att ordet »jungfrw» på ett ställe ändrats till »jungfruw» och i instiftelseorden: »togh han ock kalken effter Nattwarden» sista ordet fått formen »Natwarden», samt t. ex. i ordet »alzmechtigh» den stumma slutkonsonanten bortfallit i Krögerska upplagan. Dessa olikheter för-
må ej ändra det påstående, som man med största säkerhet kan göra, att, om man kompletterar de defekta ställena i Balhorns upplaga efter det Krögerska trycket, så har man en hel bild af, huru Balhorns katekesedition tedde sig såsom fullständig.

I femte budets förklaring har alltså Balhorns upplaga och efter denna det Krögerska trycket läst icke såsom i Gutterwitz edition utan såsom i 1572 års edition »hielpe och foordre», och när i öfverskrifterna till böerna den Gutterwitzska edition läser: Then första, andra, tridie o. s. v. med tillägg af »Bönen» på hvardera stället, så läsa Balhorns och Krögers tryck: Then Första, Andra, Tridie, utan nämnda tillägg, hvilket ej kommer till förrän vid »Then Fierde Bönen».

Närmare än till Gutterwitz' upplaga sluter sig Balhorns tryck således till den äldsta editionen, men det är dock ingalunda ett blott och bart aftryck af denna. I jämförelse med denna senare är Balhorns edition att betrakta såsom en förbättrad upplaga. I 1572 års text förefinnas en del ojämnheter. Frågeformeln »Hwadh är thet? Swar.» hade ej kommit med vid tredje och femte böerna, och vid sjunde budet var den ofullständig. I Balhorns tryck har detta blifvit ändradt. Liksom i detta afseende, så märkes äfven vid bibelorden på hustaflan spår af en ordnande hand.

Att Balhorns upplaga oaktadt en del förändringar stod mycket nära 1572 års text har nyss nämnts. När man jämför Balhorns text med Gutterwitz af samma år, så återfinner man det Balhornska tryckets förändringar i den Gutterwitzska texten. Tydligt framgår detta af exempel från hustaflan. Under öfverskriften: För werldzlig Öffuerheet lyder bibelordet i 1572 års tryck: Hwar och een siel ware Öffuerhetenne som weldet haffuer vnderdånig / Ty ingen Öffuerheet är vthan aff Gudhi. Balhorns och den samtida Gutterwitz' upplagan läsa båda här: » — — Ty thet är ingen Öffuerheet vthan af Gudhi.» Längre fram i samma bibelord tillfoga de båda sistnämnda till 1572 års ord: »Ty the som weldet haffua äro icke them til reddhogha

som wel göra», orden: »Vthan them som illa göra». I bibelordet: För Hwsbönder och Maatmödher läsa likaledes de båda: Och j Herrar — — wetandes / att ock idher Herre är i Himmelen — —, under det att 1572 års text har utelämnat bindeordet i början och framför idher det förstärkande »ock». På ett par andra mindre betydande ställen råder äfven öfverensstämmelse; på afdelningen om skriftermålet förekommer mot slutet öfvergångsformeln: »Ther på skal tå Scrifftefadhren säya»; i 1572 års text var »tå» borta. I sistnämnda text heter det i bönen efter måltiden: »Wij tacke tigh HERRE Gudh Fadher», men i de båda upplagorna senare från 1586: » — — Gudh Himmelske Fadher»; här har öfverensstämmelse vunnits med bönen före måltiden: »Welsigna oss Herre Gudh Himmelske Fadher — —.»

Då Balhorns och Gutterwitz' editioner båda äro från samma år, är det föga troligt, att den förra förelegat för redaktören af det Gutterwitzska. Mera troligt är, att båda äro aftryck af äldre svenska katekestryck. Nära till hands ligger ett antagande, att 1572 års edition undergått en granskning och blifvit tryckt inom landet, och att Balhorns upplaga 1586 är ett aftryck däraf, tryckt i utlandet. Denna textrecension har förelegat redaktören af den textrecention, som finnes i Gutterwitz' tryck 1586. För nämnda antagande talar den omständigheten, att vi veta af en psalmboks- och evangelieboksedition från Gutterwitz' boktryckeri af år 1582, däri med allra största säkerhet ingick såväl ett katekestryck som öfriga i samlingen från 1586 förekommande skrifter. Vi äga ett visitationsprotokoll af Andreas Laurentii Björnram, förut biskop i Växiö, sedan af Johan III kallad att intaga ärkebiskopsstolen. I sistnämnda egenskap har han 1585 »apud Helsingenses et relinquos Nordmannos etc.» hållit visitation och gifver då föreskriften: Och thå (på böndagarna) skall man altidh vpläsa Catechismum och then Lutheri vtttydhningh som ståår i psalmeboken och sedhan vttolka et styckie eller tuå påå samma daagh. Och när någhor begärar Absolutionem skall han granneligen förhöras in Catechismo bade huru han läser sielffue ordhen så ock huru han förstår grunden och meningen. (O. Ahnfelt, Bidrag till sv. kyrkans historia i sextonde årh. Lund 1894 sid. 82).

6. Textrecensionen i katekestyckens textafdelning.

Hittills har vid den textkritiska jämförelsen hänsyn tagits endast till den senare hufvudafdelningen i Catechismus, som innehåller själfva lilla katekesen. Anordningen af den där ingående förra hufvudafdelningen, textafdelningen, omnämndes. Märklig är skillnaden mellan textrecensionerna i den ena och den andra. Redan är omtaladt, hurusom i Gutterwitzska editionen 1586 de ord, som Luther sätter i första rummet i lilla katekesen såsom kardinalställe för dopet, instiftelseorden i Matt. 27: 18—20 äro utbytta mot dem, som Luther anført i döpelsens andra fråga: »Hvad nytta medför etc.», supplerade med den i evangeliet närmast föregående missionsbefallningen. Det viktiga förordnandet om, hur dopet skulle tillgå: till Fadrens och Sonens och den Helige Andes namn, är förbigånget här. Att liknande förhållande äger rum i Balhorns upplaga, därför talar både den förut omnämnda början till textorden där och den komplettering, som vinnes från Krögerska upplagan 1594.

Skillnaden förefinnes på flera andra ställen. I tredje artikelns ordalydelse möter en sådan. Den berör det sedan gammalt på olika sätt uppfattade och olika öfversatta ledet: *Communio sanctorum*. I den senare hufvudafdelningen heter det i upplagorna, både 1572 och de två från 1586 efter: »Ena helga almenneliga kyrkio», »the helgha menniskiors samfund». Men i textafdelningen heter det i 1586 års och i 1594 års upplagor: »The helighas Samfund». Bang säger härom a. a. I, sid. 49 angående P. Rudbecks recension af år 1628: I teksten till 3:dje artikel er: »the helgha menniskiors samfund» forandret til: »the helighas samfund» i overensstemmelse med Upsala-mødets redaktion af artikelen.» Men af katekeseditionerna 1586 framgår, att redan då är den textrecensionen känd och begagnad vid kristendomsundervisningen — en helt ny recension, ren öfversättning af det latinska: *Communio sanctorum*, eller det tyska: *die Gemeinde der Heiligen*.

I Gutterwitzska upplagan 1586 har fjärde budet i textafdelningen en utvidgad form, i det att löftet har tillfogats: » — — på thet tu må lenge leffua på iordenne». Inne i katekesen är löftet ej tillfogadt, utan i stället har tillagts ett »etc.». I Balhorns tryck är textafdelningen i öfverensstämmelse med det

samtida trycket; huruvida denna öfverensstämmelse varit för handen äfven i senare afdelningen, träder ej i dagen, då första hufvudstycket saknas där, men den göres trolig i högsta grad, om man kompletterar från Krögerska edition. Bangs anmärkning a. a. I sid. 69: 1586 og 1600 udelader »etc.», är dubbelt oriktig, eftersom dels Balhorns upplaga 1586 är defekt å stället i fråga, dels 1600, för såvidt härmed betecknas det i Kungl. biblioteket bevarade fragmentet, som G. E. Klemming förlägger till c:a 1611 (hvilket senare skall omnämnas), har »etc.» inne i katekesen och löftet utfördt i textafdelningen.

Olikheten i Fader vår må också här påpekas. Inne i katekesen i de olika editionerna heter det i inledningsorden: Fadher vår som äst j Himlom. Gutterwitz' och Krögers tryck — således äfven Balhorns — läsa i textafdelningen: — — äst i Him-melen.

Synnerligen märkbar är olikheten vid nattvardens instiftelseord, då de båda recensionerna jämföras. Orden i den förut i Gutterwitzska upplagans textafdelning omnämnda recensionen: — — togh han Brödhet loffuadhe Gudh och gaff sine Läriungar, hafva ändrats till: togh han Brödhet tackadhe och bröt thet / och gaff sina — —. Den senare afdelningen lyder inne i katekesen: Sammalundha togh han ock Kalken effter Nattwarden / Tackadhe / och gaff them och sadhe / Tagher och dricker häraff alle / Thenne Kalken är thet nyia Testamentet j minom Blodh / som för idher vthguten warder til syndernas förlåtelse. Thet görer / så offta j dricken / til mijn åminnelse. I Balhorns edition är i textafdelningen detta hufvudstycke borta, men Krögers tryck läser ordagrant lika med det Gutterwitzska på motsvarande ställe. Bang säger a. a. I sid. 49: »Natverdordene har Rudbeck (1628 års upplaga) anført i en form, der nærmer sig sterkt til den skikkelse, hvori de findes anførte i Olai Petri Handbook af 1529 og Catechismus af 1530, navnlig hvad ordene om Kalken angaar.» Men den form, som B. finner först hos Rudbeck hafva, instiftelseorden just i textafdelningen i våra äldsta katekestryck.

Äfven i 1572 års edition har en textafdelning funnits, men är icke bevarad. Har äfven här förekommit en textrecension, på flera ställen olik den, som senare inne i katekesen läses? Att 1572 års textafdelning haft i nattvardens instiftelseord samma lydelse, som förekommer på motsvarande afdelning i 1586 års

båda och i 1594 års tryck kan med största säkerhet sägas. Förut är omnämndt, att i 1572 års tryck ordet »gören» synes på textafdelningens näst sista rad. Detta ord är icke en imperativ, ty en sådan slutar i den tidens svenska på -er. Formen »gören» förekommer ej i den recension, som möter oss inne i katekesen. Textafdelningen år 1572 har således här haft samma textrecension, som på motsvarande ställe möter oss i båda editionerna 1586. Härtill kommer, att den strängt stereotypa form, som för textafdelningen går igenom de äldsta trycken, synes i mycket hög grad styrka, att 1572 års edition här både beträffande fjärde budet, tredje artikeln, Fader vår och döpelsen öfverensstämmer med de senare trycken. Att två olika recensioner på flera ställen i katekesen förefunnits, måste hafva i praxis medfört stora olägenheter, men de hafva ej blifvit afhjelpna förrän längre fram i tiden.

III. Svenska katekestryck från tiden 1593—1617.

1. Andreas Gutterwitz' tryck 1593.

I Then Swenska Psalmboken. / På nytt öffuerseedd / förbättrat och medh flere Songer förmerat. och Calendarium. Anno 1594, (förvarad å kungl. biblioteket i Stockholm) möter oss ett katekesuttryck, i mycket olikhet de föregående. Redan titeln på detta tryck, som utgör en del i en skriftsamling, liknande de förut omtalade, är annorlunda formulerad än förut: Catechismus eller Christeligh Kennedom / om våra Troos Artiklar / för vngt och eenfalligt folck ganska nyttigh. Item een liten Bönebok. 1593.

Katekesen såväl som den i samlingen ingående evangelieboken bär ett tidigare årtal än psalmboken. Utstyrseln säger redan genast detsamma, som står tryckt på slutbladet, att arbetet är från samma boktryckare, som utgifvit 1586 års inhemska katekes — från Andreas Gutterwitz i Stockholm.

En annan uppställning, nya hufvudafdelningar och delvis ett nytt innehåll möta oss här på flera punkter. Anordningen i en föregående textafdelning och en senare katekesafdelning är bibehållen. Förändringarna äro att finna i bådadera.

I textafdelningen märkes genast i början, att textorden i andra budet hafva utvidgats med hotelsen: Ty Herren skal icke låta honom bliffua ostraffat som hans (namn) missbrukar

— ordet »namn» har vid tryckningen bortfallit. I någon föregående känd katekesöfversättning har denna hotelse ej anförts. I senare hufvudafdelningen har budet samma utvidgade form. Äfven fjärde budet har sin utvidgade form, enär löftet bibehållits. Troligen har detta varit förhållandet från början i de svenska upplagorna, för så vidt det gäller textafdelningen. Det nya i Gutterwitzska trycket 1593 är, att budets utvidgade form fått plats äfven i senare afdelningen, där löftet förut varit be-tecknad endast med ett tillagdt »etc.» I femte bönen har ordalydelsen blifvit: »— förlåt oss våra skulder — —» (förut: våra skuld) i både text- och den senare afdelningen. Ett sträfvande att få lika lydelse för texterna i förra och senare afdelningarna röjer sig här. Genomförd har dock denna likformighet ej blifvit på alla punkter. I tredje artikeln och första bönen står den förutnämnda olikheten kvar. En obetydlig, helt säkert äfven ofrivillig olikhet har kommit till i första artikeln: »sittiandes på Gudh Fadhers högra hand» — attributet »alzmechtigh» saknas i textafdelningen, men finnes i den senare delen.

Genomgående olikhet framträder i textafdelningen i de följande hufvudstyckena. Till det i de föregående editionerna i hufvudstycket om döpelsen anförda bibelstället från Mark. XVI lägger 1593 års tryck två andra bibelord. Matteusstället med döpelsens instiftelseord står här med början: Mig är giffuen — —, men med utlämnande af löftet om Jesu närvaro hos de sina dag för dag. Vidare anføres här bibelstället från Jesu samtal med Nikodemus om nödvändigheten af nyfödelse genom vatten och anda för att ingå i Guds rike, Joh. ev. 3: 3—7.

Ett försök är gjordt att föra nattvardens instiftelseord på de två olika platserna närmare hvarandra. Ordalagen: »— — loffuadhe Gudh och gaff sine lärjungar — —» hafva i 1593 års text blifvit »— — tackade brött thet och gaff sina Läriungar — —», och det i samband med kalken stående »loffuadhe Gudh» har ändrats till »tackadhe Gudh». Men oaktadt dessa ändringar står en betydande skillnad kvar.

Något nytt är den rubrik och afdelning, som följer efter Altarets Sakrament. Luthers hufvudstycke om Skriftermål har i de föregående svenska katekeserna icke haft någon motsvarighet inom textafdelningen. Öfverskriften: »Om Prestes-ämbetet och Himmelrijzens nyklar, som äro them befalte» med tre därunder anförda bibelord kan sägas fylla den bristen. Först

anföres det bekanta ordet från Mat. XVJ: Vppå thetta Helleberghet (nemligha at Christus är leffuandes Gudz Son) skal — — — löst j himmelen. Luc. X 16 följer därefter: Hwilken edher hörer — — — honom som migh sendt haffuer. Det tredje bibelstället utgöres af Johannes ev. XX 21—23: Frijd wari edher. Såsom Fadhren haffuer migh sendt — — — them äro the beholdna.

I senare hufvudafdelningen äro betydande olikheter mot föregående katekestryck i afdelningarna om skriftermålet, morgon- och aftonbönerna samt bordsbönerna. På förstnämnda afdelning är tillagdt ett nytt »sett til at scriffa». Efter anvisningen: En husbonde eller Matmodher säye altså: — — — följer i 1593 års text: Eller så: Barmhertighe Gudh och himmelske Fadher / på hwilkens barmhertigheet är ingen ende / tu som äst tåligh / longmodigh och aff stoor nådh / förlåter alla misgerningar / öffuerträdhelse och synder / Wij haffue (ty werr) syndat med våra Fädher / Wij haffue mishandlat och warit ogudhachtighe / och förtörnat tigh / Tigh allena haffue wij syndat och illa giordt för tigh / Men tenck tu icke på våra förra misgerningar / förbarma tigh öffuer oss snarligha / Ty wij äre fast älende wordne. Hielp oss GVDH vår Frelsare / för tins namns ähro skul / frels oss och förlåt oss våra synder / Genom tin Son Jesum Christum vår HERRA / Amen. Likheten här med den syndabekännelse, som i vår nu gällande Handbok för Svenska kyrkan i särskildt fall anvisas till begagnande, träder genast fram.

Afdelningen om Morgon- och Aftonbönerna har fått sin öfverskrift förändrad. Uttrycket däri, »signa sigh», har utbytts mot »befala sigh Gudhi». I anvisningarna: »När tu opstår om Morgonen (Om afftonen när tu går til Säng) skalt tu slå thet helgha kors för tigh och säya,» hafva de sista orden utbytts mot »— — skalt tu tigh såledhes Gudhi öffuerantwarda och befala.» Uttrycken »signa sigh» och »slå thet helgha Kors» synes man hafva velat undvika, iksom man borttagit de beteckningar för korstecknen, som i Gutterwitzska upplagan 1586 funnos utsatta i inledningsformlerna: I namn Fadhers och Sons och thens helghe Andes. Detta kan troligen sättas i samband med samtida rörelser i svenska kyrkan mot öfverflödiga och skadliga kyrkobruk och ceremonier.

Bordsbönerna ha blifvit mycket förändrade och utvidgade. Förut lydde orden före måltiden: Alles ögon wenta effter tigh Herre / och tu giffuer them theras spijs i sinom tijdh. Tu vplåter tina hand och vpfyller alt thet som leffuer medh behagh.» I upplagan 1593 lyder denna del så: Alles öghon lijta til tigh Herre / och tu giffuer them maat i sinom tidh. Tu vplåter tina hand / alt thet som leffuandè är / mättar tu til behagheligheet. Slutet på bönen har ändrats från: »Welsigna oss Herre Gudh himmelske Fadher / och thessa tina gåffuor / som wij aff tinne milda hand til oss anamme / Genom Jesum Christum vår Herre», till »— — — gåffuor / som tu oss til kropsens vppehålle mildeligha för!änt haffuer / och giff oss tina helgha nådh / at wijt hem skäligha och vthan tijn förtörnelse nytia och bruka måghe. Genom tin Son — — —.»

På samma sätt har bönen efter måltiden blifvit utvidgad. Förut lydde slutet på den: »Wi tacke tigh Herre Gudh himmelske Fadher genom Jesum Christum vår Herre för alla tina welgerningar / Tu som leffuer och regnerar til ewigh tijdh / Amen.» I 1593 års upplaga lyder den: Wi tacke tigh käre himmelske Fadher för alla tina welgerningar / och eenkanneligha för thessa tina gåffuor / som wij aff tinne mildheet vndfångit haffue / och bidie tigh om tina helgha nådh / at såsom kroppen sin lekamligha spijs / ther han medh vppehålles / anammat haffuer / må ock så siälen medd tijn helgha ord allstädhes wedherqweckt warda. Genom tin Son etc.

Närmaste underlaget för éditionen 1593 är en föregående Gutterwitz' upplaga. Om man bortser från de förändringar och utvidgningar, som äro nu beskrifna, är öfverensstämmelsen med Gutterwitz' upplagan 1586 tydlig. De textförändringar, som kännetecknade denna, igenfinnas här. Så läses t. ex. i femte budet: »hielp och förfordre»; i utläggningen till andra artikeln är likheten fullständig med uteslutning af ordet »alt» och förändringen »leffua j hans Rijke j meenlösheet — — —.» I tredje artikeln kvarstår »vpfyllt migh medh sina gåffuor». Äfven den omnämnda förenklingen vid aftenbönen är här följd; om man undantager några få språkliga förändringar, såsom »Gudh hotar at wilia straffa» i st. f. i 1586 års text »Gudh hotas — — —» samt »klädher hws och heem» i st. för 1586 års »klädhe hws — — —.» är stafningen och i språkligt hänseende för öfrigt texterna i öfverensstämmelse med hvarandra.

2. Ett katekesark, fragment af en Gutterwitzsk edition, f. n. inhäftadt i 1582 års psalmbok, men att förlägga troligen till något år mellan 1593 och 1607.

På kungl. biblioteket i Stockholm förvaras ett fragment af Then Swenska Psalmeboken förbättrat och med flere Songer formerat och Kalendarium Anno 1582. Titelbladet med det svenska riksvapnet och omramningen är till utstyrseln lik de Gutterwitzska editionerna. Endast första arket med Kalendariet är komplett, men för öfrigt finnas endast några fragment af psalm- och evangelieboken. Dessa fragment äro häftade samman, och i detta häfte är också insatt ett ark folieradt med »D», som utgör ett fragment af en katekesedition. I likhet med de öfriga arken är äfven detta arket ouppskuret. Öfverst på sidan D läsas orden: För edher vtgiffuin och vthgutin til syndernas förlåtelse. Nemligha at oss i Sacramentet syndernas förlåtelse lijff och saligheet — — —. Härefter följa de vanliga katekesafdelningarna. Hustafan slutar på näst sista sidan. Sista sidan utfylles af början på Een liten bönebook. Stafning och språkformer visa genast hän till en helt annan tid än 1582, och vid en jämförelse mellan bokstafstyperna i arket D och de öfriga fragmenten framgår, att de förra äro af ett helt annat slag. På den otryckta sista sidan i häftet upptäcker man också följande blyertsanteckning af G. E. Klemming: »Det löst liggande arket D, af annat tryck än kända upplagor, är märkligt därför, att det visar ett olika sätt för utbrytningen af kolumnerna än det, som sedan blifvit brukligt tryckeriet.» Sättet för utbrytningen i arket D syntes för Klemming vara ett tidigare, än som längre fram begagnades. Därför kunde det tyckas, som om katekesarket vore att förlägga till en tid före det Gutterwitzska katekestrycket 1586. Men vid granskning af innehållet i detta ark kommer man till ett annat resultat. Öfverskriften till morgon- och aftonböerna och de ändrade uttryckssätten i 1593 års tryck igenfinnas i katekesarket; äfven i bordsböerna här förekommer den läsart och de utvidgade böerna, som mötte oss i nämnda edition. Bådas texter täcka hvarandra helt, och bokstafstyperna äro fullkomligt lika. Hvad som gäller om Balhorns och Krögers editioners inbördes förhållande till hvarandra, gäller äfven här, att sida för sida och

rad för rad äro de båda trycken hvarandra noggrant lika. Att det likväl icke är ett ark af 1593 års tryck, hafva vi tillräckliga skäl för. Åtskilliga ord äro delade på två rader i det ena, men ej i det andra af dessa tryck, och några andra äro stafvade på olika sätt. I hustaflans bibelord för änkor heter det 1593: hon setter sitt hopp til Gudh, men 1582(?): — — »hoop — —»; i sista bibelordet står 1593: Alt thet j willien — — —, men 1582(?) »— — wilien — —». En annan olikhet af större betydelse läses i ett annat bibelord; 1593 års edition läser: I vnge warer them gamlom vnderdånighe — —; 1582(?) heter det: I vnge warer then gambla — —. Att med ledning af de nämnda olikheterna fälla utslag om de båda tryckens ålder är icke lätt. Ett par olikheter på Bönebookens första sida (1593: åliggiande nödh, 1582(?): aliggande nödh; 1593: twinger oss, 1582(?): twingar oss) hjälpa oss icke. Om man skulle döma uteslutande efter de olika språkliga formerna: »them gamlom» och »then gambla», synes man böra stanna vid den senare såsom den yngsta formen. Till 1607 års Gutterwitzska tryck kan ifrågavarande ark icke höra. Där läses på motsvarande ställe »them gamblom», och mycket stor olikhet råder i uppställningen af det enstaka arket och samma ark år 1607. Nära tillhands ligger då att förlägga det katekesark, som nu inlagts i 1582 års psalmboksfragment, till tiden mellan 1593 och 1607, närmare det förra årtalet.

3. **Andreas Gutterwitz' tryck 1607 — af A. Chr. Bang betecknad såsom »övergångsudgaven af 1607».**

I närmaste öfverensstämmelse med Gutterwitz tryck 1593 äro två katekesttryck, som utgått från samma tryckeri fjorton år senare. Af Then Swenska Psalmboken Anno 1607 finnes i Kungl. biblioteket ett exemplar bevaradt. Därmed är sammanbundet, såsom förut varit förhållandet, en katekes. Titelbladet till denna saknas, men en första granskning visade genast hän till 1593 års katekestyp med utvidgning i afdelningen om döpseln och tillägg af den nya afdelningen Om presteämbetet,

Vid en jämförelse mellan denna edition och en i Uppsala Univ.-bibliotek befintlig af samma år, sign. 28.499, visade sig genast, att de voro tvillingexemplar af samma tryck. Det i Stockholm felande titelbladet till katekesen förefanns där. Det

är denna sistnämnda edition, som Bang beskriver i sitt o. a. arbete, I, sid. 45 ff. Han nämner den »overgangs-udgaven af 1607». Af Gutterwitzska editionen känner B. ingen annan än denna, som han då betraktar såsom »overgangsudgave» mellan å ena sidan 1572 års, Balhorns edition 1586 och en upplaga »omkr. 1600» samt å andra sidan P. Rudbecks recensioner 1628 och 1637. När alltså hvarken Gutterwitz' upplaga 1586, ej heller upplagan 1593 kommit med i betraktande, hafva de ändringar, som efter dessa inkommit i 1607 års upplaga, ansetts såsom egendomliga först för denna. B:s beskrifning af denna passar helt in redan på 1593 års edition.

4. Tre olika katekestyper: en äldre med trycken från 1572, två från 1586, 1594, 1610 och o. 1611, en yngre med trycken från 1593, 1582? 1607, 1608 samt 1617 års katekestyp.

Af det förut sagda framgår, att två olika katekestyper kommit till användning i vårt land. Den äldre typen är sådan, som 1572 och 1586 års editioner visa oss den. Om man bortser från textafdelningen i de svenska trycken, är den till uppställning och innehåll i närmaste öfverensstämmelse med de äldsta lutherska katekeseditionerna i Tyskland. Till denna äldsta svenska katekestyp höra utom redan beskrifna editionerna: 1572 års, Balhorns, Gutterwitz' 1586 och Krögers 1594, ännu ett par editioner från 1600-talets början. De senare äro båda tryckta i utlandet.

Psalmboken 1610, förvarad i Kungl. biblioteket, har som vanligt i sitt band tillsammans med öfriga skrifter en Catechismus eller Christeligh kenedom för vngt och eenfaldigt Folck ganska nyttigh, Item een liten Bønebook. Tryckningsorten är utsatt: Tryckt j Lybeck aff Hans Witten / genom Samuel Jauch / Borgeres ock Bockförars thersammestedz bekostning / hos hwilken the och finnas till köps. MDCX. Redan titelns ordalydelse säger, att trycket är att hänföra till den äldre typen, och innehållet är helt i öfverensstämmelse med den.

Hit hör också ett annat katekestyck, som är förvaradt i Kungl. biblioteket. Bang omtalar det a. a. I sid. 44 mom. 2 såsom ett »særskilt inbunden aftryck af katekismen og bønnebogen, der har tilhørt en salmebog fra ca. 1600». En annan forskare har

satt ett annat årtal. I häftets början har G. E. Klemming skrivit: »Fragment ur en Psalmbok &c. Tryckt sannolikt i Lybeck o. 1611.» Katekesen är komplett och titeln lika lydande med föregående Wittenska tryckets; de båda öfverensstämma äfven däri, att fjärde budet inne i katekesen anföres i sin kortare form med tillagdt »etc». Bang synes på grund af titelbladets Luthersbild och illustrationernas utseende vilja förlägga tryckets ursprungsort till Rostock och Stefan Möllemands tryckeri. Ett katekestryck från denne af år 1608 skall genast omnämnas. Vid en öfversiktlig jämförelse sluter sig vårt katekestryck från 1611 genom Luthers bröstbild i rund medaljong och titelbladets omramning och flertalet illustrationer nära till Wittens tryck 1610. Äfven stafsättet går närmare till detta.

Här må påpekas, att ett gemensamt kännetecken för samtliga svenska katekestrycken är, att de äro rikt försedda med bilder. I katekesens hemland voro katekeserna med afseende på illustrationerna rikt utrustade, och därifrån har detta inkommit i de svenska. Bilderna växla, hvarje boktryckare har delvis sina egna. I textafdelningen har hvarje hufvudstycke sin bild, likom i senare afdelningen hvarje bud, artikel, bön o. s. v. sin, hämtad från något ställe i gamla eller nya testamentet.

En annan, yngre katekestyp kommer fram i 1593 års Gutterwitzska tryck. Utvidgning har skett dels i textafdelningen, dels i den senare afdelningen. Utom nämnda tryck höra hit fragmentet (i 1582 års psalmbok) från något år mellan 1593 och 1607, 1607 års edition och en senare. I Then Swenska Psalmboken 1608 finnes en Catechismus eller Christeligh kenedom / om våra Troos Artiklar / för vngt och eenfalligt Folck ganska nyttigh. Item een liten Bönebook. På sista sidan af bönboken finnes uppgiften: Tryckt i Rostock aff Stephan Möllemand Anno MDCIIX. På Herman Sulkens Börgeres och Bookföreres i Stockholm bekåstning / Och findis hoss honom till köps. Äfven detta exemplar tillhör kungl. biblioteket i Stockholm.

Denna senare katekestyp är en nationell svensk, som ej äger motsvarighet i någon utländsk upplaga. Den har sökt uttränga den äldre, men att den ej genast förmådde detta, därpå tyda de tryck af den äldre typen, som vi äga, det sista från o. 1611. Att det likväl lyckades till en viss grad, tyckes framgå däraf, att vi efter 1586 års Gutterwitzska tryck ej äga i behåll någon inom Sverige tryckt edition af den äldre typen.

Här må endast i förbigående omnämnas, att en tredje katekestyp synes vara att finna i Sverige ej så lång tid senare. Samman med Then Swenska Psalmboken Präntat i Vpsala aff Eskil Matzson MDCXVI (Kungl. biblioteket i Stockholm) är nämligen såsom vanligt bunden en katekesedition: D. Mart. Lutheri Catechismus Eller Vnderwijsning öffuer våra Troos Artiklar / för vngt och eenfalligt Folck ganska nyttigh. Nw på nytt i Vpsala öffuersedt och corrigerat. (detta ordet i titeln med spärrad stil) Item Een liten Bönebook Tryckt i Vpsala / Åhr 1617. Den nämnde Eskil Matzson är densamme, som i Stockholm såsom faktor haft hand om det Gutterwikzska boktryckeriet. När detta upplöstes öfvergick det gamla kronan tillhöriga trycket till universitetet i Uppsala såsom gåfva af Konung Gustaf II Adolf. Samme konung försedde boktryckaren med goda privilegier och en årlig lön, G. E. Klemming och J. G. Nordin a. a. sid. 178.

Flera afvikelser från föregående editioner känneteckna detta Uppsalatryck. Vid bordsbönerna både före och efter måltiden är tillagdt den mindre formen af »gloria», Ähra wari Fadhrenom och — — — til ewigheet Amen, och såsom sista bibelspråk i hustaflan, är anfördt j Tim. ij: Så förmanar iagh nu at man för all ting haffuer Böner / åkallan / förböner och tacksäyelser för alla Menniskior. I nattvardens instiftelseord, sådana de lyda i senare hufvudafdelningen — inne i katekesen —, har en förändring skett. I samband med kalken heter det här om kalken: såsom det nya testamentet i Jesu blod, hvilket är utgjutet »för edher och för mångom.» På motsvarande ställe hafva de föregående svenska upplagorna alltid formeln »för eder». I textafdelningen står såväl i 1617 års tryck som redan i Gutterwitz' tryck 1586 och troligen 1572 års edition endast »för mångom». Sammansättningen »för eder och för många» synes vara en säregen svensk recension, som ej förekommer annorstädes. Luther själf skrifver i instiftelseorden »för eder» såväl i samband med brödet som med kalken. Af de bibelställen, där instiftelsen omnämnes, är det endast Lukasstället, som i samband med kalken läser »för eder»; Matteus och Markus läsa »för många», och Paulus har här ej någon närmare bestämning utsatt. I sin postilla har Olaus Petri följt Matteus och Markus (Bang a. a. I, sid. 90) och skrifver därför »for mongom». I mässboken 1531 har detta utvidgats till »for idher och for mongom vthgutin til syndernes förlåtelse». I katekesens förra hufvudafdelning har

det bibliska »för mongom» bibehållit sig öfver 1617, men inne i katekesen nämnda år är förändringen skedd och »för eder och för många» från 1531 års mässbok har upptagits; i denna form lyda instiftelseorden för närvarande hos oss.

Ännu ett svenskt katekestryck under ifrågavarande tid, nämligen från år 1611, veta vi om. I Kyrkohistorisk Årsskrift, utgifven af Herman Lundström, årg. 1905 sid. 3 omtalas det. Utgifvaren lämnar där ett meddelande om ett nyupptäckt synnerligen märkligt fragment af en svensk text till Luthers lilla katekes. Det är, säger han, ett fragment af en svensk särupplaga af nämnda bok, tryckt 1622 »efter en tidigare text af år 1611». Fragmentet har framdragits från insidan af en pärm på Uppsala Landsarkiv (jfr a. tidskr. årg. 1907 sid. 320). Tillfälle har ej varit till att undersöka, huruvida detta fragment till titel, text och uppställning öfverensstämmer med något af de i det föregående nämnda trycken, och om det skulle kunna föras in under någon af de tre ofvan uppställda typerna.

IV. Den svenska katekesöfversättningens sammansättningsleder, ordningsföljd och text i öfverensstämmelse med 1531 års Schirlentzska upplaga, men äfven med ett sydtyskt tryck från år 1545.

Ett af de första spörsmålen, som komma upp är, om det original, som vid den bevarade svenska öfversättningen förelegat öfversättaren, och hvarifrån det kommit. Öfversättningen bär som bekant det sena årtalet 1572, någon tidigare har man ej i bevar i Sverige, ej heller urkundligt omnämnd. Inom grannländerna Danmark och Finland har vid denna tid redan länge Luthers folkbok funnits på landets språk. I Danmark kom redan 1532 den första öfversättningen af Jörgen Sadolin, pastor och senare den förste protestantiske biskopen öfver Fyen. Den följdes rätt snart af trenne nya. År 1537 utkom Frants Vormordssons och samma år Petrus Palladius' öfversättning, den förre Skånes, den senare Själlands biskop. Palladius fick redan följande året ombesörja en ny bättre öfversättning, som mera stämde öfverens med det lutherska originalet. Det blef således de protestantiska biskoparna, som här visade sin omsorg om den evangeliska tron och kyrkan.

Har den lutherska katekesen immigrerat till vårt land öfver Danmark, så att en dansk öfversättning har brukats till underlag för den föreliggande svenska? Bang har i sitt arbete tagit upp frågan och besvarat den nekande. Mellan den svenska och de danska öfversättningarna, närmast Frants Vormordssons af 1537, föreligger ej i något hänsceende en sådan likhet, att ett dotterförhållande skulle vara för handen från svensk sida (Bang a. a. I sid. 164). Den svenska lutherska kyrkan har här som vid reformationens början hämtat omedelbart från reformationens hemland. Där torde originalet till den svenska katekesöfversättningen vara att söka.

I hvilket förhållande står 1572 års öfversättning till de omskrifna tyska katekesupplagorna? Kan något af de tyska trycken nämnas såsom original, som gifvit sin gestalt och sin egenart åt det främmande arbetet? I samma mån som detta påvisas, torde värdesättningen af det svenska arbetet bättre kunna ske, och om direkta förbindelselinjer kunna dragas fram till någon af de upplagor, som i första hand äro att anse som Luthers egna verk, torde det textkritiska och historiska värdet vara i väsentlig grad förhöjdt.

I sitt arbete har Bang sökt komma till rätta härmed. Emellertid hafva de sista årens undersökningar i Tyskland angående lutherska katekesens bibliografi och textkritik fört forskningen betydligt längre, än förut var fallet. Knoke och Albrecht hafva underlättat arbetet genom att göra texterna — äfven förut obekanta — tillgängliga och beredt tillfälle att beriktiga äldre resultat. Den diskussion, som Bangs arbete föranledde i Sverige om de däri gjorda uttalandena, har ökat intresset på detta betydelsefulla område inom den svenska kyrkohistorien. De kyrkohistoriske forskarne H. Lundström, Qvensel och Ahnfelt ha gjort sina inlägg och haft sin uppmärksamhet fästad på hvarje tillbud, som kunnat föra frågan framåt.

Den svenska katekesöfversättningen kan förhjälpa oss till att fastställa några hållpunkter med afseende på tiden för dess originalupplagas tillblifvelse. Afdelningen om Nattvarden föreligger fullständig; frågan: Huru kan lekamlighit ätande och drickande göra sådana mechtig ting? är upptagen där. Första editionen af år 1529 kan således ej vara originalet, enär denna

saknar stycket ifråga. Till ett tidsmärke kan också afdelningen om bönen tjäna. I den svenska texten äro inledningsorden försedda med utläggning. I de tidigaste tyska upplagorna saknas denna. Först i 1531 års tryck är kompletteringen skedd, och dessa två sistnämnda afdelningar hafva där fått sin förblifvande gestalt.

Afdelningen om skriftermålet i öfversättningen erbjuder i främsta rummet en hållpunkt. Den äldre tyska gestalten af denna afdelning är synnerligen kort. Efter en inledning: »Wirdiger liber herr, ich bitte euch umb Gottes willen, gept mir guten rat meiner seelen zu trost» följer frågan: Was begerest du denn? Svaret härpå är en kort syndabekännelse, som börjar så: »Ich armes mensch, bekenne vnd klag für Gott meinem Herrn, dass ich ein sündig gebrechlich mensch bin. Ich halte nicht die gepot Gottes — — —» och går till slut öfver i en bönesuck: »Darumb bitte ich euch, wollet mir an Gottes stat vergebung sprechen vnd mit Gottes wort trösten.» På frågan: Warumb wiltu das Sacrament empfahren? med svaret: »Darumb, dass ich meine seele mit Gottes wort vnd zeichen stercken vnd gnad erlangen wil» följa därefter orden: »Hastu doch ynn der Beichte vergebung der sunden», och till sist såsom ett svar på denna försäkran: »Was denn, Ich wil das zeichen Gottes auch holen zu dem wort, vnd Gottes wort vielmal holen, ist deste besser.» Parallellt med nämnda syndabekännelse är meddeladt: Ein ander bekentnis der Beicht med liknande innehåll i andra uttryckssätt.

En helt annan är den gestaltning, som afdelningen om skriftermålet har fått i den svenska öfversättningen. Den är betydligt längre och mera utförlig där. Efter ett par inledande frågor: Hwadh är Skrifftermål? och Hwadh synder skal man tå scriffa? på hvilka följa rätt vidlyftiga svar, förklaras i en tredje fråga, huru man vid skriftermålet skall pröfva sig själf efter tio Guds bud. Därefter framställles »itt kort sett til at scriffa» med utförliga anvisningar till syndabekännelse, olika för skilda stånd — för »tienstadreng tienstapigha — en hwsbonde eller matmodher säye altså». Aflösningen är tydligare formulerad än förut och har formen: »Gudh ware tigh nådheligh, och styrke tina troo, Amen.» Och säye (scrifftefadhren) widhare: »Troor tu ock at mijn förlåtelse är Gudz förlåtelse? Svar Ja, käre Herre. Sägher han åter: »Såsom tu troor, så skee tigh Och jagh vthaff vårs Herres Jesu Christi befallning förlåter tigh tina synder, I nampn Fadhets och

Sons och thens helghe Andes, Amen. Gack j fridh.» Öfversättningen visar den gestaltning, som skriftermålsafdelning fått i de tyska upplagorna från och med 1531; sedan dess förekommer ej den äldre formen i någon upplaga. Vår öfversättare måste således — såsom ock Bang anför — haft framför sig ett tyskt tryck från 1531 eller senare.

Såsom ett tidsmärke framåt har påpekats af Bang den ordalydelse, som det andra budet har hos öfversättaren. Under Luthers tid bibehåller detta bud sin ursprungliga form utan vår nuvarande hotelse. Först de närmaste åren efter hans död kommer denna in, så att den efter 1550 är allmän regel (Bang a. a. I, sid. 36). Åren 1531 och Luthers död bilda således ytterpunkterna i den tidrymd, inom hvilken den upplaga, som tjänat såsom original till öfversättningen, är att söka. I det föregående har därför vår undersökning om de tyska upplagorna begränsats till upplagorna under Luthers lifstid.

Öfversättaren har ej ansett sig behöfva öfverflytta originalets Traubüchlein och Taufbüchlein till vårt språk, troligen emedan redan tidigt förefanns Olaus Petri' handbok, som väl ansetts göra till fyllest för svenska kyrkan härutinnan. De olika tyska läsarterna i dessa båda afdelningar måste således lämnas här ur räkningen. Vid en öfversättning bortfalla också en del textkritiska ojämnheter i syntaktiskt hänseende, språkform och ordställning, hvilka ofta i tyska aftryck leda fram till originalupplagan.

I det tredje stycket i afdelningen om skriftermålet förekommer i svenska texten en betydelsefull textvariant. Luther gifver en anvisning, huru man skall pröfva sig efter Guds bud för att göra klart för sig de synder, man har att bekänna för skriftefadern. »See til titt Stand, heter det, effter tiyo Gudz Bodh. Estu en fadher, modher, dreng, etc. Om tu haffuer warit olydigh, otroghen, försumeligh, wredsam, otuchtigh, hätsk. Om tu haffuer gjort någhrom emoot med ord eller gerningar — —.» Orden olydigh, otroghen, försumeligh, wredsam, otuchtigh, hätsk motsvaras på tyska af vngehorsam, vntreu, vnfleissig, zornig, vnzüchtig, heissig. Vid sidan af denna text förekommer i tyskan en redan länge sedan af de tyske forskarne beaktad textvariant, där uttrycken zornig, vnzuchtig, heissig äro borta och texten lyder: »Ob tu vngehorsam vntreu vnfleissig gewesen seiest.» Den utförligare lydelsen är den ursprungliga. Denna förekom-

mer i Schirlentziska upplagan 1531, men i nästa i behåll varande Wittenbergiska upplaga 1535 är uteslutningen skedd.

Vid sin undersökning har Bang stannat vid detta förhållande och starkt framhållit, att den svenske öfversättaren följt ordagrant den äldre ursprungliga läsarten. Sedan han påvisat att »i det stykke om skriftemaalet, der staar mellem 4:de og 5:te part, er det ene og alene den tyske originaludgave af 1531» som har den utförligare texten, fastslår han såsom något bestämdt och säkert »en afgjort kjendsgjerning» det nära sammanhanget mellan de två ifrågavarande trycken. Till grund för den svenska öfversättningen kan ingen annan text ligga än denna. Skriftermålets plats mellan dopet och nattvarden samt den ursprungligare och utförligare formuleringen äro Bangs hufvudargument (a. a. I, sid. 36, 37).

Emellertid har sakläget senare ändrats i betydlig mån så tillvida, som det visat sig, att Bangs antagande om 1531 års tryck ej håller sig. Den är ej »ene og alene» om den utförliga läsarten. Albrecht ger oss underrättelse om (Archiv 1905 sid. 221), att ej mindre än tre upplagor hafva orden »zornig etc.» i texten, nämligen de lågtyska s. k. Magdeburgerkatekeserna och en lågtysk edition af 1534, tryckt hos Hans Walther i Magdeburg, samt en högtysk upplaga af 1545, tryckt i Neuburg vid Donau. Till de lågtyska Magdeburgerkatekeserna återkomma vi senare. Den Waltherska editionen kan af flera skäl ej vara underlaget till den svenska texten. För båda gäller det, att de olika hufvudafdelningarna förekomma här i en annan ordning än i svenska texten. I Magdeburgerkatekesen har skriftermålet fått sin plats efter altarets sakrament, och i Walthers tryck står det sist i raden af hufvudafdelningarna, således efter Taufbüchlein. Detta senare tryck saknar dessutom i Fader vår utläggningen till inledningsorden.

Desto betydelsefullare är den återstående Neuburgska upplagan. I Kyrkohistorisk årsskrift, årg. 1904 sid. 218, har också utgifvaren, professor H. Lundström i sin anmälan af första årgången af Friedensburgs o. a. tidskrift påpekat det möjliga beroende förhållandet mellan den svenska öfversättningen och 1545 års tyska katekesupplaga. Ordningen mellan afdelningarna är densamma här som i den svenska texten, och den utförligare läsarten läses här såsom förut anförts. Bangs båda hufvudargument för 1531 års upplaga såsom original passa fullt in på 1545 års

edition. Om antagandet skulle visa sig hållbart vid noggrannare granskning, skulle, enligt anmälarens mening hufvudresultatet som B. kommer till, därigenom endast vinna ytterligare stöd. Hufvudsaken för honom var att vinna ett historiskt underlag åt den tradition, som den finske teologen Schauman, utan att närmare angifva källan, lämnat åt oss om en svensk öfversättning af Luthers lilla katekes af år 1548. Kunde i st. f. 1531 års tryck en upplaga från 1545 sättas in såsom original, vore ett sådant stöd ej att ringakta.

V. Textkritisk jämförelse mellan de tyska editionerna 1531 och 1545 samt den svenska texten.

En närmare undersökning af denna sistnämnda tyska katekesupplagas beskaffenhet kräfves att klargöra här. Dess uppkomsthistoria, såvidt den kan tecknas utifrån dess text, sammansättning och utseende för öfrigt torde kunna lämna något besked. Redan titeln röjer dess sydtyska ursprung; fullständigt lyder den: Der Klain Catechismus. Für die gemainen Pfarrer vnd Prediger. Aufß new zugericht. D. Mart. Luther. Neuburgæ Danubij Anno D. M. XLV. På sista sidan är tryckningsorten närmare angifven: Gedruckt zu Neuburg an der Thunaw Bey Hansen Kilian Fürstlichem Renntschreiber. Boken förvaras i kungliga biblioteket Berlin (sign. Luth. 5595), är prydlig och väl bibehållen, omfattar ark A—G i liten oktav. Den har på hvarje sida texten inramad inom breda illustrerade kantlister.

Innehållet täcker sig noga med 1531 års tryck. Luthers Vorrede fyller första arket. Sidan B 1 vidtager första hufvudstycket och följes af öfriga delar i samma ordning, som svenska texten med afdelningen om skriftermålet, således mellan döpelsens och nattvardens hufvudstycken. Uppe på sid. E. viij 1 slutar hustaflan och nedanför på samma sida fortsättes med Ain Trawbüchlein für die ainfeltigen Pfarrer Martinus Luther till sid. F. viij 1. Sidorna F. viij 2 till G. viij 1 upptagas af Das Tauffbüchlein verteutscht vnd aufs new zugericht durch Martin Luther.

Vid denna likhet till innehåll, ordningsföljd och text ligger det nära att tänka sig ett beroende förhållande mellan de båda nämnda tyska trycken. Ett omedelbart aftryck är emellertid det ena ej. För förbindelsen dem emellan får tänkas flera för-

medlande länkar. Författarne Albrecht och Knoke äro ense om, att Kilians tryck och ett Nürnbergskt af år 1529, tryckt hos Jobst Gutknecht, visa omisskännbar släktskap med hvarandra. Såsom original för detta senare sättes den senare Wittenbergiska upplagan af 1529, enär det visar sig äga dess igenkänningstec-ken; men den hand, som redigerat Gutknechtska upplagan, har satt en särskild prägel på sitt arbete genom ett stort antal betydelsefulla korrekturer af formell såväl som saklig art, hvarpå flera exempel anföras i Albrechts uppsats (i Archiv I. sid. 250). Vid jämförelse återfinner man de flesta af dessa äfven i Kilians tryck. Å andra sidan genom utlämnandet af de Gutknechtska »Kurze Weise» och »Litaney» i slutet och i dess ställe infogandet af den yngre gestalten af skriftermålsafdelningen på sin nya plats råder en olikhet i planen för det hela, som gör att vid sidan af inflytandet från Gutknechts edition ett annat tryck måste tänkas, och detta andra kan ej vara annat än af den typ, som det Wittenbergiska af 1531 visar. Då Knoke ej tänker sig något hinder för ett antagande, att den Neuburgska redaktören omedelbart sammanarbetat den Gutknechtska och 1531 års Wittenbergiska upplaga till en ny, håller Albrecht före, att han haft framför sig ett ej bevaradt sydtyskt tryck från ett af åren 1531—35, som var byggdt på de båda nyssnämnda.

Vid en jämförande granskning af texten i den Neuburgska och 1531 års Wittenbergiska upplaga komma flera textvariationer till synes. I samma mån som den svenska öfversättningen kan visas närmare ansluta sig till den ena eller andra läsarten, kan dess beroendeförhållande fastställas.

Vid tal om öfverskrifterna till budorden säger Bang: »Foruden Erfurterastrykket af 1529 er det kun udgaven af 1531, der har den kortere overskrift over budene: Das Erst, Das Ander o. s. v. Den svenske oversætter har ikke oversat efter førstnævnte astryk — — —. Det er altsaa kun udgaven af 1531, som her kan komme i betragtning» (a. a. I sid. 37). Vid granskning af den i Berlin förvarade Neuburgska editionen visade det sig, att efter en upprepad kortare öfverskrift öfver hufvudstycket: »Die zehen Gabot», följer genast första budet öfverskrifvet: Das erste, och vidare liknande öfverskrifter öfver hvarje bud: Das ander, dritt, vierd, funfft, sechst, sibend, acht, neunde, zehendt, med öfvergång till förklaringen med formeln: »Was ist das?

Antwort», samt till slut: Was sagt nun Gott von diesen Geboten allen? Antwort. Er sagt also — — —

H. Lundström har i sin anmälan fört på tal förhållandet om öfverskrifterna och nämner, att afgörande vikt för saken i fråga kan ej fästas härvid — äfven 1542 års Wittenbergiska upplaga har beteckningen »Das I Das II o. s. v.» Bangs uppgift måste således kompletteras. Hans Kilians edition är alldeles öfverensstämmande med 1531 års tryck med afseende på öfverskrifterna. Den svenska öfversättningen med sitt »Thet första», »Thet andra» o. s. v. kan härvid sägas stå dem lika nära.

På första hufvudstycket förekommer endast ett par smärre varianter i texten. I förklaringen till åttonde budet heter det i 1531 års upplaga: Sondern sollen jn entschuldigen vnd guts von jm reden vnd alles zum besten keren. Upplagan 1545 läser utan »vnd» på förra stället, likaså svenska texten vid ett ordagrant återgifvande i öfrigt. I utläggningen till nionde budet möter oss en dylik mindre olikhet: — das wir vnserm nehesten nicht mit liste nach seinem erbe oder hause stehen vnd mit ein schein des recht an vns bringen etc. står i 1531 års upplaga. »Vnd» är utbytt mot »noch» i Kilians tryck. Öfversättningen återgifver ej stället ordagrant: så at wij icke stå effter vår nästes arff och eghit eller hws och komme thet under oss med någhot skjñ såsom thet skeedde med retten. Vid denna omskrifning bibehålles, såsom synes, 1531 års »vnd».

Afdelningen om bönen har flera synnerligen viktiga textvarianter att uppvisa i andra, tredje och fjärde bönera. Den mest betydelsefulla är, när i förklaringen till andra bönen 1531 års upplaga läser: Gottes reich kömpt wol on vnser gebet von jm selbs — — —, men orden »von jm selbs» ej återfinnas i 1545 års tryck. Det kan strax konstateras, att den svenska öfversättningen har återgifvit den fullständiga texten. Förklaringen till tredje bönen har i 1531 års upplaga lydelsen: Wenn Gott allen bösen radt vnd willen bricht vnd hindert so uns den namen Gottes nicht heiligen vnd sein Reich nicht kommen lassen wollen als da ist der Teuffel der welt und unsers fleisch wille. Upplagan 1545 har ändrat »hindert» till »verhindert», och nominativen »der Teuffel» blir till genetiven »des Teuffels». I fortsättningen: sondern sterket vnd behelt vns feste jnn seinem wort vnd glauben bis an vnser ende. Das ist sein gnediger guter wille, ändras i senare trycket »behelt» till »erhelt» och »gnediger»

förbindes med »guter wille» genom ett »vnd». Svenska öfversättningen har genom en omskrifning ganska mycket förenklat ordalydelsen i förra delen: När Gud förhindrar vår kötzliga wilia och all förtagher all ond rådth och dieffuuls anslagh. Den har således »förhindrar» och genitiven »dieffuuls»; i senare delen har den »behåller» samt »godhe» medelst ett »och» förenadt med »behagelighe wilie». Förklaringen till den fjärde bönen erbjuder äfven en olikhet, värd att lägga märke till. I början af: Hvad är det? står i 1531 års upplaga: Gott gibt teglich brod auch wol on vnser bitte. Gott gibt das tägliche Brod läser det senare af våra tryck. Öfversättningen har såsom den förra, då den säger: Gudh giffuer ockwel vthan våra bön dagligit bröd allom menniskiom.

I afdelningen om döpelsen möter oss i stycket: Zum vierden. Was bedeut denn solch wasser Teuffen? olika läsarter. — — — der alte Adam jnn vns — sol — sterben mit allen sünden vnd bösen lüsten, sådan är texten i 1531 års tryck. »Bösen lüsten» har i Neuburgska trycket blifvit till »bösen begirten». Öfversättaren synes ej haft framför sig denna sista läsart, utan den förra, när han skrifver på detta ställe »— then gamble Adam j oss skal genom daghligh ånger och bättring — — — döo medh alla synder och onda lustar».

Ett par smärre skiftningar finna vi i nästa afdelning: Wie man die einfeltigen sol leren Beichten. Under frågan: Welche sunde sol man denn Beichten? har början af svaret i 1531 års tryck fått denna gestaltning: Fur Gott sol man aller sunden sich schuld geben — — —. Men i upplagan 1545 är den något annorlunda formulerad: Für Gott sol man sich aller sünde schuldig geben — — —. Öfversättningen låter svaret begynna så: För Gudhi skal man giffua sig skyldigh till alla synder — — —. Något längre fram, strax före anvisningen om absolutionen: Darauff sol der Beichtiger sagen, lyda slutorden på en afdelning angående syndabekännelsen: Vnd lasse es gnug sein. Så läser 1531 års text, men den senare 1545 har: Also las es gnug sein. På svenska lyder anmaningen så: Och lät sedhan bliffuat. I fortsättningen omedelbart därpå heter det i sistnämnda tyska tryck: Weiss tu aber gar kaine das doch nit wol sollt möglich sein so sag auch kaine jn sonderheit. Upplagan 1531 läser här i st. f. orden »das doch nit wol sollt möglich sein» »Welchs doch nicht wol solt etc.» Stället är af öf-

versättaren återgifvet med: »Weest tu ock platt ingen (thet doch icke kan wara möghelighit) så sägh ock ingen besynnerligha.»

Vid altarets sakrament äro ett par olikheter att anteckna. I själfva instiftelseorden i maningen sist till återupprepande af nattvarden till åminnelse af Herren heter det i 1531 års text: Solchs thut so offft jr trinckt zu meinem gedechtnis. I 1545 års text kommer in i temporalsatsen ett »es» såsom objekt, enär i. st. f. »jr» där stod ett »Irs». Öfversättningens ordalydelse är: »Thet gören så offta j dricken till mijn åminnelse», således utan något objekt i bitatsen. Äfven näst sista frågan i detta hufvudstycke har i de båda upplagorna fått en något olika formulering. Wie kan leiblich essen und trincken solch gros ding thun? detta är det Wittenbergiska tryckets form, men i det andra äro motsvarande orden ändrade till »sölche grosse ding». På svenska har frågan fått formen: Huru kan lekamlighit ätande och drickande göra sådana mechtig ting?

I afdelningen med rubriken: Wie ein Hausvater sein gesinde sol leren Morgends vnd Abends sich segnen, stämman texterna ej öfverens på tvenne ställen. Vid morgonbönen står efter inledningsorden: Des walt Gott Vater Son Heiliger geist Amen följande råd och anvisning: Darauff kniend odder stehend den Glauben vnd Vater vnser. Wiltu so magstu dis gebetlin dazu sprechen. Denna ordalydelse har anvisningen i 1531 års edition. I den senare 1545 lyder den något annorlunda: Darauff sprich kniende oder stehende den Glauben oder Vatter vnser. Wiltu so magstu diss Gebetlein auch dazu sprechen. I st. för »oder» har helt säkert varit menadt ett »vnd», eftersom i anvisningen vid den strax därpå följande aftonbönen ett »vnd» förbinder »den Glauben» med »Watter vnser». För öfrigt äro anvisningarna på båda ställena i hvardera upplagan ordagrant upprepade. Den är ord för ord lika på båda platserna äfven i öfversättningen, men är till ordalydelsen ej öfverensstämmande med någondera af de tyska texterna. Ordalydelsen är denna: Sedhan må tu falla på knä eller stå och läsa Fadher vår och Troon Wilt tu så må tu ock läsa thenna litzla bön.

Många variationer i texten hafva den ifrågavarande Wittenbergiska och den Neuburgska upplagan jämförelsevis icke. Där sådana finnas äro de icke vidtgående. I det stora hela stämman texten såväl som innehållet i båda väl öfverens. Förhållandet kan väl knappast vara öfverraskande vid ett innehåll, som på grund af sin sär-

egna beskaffenhet i förening med det ändamål, boken är ämnad att tjäna, helt naturligt genast från början måste visa en afgjord tendens att blifva stereotyp. Ledningen är därför ej synnerligen stor, när det blir frågan om att söka afgöra, om den ena eller andra ligger till grund för den förhandenvarande svenska öfversättningen. Därjämte tillkommer en annan omständighet, som gör afgörandet ej lättare. Den svenske öfversättaren har gjort sitt arbete med en viss, rätt stor själfständighet. Å ena sidan kan han väl i stort sedt sägas gå noga efter orden i sitt original, t. ex. då han på femte budet öfversätter utläggningens slutord: »sondern jm helffen vnd foddern jnn allen leibes nöten» med: »Vthan hielpe och foordre honom j all hans lijffs nödh.» Att det förhållandet är uteslutet, att den svenska öfversättningen ej skulle hafva till underlag en tysk upplaga, framgår här med fullaste evidens. Men å andra sidan gäller detta ingalunda i den meningen, att han gått noga efter liksom i stegen. Hans afsikt står klar för honom att sörja för en enkel, lättfattlig och folklig framställning af det arbete, han velat lämna åt sitt land. Uteslutningar, där han tilltrött sig sådana, eller sammandragningar och omskrifningar för att förenkla och förtydliga mening och sammanhang påträffas på flera ställen. Exempel härpå är uteslutandet af anvisningen i Benedicite eller Welsignelse tå man går till bord. I de båda tyska editionerna finnes den: Die Kinder (1545: Deine Kinder) vnd Gesind sollen mit gefalten henden vnd züchtig fur den Tisch treten vnd sprechen. Öfversättaren börjar genast med orden: Alles ögon wenta effter tigh Herre etc. Den utförliga förklaring (scholia) till det i bönen förekommande uttrycket »wolgefallen», hvilken finnes i såväl 1531 som 1545 års text som äfven de närmaste Wittenbergiska trycken efter 1531, återfinnes ej i svenskan. Likaledes är motsvarande anvisning vid »Gratias» borta här. Man kan säga, att till en ersättning härför de svenska öfverskrifterna äro förtydligade genom sina tillägg, då till »Benedicite» är fogadt: »eller Welsignelse tå man går till bord», och vid »Gratias»: »eller tacksägelse tå man går ifrå bord». En annan ej så säkert oaf-siktlig sammandragning förefinnes i förklaringen till inledningsorden i Fader vår, när det i öfversättningen där heter: »— På thet wij honom trösteligha bidia skole såsom god barn sin elskeligha Fadher — — —.» I alla tyska texter läses på motsvarande ställe: »— auff das wir getrost vnd mit aller zuversicht jn

bitten sollen wie — — —.» I samma stycke har öfversättaren satt in ett tillägg. Omedelbart efter och i sammanhang med den nyss citerade punkten läses: »Och beslutas här vthi siw stycker eller böner.» Ingen motsvarighet härtill finnes uti någon tysk text.

Bland omskrifningar, som öfversättaren gör i syfte att förtydliga och förenkla, förtjäna utom den redan nämnda något tunga omskrifningen i nionde budet samt i tredje bönen ett par andra att anföras såsom bevis på den själfständighet, hvarmed han verkställt sitt arbete. I första artikelns utläggning finnes det synnerligen vackra stället i sin lättfattliga form, som vi ännu hafva i behåll i vår lilla katekes: »och thet alt aff sinne blotta nådh och fadherligha godhet, vthan alla mina förskyllan eller werdigheet.» Ordagrant återgifvet från tyskan är stället icke. Ordalydelsen är där: »Und das alles aus lauter Veterlicher Göttlicher güte barmhertzigkeit on alle mein verdienst vnd wirdigkeit.» Upplagan 1545 har ett »vnd» mellan güte och barmhertzigkeit; den förra upplagan saknar detta »vnd» och blir därför otydlig i meningen och inbjuder till omskrifning.

Ännu en omskrifning, till hvilken vi senare återkomma, kan redan nu omnämnas, nemligen i slutet af andra bönens utläggning. Tyska texten i både 1531 och 1545 års tryck lyder här: »— -- das wir seinem heiligen wort durch seine gnade gleuben vnd Göttlich leben hie zeitlich vnd dort ewiglich». Det synes, som om Luthers uttryck »Göttlich leben» enligt öfversättarens mening varit för vågsamt i sammanhang med tidsbestämningen hie zeitlich. Han har gifvit efter för sin lust att använda ett mildare uttryck än reformatorns eget. Han omskrifver så: at wij genom hans nådh settie troo til hans helgha ord och föra itt heligt leffuerne här j werldene och sedhan til ewigh tijdh leffue.

Har den svenske öfversättaren haft framför sig upplagan af 1531 eller 1545? Utifrån textvarianterna i tyskan och den svenska textens likhet eller olikhet med dem bör svaret sökas. Men de flesta tyska varianterna äro af den art, att vid en öfversättning, som vill vara själfständig och lägga vikt vid språk och mening, ej allt för stor betydelse kan fästas vid deras frånvaro eller tillvaro där. Stundom består skillnaden blott i ett »vnd», som saknas i den ena upplagan, men däremot finnes i den andra, och genom att äga eller vara utan detta skulle öfversättningen betyga sin släktskap med den ena eller andra. Men

vid en öfversättning utjämnas lätt dylikt, och för öfversättaren omärkliga och tillfälliga ändringar i originalet flyta ofta in. Att öfversättningen i tredje bönen har »förhindrar», när 1531 års text läser »hindert», men 1545 års text »verhindert», torde ej böra räknas såsom något hållbart skäl för dess beroende af det senare trycket.

Trenne ställen i den svenska texten tala afgjordt mot en inverkan från Kilians tryck. Den omständigheten torde ensamt för sig vara tungt vägande, att öfversättningen i förklaringen till andra bönen har texten fullständig: Gudz Rike kommer wel aff sig siellft våra bön föruthan, således äfven det i sydtyska trycket troligen genom något oafsiktligt förbiseende uteslutna uttrycket »von jm selbs». Att hålla före, att uttrycket ej från början stått i svenskan, utan är ett senare tillägg, därtill torde ej finnas något skäl. Vidare bör helt säkert betydelse tillmätas åt den i fjärde bönen förekommande olikheten i formen. Svenskan begagnar obestämd form i uttrycket: Gudh giffuer ock wel vthan våra bön daglighit bröd, under det att Neuburgska texten sätter bestämd form, »das tägliche Brod». Det tredje stället att att anföras är öfversättningens uttryck »med alla synder och onda lustar» i stycket: Hvadh betydher sådana Döpelse j watn? De motsvarande orden i Kilians tryck voro: »mit allen sunden vnd bösen begirden». I båda dessa sistnämnda fallen är den svenska texten i ordagrann öfverensstämmelse med ordasätten i Wittenbergiska upplagan af 1531.

Utom de anförda variationerna finnas äfven några andra, som likväl få ställas först i andra hand. Själfva textorden i hufvudstyckena, som ej äro Luthers egna, t. ex. i tredje arti- och andra bönen, samt de anförda bibelorden återgifvas ofta olika i våra jämförda tyska tryck. I öfversättning äro de mestadels påverkade af förutvarande svenska textorden. När således andra bönen 1531 har lydelsen: Dein Reich kome, men 1545 blifvit ändrat till: Zukomme dein Reich och den svenska bönen lyder: Tilkomme titt Rike, torde däraf ej någon slutsats kunna dragas för oss. Ett undantag synes böra göras med afseende på nattvardens instiftelseord, men dessa äro likväl till en viss grad ej äldre textord, utan formulerade af Luther själf. Den förut omnämnda variationen här torde förtjäna att beaktas. I 1531 års tryck heter det sist: Solchs thut so offt jr trinckt zu meinem gedechtnis, men i upplagan 1545 har »jr» fått till objekt

ett »es» och läser »Irs». Öfversättaren afviker på denna punkt från förefintliga svenska texter, som alla läsa: så ofta som j thet gören, så görer thet til mijn åminnelse (Bang a. a. I sid. 90); han bemödar sig tydligt att gå så nära sitt original som möjligt och afvinner det en alldeles ny öfversättning: »Thet görer så ofta j dricken til mijn åminnelse». När han på så sätt går tillväga, torde kunna sägas, att häri ligger ett bevis för, att han står närmare 1531 års tyska text än den af senare årtalet.

Ett antagande, att den Neuburgska upplagan 1545 skulle vara det direkta underlaget till vår första svenska katekesöfversättning, kan trots den lofvande likheten på flera viktiga punkter svårligen hålla sig. Önskemålet har ej på den vägen uppnåtts att få ett original, som ej låg så långt tillbaka i tiden, utan kunde sättas längre fram, närmare den svenska öfversättningens tillkomsttid. Såsom slutresultat af vår granskning torde kunna sägas, att Bangs hufvudpåstående i denna del icke rubbas, fastän en del detaljer i hans undersökning ej hålla stånd. Den svenska öfversättningen har tagits utur Wittenbergiska upplagan 1531. Vi hafva visserligen — såsom förut nämnts — ej i behåll någon Schirlentzsk upplaga från åren 1532—34. Äfven om någon sådan kan tänkas hafva förelegat, ändras likväl ingenting i hufvudsaken härigenom, eftersom öfversättningen sluter sig så nära till 1531 års katekestyp, att denna måste hafva gått igen i en sådan eventuell upplaga från dessa nämnda år.

VI. Förbindelselinjer mellan den lågtyska Magdeburgerkatekesens latinska text och den svenska öfversättningen.

1. Magdeburgerkatekesen.

Den svenske öfversättaren har utfört sitt arbete efter en Schirlentzsk upplaga af 1531 års katekestyp. Har denna upplaga likväl varit den enda, som öfversättaren haft att tillgå under sitt arbete? Eller har han vid sidan om denna kunnat taga hänsyn till något annat tryck, så att detta öfvat ett visst inflytande och skiner igenom vid en närmare granskning af den svenska texten? Såsom resultat af jämförelserna mellan den svenska katekestexten närmast sådan, den föreligger i 1572 års öfversättning, af

Bang aftryckt i hans o. a. arbete, och de olika tyska och latinska texterna från Knokes och Albrechts arbeten och från annat håll kunna synnerligen hållbara skäl uppvisas för ett antagande af senare förhållandet. Flera, såsom jag tror, säkra förbindelse-linjer kunna uppdragas mellan det svenska arbetet och den latinska text, som först är tillfinnandes i de med en parallell lågtysk text försedda s. k. *Magdeburgerkatekeserna*. Detta kan ej förklaras på annat sätt, än att en latinsk text från detta senare arbetet har funnits i öfversättarens hand och af honom användts.

Innan vi gå öfver till närmare redogörelse härom, torde ett par historiska och bibliografiska antydningar om sistnämnda tryck böra föregå. De närmare uppgifterna angående denna *Magdeburgerkatekes* äro ännu mycket sväfvande. Flera editioner från olika tryckerier finnas i behåll, men en ingående beskrifning på de olika upplagornas förhållande till hvarandra och textens variationer i dessa finnas ännu icke. I de bibliografiska uppgifter, som finnas, göras olika uttalanden af olika forskare.

Af Luthers bekanta *Betbüchlein* utkom 1529 en latinsk öfversättning med titeln *Enchiridion piarum precationum*. Såsom sista afdelningen i denna *Enchiridion* ingår under titeln: »*Simpli-cissima et breuissima Catechismi expositio*» en öfversättning af Luthers lilla katekes. Syftet med denna latinska katekestext kan väl sägas hafva varit att göra katekesen bekant för dem, som ej voro mäktiga tyska språket. Detta är väl orsaken till, att vid öfversättningen frågeformen har öfvergifvits och utbytts mot en berättande fortlöpande framställning.

Denna latinska text återfinnes i flera i behåll varande katekes-upplagor, hvilka efter sin tryckningsort gå under benämningen *Magdeburgerkatekeserna*. I dessa finnas parallellt med hvarandra en lågtysk text och en latinsk. Den förra står ej i något beroendeförhållande till den tidigare lågtyska upplagan, den s. k. *Hamburgerupplagan*. *Magdeburgerkatekesens* lågtyska text skiljer sig i mångt och mycket därifrån. Den bär tydliga spår af att vara en själfständig öfversättning från någon högtysk upplaga. Den latinska texten är däremot i det stora hela den-samma som i *Enchiridion piar. prec.* af 1529. Några föränd-ringar äro dock vidtagna, i det att texten har på några ställen utvidgats och förbättrats. Därjämte har här upptagits förkla-ringen till inledningsorden i *Fader vår*, hvilken saknades i *Enchiridion piar. prec.*, men denna har härvid fått frågeform,

under det att den berättande formen däremot får stå kvar för öfrigt i hufvudstycket. Vidare saknade *Enchiridion* piar. prec. någon afdelning om skriftermålet. Magdeburgerkatekesen har intagit detta i den yngre, utförligare gestalten. Magdeburgertrycket kommer således att genom dessa tillägg återgifva en katekestext, sådan denna utvecklats sig, sedan de första åren efter dess tillblifvelse gått till ända.

Hvem som är författaren till denna latinska textöfversättning i *Enchiridion* piar. prec. och Magdeburgerkatekesen, därom har man ej pålitliga uppgifter. Knoke anser, att Lonicer, som öfverflyttade Luthers stora katekes till latinska språket, har öfversatt äfven lilla katekesen, och att hans öfversättning just återfinnes i *Enchiridion* piar. prec. Prof. Kawerau har uttalat såsom sin förmodan, att Georg Major mycket väl kan vara författaren till denna text. G. Major står såsom redaktör af Magdeburgerkatekesen. Han har försett den med ett ganska utförligt företal, dateradt Cal. Jul. MDXXXI. Intet hindrar, att den latinska text, som han med några få ändringar upptog i sitt nya arbete, kan hafva varit hans från början redan sådan, den inflöt i den latinska böneboken. Albrecht tager i sitt arbete denna sak under utredning. (Archiv II 1905 sid. 227). Han fränkänner, hvilket redan Möncheberg gjort i sitt arbete: Die erste Ausgabe von Luthers kleine Katechismus, 1851, såsom det synes på goda grunder, Lonicer hvarje befattning med lilla katekesens latinska öfversättning. Han synes med stöd af ett Rörers bref vara böjd anse G. Major såsom upphofsmannen till öfversättningen i fråga. Den skulle, om så är fallet, hafva framkommit i de kretsar, som stodo Luther personligen synnerligen nära.

Af denna Majors latinska-lågtyska Magdeburgerkatekes har säkerligen utkommit en mängd upplagor under olika tider. Genom sin sammansättning och sitt innehåll (därom mera i senare sammanhang) och dess bestämelse att vara en skolbok höll den sig uppe ända till ganska sena tider, och dess spridning har troligen varit mycket vidsträckt. Knoke tager i sina texteditioner hänsyn till trenne olika sådana tryck. Två af dem förvaras i Helmstedts bibliotek, det tredje finnes i Wolfenbüttel. Af de två Helmstedtska exemplaren saknar det ena titelblad, men på sista sidan angifves tryckningsorten: Magdeburg ex Officina typographica Christiani Rhodij. Det andra bär titeln: Catechismus. D. Mar. Luth. düdesch vnde Latinisch

daruth de Kinder lichtliken in dem lesende vnderwiset mögen werden. Magdeburgi Excussit Michael Lotther. Det Wolfenbüttelska exemplaret har liknande titel: Catechismus D. Mart. Luther dudiesch vnde Latinisch Daruth de Kinder lichtliken ijn dem lesende vnderwijset mögen werden, Magdeburgi, och Luthers bild på titelbladet. Knoke citerar dessa med Mag. I, II, III.

2. Förbindelselinjer på hufvudstycket om Herrens bön.

Förbindelselinjer kunna nu uppdragas icke blott mellan svenska öfversättningen och 1531 års tyska text, utan också mellan nämnda öfversättning och Magdeburgerkatekesens latinska text. Af största betydelse och intresse är det att stanna vid textstället i andra bönen. Vi hafva förut berört det (sid. 69). Ordagrant från tyskan öfversätter ej den svenske lärde. Luther skrifver här sina af reformatorisk kraft och friskhet fyllda ord: »— — das wir seinem heiligen wort durch seine gnade gleuben vnd Göttlich leben hie zeitlich vnd dort ewiglich.» Öfversättaren synes — såsom förut nämnts — hafva väjt undan för uttrycket »göttlich leben hie zeitlich», han har därför sökt komma undan det vanskliga däri genom en omskrifning och gifver sin öfversättning lydelsen: at wij genom hans nådh settie troo til hans helgha ord och före itt heligt leffuerne här j werldenne och sedhan til ewigh tijdh leffue. Äfven på håll, som stod närmare Luther, tyckas hans reformatoriskt djärfva ord på detta ställe vållat mycket bryderi. I den för öfrigt värdefulla öfversättningen i Enchiridion piar. prec. har stället fått en helt annan än mot dess verkliga mening svarande öfversättning: — cum cælestis noster Pater nobis sanctum suum spiritum donat qui efficit per suam gratiam ut et credamus uerbo Dei et illud quoque referamus in nostra uita quod hic uiuimus et post hanc uitam in secula.

När den latinska öfversättningen i Enchiridion piar. prec. upptogs af författaren till Majorska katekesen såsom paralleltext på ena sidan, med den lågtyska till höger, och han vidtog sina förändringar i den förutvarande latinska texten, så är bland dessa detta stället ett. Han öfversätter: — — ut et credamus uerbo Dei et sanctam ac diuinam uitam agamus hic et in futuro seculo. Vi lägga genast märke till, huru Luthers »göttlich

leben» bibehållits i »diuinam uitam agamus», men det vågsamma i uttrycket borttagits genom det tillfogade »et sanctam». I svenska texten kan man ej finna något ord, som direkt motsvarar det latinska »diuinam» eller tyska »göttlich». Det har undvikits här. Men om man bortser från detta ordet i latinska texten och ställer orden »et *sanctam uitam agamus* hic et in futuro seculo vid sidan af svenskans: och [at wij] *före itt heligt leffuerne* här j werldenne och sedhan til ewigh tijdh leffue, så blifva ordasätten i det närmaste ordagrant lika. Dessutom är att beakta, att »sanctam uitam» eller motsvarande ord på tyska ej förekommer mer än här i något tyskt eller latinskt hittills känt af Magdeburgerkatekesen oafhængigt tryck. Den svenska texten har också genom sitt: »til ewigh tijdh» ett lika utförligt som nära till hands liggande uttryck, som fullt återgifver det latinska »in futuro seculo», så mycket mera anmärkningsvärdt, som ett enkelt »evigt» skulle närmast kommit i fråga vid en öfversättning gjord efter tyska textens ewiglich. Dessutom kan man ej underlåta att uppmärksamma, huru väl valdt det sista ordet leffue är i denna sammanställning. Däri torde tänkas ligga, hvad den latinska texten vill hafva uttryckt genom sina ord: diuinam uitam agere in futuro seculo. Genom orden »til ewigh tijdh» har öfversättaren, när han nu ryggade tillbaka för Luthers egna ord, på ett tilltalande sätt löst sin uppgift. I stället för att sammanföra attributen »sanctam» och »diuinam» och låta dem båda höra till dels detta och dels det tillkommande lifvet, har han i sin öfversättning gifvit hvar och ett sitt. Lika svårt som det är att finna någon samhörighet mellan 1531 års: vnd göttlich leben hie zeitlich vnd dort ewiglich» och det svenska: och [at wij] *före itt heligt leffuerne* här j werldenne och sedan til ewigh tijdh leffue», i lika påfallande grad framträder öfverensstämmelsen mellan Magdeburgerkatekesens: »et sanctam ac diuinam uitam agamus hic et in futuro seculo», och vår svenska text. Dessa två ställen kunna ej hafva kommit till oberoende af hvarandra. Af intresse är att se, huru den af Sauromannus ombesörjda latinska textredaktionen med öfverskriften Paruus Catechismus pro pueris in schola M. L., som i oktober 1529 utkom, går tillväga vid föreliggande ställe. Den öfversätter: — — vt suo sancto verbo per suam gratiam credamus ac pic hic temporalem illic æternam uitam agamus. Olikheten är framträdande.

Utiifrån den latinska Magdeburgertexten torde ett annat förhållande i den svenska öfversättningen vinna sin rätta belysning. Den i de tre första böerna återkommande frågan: *Wie geschicht das?* har denna form i alla tyska texter, där frågeformen kommer till användning. I *Euchiridion* piar. prec. är detta senare ej fallet. Såsom nämnt, torde syftet med denna i främsta rummet varit att för främlingen lämna närmare besked om innehållet i den nya evangeliska katekesen; den var ej ämnad till begagnande vid undervisningen. Dess text upptogs i Magdeburgerkatekesen, som synes genom sin sammansättning och läggning taga sikte på skolundervisningen. Trots detta bibehålles här likväl den berättande formen. Äfven den lågtyska parallelltexten saknar frågeformen. Med undantag af i den senare supplerade förklaringen till inledningsorden i Herrens bön begagna dessa texter endast i afdelningarna om döpelsen och nattvarden några direkta frågor. I fortlöpande sammanhang förekomma t. ex. vid andra bönen de vanliga två afdelningarna af förklaringen: *Regnum Dei quidem per se uenit etiamsi nemo nostrum roget. Verum nos hic oramus ut ad nos quoque ueniat. Id quod tum fit cum cælestis noster Pater nobis sanctum suum spiritum donat qui efficit etc.*

I den svenska öfversättningen råder nu det märkliga förhållandet, att inne i förklaringarna till andra och tredje böerna den där stående öfvergångsfrågan är på ett egendomligt sätt formulerad: *Huru ock när skeer thet?* Här har i den svenska frågan kommit in ett temporalt frågeord, som ej har någon motsvarighet i den tyska frågan: *Wie geschicht das.* Detta temporala uttryckssätt finna vi i de latinska texterna. Uppmärksamheten fästes här vid mellansatsen, som i stället för fråga förmedlar öfvergången mellan förra och senare förklaringen: *Id quod tum fit cum — —.* Denna har rent temporal färg. Kan manne detta *tum—cum* hafva orsakat, att vid sidan om det modala frågeordet upptagits äfven det temporala »när» i den svenska frågan? Det är endast vid andra och tredje böerna, som frågan möter oss i denna utvidgade form; i första bönen står ett enkelt: *Huru skeer thet?* Ett försök att förklara öfversättarens sätt att gå tillväga är detta, att öfversättningen af andra bödens utläggning har — såsom förut nämnts — vållat honom rätt mycken möda. Han har då vändt sig till den latinska texten och vid sin analys af denna fäst sig vid tidsuttryc-

ken i den förmedlande öfvergången mellan de båda annars skilda afdelningarna, samt följt denna här såväl som några rader senare. Vid tredje bönen har han nämligen mött samma formel: *Id quod tum fit cum*, och öfversatt den på liknande sätt som vid föregående bönen. Rent logiskt sedt ligger ett temporalt frågeord nära till hands, isynnerhet som han börjar svaren på båda ställena med ett »när», motsvarande tyskans »wenn» (i första bönen dock »Wo»).

Den svenske öfversättarens tillvägagångssätt visar således, att han gått utanför 1531 års tyska text. Då intet annat tryck har en motsvarande frågeformel, ligger det nära att tro, att han rådfrågat ett tryck, där dels ingen strängt formulerad fråga finnes, dels ett temporalt uttryck varit för handen, som inverkat. Något inflytande från Sauromannus' öfversättning är ej heller nu att tänka, då denne här har frågeformeln: »*Qua ratione fit istuc?* Responsio.»

Såsom ett ytterligare indicium för att öfversättaren haft den latinska Magdeburgertexten att tillgå, kan anföras den omständigheten att i svenska texten saknas frågeformeln: »Hvad är thet? Svar.» vid tredje och femte bönen. Lika nära som det är att tro, att här föreligger ett förbiseende vid själfva tryckningen, åtminstone lika nära torde antagandet kunna ligga, att öfversättaren själf stått under någon slags inverkan af Magdeburgertexten, som ej har någon slags frågeformel vid någon af bönerna.

3. Förbindelselinjer vid Bordsbönerna och Hustafan. Bangs mening om den Svenska hustafan. Kritik därpå. En annan förklaring.

Som ett annat indicium kan framtagas förhållandet med öfverskriften i afdelningen om bordsbönerna. I svenska texten saknas, som förut sagts, anvisningarna, hvilka både vid *Benedicite* och *Gratias* finnas omedelbart före de anförda psalmorden i tyska som i latinska texterna. Såsom ersättning, kan man säga, har svenska texten något af anvisningarna uppe i rubrikerna. Kan manne häri sökas en inverkan från latinska texten? I 1531 års Schirlentzska tryck lyder titeln här: *Wie ein Hausvater sein gesinde sol lernen das Benedicite vnd Gratias sprechen*, samt öfver bönen efter måltiden endast: *Das Gratias*. I svenska öfversättningen läses den utförliga öfver-

skriften såväl vid bönen före som bönen efter: *Benedicite* eller *Welsignelse* då man går til bord, och: *Gratias* eller *tacksägelse* då man går ifrå bord. I latinska texten står öfver bönen före måltiden rubriken: *Forma et ante sumptum cibum orandi et a sumpto cibo agendi gratias*, samt därefter ånyo upprepadt vid bönen efter: *Forma agendi gratias a sumpto cibo*. Något i öfverskrifterna motsvarande svenskans: »då man går til bord» och »då man går ifrå bord» förefinnes således i latinska texten, men ej i de tyska trycken, och detta har måhända föranlett öfversättaren att förenkla här och gå ifrån sitt egentliga original.

Några hållpunkter för det gjorda antagandet erbjuda sig äfven vid granskning af den hufvudafdelning, som vanligen går under namnet af *hustafan*. Redan titeln gifver oss något på hand. Den tyska rubriken är: *Die Haus Tafel etlicher sprüche fur allerley heilige Orden vnd stende da durch die selbigen als durch eigen lection jres amptes vnd diensts zu ermanen*. I *Magdeburgerkatekesens* latinska text lyder öfverskriften: *Tabula oeconomica in qua proponuntur Sententiæ sacrarum literarum, quibus quisque sui officij commonetur in quocumque tandem uitæ sit genere*. Frånvaron i svenska texten af ordet »*hustafan*», då däremot det främmande ordet »*sententiæ*» har kommit in, röjer på det mest i ögonen fallande sätt samhörigheten mellan den svenska och latinska texten. När den svenske öfversättaren formulerar sin öfverskrift sådan: *Någhra sententier eller scriffter för allahanda Stand ther aff hwar och en må haffua een åminnelse och förmaning til at achta och vårda hwadh hans stand kräffuer*, synas ordasätten här för öfrigt gå närmare den latinska än den tyska formuleringen. Samhörigheten styrkes sedan yttermera vid en fortsatt jämförelse och granskning.

I sin undersökning har Bang, såsom bekant, uttalat en helt annan mening. Utgångspunkten för hans granskning lägges i dagen af hans ord (a. a. I sid. 38): »Som bekjendt er det først i Luthers originaludgave af 1542 at denne (*hustavlen*) faar sin endelige skikkelse, i det han til det første stykke om biskoper o. s. v. tilføiede flere bibelsprog om, hvad menigheden skylder sine lærere og sjælesørgere og efter det andet stykke om den verdslige øvrighed indtog et nyt stykke omhandlende undersaaternes pligter. Fra 1542 begynder da *hustavlen* med følgende 4 stykker: 1. Den *Bischouen*, *Pfarherrn* vnd *Predigern*

(1 Tim. 3. Tit. 1). 2. Was die Gemeine jren Lerern vnd Seelsorgern zu thun schuldig ist (Luk. jv 1 Kor. ix Gal. vj. j Tim. v. j. Tess. v. og Hebr. 13). 3. Von weltlicher Oberkeit (Rom. 13) 4 Was die vnterthan der Oberkeit zuthun schuldig sind (Matth. xxij. Rom. 13. j Tim. ij. Tit. iij. j Pet. ij).» Vid sidan här af ställes det faktum, att i 1531 års upplaga stå i st. f. dessa fyra afdelningar med sina öfverskrifter endast dessa två: 1. Den Bischoffen Pfarhern vnd Predigern. 2. Von Weltlicher Oberkeit, med ett bibelspråk hvardera. När Bang i detta hänseende granskar den svenska upplagan, får han som resultat: »at man har gaaet ud fra den tyske original af 1531» (sid. 39.) Svenska texten har endast de två öfverskrifterna: »För Biscopar Soknaprester och Predicare» samt »För werldzligh Öffuerheet» och saknar således de tvenne andra nämnda. Men en afsevärd olikhet förefinnes likväl. Trots att öfverskrifterna ej äro anförda, återfinnas dock de bibelord, hvilka i 1542 års tyska upplaga stå under den andra rubriken, upptagna i svenska texten under första rubriken: För Biscopar etc. Af de i samma tyska edition under fjärde rubriken sammanförda bibelorden är det ett, som kommit med in under den svenska textens rubrik: För werldzligh Öffuerheet. I den första gruppen anföras således ej blott 1 Tim. 3 utan också 1 Cor. 9, Gal. 6, 1 Tim. 5, Hebr. 13, hvilka senare ej förekomma i 1531 års text. Likaledes har den senare gruppen i svenska upplagan ej blott Rom. 13 utan också 1 Petr. 2, hvilket senare ställe ej återfinnes under motsvarande rubrik i 1531 års edition, utan står tillsammans med några andra bibelord under rubriken: Was die vnterthan etc.

Bang söker en förklaring till detta förhållande. Han afvisar såsom osannolikt ett antagande, att öfversättaren skulle, först då han hunnit så långt i sitt arbete som fram till hustaflan, fått i sin hand en yngre upplaga af den tyska texten och sammanarbetat båda. Såsom skäl, som tala mot ett sådant förfarande, framhåller han, att utlämnandet af de tvenne öfverskrifterna blir då oförklarligt. Och öfversättaren har dessutom då gjort sig skyldig till en »meningslöshet» när han sätter 1 Petr. 2 in under en öfverskrift med formen: För werldzligh Öffuerheet. Den ursprungliga öfversättaren, så synes Bangs mening vara, behöfde ej och kunde ej hafva handlat på sådant sätt, ty ingenting hindrade honom att gå utförligare tillväga. Tillvägagångssättet i svenska.

texten förefaller honom ej vara ursprungligt, utan hafva något epigonartadt öfver sig.

Den enda naturliga förklaringen finner denna behandling af hustaflan enligt Bangs mening, om man antager, att den äldsta upplagan af den svenska katekesöfversättningen varit i den noggrannaste öfverensstämmelse med 1531 års tyska upplaga. Denna svenska originalupplaga finnes ej numera i behåll. »Denne originaludgave, säger han (I, sid. 40), har den mand som i 1572 besørgede den svenske kirkes perikoper — epistler og evangelier — optrykt i dette verk, på samme tid som han til hustav-lens to første stykker tilføiede de fleste af de bibelsprog, der omhandler tilhørernes og undersaaternes pligter, og som paa hans tid fandtes optagne i de tyske katekismusudgaver. Men på samme tid, som han gjorde disse tilføielser, har han af pietetshensyn ligeoverfor originaludgaven ikke vovet at optage nye overskrifter; han har ladet de gamle blive staaende og under disse tilføiet det nye stof. At dette icke helt svarede til de gamle overskrifter, har han ikke lagt nogen vegt paa.»

Bangs uttalande, att den svenska öfversättningens behandling af hustaflan »naturlig kun ladet sig forklare» genom det ofvan refererade tillvägagångssättet, torde ej vara rätt träffadt. Naturligare och mera näraliggande är den förklaringen, som gifves, om man håller fast vid, att den svenske öfversättaren haft framför sig vid sidan af 1531 års tyska text äfven en edition af omskrifna Magdeburgerkatekes' latinska text. Påståendet, att det är »først i Luthers originaludgave af 1542 at denne faår sin endelige skikkelse» (sid. 38) med de fyra nämnda grupperna i början med hvar sin öfverskrift, är missvisande och behöfver i hvarje fall närmare utredning. Bang har härvid tagit hänsyn blott till editioner med enbart tysk text. Något uttalande beträffande Magdeburgerkatekeserna gör han icke, de äro af honom ej nämnda. Men *Enchiridion piar. prec.* är däremot nämnd. I en not (sid. 37) säger förf.: Jeg bortser fra den latinske parafrase i *Enchiridion piarum precatum*, som den svenske oversætter icke har kjendt. Det ligger nära till hands att tänka sig, huru han kommit till detta uttalande. Han har ej ansett det vara af nöden att taga denna under närmare granskning. Flera skäl talade för ett förbigående af denna. Den latinska *Enchiridion* saknade i sin *Simplicissima et breuissima Catechismi expositio* frågeformen i sin framställning samt inled-

ningsorden i Fader vår. Därjämte voro sammansättningslederna ej desamma, en sådan viktig hufvudafdelning som den om skriftermålet var ej att finna där. Författaren har därför känt sig frestad att förbigå den genast och offrat åt denna frestelse. Om Magdeburgerkatekeserna gäller ett liknande förhållande; där är ordningsföljden mellan hufvuddelarna ej densamma som i det svenska arbetet. Skriftermålsafdelningen är i de förra ställd efter altarets sakrament. En jämförelse mellan de bibelspråk, som förefinnas i hustaflan i Enchiridion piar. prec. och de i svenska öfversättningen är ej gjord, ej heller mellan dem, som finnas i Enchiridion och de i 1542 års tyska text. Hade en sådan företagits, då hade det visat sig, att den »endelige skikkelse», som hustaflan skulle erhållit 1542, redan var för handen i den latinska öfversättningen i 1529 års Enchiridion piar. prec.

En motsägelse härutinnan synes dock råda i Bangs uttalanden i detta afseende. Ty helt utan påaktande från hans sida har den gestalt, hustaflan fått 1529, ej varit. Han lämnar en redogörelse för de många olikartade delar, hvilka ingå i den edition af Enchiridion piar. prec., som utkommit 1529 hos hos Hans Lufft i Wittenberg, af hvilken ett exemplar är bevaradt i Videnskabernes Selskab i Trondhjem. Sidorna 1—38 af hans o. a. arbetes andra del 1899 innehålla ett aftryck af den där ingående latinska katekestexten. Då här närmare beskrifves den behandling, som de olika hufvudstyckena fått, säges (sid. 47) om hustaflan: »Hustaflan har to Stykker flere end de ældste kjendte Udgaver af Luthers lille Katekismus på tysk (Quid debeant auditores Episcopis suis etc. og Quid subditi magistratibus suis debeant etc.). Disse to Stykker har Udgiveren enten optaget af Sauromannus' Oversættelse eller af dennes Kilde den af Lonicerus og Opsopoeus besørjede latinske Oversættelse af Luthers store katekismus. Det er omuligt at afgjøre hvilke af disse to Alternativer det er, som har mest Sandsynlighed for sig.» Här har således förf. själf kommit att lägga märke till den utförligare gestalten af hustaflan. Om man bortser från, att på den andra afdelningen bibelordet från 1 Tess. 15 finnes i 1542 års text, men är utelämnadt i Enchiridion piar. prec. och Magdeburgerkatekeserna, är öfverensstämmelsen fullständig — Luk. 10: 7 är äfven uteslutet, men detta kan förklaras därigenom, att i ett af de öfriga anförda (1 Tim. 5: 18) innehålles alldeles samma ord, som åsyftas (arbetaren är värd sin lön). Med un-

dantag af dessa två mindre betydande olikheter föreligger således redan här den »endelige skikkelse», som i arbetets förra del tillerkändes först 1542 års tryck.

Hvad beträffar Bangs yttranden, att *Enchiridion* piar. prec. tagit de två tillagda grupperna från Sauromannus' latinska katekes-öfversättning af samma år, torde detta antagande ej kunna hålla sig. Äfven sid. 39 sättes denna senare såsom äldst. I Archiv 1905 sid. 226 säger Albrecht på tal om öfversättningarna af lilla katekesen och särskildt de trenne latinska: Die älteste erschien bereits gegen Ende August 1529 in dem von Röer redigirten lateinischen Betbüchlein, och ibm sid. 233 betecknas Sauromannus' öfversättning såsom den andra i ordningen — dess förord är dateradt III Calend. Octobris 1529. Antagandet, att den utförliga hustaflan i *Enchiridion* piar. prec. skulle hämtats från Sauromannus, faller då af sig själf.

Mellan den svenska öfversättningen och ifrågavarande latinska finnas i hustaflan påtagliga förbindelselinjer. Förut är nämnt, att den svenska titeln röjer frändskap med den latinska. Vid en fortsatt jämförelse mellan den svenska texten å ena sidan samt å andra sidan den tyska texten af 1542 och latinska Magdeburgertexten träder det nära frändskapsförhållandet bättre fram.

Af de i svenska texten under första rubriken: För Bisco-par, Soknaprester och Predicare befintliga bibelorden är det första 1. Tim. 3: 2—4 samt af v. 6 orden »icke nychristen etc.» (icke nyomvänd) till sitt omfång noga öfverensstämmande med 1531 års tyska text. Äfven i den lågtyska katekestexten är omfånget detsamma. Men i den latinska texten är bibelordet utvidgadt. I denna såväl som i 1542 års tyska upplaga är nämligen till Timoteusorden lagda några Titusord: hvad som i Titusbrefvets 1: 9 säges om en biskops kvalifikation. Utan markerad skillnad, omedelbart äro dessa senare orden vidfogade de föregående samt efteråt en ursprungsbeteckning utsatt: »1 Tim. 3, Tit. 1.» I svenska texten förefinnes nu ej detta supplement från Titusbrefvet, hvarför någon inverkan från latinska texten ej här röjer sig, men ej heller en sådan från 1542 års tryck.

I latinska texten följer därefter under rubriken: Quid debeant auditores episcopis suis etc. en grupp bibelord: 1 Cor. 9: 14, Gal. 6: 6, 1 Tim. 5: 17, 18, Ebr. 13, 17. Wittenbergiska upplagan af 1542 har under liknande öfverskrift samma grupp bibelord, men tillökad med Luk. 10: 7 (motsvarande orden: äten

och dricken, ty arbetaren är värd sin lön) och 1 Tess. 5: 12, 13. Här har den svenska texten följt den latinska texten. Utan att upptaga den särskilda rubriken sätter den likväl efter 1 Tim. 3 med dess öfverskrift hela raden af den andra rubrikens bibelord från den latinska sidan i Magdeburgertrycket: 1 Cor. 9: 14, Gal. 6: 6, 1 Tim. 5: 17, 18 samt ett ord ur Ebreerbrevet kap. 13 v. 7 a. Detta senare bibelordet är säreget för den svenska öfversättningen, efter som hvarken de tyska eller latinska texterna hafva detta, utan i dess ställe ett senare ord i samma kapitel, nämligen v. 17. Hvad orsaken kan hafva varit till att öfversättaren gjort utbytet, är icke lätt att säga. Kanske hafva orden: Varen edra lärare lydige och följen dem etc. ingifvit farhåga att stöta en om sin ställning ömtålig öfverhet för hufvudet; tidsomständigheterna kunna hafva varit sådana, att man med full rätt ansett de orden bättre, som kommit i stället: Tencker på idhra Lärare the idher Gudz ord sagdt haffua och effterföljer theras troo (Ebr. 13: 7 a; feltryck i 1572 års text Ebre iiij). Beroendet af den latinska texten framstår tydligt. Någon annan text än 1531 års tyska har här förelegat öfversättaren. Från 1542 års upplaga kan han ej hafva hämtat, ty Luk. 10: 7 och 1 Tess. 5: 12, 13 har han ej upptagit. Äfven om man nu skulle kunna förklara bortovaron med att framhålla, att en enkel förkortning af öfversättaren förelåge på den grund, att dess ordalydelse: Ein Arbeiter ist seines Lohnes werd återkommer ordagrant i det senare ordet från 1 Tim. 5: 18, så kan likväl förbigåendet af 1 Tess. 5: 12, 13 ej förklaras. Såväl den lågtyska som den latinska sidan i Magdeburgerkatekesen saknar däremot Luk. 10: 7 och 1 Tess. 5: 12; har detta tryck förelegat öfversättaren, löses svårigheten.

Under rubriken: För werldzligh Öffuerheet, den andra i ordningen i svenska texten, möta oss två bibelspråk i Rom 13: 1—4 (Hwar och een siel ware Öffuerhetenne som weldet haffuer etc.) och 1. Petr. 2: 13, 14 (Warer vnderdånighe all menniskligh ordning etc.). En afvikelse är detta från de tyska upplagorna. Under det att 1531 års text — såsom förut nämnts — har under öfverskriften: Von weltlicher Oberkeit endast bibelordet Rom 13: 1—4 och därefter genast öfvergår till följande rubriken: Den Ehemennern, så har senare från 1542 inskjutits en ny rubrik: Von den Unterthanen med en grupp bibelord. De bibelord, som anföras här, äro hämtade från: Mat. 22: 21 b, Rom.

13: 5—7, 1 Tim. 2: 1--2, Tit. 3: 1—2, 1 Petr. 2: 13, 14. Under motsvarande öfverskrift: *Quid subditi magistratibus suis debeant etc.* finnas de dock redan i *Enchiridion piar. prec.*, och Magdeburgertexten går här ordagrant efter. Dessa båda komma således att öfverensstämma häruti med 1542 års upplaga. Man får dock det intrycket, att bibelorden i den latinska texten äro blott förslagsvis antydda, efter som de på ej mindre än tre ställen i denna grupp ej helt utföras, utan blott antydas genom början samt ett tillagdt *etc.* Därjämte griper den latinska texten i olikhet mot 1542 års text vid utförandet af Rom. 13: 5—7 tillbaka till v. 1 och citerar däraf: »*Omnis anima potestatibus sublimioribus etc.*», ehuru strax förut i föregående grupp helt anförts v. 1—4.

Ett annat märkligt förhållande härvid är, att i den tredje gruppen i latinska texten, omedelbart efter det v. 1—4 blifvit anförda utförligt och ursprungsstället betecknad med ett »Ro. 13.», stå orden: »1 Petr. 2» utan att detta bibelspråk är anfördt eller ens påbörjadt; här är endast angifvet stället, hvar ett hit-hörande bibelord är att finna, och tydligen äro vv. 13 och 14 åsyftade. I *Enchiridion piar. prec.* äger nu detta förhållande rum, och Magdeburgertexten är här i öfverensstämmelse med denna. I det exemplar af *Enchiridion piar. prec.*, som Bang aftrycker, läses visserligen (a. a. II sid. 34) på det ifrågavarande stället ett annat ord, nämligen: »1 Tit. 2», men då något II Titus bref ej finnes, får det nog anses såsom säkert, att här är feltryck, och Knokes uppgift »1 Petr. 2» är den riktiga. Gå vi öfver till den latinska fjärde gruppen, så möter oss där på sista platsen »1 Petr. 2» åter, men bibelns ord äro här blott delvis anförda, hvarefter fortsättningen antydes genom ett tillagdt »*etc.*». Man kan svårligen komma ifrån, att något ofullständigt och ofullbordadt låder vid dessa grupper i den latinska texten; i 1543 års upplaga af Babst äro också dessa ojämnheter borttagna.

Den svenske öfversättaren kan antagas haft kännning häraf. Han har gjort en afsevärd uteslutning i den sista af de nämnda grupperna, då han därifrån upptager endast det sista bibelordet, på samma gång han underlåter att öfversätta de två tunga öfverskrifterna, som ej funnos i 1531 års text, utan uppsamlar sina bibelord under de två högtyska rubrikerna. Han har kunnat handla så utan att göra sig skyldig till förhastadt eller ologiskt handlingssätt. Bangs utrop (I sid. 39): *Hvorfor optog*

han ikke de nye overskrifter? Hvorfor gjorde han sig skyldig i den meningsløshed at rubricere 1 Pet. 2 under en overskrift der bærer formen: For werldzligh Öffuerheet? torde ej kunna sägas hafva giltigt skäl för sig. Öfversättaren har helt säkert handlat efter moget öfvervägande. En nära vid handen liggande förklaring är, att han vid sina öfverskrifter: För Biscopar etc. och: För werldzligh Öffuerheet tänkt på, både hvad skyldigheter och: rättigheter eller plikter och förmåner de äga och således i sak fått med äfven åhörarnes skyldigheter gentemot sina biskopar m. m. och undersåtarnes mot öfverheten. Därigenom har öfversättaren undvikit upprepningar och af bibelorden kunnat upptaga de mest bekanta och tjänligaste. Den antydda meningslöshet, som öfversättaren skulle göra sig skyldig till, är för öfrigt ej större än att den, såsom nämnts, finnes i den latinska texten både i Enchiridion piar. prec. och efter den i Magdeburgertexten.

I detta sammanhang må anföras ett par exempel på, huru öfversättaren går tillväga vid behandlingen af hustaflan i öfrigt. Under rubriken: För giffta män, har han satt in tre bibelspråk. Af dessa förefinnes det första Efes. 5: 25, 26 a, 28, 29 (I män elsker idhra hustrur så som ock Christus — — —) ej i något annat hittills känt katekestryck, utan är säreget för det svenska. Vid sidan om detta har han de två andra bibelorden från originaltexten, men med ordningen omkastad: Coloss. 3 och 1 Petr. 3. Härvid kan också pekas på, att öfversättningen har vid sidan om denna grupp med öfverskriften: För giffta män äfven den nästföljande: För giffta qvinnor, medan i latinska texten den senare rubriken ej förekommer, utan gruppen är sammanslagen med den förra, som då fått en annan rubrik: Coniugum officium. I hustaflans sista grupp med öfverskriften: Der Gemeine hafva de tyska trycken de tvenne bibelorden Rom. 13: 9 b samt 1 Tim. 2: 1 (icke ordagrant anfördt). Så är förhållandet äfven i Enchiridion piar. prec. och Magdeburgerkatekesen. Dessa två sistnämnda sakna slutrimmet på hustaflan i de tyska texterna: Ein jeder lernt seine lection, so wird es wol im hause ston. Den svenske öfversättaren har i viss mån själfständigt behandlat äfven denna grupp. Af de nämnda bibelorden använder han blott det första, Rom. 13: 9 b, men sätter det i andra rummet. Första rummet intages af Matt. 7: 12: Alt thet j welen menniskionar skola göra idher thet görer j ock

them. Ty thetta är Laghen och Propheterna. Någon motsvarighet till det tyska slutrimmet saknas här såväl som i de nämnda latinska texterna.

Att så hastigt affärdas har ej den latinska texten i Enchiridion piar. prec. förtjänat, efter hvad som kommit fram genom en jämförelse mellan denna och den svenska texten. Vid en närmare granskning har det nämligen visat sig, att denna text vid behandling af hustaflan satt sina märken. Att den samma, sådan den öfversedd och förbättrad finnes upptagen i Magdeburgerkatekesen, kan spåras äfven utanför hustaflan, torde vara säkert. Att ordningsföljden mellan hufvudafdelningarna i Magdeburgertexten ej är densamma som i det svenska arbetet, kan ej göra om intet beroendeförhållandet. Det säger oss snarare något om, att 1531 års Wittenbergiska upplaga följts vid uppställningen hufvudafdelningarna emellan samt i hufvudsak äfven vid textens öfverflyttande till det främmande språket. Men där den tyska texten vållat svårigheter, så att den varit antingen svårförstådd eller allt för kortfattad eller utförlig efter öfversättarens mening, där har den latinska texten rådfrågats.

VII. Spår i Laurentii Petri kyrko- och skolordning 1571 af, att Magdeburgerkatekesens uppställning med dess två olika hufvudafdelningar förekommer äfven i Sverige.

Förut är nämndt, att den latinska öfversättningen, som i Enchiridion piar. prec. förekommer, är att betrakta såsom original till Magdeburgerkatekesens text. G. Major har på några ställen velat bringa denna i närmare öfverensstämmelse med den ursprungliga Lutherstexten, innan han gaf den plats i sin skolkatekes. Men därmed är ej den latinska bönbokens och den Majorska skolkatekesens mellanhafvanden slut. Då den förra utgafs i en ny upplaga, är texten här ej alldeles densamma som förut. Såsom en viktig omständighet att märka är, att den Majorska textredaktionen kommit in i den andra editionen af Enchiridion piar. prec., hvilken 1543 utkom hos Hans Lufft i Wittenberg. Majorska texten kan sägas i sin ordning blifvit original för den katekestext, som finnes här. Bang skrifver, a. a. II sid. 46, om denna 1543 års text: »Naar undtages et Par steder findes Katekismen ganske oforandret; Texterne er hist og her udvidede.» När i vår föregående undersökning den svenska öfversättningen sattes

i beroendeförhållande ej till Enchiridions latinska text, utan till den lågtyska Magdeburgerkatekesens latinska textredaktion, så grundades detta antagande på det viktiga textstället vid andra bönen. Men nu läses i upplagan 1543 af Euchiridion piar. prec. (Bang a. a. II sid. 21, noten): et sanctam ac diuinam uitam agamus hic et in futuro seculo, således ordagrant lika — detta textställe kan ej rätt gärna leda sitt ursprung från något annat håll än den Majorska texten. Då uppställer sig för oss den frågan: Har den svenske öfversättaren haft i sin hand ett exemplar af denna andra upplaga af den latinska bönboken och icke något af den lågtyska Magdeburgerkatekesen? Mellan dessa två synes valet vara att göra. Om hänsyn endast tages till tiden — 1543 —, synes det ena såväl som det andra kunna ligga lika nära till hands.

Kunna i någon eller några skrifter af de svenske reformatörerna eller från reformationstiden öfverhufvud påvisas några spår af någotdera af de arbeten, i hvilka den latinska katekestext förekommer, som synes på flera ställen erbjuda förbindelselinjer med den svenska katekestexten? Dylika spår af Magdeburgerkatekesen synas kunna uppvisas i Laurentius Petri' kyrkoordning af år 1571.

Ett närmare ingående på denna tvåspråkiga katekeseditions sammansättning och byggnad torde här böra ske. I arbetets början äro anförda det latinska och tyska alfabetet och i sammanhang härmed enklare tyska och latinska läsöfningar. Därefter följa i paralleltexter, högra sidan i boken på lågtyska och vänstra sidan på latin, textorden till de fem nuvarande hufvudstyckena i lilla katekesen. Ordningen mellan de tre första är härvid ej densamma, som Luther följer i sin katekes, utan den, som i slutet af medeltiden var vanlig i de kateketiska arbetena: Fader vår, Tron och Tio Guds bud. Härtill komma det fjärde hufvudstycket om döpelsen (dopbefallningen och doplöftet) samt nattvarden (instiftelseorden). Denna afdelning af arbetet bildar liksom en afdelning för sig. Här efter vidtager en ny afdelning. Den utgöres af Luthers lilla katekes med likartad anordning i språkligt hänseende som i föregående del och särskild öfverskrift på hvardera språksidan: Eine korte vthlegginge des Catechismi dorch D. Martinum Luther och Brevis catechismi expositio Doctoris Martini Lutheri. Härunder följa de sedvanliga hufvudafdelningarna af katekesen.

De tre första hufvudstyckena komma här, till skillnad från hvad som var fallet i arbetets föregående del, i en annan ordning, således: budorden, tron och Herrens bön, vidare döpelsen, nattvarden, skriftermålet, morgon- och aftonbönerna, bordsbönerna och hustaflan. Såsom en sista afdelning är intagen en latinsk ordförteckning med ord och ordställningar, som voro afsedda att tjäna till handledning vid begynnande latinska samtalsöfningar. Arbetets hela anordning och sammansättning visar, att här föreligger en bok, afsedd att begagnas vid undervisningen. En läro- och läsebok i latin för nybörjare har utgifvaren velat åstadkomma. Alfabetet och läsöfningarna och de latinska texterna i början samt den latinska förteckningen på ord och ordvändningar i slutet bära vittne därom. Detsamma säger oss själfva titeln på arbetet: *Catechismus D. Mar. Luth. düdesch vnde Latinisch daruth de Kinder lichtliken in dem lesende vnderwiset mögen werden*. Att de första sammanhängande latinska texterna blifvit så beskaffade, berodde af pedagogiska skäl. Innehållet i dem kunde väl för de fleste lärjungarne antagas vara känt redan före skolåldern. Det är tydligt, att utgifvaren härvid leddes också af ett annat motiv. Vid sidan om latinläsningen och i och under denna kunde de enklaste kristna tros- och sedereglerna blifva inpräglade. G. Major låter också detta från början träda tydligt i dagen, då han i sin tillägnan till Ulrik von Embden, son till en af den Magdeburgska skolans välgörare, uttalar bl. a.: *Præterea cum nostræ religionis breuissimam methodum contineat Catechismus existimauimus etiam reliquorum studiorum ac artium eo feliciora futura auspicia si una cum litterarum etiam pietatis elementa pueri primum imbiberent. — — — Coniunximus vero utramque linguam ut utriusque et literarum formas et lectionem simul exercere possint ac ex Germanica lingua quod alioqui et sola latina non possent intelligant non somnia sed pietatis principia se legendo discere* (Knoke a. a. 1905 sid. 24).

Ordningen mellan de tre första hufvudstyckenas texter i arbetets förra del drager i hög grad uppmärksamheten på sig. Redan tidigt hade ordningsföljden mellan de kateketiska lärostyckena stadgat sig hos de protestantiske. Luther är själf medveten om, att hans ordning blifvit en annan, än den varit förut, och han har flerstädes motiverat förändringen. Till grund för denna ligger hans redan tidigt vunna insikt af det värde,

som dekalogen hade för folkets sedliga och religiösa uppfostran. Då han 1520 under titeln »Kurze Form der zehn Gebote; kurze Form des Glaubens, kurze Form des Vaterunsers» utgaf sitt betydelsefulla förarbete för sin lilla katekes, gifver han i företalet här skäl för den följd, hvori han låter hufvudstyckena framträda: — — Gleich als einem Kranken ist zum ersten not dass er wisse was seine Krankheit sei; darnach ist not dass er wisse wo die Arznei sei die ihm helfe; zum dritten muss er es begehren es suchen und holen oder bringen lassen. Also lehren die Gebote den Menschen seine Krankheit erkennen dass er sieht und empfindet was er tun und nicht tun lassen und nicht lassen kann, und erkennt sich für einem Sünder und bösen Menschen. Darnach hält ihm der Glaube vor und lehrt ihn wo er die Arznei die Gnade finden soll, die ihm helfe fromm werden dass er die Gebote halten und zeigt ihm Gott und seine Barmherzigkeit, in Christo erzeiget und angeboten. Zum dritten lehret das Vater unser wie er denselben begehren holen und zu sich bringen soll namlich mit ordentlichem demutigem tröstlichem Gebet» (Knoke o. a. a. 1905 sid. 15). Denna sin fixerade och begrundade ordningsföljd bibehöll Luther sedermera i sin Betbüchlein, som utkom några år senare. Han häf-
dar den också annorstädes i sin Deutsche Messe och i Tischreden, ända tills den inflyter i hans båda katekeser.

Något öfverraskande är det under sådana förhållanden att möta en annan ordningsföljd i en protestantisk katekesedition af så sen datum som 1531. Albrecht uttalar (Archiv II sid. 214) såsom sin mening, att den omständigheten, att i Majors skolkatekes en förändrad ordningsföljd kommit till användning, visar hän på en inverkan från Melanchton. Denne har efter 1523 utgifvit sin Enchiridion elementorum puerilium. Uppställningen i denna är märklig. Han inleder boken med alfabetet, därefter följa: Fader vår, Ave Maria (som i de senare upplagorna bortfaller), tron och de tio budorden. Den i medeltiden vanliga uppställningen har Melanchton således bibehållit i denna Enchiridion. Om Albrechts antagande är riktigt, har Magdeburgerkatekesens författare till sin första del (abc-boken) haft såsom mönster Melanchtons nämnda Enchiridion och till denna lagt såsom en andra del Luthers lilla katekes. I detta förhållande skulle förklaringen sökas, hvarför ej samma ordningsföljd fått vara bestämmande i förra som i senare delen.

I kapitlet om: Ordning huru läsas skall j Scholerna, heter det i kyrkoordningen 1571 (sid. 163 Kyrkoordningar och förslag därtill före 1686): »effter thz the smådrenger aff then nedersta kretzen äro nykompne til lärdom och kunna för then skul icke bekymbras med monga lecsor vthan the moste alt bliffua wid ena och samme lecsor nemliga antigen j *Abcbokenne ther Oratio dominica Symbolum Decalogus etc.* vthi författat är eller när the henne haffua vthlärdt läsa the j Donaten». På en abcbok med de fem hufvudstyckenas textord på latin har Laurentius Petri haft uppmärksamheten riktad. En sådan med alfabetet och samma ordningsföljd hufvudstyckena emellan finnes i Magdeburgerkatekesen. Den svenske ärkebiskopen kan hafva tänkt på just denna.

I tidsförhållandena torde intet hinder möta för ett sådant antagande. Af denna bok i den gestalt, där den lågtyska språkformen förekommer vid sidan af den latinska, har Knoke vid sina texteditioner tagit hänsyn till tre upplagor, som han signerar Mag. I, II, III. Han förlägger uppkomsten af de två första af dessa till året 1531, Mag III anser han vara af senare datum. En viss olikhet råder dem emellan, hvilket kommer i dagen, t. ex. då Knoke vid de nya andra och och fjärde grupperna på hustaflan anmärker: »Diese Gruppe steht auch in II und III» således ej i Mag. I (a. a. 1904 sid. 109). Albrecht vill i sina uppsatser bestämma tillkomsttiden något annorlunda. Han är böjd för att sätta Mag. II såsom äldst af de tre, kanske t. o. m. såsom »Urdruck» till år 1531, och Mag. I först till ett senare år, förmodligen till 1543, enär det är bundet samman med flera andra skrifter från det året. Till de förut kända tre editionerna lägger han (Archiv II sid. 212) ytterligare två nyfunna, däraf en från 1539. Dessutom gifver han antydningar om olika upplagor från åren 1538, 48, 79, 84, 1588. En viss osäkerhet råder dock på detta området i uppgifterna. De funna texterna äro ännu ej fullständigt tillgängliga i tryck eller granskade och jämförda med hvarandra.

Utom nyssnämnda redaktion af Magdeburgerkatekesen finnes också en annan, där vid sidan af den latinska texten förekommer en högtysk. Trenne sådana äro i behåll, tryckta på skilda ställen med G. Majors företal och titel som i föregående. (Knoke a. a. 1904 sid. 25; Albrecht, Archiv I sid. 255—257). Underlag för den svenska öfversättningen kan detta tryck ej

hafva varit. Dess latinska text är återgifven efter 1529 års upplaga af Enchiridion piar. prec. och saknar således de viktiga ändringar i denna, som äro vidtagna i den lågtyska upplagan (Albrecht, Archiv II, sid. 228).

Två skolböcker, som innehålla endast den latinska katekestexten och denna med de ändringar, som äro gjorda i den lågtyska editionen, äga vi vetskap om. Genom Riederers arbete (Knoke a. a. 1904 sid. 22 och Albrecht, Archiv II sid. 229) känna vi, ehuru boken är senare förkommen, den ena: Enchiridion pro pueris instituendis Cui addita est noua Catechismi breuioris translatio — — Wittenbergæ MDXXXII tryckt hos N. Schirlentz. Den andra, först framdragen af Albrecht (Archiv II sid. 231), är enligt honom en omarbetad och något tillökad upplaga af den föregående, utkommen i Strassburg 1536. Från båda kunna vi bortse, då i den förra saknas den afdelning efter alfabetet, där endast textorden till hufvudstyckena anföras, och i den senare förefinnes denna afdelning, men den förra anordningen af hufvudstyckena har där måst vika för den ursprungligt lutherska ordningsföljden: dekalogen, tron och fader vår etc.

Den lågtyska Magdeburgerkatekesen var spridd vida omkring och öfvade stort inflytande i sitt hemland. Skolboken begagnades flitigt och behöfde därför gång på gång utgå i nya upplagor. Ett bevis på dess stora inflytande torde helt visst kunna hämtas från en annan omständighet.

I »Samlaren» årg. 1897 sid. 172, anför H. Lundström (Jfr samme förf:s Skisser o. Kritiker sid. 97) likheten mellan denna uppställning i Laurentius Petris kyrkoordning och Melanchtons Unterricht der Visitatoren an die Pfarherrn im Kurfürstenthum Sachsen. Häri förekomma orden: Der erste hauffe sind die kinder die lesen lernen — — — Sie sollen erstlich lernen lesen der Kinderhandbüchlein, darynn *das Alphabet Vater vnser Glaub vnd andere gebet (gebot) ynnen stehen*. »Således anbefaller Melanchton har en abc-bok (sin egen? jfr ofvan), där den medeltida anordningen af det kateketiska materialet förefinnes.» I en anmärkning upplyser författaren i sammanhang härmed, att »Luther låter de anförda orden kvarstå oförändrade i 1538 års upplaga af »Unterricht», ehuru han i denna för öfrigt vidtog icke få ändringar.» Ännu ett analogt exempel anföres där samtidigt. I den för staden Herzberg år 1538 utfärdade skolordningen von Philipp Melanchton vnd D:r Martin Luther eigenhändig

gestellet» förekommer också föreskriften, att gossarne i skolans nedersta afdelning skola läsa Pater noster, Credo och Decalogum just på detta sätt uppräknade. »Förhållandet, anmärker författaren, är så mycket mera anmärkningsvärdt, som det i denna skolordning dessutom uttryckligen stadgas, att skolans två högre klasser skola utantill lära 'den kleinen deutschen Catechismus' (tydiligen Luthers).» Ej så långt aflägsset torde antagandet ligga, att vi äfven i dessa nämnda fall träffa på ett förhållande, som talar om ett inflytande från den Magdeburgska skolkatekesen. Fastän Luther själf hållit på och gifvit skäl för en annan ordningsföljd, har han likväl icke iakttagit denna i förevarande fall. Strängt taget är dock här näppeligen taladt om själfva lilla katekesen, utan mera om den afdelning med textorden, som föregår densamma i Kinderhandbüchlein.

Laurentius Petri uppställer i nämnda skolordning en läsordning för skolans verksamhet. Först kommer en afdelning om »the smådrenge aff then nedersta kretzen» och gifvas föreskrifter för undervisningen rörande dem (a a. Kyrkoordningar etc. sid. 163). Längre fram (sid. 165) heter det: »Men medh the andra som något skickeligare wordne äro wil thet haffua itt annat lagh — — — behöffua the ock een sådana ordning som är them til rettelse at the hwar kretz för sigh måga weta hwad daghen och timan läsas och repeteras skal.» Därefter följer »begynnandes på Måndagen som är then förste Lecsedaghen j we-konne» intill lördagen ett schema, där för hvarje dag meddelas föreskrifter rörande undervisningen i andra, tredje och fjärde kretsarna.

Stycket med öfverskriften »Söndagen» kan ej höra till den egentliga läsordningen; den räknas naturligtvis ej såsom »lecse-dagh». Förutom det, att det innehåller en rad allmänna föreskrifter för den hjälp, som skall beredas åt »Scholemestaren», genom att han får taga sig »Hörare och medarbetare», gifvas också här i början af stycket några föreskrifter såväl om »the små» rad 1 och 2, som i följande stycket om »the aff then andra tredie och fierde kretzer». Rörande de förra heter det: »På Söndaghen effter Afftonsongen skola the små examineras in paruo Catechismo.» Här är ju ej fråga om en vanlig lektion med en förut gifven lexa, — man kan snarare kalla det för ett slags prediko- eller bättre repetitionsförhör. Hvilka böra här räknas till »the små», som skola »examineras in paruo Catechismo»? Såsom något visst torde få anses, att hit böra räknas

äfven »the smådrenger aff then nedersta kretzen». Förut har emellertid ej omtalats någon paruus Catechismus, i hvilken dessa kunde inhämta det, som förhöret på söndagen gällde. Det torde kunna ligga synnerligen nära till hands att tänka, att hvad på omskrifna ställe nämnes »paruus Catechismus», är samma bok som förut hetat »Abc-bokenne ther Oratio dominica Symbolum Decalogus etc., vthi författat är». Har nämnda skolbok med G. Majors företal varit bekant i Sverige och vid sidan af andra läroböcker, som utgingo från tyska tryckerier, användts vid undervisningen i de svenska latinskolorna, så förefalla skolordningens anvisningar lätt förklarliga. Vid den ena föreskriften har författaren då velat utmärka den första afdelningen i boken; på senare stället har han nämnt boken i sin helhet. Osökt komma här för tanken G. Majors förut omnämnda ord: — — si una cum litterarum etiam pietatis elementa pueri primum imbiberent — —. Hela sammanhanget i skolordningen visar, att här ej i första rummet är fråga om någon kristendomsundervisning, utan om den första latinundervisningen, men att såsom text därvid användts elementerna i den kristliga undervisningen. Visserligen är ifrågavarande ställe i skolordningen nära nog ordagrann öfversättning från den tyska förebilden, men att Laurentius Petri gått rent mekaniskt tillväga vid sitt öfversättningsarbete, så att han ej tagit hänsyn till svenska förhållanden, ej heller lagt märke till att ordningsföljden mellan hufvudstyckena var en annan än i våra reformationsskrifter, är svårt att tänka sig.

Äfven vid en annan föreskrift af dylik art har samma ordningsföljd blifvit använd. I kapitlet om: Ordning medh Mes-sone heter det (a. a. sid. 84): »Man skal ock ingom giffua Sacramentet, som icke weet göra skääl och redho hwarföre han går ther til. Eller then icke kan läsa Fadher vår, Troon och Bodh-orden etc. — — —».

Den begagnade ordningsföljden är märkelig. I Sverige såväl som i Tyskland var den vanlig i tiden före reformationen. I sin Inledning och Glossar till Een Nyttwgh Wnderwijsning, Uppsala 1894 sid. X, meddelar D:r Aksel Andersson utdrag ur flera aktstycken, som tala härför. Men i Sverige såväl som i reformationens hemland, om icke bröts, så åtminstone trängdes denna äldre tradition ganska tidigt åt sidan genom reformationsskrifterna. I den nämnda reformationsskriften från 1526 har författaren — Olaus Petri — följt Luther i spåren i detta hänseende

Han säger där i innehållsförteckningen: Wthi tesse book förtelies först hwrw erligha menniskian scapat war — —. Sedhan förtelies tiyo gudz bodhoord och wthydes j hwad motto the bliffua hollen eller broten. Sedhan om troona och the tolff articlar j troona och förtelies hwad j hwar artickel bestilles och i hwad motto ther emoot skeer. Sedhan om bönen til Gudh och vthlegges Pater noster — — I sitt arbete En lijten Catechismus, som han 1530 utgaf i omedelbart sammanhang med sin postilla, har Olaus Petri bibehållit samma uppställning: De tio budorden, tron och Fader vår. Han gifver flerstädes där närmare skäl för denna ordningsföljd. I början af afdelningen »Om Trona» heter det: »Af thet första stycket som wij for hender hafft haffue om tiyo gudz budhord är oss tillkenna giffuit hwad gudh kreffuer vthaff oss at wij göra och lata skole. Men epter wij icke kunna aff wor eghen macht fölia hans wilia epter hwilkit dock moste skee at wij iw göre thet han biwdher. Ther fore wile wij nw besee huru wij skole få then macht at wij kunne göra thet gudh oss befalet haffuer.» Och i början af afdelningen om bönen står: Och therefore ligger oss ther aldra största macten vppå at wij altijd liggie gudh i öronen och bedhie honom om hielp til at göra thet oss bör at göra och tro thet oss bör tro.

I ett ofullbordadt manuskript till en ny upplaga af »Undervisningen», hvilket torde vara af ett betydligt senare år än de två andra arbetena, heter det (sid. 81): Haffuer man här tilsatt en liten förklaring på tiyo gudz bodhord och the tolff troones artiklar, Om en Christelig böön Fadher wor, Och sacramenten — —. (Otto Ahnfeldt: Olaus Petris Undervisning om människans ärliga skapelse etc. Uppsala 1898). Oaktadt detta finna vi, att i svenska dokument långt in i reformationstiden, vid sidan af den rent lutherska ordningsföljden, den äldre bibehållit sig i likhet med, hvad förhållandet är i kyrkoordningen 1571.

En författare — O. Quensel, i Kyrklig Tidskrift 1896 sid. 323 — anför kyrkoordningens 1571 ord om »the smådrenger», hvilka såsom »nykompne til lärdom» skola sysselsättas ej med mångahanda, utan med »ena och samme leeso nemligha antigen i Abcbokenne ther Oratio dominica Symbolum Decalogus etc. vthi författat är — —» och frågar därefter: är det antagligt, att Laurentius Petri skulle, såsom här sker, hänvisa till en tarflig abcbok med dess medeltida uppställning (Fader vår, tron, buden), om han själf redan 1548 öfversatt Luthers lilla katekes?

Hvad uppställningen beträffar, visar den ett steg utöfver den medeltida. När Laurentius Petri uppräknar: Fadher vår, Tron och Bodhorden (*Oratio dominica Symbolum Decalogus*) tillfogar han ett »etc». Otänkbart är, att han med detta »etc.» skulle syfta på de medeltida (katolska) afdelningarna: Ave Maria, Magnificat eller dylika. Vid sitt tillägg kan han ej åsyfta något annat än döpelsens och nattvardens instiftelseord. Här röjer sig ett helt annat inflytande än något medeltidsartadt — ett rent protestantiskt inflytande, och den använda ordningsföljden är densamma, som möter oss i början af Magdeburgerkatekesen både på den latinska och lågtyska sidan. Gent emot åsikten om en »tarflig abcbok» kan ställas en annan. I en kyrkoordning, där den svenska kyrkans ärkebiskop vänder sig till det prästerliga ståndet och gifver anvisning angående lärokurser och särskildt sådana för nybörjare i latin, har han visat hän till den abcbok, som bildade förra delen af den kateketiska läroboken, och då det är frågan om villkoret för att få komma i åtnjutande af Herrens nattvard, begagnar han den ordning mellan hufvudstyckena, som först mötte dem i skolan.

Skulle de gjorda antagandena kunna hålla sig, träffa vi här på tecken till Magdeburgerkatekesens förefintlighet i Sverige. Då de förut omtalade textkritiska påpekandena läggas härtill, torde förbindelselinjerna mellan den svenska öfversättningen och nämnda latinska text te sig tydligare.

VIII. När utkom Luthers lilla katekes första gången på svenska?

Frågan har sedan länge varit uppe och repliker härom — delvis rätt skarpa — hafva växlats i tidskrifterna på detta område. I Kyrklig Tidskrift 1895 sid. 470, 1896 sid. 322 och 1897 sid. 411 samt i Samlaren 1897 sid. 172 (den sistnämnda uppsatsen intagen i: Undersökningar och Aktstycken, Bidrag till Sv Kyrkans Historia, af Herman Lundström, Uppsala 1898, och i samme författares Skisser och Kritiker, Stockholm 1903) hafva H. Lundström och O. Quensel delvis under ofvanstående rubrik tagit till orda.

Genom framläggandet af sina forskningsresultat i sitt förutnämnda arbete: Dokumenter och studier etc., har Bang väckt frågan till lif. Den mening, han företräder, har han utvecklat där. Han antager — såsom förut berörts — en öfversättning,

som gått före den i behåll varande af 1572. Från allmän reformationshistorisk synpunkt kommer han till detta antagande. »Det er dog, säger han (I sid. 35), en bekjendt sag, at den lille katekismus overalt viste sig at fremme reformationens indførelse og befæstelse og det i stort mon. At reformationens banebrydere i Sverige ikke skulde have havt nogen syn herfor, synes lidet rimeligt. Naar der i tiden omkring 1530 udkom bearbejdelser paa svensk af Luthers bedebog og store katekismus, da forekommer det mig ikke sandsynligt, at man lod hengaa hele 40 år, for man oversatte den lille katekismus.»

Ännu ett steg längre går Bang. Af textkritiska skäl sluter han till, att öfversättningen i den form, den föreligger 1572, ej kan vara den ursprungliga; till grund för denna senare måste ju ligga 1531 års tyska edition. Spår efter »en anden og senere hand end den oprindelige oversætters» tror han sig därför kunna påvisa i 1572 års text.

Dessa spår äro dels hans gjorda antaganden angående öfversättarens tillvägagångssätt vid hustaflans olika afdelningar, dels hans utförligt motiverade åsikt om den behandling, fjärde budets textord fått. Detta sistnämnda betonas särskildt. Det visas hän på att, då det i 1531 års tyska text heter på motsvarande ställe: Du solt deinen Vater vnd deine Mutter ehren, så har fjärde budet i öfversättningen denna lydelse: Tu skalt hedra tin Fadher och tina Modher etc., således här utvidgadt med ett tillsatt »etc.». Det slutresultat, som Bang i sin granskning kommer till, är, att »der lader sig efterwise sterke spor på en svensk katekismusudgave, ældre en 1572. At denne ikke skriver sig fra en senere tid en 1548 anser jeg for meget sandsynligt. Hvorvidt Laurentius Petri kan antages at være oversætteren, det er jeg ude af stand til at kunne undersøge, da de fleste af denne fremragende mands trykte skrifter ikke er mig tilgængelige» (a. a. I sid. 41).

Från svenskt håll har den norske författarens mening på denna punkt å ena sidan värdesatts mycket högt, men å andra sidan mött motsägelse. I sitt arbete: Svensk Literaturhistoria, Stockholm 1890 sid. 531, hade professor Schück uttalat: Luthers katekes öfversattes och trycktes ej förrän 1572 såsom bihang till detta års Euangelia och Epistler eller rättare till Passio. Hufvudargumentet för detta antagande är det faktum, att ingen tidigare upplaga är bevisligen känd. Men sedan Schück tagit

del af Bangs arbete har han frångått denna sin uppfattning. I Historisk Tidskrift 1894, sid. 108, skrifver han uti sin afhandling »Våra äldsta reformationsskrifter och deras författare», att i Bangs arbete »bl. a. med mycket starka skäl visas sannolikheten af, att Luthers katekes redan 1548 funnits öfversatt på svenska — således 24 år före den äldsta kända svenska upplagan». På en pröfning af de i B:s arbete anförda grunderna ingår förf. likväl alldeles icke.

Så långt som sistnämnde forskare går ej H. Lundström i sina uttalanden angående själfva året för den första öfversättningen. Han yttrar sig i något modifierad riktning. I Kyrklig Tidskrift 1895, sid. 470, heter det i en anmälan af Bangs arbete, att den norske förf. med så stor grad af sannolikhet, som på forskningens nuvarande ståndpunkt torde kunna uppnås, styrker att det — — — måste hafva funnits en äldre öfversättning af Luthers lilla katekes än den till våra dagar bevarade af 1572. Ett närmare ingående på de af B. anförda bevisningsgrunderna kommer icke heller här före.

Till Schücks äldre uppfattning har O. Quensel i Kyrklig Tidskrift 1896, sid. 322, helt och hållet anslutit sig, och i en senare uppsats, ibm 1897 sid. 411, fasthåller han därvid. »Resultatet af vår granskning, (sistn. st., sid. 413), blir alltså, att oaktadt värdet af mången detalj i d:r Bangs intressanta undersökning han dock icke lyckats öfvertyga oss, att Luthers lilla katekes redan på 1540-talet förelegat i svenskt tryck; utan förblir för oss, till dess kraftigare bevis anskaffats, prof. Schücks antagande, att 1572 års öfversättning är den första, det troligaste. Men han tillägger här ett par uttalanden. Han vill påpeka, att H. Lundströms uppfattning och hans egen stämman öfverens däri, att — ehuru Bang för sin del skrifver: at denne (en svensk katekismusudgave ældre end 1572) ikke skriver sig fra en senere tid end 1548 anser jeg for meget sandsynligt (I sid. 41) — ingendera söker »häfda 1540-talets katekesupplaga». Differensen kvarstår dock däri, »huruvida i allmänhet någon svensk upplaga af L:s lilla katekes »före 1572» är att antaga» (Kyrklig Tidskr. 1897 sid. 413).

Quensel tager i betraktande de argument, som B. anført för sin mening, och förklarar dem alldeles icke bevisande. Han går till och med ett steg vidare och fränkänner 1572 års katekestryck den bestämning, som B. tillagt det: att vara en öfver-

sättning af »en svensk teolog». Ett »kritiskt arbete» af en sådan är det ej. Den samling skrifter, i hvilken katekesöfversättningen ingår såsom en del, är af den svenske boktryckaren »med okänd hjälp samlade» och en »helt vanlig boktryckare-spekulation». Dylika samlingar voro ganska vanliga i utlandet och förekomma senare äfven i Sverige. »Troligen har en dylik tysk eller dansk compilation förirrat sig upp till Stockholm och utan vidare öfversatts i sin föreliggande gestalt.» Att vissa bibelspråk tillagts från upplagor yngre än 1531, samt att »etc.» tillagts till fjärde budet är — under sådana omständigheter endast att betrakta såsom »den utländska kompilatorns sak».

Hvad nu nämnde granskare säger om 1572 års öfversättnings tillkomsthistoria, kan omöjligen hålla sig. Å ena sidan veta vi om bokhandelsspekulationer i katekestryck, tillkomna i utlandet åren 1594, 1608 och 1610, men såsom H. Lundström (Samlaren a. ställe) framhåller i fråga om editionen 1572, dess härkomst från Amund Laurentzson, den af kronan aflönade föreståndaren för det kungl. tryckeriet i Stockholm, torde tillräckligt tala för motsatsen. Vidare kan invändas, att vi ingen kännedom äga om någon utländsk, tysk eller dansk, samling af ifrågavarande art, däri Luthers lilla katekes af en utländsk kompilator bragts till den gestalt, som vår svenska öfversättning har. Å andra sidan är det ännu säkrare, att detta svenska katekestryck äger i högsta grad kännetecknen för att vara ett kritiskt arbete. När man noggrant genomgår texten, är denna ej ett okritiskt öfversättarearbete. Man får snarare det bestämda intrycket af, att det varit en teologiskt skolad hand, som här fört pennan. Med största omsorgsfullhet har öfversättaren tagit ställning gentemot sin eller rättare sina originaltexter, och karaktären af svensk teolog torde ej med skäl vare sig kunna eller böra fränkännas honom. Öfversättningen i slutorden till andra bönens förklaring, frågeformlerna: »Huru ock när skeer thet?», insättandet af det sista bibelspråket, Ebr. 4 i hustaflans första grupp och Efes. 5 i tredje gruppen, torde här vara att påakta. Härför talar äfven i hög grad de lyckligt funna afslutande bibelorden från Matt. 7 och Rom. 13 i hustaflans sista grupp. Flera förut omnämnda utvidgningar och förkortningar kunna föra åt samma håll; och till redan anförda kan läggas ännu tvenne. Vid slutanvisningen på morgonbönen heter det i 1531 års text: Vnd als denn mit freuden an dein werck

gegangen vnd etwa ein lied gesungen als die zehen Gebot oder was dein andacht gibt; Magdeburgertexten läser på motsvarande ställe: Post strenue tuum facias officium, Potes autem interim quoque uel Psalmū uel aliud quoddam sanctum carmen canere quo excitetur cor tuum. Vår svenska öfversättning har här: Sedhan gack j then helgha trefaldigheetz nampn på titt arbete. Kan tu tå siunga någhon trösteligh Psalm, eller tiyo Gudz Bud, gör thet tigh itt gott modh. Slutanvisningen vid aftonbönen är kortare, men äfven den något förändrad. När det i texten 1531 heter: Vnd als denn flucks vnd frölich geschlaffen, och i latinska editionen: Hanc ubi dixeris in utramvis aurem dormias, så har den svenska öfversättningen här fått en så att säga mera värdig lydelse: Sedhan läg tigh i the helgha Trefaldigheetz nampn til at soffua.

Kunna Quensels uttalanden beträffande katekesöfversättningens genesis dragas i tvifvelsmål, så hafva förut rests tvifvel mot Bangs mening om detta samma trycks tillkomst. Det ena beviset, på hvilket han stöder sitt antagande, nämligen hustaflans redigering, är osäkert. Dennas utseende kan förklaras utifrån helt andra utgångspunkter. Den latinska text, som satte märke i öfrigt på öfversättningen, var att tillgå från 1531 och ägde en hustafla med rikare förråd på bibelord än öfversättningen. En svensk hustafla torde redan vid dess af Bang antagna tidiga framträdande kunna äga den gestalt, som 1572 års katekes uppvisar, och vittna snarare om ett sammanträngande af föreliggande originaltexter än ett senare påökande.

Äfven Bangs senare hufvudbevis för en tidigare annorlunda gestaltad upplaga frestar till motsägelse. Hans åsikt är, att i den första upplagan fjärde budet haft den gestalt, som det har i 1531 års tyska tryck, d. v. s. utan löftesorden. Så har förhållandet varit såväl på första bladet, där de fem hufvudstyckenas textord voro sammanförda, som också inne i katekesen. I andra upplagan 1572 skulle en förändring härutinnan hafva vidtagits efter ett tyskt katekestryck från tiden efter 1542; i detta tryck har till fjärde budet lagts de bekanta löftesorden. Det skulle vara så, att »den kortere form, hvori budet er (i den ursprungliga öfversättningen) meddelt i overensstemmelse med den tyske original af 1531 icke længere svarede til, hvad man i 1572 ansaa for at være budets rette skikkelse; lige siden 1542 var man jo vant till en fyldigere form. — — — Jeg

kan ikke andet end i det oftere nævnte etc. at se en senere tilføielse» (a. a. I sid. 40, f.)

Bearbetaren af denna senare svenska upplagan skulle, menar B., varit i förlägenhet, huru han skulle handla. Hans pietet för den äldre originalupplagan afhöll honom från att låta budet få den form, som svarade mot, hvad man på hans tid ansåg vara den riktiga ordalydelsen, och hvilken nu dessutom var regel i de tyska katekesupplagorna. Han kringgick svårigheterna så, att han inne i katekesen efter budorden satte ett »etc.» (»den oprindelige oversetter kan ikke have tilføiet dette etc.»), samtidigt som han i texterna på första bladet gaf budet den utvidgade formen. Huruvida detta sista verkligen varit förhållandet, kan numera ej med full evidens konstateras, då exemplaret, som finnes i behåll, är skadadt — titelbladet och bladen därnäst med textorden äro borta. Om man fullföljer B:s tankegång, skulle man vara böjd att på förhand antaga, att i följande svenska katekesupplaga af 1586 på samma gång som i texterna å första sidan budet fått behålla sin utvidgade form, budet inne i katekesen fått sitt »etc.» utbytt mot de ord, som detta »etc.» antydde. Men märkligt nog påstår Bang, att så är icke fallet. Väl har i denna upplaga texten på första bladet lydelsen: Tu skalt hedra tin Fadher och tina Modher, På thet tu må lenge leffua på jordenne, men inne i katekesen är mot förväntan »etc.» här såväl som i senare upplagan från c. 1600 struket(?), enligt hvad B. i sitt arbete I sid. 69 anmärker: 4:de bud i 1586 og 1600 udelader: »etc.»

Denna utvecklingsgång, på hvilken Bang delvis bygger sitt antagande om en äldre, annorledes gestaltad originalupplaga, torde vara svår att förklara. Kräfde »samtidens bevidsthet», att budet 1572 anfördes i sin vidgade form med löftesorden eller åtminstone med ett tillagdt »etc.», så skulle man väntat, att det samma kräfts ännu bestämdare ett tiotal år senare. Efter B. har utvecklingsgången varit denna: 1548 (?) finnas löftesorden alldeles icke vare sig å första sidan eller senare inne i katekesen; 1572 finnas de i början och äro senare i katekesen antydde genom »etc.»; 1586 och c. 1600 äro de kvar i början, men »etc.» har strukits i senare afdelningen.

En annan utvecklingsgång kan tänkas och påstås ligga närmare till hands, hvilken ej erbjuder dessa svårigheter. Den skulle vara mera af inhemsk svensk art och ej vara i så hög

grad beroende af gången af de tyska trycken. Vid genomgången af den svenska textens variationer i de olika katekeseditionerna och katekestyperna möter man på många punkter bevis på, huru man i Sverige härutinnan gått sin egen väg. I sin skrift: *Een nyttwgh Wnderwijsning*, 1526, anför Olaus Petri det fjärde budet i den kortare formen, men några år senare går han något annorlunda tillväga. I sin: *En lijten Catechismus af år 1530* har han i en inledning sammanfört de tio budens textord. Fjärde budet har här äfven löftesorden: Tu skalt ära tin fadher och tina modher på thet ath tu skal lenge liflua. Vid förklaringen till de särskilda buden har han begagnat de samma textorden som förut i inledningen; alltså har fjärde budet inne i katekesen sin utvidgade form. I slutet af katekesen samlar han textorden till de tre första hufvudstyckena, men där saknar vårt bud löftesorden. Bang nämner I sid. 92 mom 4 äfven en annan skrift af Olaus Petri från år 1537: *Een underwijsning och kennedom*, där budet förekommer utvidgadt med löftet, och i 1541 års bibelöfversättning anføres budet i nästan liknande ordalydelse. Textvarianterna i budet anför B. a. a. I sid. 93.

Hvad ibm sid. 40 och 41 yttras — visserligen i annat syfte — torde nu här med fog kunna anföras och gälla: »De ældste katekismus-oversættere følte sig aldeles ikke bundne til originalen, men behandlede teksterne ofte temmelig frit og navnlig, tog de i stort mon hensyn til sit lands tradition. Som nedenfor skal paavises er dette ogsaa tilfældet med den gamle svenske oversætter.» Vill man tala om en svensk tradition redan på 1540-talet angående fjärde budets form, hvilken vunnit stadga genom inverkan från Olaus Petri, så talar denna tradition för den utvidgade formen. Mycket talar då för, att löftet i fjärde budet varit med redan i en katekesedition, som gått före den nu föreliggande 1572 års upplaga. Enklare och närmare till hands liggande än B:s mening är antagandet, att redan i en första upplaga (af år 1548?) budet på första bladet skulle varit anfördt i sin utförliga form enligt gammal svensk tradition och inne i katekesen funnits i st. f. löftesorden ett »etc.» Därefter har det så förblifvit, ända till dess i Gutterwitz' tryck 1593 en genomgripande omstöpning kom till stånd med afseende på katekesens såväl innehåll som gestaltning i öfrigt; såväl andra budet som fjärde hafva då fått sin nuvarande form, det förra såväl i textafdelningen som inne i katekesen, det senare inne i katekesen.

Förut är omnämndt B:s anmärkning om fjärde budet, I sid. 69: '1586 og 1600 udelader »etc.»'. Den är oriktig och måste bero antingen på meddelade felaktiga uppgifter eller misstydda egna anteckningar. Hvad tillägget därstädes beträffar: 1607 tilføier: . . . 'på thet tu må länge leffua på Jordenne', hvilket tillæg findes optaget i alle senere udgaver», bortfaller detta af sig själf, då öfriga af Bang icke kända katekestryck komma med i betraktande. Bortser man från textafdelningen i 1572 års edition, så har i intet af våra förut omnämnda katekestryck fjärde budet fått på något ställe den kortare formen, d. v. s. utan antydt eller utsatt löfte. Härtill kan läggas, att i alla editionernas textafdelning budet är anfördt tillsammans med löftet. Hur är förhållandet med ordalydelsen inne i katekesen? I trycken: 1572, Gutterwitz' 1586, Krögers 1594, Wittens 1610, editionen c. 1611, finnes löftet betecknad med »etc.». Härtill kommer, att Balhornska trycket 1586 visserligen är defekt på detta ställe, men eftersom dess aftryck, Krögers upplaga 1594, har »etc.», bör äfven det förra kunna räknas till denna grupp. De tryck, som utfört löftesorden äfven inne i katekesen, äro de återstående: Gutterwitz' 1593, 1607 och 1617. Häraf framgår, att den äldsta katekestypen å ifrågavarande punkt har sin alltigenom bestämda gestalt. I 1572 års tryck finnas i nattvardens instiftelseord spår af, att textafdelningen varit lika motsvarande afdelning i Gutterwitz' tryck 1586 och därmed öfverstämmande upplagor. Att fjärde budet i nämnda afdelning haft sin utvidgade form, bör vara ganska säkert.

Tillvägagångssättet har i så fall varit ett motsatt till hvad Bang hållit före, och det nationella inflytandet, som i Sverige visat sig i så mycket annat i vår reformations inre historia, varit verksamt äfven i denna angelägenhet. Ej såsom »en senare tilføielse» behöfver det ofta nämnda »etc.» ej heller löftet i fjärde budet anses vara. Här torde i stället efter mångt att döma detta »etc.» vara att betrakta såsom en eftergift, föranledd af de främmande texter, som varit i öfversättarens händer — således ej utvidgning, utan en förkortning af den traditionella svenska texten.

Ett inkast kan strax bemötas. Behandlingen af andra budet med dess hotelse i katekesöfversättningen kunde tänkas gifva skäl för ett sådant. Äfven detta bud har i Olaus Petris Catechismus den utförigare formen, såväl bland texterna på första

bladet som äfven inne i katekesen: Tu skal icke fåfengeliga föra herrans thin gudz namn, Ty herren warder icke hallandes honom oskylloghan, som hans namn fåfengeligha förer. I slutet af katekesen bortfaller hotelsen — således ett liknande tillvägagångssätt som vid fjärde budet. Den utförligare formen har emellertid ej hållit sig kvar. I det senare arbetet: Een underwijsning och kennedom 1537, såväl som i bibelöfversättningen 1541 är den tillfogade hotelsen utelämnad. (Bang a. a. I sid. 92, 93.) En liknande tradition som vid fjärde budet har således med afseende på andra budets lydelse ej funnits.

Redan här — i sammanhang med det sist sagda — kan anföras ett skäl, hvarför det torde vara att anse såsom sannolikast, att icke Enchiridion piar. prec. i upplagan af 1543, utan Magdeburgerkatekesens latinska text förelegat vid den svenska öfversättningen. I den förra inflyta såväl andra som fjärde budet i sin utförligare form. Det torde falla sig något svårt att tro, att den svenske teologen-öfversättaren skulle gifvit efter för den äldre tyska texten af 1531 och utbytt löftesorden i fjärde budet mot ett »etc.», om han haft stöd både i en inhemsk tradition och i en latinsk textredaktion, som efter utseende och uppgift var i lika hög grad som 1531 års tryck att härleda från Luther själf. Men i själfva originaltexten till 1543 års upplaga af Enchiridion piar. prec., den Majorska texten sådan den influtit i den lågtyska Magdeburgerkatekesen, saknas — såsom också i 1531 års tyska text — tilläggen, och med dessa texter framför sig har öfversättaren kunnat göra afkortningarna i fråga.

Bangs åsikt om utseendet hos en tidigare upplaga af den svenska katekesöfversättningen än den kända och de hufvudsakliga skäl, han starkt betonar, äro ej fria från motsägelse. Om en annorlunda gestaltad föregående upplaga skulle antagas, kan man å ena sidan tänka sig saken så, att denna skulle hafva afspeglat i allt 1531 års tyska upplaga; därefter hade en andra upplaga senare utkommit, öfversedd och förbättrad efter den latinska texten i Magdeburgerkatekesen eller möjligen den latinska böneboken af 1543. Från någon af de senare hade då den förbättrade öfversättningen på andra bönen kommit in. Men — kan frågoformeln: huru och när skeer thet? tänkas vara med från 1531! Om ej så kan vara förhållandet, kan det rimligen antagas, att en fråga i första upplagan: huru sker det? kunnat i andra upplagan förändrats till: huru och när skeer

thet? En sådan förändring får anses oantaglig. Om man å andra sidan skulle antaga en senare revidering efter en tysk upplaga från 1542 eller senare, så kunde man väntat, att sådana i ögonen fallande olikheter med denna tyska text icke fått stå kvar som den enastående frågoformeln eller tillägget till inledningsordens förklaring i Fader vår: Och beslutas här vthi siw styc-ker eller böner. De minsta torde grunderna vara för en efter denna sistnämnda text företagen lättare revidering, hvilkens synbaraste spår skulle vara att söka, såsom Bang antager, vid fjärde budets utvidgande och tillsättande af nya bibelspråk i hustaflan.

IX. Finnas några omständigheter, som tyda i högre eller ringare grad på, att 1572 års svenska katekesedition ej är den första?

En sådan är först och främst den af H. Lundström lämnade upplysningen om en bokförteckning från 1568, som i original förvaras i riksarkivet. Han meddelar härom i sin granskning (Samlaren o. a. ställe). Ej mindre än 43 band svensk, dansk och tysk litteratur äro upptagna i denna förteckning. Öfverskriften på förteckningen lyder: »Register wppå Mine Böcker köptt ij Köpenhaffn Anno etc. 68.» I en senare årgång af samma tidskrift (årg. 1899 sid. 112) lämnar E. Hildebrand under rubriken: En svensk bokinköpskatalog från 1568, några utförligare upplysningar, som ock H. Lundström i sina Skisser och kritiker tillgodogjort sig. Handstilen visar att »registret» tillhört Hogenskild Bielke. Vid nämnda tid befann han sig såsom krigsfånge i danskarnas våld. Från Köpenhamn har han då själf hemfört boksamlingen.

Af intresse i detta sammanhang äro särskildt två band i samlingen. Om Band n:r 12 säges: Item En book ther ij er försth Tyske psalmebooken, Item Chatechismus Item alle Euang. och Epist. Item en bönebok Item Jhesus Syrach, Item Salomons wiishett. Således är här en samling, som erbjuder stor likhet med de svenska kollektionerna. Hafva Catechismus och Euang. och Epist. varit på latin eller tyska? Det senare är väl sannolikast, om man får döma efter såväl det närmast föregående som det närmast efterföljande ledet. Att med Catechismus menas Luthers lilla katekes, torde väl vara ganska säkert.

Af ännu större intresse för oss är bok n:r 13, som i registret anföres med följande: »Item denn svenske Psalmebook, Item Catechismus, Item en bönebok, Item alle Euang. och Epist. och en lithen bön hos huartt Euangelium, Item hele Passion, Item Christi vpstondelse och himmelsfärd, Item Iherusalems förstöringh. »Således en samling, alldeles likartad med den i behåll varande (ehuru defekta) från 1572, om också fullständigare än denna. Att samtliga kyrkliga aktstycken i denna samling varit affattade på svenska, framgår såsom otvifvelaktigt resultat af en jämförelse med det sätt, hvarpå öfriga arbeten anföras i boklistan. Att med »Catechismus» menas Luthers lilla katekes, kan naturligen icke med fullständig visshet påstås, men förefaller i hög grad sannolikt, om man sammanställer denna samlings angifna innehåll med kända likartade kollektioners.» (H. Lundström a. tidskrift). Beviskraften, som ligger i sistnämnda omständighet, måste i afsevärd mån höjas, när anförda bok i »registret» jämföres till sitt innehåll med de öfriga dylika kollektioner, som blifvit här framdragna. Bortser man från de defekta trycken 1572, 1582? och o. 1611, hafva vi i behåll ej mindre än åtta olika tryck såtillvida fullständiga, att de däri ingående delarna tydligen framträda. Dessa äro: 1. Then swenska Psalmboken, som i dessa samlingar ständigt har i begynnelsen ett kalendarium och därjämte en beskrifning Om Ådhrolåtande, 2. Cathechismus etc., 3. Euangelia och Epistler etc., 4. Passio Wårs Herres Jesu Christi Pina aff alla Euangelisterna vthdragen, 5. Wårs Herres Jesu Christi vpståndelses och Himmels färdz Historia aff alla Euangelisterna vthdragen, 6. Een Historia om Jerusalems jemmerligha Förstöring korteligen författat. Alla trycken öfverensstämma häri; den enda afvikelsen är platsen för katekesen, som växlar, i några före evangelieboken, i andra efter. Att med Chatechismus 1568 åsyftats Luthers lilla katekes på svenska, torde vara höjdt öfver allt tvifvel.

Här torde också böra tagas i betraktande, hvad en annan forskare anför. På flera ställen i sina skrifter om reformations-tiden visar O. Ahnfelt på den omständigheten, att på 1540-talet katekes och katekesundervisning synnerligen ofta förekommer och starkt betonas. Så är förhållandet i G. Normans skrift, Articuli Ordinantiæ af år 1541, som bildar ett ännu ofullbordadt förslag till en svensk kyrkoordning eller kanske snarare en

sådan med interimistisk giltighet. (Ahnfelt, Separattryck ur Tid-
skr. för Teologi 1892, Utvecklingen af Sv. KK:ns ordning.
Bilag. sid. 84 ; Dens. Bidrag till sv. kkns historia, Lund 1895,
sid. 12 f.). Här lägger man genast märke till, huru Norman
betonar och gång efter annan inpräglar vikten af den lärdom,
som innehålles i »Catechismus». I första, fjärde, femte, fem-
tonde och sista (tjugonde) artiklarna talas därom och inskärpes
detta på olika sätt. Catechismus skall predikas hvar dag i
fastan och på bönedagarna, och hvarje predikan skall lämpas
till något stycke i Catechismen, — »id emin mirifice populum
erudit»; innan någon går till Herrens nattvard, måste han in
priuato examineras de mandatis dei, de fide, de oratione, de
baptismo de cæna domini; till undervisningen in sacris hör
doctrina catechismi och Epistola ad romanos. Dessa yttranden äro
ej enstaka. Äfven i senare skrifter vi äga af den svenske super-
intendenten, igenfinna vi hans ifver för katekesundervisningen.

Så är förhållandet i hans arbete: Ein kurtz ahnleithung wie
mahn ein Euangelium vnnd Epistell — ordentlicher form vnnd
gestalt soll dem gemeijnen mhan fhurtragenn allem einfaltign
predicanten dienlich, daterad 1549 Augustij 20; en svensk öfver-
sättning däraf finnes af Rasmus Ludvigsson. (O. Ahnfelt, Bidrag
etc. III 1899). Äfven i den på samma ställe tryckta skriften af
Norman: Explicatio articulorum fidei, omnämnes katekesen. I
Ahnleitung möter oss ånyo regeln, att hvarje predikan bör visa
hän till en viss artikel i katekesen, och såsom skäl härför an-
drages (a. a. Bidrag III sid. 10): »Dan dieweils den Kirchen vhist
die nutzste lehr der Catechismus sej. welcher eine kurtze Somme
des gantzen Christenthombs — —»; och senare: »also das der
gemeyne mhan aus allenn predigen durch vnd durch zue vhor-
nehmen wie die gantz Christenliche Lehre nith anderst sei den
ein erklerung des Catechismj — — vnd solch notigh Kirch-
lehre des Catechismj immer fhur vnd fhur bei dem volgh wirt
getriben.» I slutet af sin uppsats visar Norman, att han ej
underskattar betydelsen af, att modersmålet kommer till sin rätt,
när han tänker sig innehållet i den nya postillan sådant »att
hwar och en kirkieprest som aleneste swenske läse kan måge
nogsampt forstået». Att Norman då skulle — anmärker med-
delaren härvid — med sin Catechismus syfta på en latinsk eller
tysk katekes är mindre troligt. »Frågan är då, om Norman
med Catechismus menar Luthers lilla katekes. Att han skulle

mena Olavus Petris katekes, är i och för sig föga troligt och blir det så mycket mindre, som han vill ha införd en 'ny postilla' och således ej har någon tanke på bibehållandet af Olavus Petris med katekesen förbundna postilla. Att han med Catechismus endast afser Luthers, torde ock framgå af en jämförelse med tvenne ställen i *Explicatio articulorum fide*, sid. 46 och sid. 53, där han sammanställer Catechismus och *Loci Philippi*. Visserligen gifva de sistnämnda ställena ingen som helst anledning att tänka på katekesen såsom öfversatt, men då af sammanhanget framgår, att Norman näppeligen där med Catechismus kan mena någon annan än Luthers, kan man ha skäl antaga, att detsamma är förhållandet äfven eljest, då han omtalar Catechismus och uppenbarligen förutsätter såsom bekant, hvilken katekes han menar.»

Bindande bevis för en tidigare svensk katekesedition än 1572 anser Ahnfelt ej kunna hämtas från de Normanska traktaterna, men han har här fullföljt ett tilltalande uppslag, gifvet i inledningen till den 1893 utgifna festskriften om Olaus Petris manuskript: Undervisning om människans ärliga skapelse etc. Dessa manuskript, som finnas i samma band som G. Normans två nyss omnämnda läroskrifter, anser han vara början till en omarbetad och med förklaring till fjärde och femte hufvudstyckena tillökad upplaga af *Een nyttwgh wnderwijsning*. Den utlofvade nya framställningen af de kateketiska hufvudstyckena har, anmärker meddelaren, måhända aldrig blifvit fullbordad, men tillfogar han (a. a. sid. IV): »Otänkbart är icke, att man beslutat sig för att utgifva Luthers lilla katekes på svenska, och att en annan katekes på den grund ansetts öfverflödig.»

De Normanska traktaternas datum, 1549 Augustj 20, leder Ahnfelt till hans förmodan om ett samarbete mellan Norman och Olaus Petri. Det angifna året var betydelsefullt i svenska reformationshistorien därför, att under detsamma begärdes från utlandets protestanter utlåtande angående det året förut i Tyskland tillkomna *Augsburger-Interim*. Protestantismens ställning var då ej den bästa. Att situationen togs allvarligt äfven i Sverige, därom vittnar konung Gustafs skrifvelse i Mars 1549, hvori han kallar Norman och Olaus Petri till öfverläggning. Ett yttrande, undertecknadt af svenska kyrkans förnämsta män, bland dem ärkebiskopen och hans broder, jämte ett utkast i saken af Norman föreligga. »De Normanska traktaternas upp-

komst omkring samma tid tyder på, att man under den för protestantismen i dess helhet hotande situationen — — — varit betänkt på att äfven genom positiva läroskrifter befästa den evangeliska läran i Sverige. Det är ingalunda otänkbart, att Olavus anmodats härtill lämna bidrag, och att han ställt de nämnda manuskripten till Normans förfogande.»

Att här äfven nämna Laurentius Petris namn kan icke undgås. I sin kyrkoordning visar han, att katekesundervisningen ligger honom på hjärtat. Nämnt är hans föreskrift om villkoren för att gifva någon sakramentet. I sin »Ordning huru läsas skal j Scholerna» bestämmer han Måndagsläsningen så: På then andra timan nemligen ifrå itt til tid slår skal ock så alla daghar j wekonne hållas cen lecco in Sacris så at Scholestaren annan dagen las någhor book aff Scrifftene och annan in Catechismo. Förut är omtaladt hans föreskrift för nedersta klassen om katekestexterna. Om söndagen hålles repetitionsförhör, då »effter Afftonsongen skola the små examineras in paruo Catechismo.» Dessa föreskrifter äro ej nya 1571, utan hafva länge varit gällande. I hans handskrifna kyrkoordning af 1561 (Ahnfelt a. a. 1893) finnas de. Huruvida de äro ännu äldre, kan ej sägas. En lucka finnes i serien af våra äldsta protestantiska kyrkoordningar. Den på herredagen i Arboga 1546 framlägda ordinantian, Laurentius Petris kyrkoordning i sin äldsta form, är icke funnen. Men att den svenske ärkebiskopen ej stått utan inverkan från Norman i fråga om katekesföreskrifterna, är tydligt. Olika sätt att se tingen förefinnas hos dessa två personer, och många allvarsamma slitningar förekommo mellan dem i de viktiga ställningar, de innehade, men många tankar hos konungens utländske förtroendeman har den svenske ärkebiskopen tagit fasta på och fört vidare i en för den nationella utvecklingen af svenska kyrkan gynnsam riktning.

Märkligt är det ökade inflytande, som Luthers lilla katekes synes få inom svenska kyrkan från de första åren på 1540-talet. Ett utslag häraf är, att i 1541 års nya upplaga af handboken på det mycket förändrade formuläret för sjukbesök, aflösningssformeln, strängt liturgiskt fixerad, är ord för ord en öfversättning af lilla katekesens aflösningssformel vid skriftermålet (Ahnfelt, Utveckl. af sv. kk:ns ordn. etc., Lund 1893, sid. 201, 203, 207; Quensel, Bidrag till sv. liturgiens historia, Uppsala 1890, I sid. 127).

I öfrigt är på flere ställen i denna handboks upplaga den

närmare anslutningen till af Luther införda anordningar tydlig. Man är ej enig om, huru stor del Norman haft vid tillkomsten af denna handbok. Quensel (a. a. I sid. 121) ser i honom hufvudredaktören, som är, hvad Olaus Petri varit vid de föregående upplagorna. Ahnfelt (a. a. sid. 203 och 206) anser, att Norman utan tvifvel här framför allt på grund af sin kännedom om den tyska liturgiska litteraturen genom anvisningar deltagit i arbetet, men att Laurentius Petri redan här haft den afgörande rösten. Ense äro båda om, att Norman, såväl vid handboken som vid mässboken af samma år, ej varit utan stort inflytande.

Vi äga kunskap om ett samarbete mellan G. Norman och bröderna Petri på ett annat betydelsefullt område rörande svenska kyrkans angelägenheter. I ett bref af 1540, skrifvet af ärkebiskopen till Norman, få vi kunskap därom (jfr Schück, Historisk Tidskrift 1894: Våra äldsta reformationsskrifter etc. sid. 125).

I Normans betonande och starka framhäfvande af vikten och betydelsen af Catechismi lärdom, tycker man sig höra ett genljud från Luther själf, äfvensom i hans mänhet om det inhemska tungomålet. Att han därjämte skulle sätta in rätt mycken kraft på att få in lilla katekesen såsom ett betydelsefullt moment i svenska kyrkans lif, kan man vänta sig. Han kunde ej vara utan vetskap om den organisatoriska verksamhet, som Bugenhagen utfört i vårt grannland Danmark, där såsom ett led i organisationen ingick en ny öfversättning af lutherska lilla katekesen, som han nästan tvang fram (Bang a. a. I sid. 231, 232). Norman kom som bekant till Sverige, försedd med rekommendationsskrifvelser från både Luther och Melanchton till konung Gustaf. Märkelig är Luthers skrifvelse, däri han uttalar sig berömmande om konung Gustafs reformatoriska åtgöranden och uppmanar honom »ut etiam per totum regnum in Ecclesiis præsertim cathedralibus Schole instituantur et formentur pro educandis iuuenibus ad ministeria parochorum» (Ahnfelt, Utveckl. af sv. kk:ns ordn. sid. 168). Norman har sedan genom sin rekommendationsskrifvelse fått sig anvisad en särskild uppgift inom den svenska reformationskyrkan.

I hans sällskap återvänder hem från sina studier i Tyskland Mikael Agricola, äfven han rekommenderad af Luther och Melanchton i samma skrifvelser som Norman. Bekant är dennes betydelsefulla verksamhet i Finland i luthersk anda. Nya testamentet, handbok, mässbok, psalmer öfversattes genom honom

på finska. Att det låg honom om hjärtat, att äfven Luthers lilla katekes skulle öfverflyttas till detta språk, därom vittnar det fynd, som G. E. Klemming i Kungl. biblioteket i Stockholm gjorde vid medlet af förra århundradet. Han fann där såsom pärm ihopklistrade åtta blad af Agricolas år 1542 eller 1543 utgifna *Abc-Kiria*. (Jfr Prof. K. G. Leinbergs fotografiska aftryck af Agricolas finska abcbok, Helsingfors 1884). Denna Abcbok börjar »*AbcKiria Michael Agricola Cristiano Salutem — — —*» och innehåller först en på knittelvers affattad uppmaning till finnarna att lära sig »*alcu oppi*», d. v. s. grundläran eller den första läran. Sid. 2—4 innehålla alfabetet och enklare läsöfningar; sid. 5—8 De tio buden enligt den hebreiska texten i Exodus 20 kap.; sid. 8 Trons artiklar: Om skapelsen, sid. 9 Om återlösningen; sid. 10 Om helgelsen; sid. 11—12 Om bönen Fader vår; sid. 12 Engelens helsning; sid. 13—14 Döpelsens sakrament är det första i dessa Guds ord innefattade bjöd vår Herre Jesus Kristus sina lärjungar, sägande: Gån ut etc.; sid. 15 Det II sakramentet är den heliga aflösningen, kyrkans nycklar och syndernas förlåtelse, sid. 16 Det III sakramentet är Kristi lekamens och blods sakrament inneslutet i dessa ord etc. Slutet af boken saknas. Luthers förklaring saknas väl i det finska fragmentet, men utkom sannolikt redan under Agricolas tid, ehuru något exemplar däraf icke mera finnes bevaradt. Att verkligen ett sådant funnits före det af Paulus Juusten 1574 utgifna, därpå tyder den titel, som här på svenska lyder: »*Catechismus finsk-språkiga öfversättningen förnyad (eller förbättrad)*» etc. (Upplysningarna godhetsfullt meddelade af prof. H. Lundström).

X. Från hvem härrör den svenska katekesöfversättningen?

Att en svensk katekesöfversättning funnits till före 1540, är ej troligt. Om en sådan före den kända af år 1572 framkommit, har Normans verksamhet i Sverige säkerligen ej varit utan största betydelse för dennas tillkomst. Att han ej själf kunnat kläda Luthers bok i svensk dräkt är visst, då han aldrig blef svenska språket fullt mäktig.

Laurentius Petri har bringat till utförande Normans tankar angående en ny postilla. År 1555 utgaf han en ny sådan, som skulle träda i stället för den äldre postillan af hans broder, till

ledning vid predikningarna. Som bekant rådde ett mycket nära förhållande mellan postillan 1530 och den katekes, som Olaus Petri lät följa i omedelbart sammanhang med denna. Onekligen skulle det vara ett vackert led i den förste protestantiske ärkebiskopens välsignelserika verksamhet för sin kyrka, om det läte sig visa, att lilla katekesen genom honom gifvits åt oss i svensk dräkt.

Den finske teologen F. L. Schauman har som bekant i sitt arbete, *Praktiska teologien*, Helsingfors 1875, I sid. 383, framkommit med påståendet, att lilla katekesen år 1548 utkommit i svensk öfversättning af Laurentius Petri, men detta har länge betviflats och anses vara ett godt exempel på, huru en oriktig uppgift i ett vetenskapligt arbete upprepas och citeras i framtiden och gifver upphof till en oriktig uppfattning.

Ett par omständigheter finnas, hvilka äro värda att lägga märke till, när frågan är uppe, hvarifrån öfversättningen stammar.

Luthers »Vorrede» till lilla katekesen återfinnes ej i den svenska öfversättningen. Såsom regel kan man dock anse, att detta företal togs med, då man förde katekesen in på ett nytt språkgebiet. Man kan undra öfver, hvad orsaken kan hafva varit, att det ej skedde så i Sverige. Reformatorn har i företalet gjort några af sina skarpa utfall mot den gamla romerska tron och ordningen. När man känner till, hurusom med rörande omsorg Olaus Petri i sin *Catechismus* utgallrat allt offensivt ur sitt original, Luthers stora katekes, och hans i hufvudsak stora varsamhet i sitt reformatoriska uppträdande, i synnerhet då han framträdde i skrifter till en större allmänhet, så är denna omständighet värd att uppmärksammas.

Än mera värdt uppmärksamhet är förhållandet med den sista gruppen på hustafan i svenska texten. Om gruppen under rubriken: För menigha man, betraktas vid sidan om motsvarande grupp: Der Gemeine, i de tyska texterna och Tota congregatio, i G. Majors skolkatekes, framkommer en genomgående olikhet. I de främmande texterna äro — som förut anmärkts — citerade bibelorden fråu Rom. 13: 9 b, och 1 Tim. 2: 1 b. Svenska texten afviker härifrån, då den såsom ett första bibelord anför Matt. 7: 12: Alt thet j welen menniskionar skola göra idher, thet görer j ock them, Ty thetta är Laghen och propheterna, samt därefter Rom. 13: 9 b: Elska tin nästa som tigh sielff, j thet ordet äro all Laghen författat. Detta slut är ett egendomligt för

svenska texten och förekommer icke någonstades på annat håll. Har manne icke öfversättaren här hämtat från Olaus Petris arbete: Een nyttwgh Wnderwijsning? Denna skrift är »ett svenskt original, hvars förebild var Luthers Betbüchlein samt — i afseende på dess sammansättning — till en viss grad också de katolska bönböckerna, och hvilket ur Betbüchlein direkte öfversatt eller bearbetat väsentliga delar af sitt innehåll. (Aksel Andersson o. a. a. sid. XLIII).

Betbüchleins och Een nyttwgh Wnderwijsnings förhållande till hvarandra på denna punkt framgår bäst af en jämförelse beträffande uppställningen i afdelningen om Guds lag och bud. I Betbüchlein är uppställningen denna: 1. De tio budens textord, delade i två taflor och hvarje bud (liksom ock hvarje tafla) föregånget af en kort sammanfattning af, hvad det lärer. 2. Kurzer Bechluss der zehen Gebot: det s. k. naturbudet: hvad I viljen människorna skola göra Eder, det gören I ock dem. 3. Die Übertretung derselben: »Wieder das erst» o. s. v. 4. Die Erfüllunge derselben: »Des erst o. s. v. samt 5. såsom en afslutning, en hänvisning på dubbelbudet om kärleken till Gud och nästan såsom lagens innehåll. Här förekommer under afd. 2 och afd. 5 hvad som i katekesöfversättningen är sammanfördt såsom slutgrupp på hustaflan. Olaus Petri har, såsom Aksel Andersson a. a. sid. XXVII anmärker, omredigerat Betbüchleins uppställning så, att hvarje bud behandlas helt och hållet i ett sammanhang: sammanfattningen af budets innehåll, dess textord, de stycken, i hvilka det varder »retzlighen hållit» och de, i hvilka däremot »wardher brutit». »Det s. k. naturbudet är flyttadt till slutet, och därpå följer afslutningen om kärleken till Gud och nästan.» Oberoende af Olaus Petri nu nämnda förfarande i hans första reformationsskrift kan den svenske öfversättaren näppeligen hafva kommit till sin afslutning på sin katekes. Uteslutet är ju icke, att någon af våra senare reformationsskrifter upptagit »Wnderwijsningens» uppställning och tankegång härutinnan och sålunda kunnat förmedla densamma för den relativt senare öfversättaren.

Ännu en beröringspunkt mellan vår katekesöfversättning och den svenske reformatorns grundläggande skrifter torde kunna uppletas. Öfversättningens omskrifna tillägg i förklaringen till inledningsorden i Fader vår: »Och beslutas här vthi siw stycker eller böner», har icke kunnat komma från något utländskt

katekestryck. Men här ingående ordasätt och uttryck möta oss åter och åter i Een nyttwgh Wnderwijsning, på något motsvarande ställen. Sid. 97 i o. a. textupplaga stå omedelbart före inledningsorden med deras förklaring orden: »— en lithn förclaring — — ath the begripa kune huad j thesse böner som Christus oss lärdt hafwer huar effter andro — —». I sista stycket under första bönen förekommer ånyo ett liknande uttryck: »Och wnder thenna bönen beslutes alla böner och psalmer thr man loffuar ärar prijsar siunger och tackar gudh vthinnan.» Dessutom återkommer på samma plats i andra, tredje, fjärde och femte bönerna samma formel: Wnder thenna (5. thesse) bönen beslutas alla the böner (2 all stycke) — —.» Äfven i Olaus Petris Catechismus 1530 kan man påträffa ett liknande uttryck. I stycket som går strax före första bönen heter det (palæotyp på Lunds Univ.-bibliotek): »Och epter som man thenne böön skiffa eller dela plägar tå haffuer hon siw böner thet är siw stycke som man här bedher om.»

Åtskilliga drag i öfversättningen synes visa hän på en öfversättare, som kommer Olaus Petri nära i religiöst tänke- och föreställningssätt. De tre namnen: Olaus Petri, Laurentius Petri och G. Norman möta gång på gång. Svårt torde det väl vara, att icke härvid i första rummet dröja vid den svenske reformatorns broder. Skäl, som direkt tala mot, att öfversättningen skulle härröra från honom, synas ej förefinnas. Allt ligger icke i öppen dag. Men kan man icke väl förstå, att man, såsom skett på flera håll, gärna kommit att stanna vid Sveriges förste protestantiske ärkebiskop, som står kvar i sin inflytelserika verksamhet under en så lång följd af år, och att sätta öfverflyttandet till svenska af Luthers lilla katekes i närmaste samband med honom?

Bref rörande ärkebiskop J. O. Wallin.

Meddelade af Eva Fryxell.

Inledning.

Emedan vårt folk ännu ej äger någon egentlig lefnadsteckning öfver ärkebiskop Wallin, skalden, vältalaren, den uppburne predikanten och värderade ämbetsmannen, har det synts mig vara skäl att i allmänhetens händer öfverlämna nedanstående bref såsom bidrag till den biografi, som väl förr eller senare kommer till stånd. Om ock sent skall väl dock slutligen vakna hos svenskarna en känsla af saknad efter och behof af att veta mer om en af nationens *största stormän*.

Brefven äro skrifna på uppmaning af Wallins efterträdare i Svenska Akademien, Anders Fryxell, som önskade genom deras författare erhålla intima och tillförlitliga uppgifter om Wallins enskilda lif till fulländande af den bild af den store mannen, som det ålåg Fryxell att teckna.

Bland de många för ändamålet samlade uppgifterna har Fryxell särskildt förvarat nedanstående meddelanden såsom varande de mest tillförlitliga. Författaren af det första brefvet, prosten C. J. Dahl, var Wallins landsman och mångåriga skol- och studiekamrat i Faluns trivialskola och sedermera i Uppsala. De båda dalkarlarne voro förenade i lifslång vänskap.

Man skulle tro, att det andra brefvet, undertecknad Nath. Wallin, vore skrifvet af en släkting, men så är icke fallet. De båda männen kommo dock att stå hvarandra mycket nära; ty Nath. Wallin var flere år anställd som Wallins adjunkt vid Storkyrkan och hyste varm kärlek och djup beundran för sin förman.

Brefvet från fru Anne Marie Zachrisson, född Wallin, ärkebiskopens brors- och fosterdotter, är beaktansvärdt egentligen

därför, att hon hänvisar Fryxell just till prosten Dahl för upplysningars erhållande om sin fosterfader samt för den teckning af Wallins sista stunder, som finnes innesluten i det bref, hon sänder Fryxell, sin forne lärare.

Sist meddelas en skrifvelse från S. A. Hollander, den man som af veneration för Wallins minne samlat och utgifvit de fest- och minnestal, verser och skildringar öfver honom, som under de första par årtionden efter Wallins död utgåfvos. Han uttalar sin djupa smärta öfver nationens likgiltighet för detta stora minne, sin saknad och längtan efter en värdig minnesvård öfver honom och efter en fullständig lefnadsteckning, som gjorde rättvisa åt den store mannens mångsidiga förtjänster. Detta bref skrefs redan 1865. Ett nytt sekel har sedan dess ingått, men ännu saknar fosterlandsvännen en värdig bild af Wallin så i tryck som i brons.

Stockholm den 3 mars 1909.

EVA FRYXELL.

Älskade Broder!

Hjertligaste tacksägelse för ditt vänskapsfulla bref och påminnelserna af vårt trefliga Minne. Vänners glada umgängelser äro alltid kära Minnen, om de ock nu ej kunna fortsättas. Tusen tack för vår innerligt behagliga sammanvaro i Stockholm! Min Hustru helsar Dig så mycket, hon erinrar sig med synnerligt nöje de glada samqvämen med Dig och öfriga qvicka och muntra personer hos Hammarskölds och Grandinssons.

Nu komma vi till det Stora Minnet — minnet af Wallin, som Du snart äfven skall offentligen återkalla. Det förnämsta känner Du sjelf bättre än jag: Det som utgör Hufvudämnet för ditt tal, Det som han verkat och uträttat under sin ädla, sköna och snillrika vandring på jorden. Du önskar ock att känna de mindre lysande delarna af hans lefnad och det som utgjorde början af hans höga bana. Du vill veta något af hans första bildningsgrader, hvilka Du tror mig känna något, emedan jag tågade med honom på undervisningsvägen. Hvad jag vet och kan erinra mig skall jag söka meddela Dig.

Hans fader var då Fältväbeln vid Dalregementet (seder-

mera vid sonens uppstigande i värdigheter) Capitenen i Arméen Johan Abraham Wallin och dess Fru Beata Charlotta Harkman. Farfadern (Bondeson) hade ock varit underofficer. Morfadern var någon inspektör. Af modern lär han dock hafva ärft något af de tidiga geniala anlagen. Fadern var endast en redbar man och rättskaffens militär.

Dessa medellösa föräldrar, omgifna af flera barn, sände dock, när de funno denne gossens synnerligt qvicka anlag, honom redan vid 8 års ålder till Fahlu Skola, dock under tillsyn och ledning af någon äldre Skolgosse. De uppoffrade af det lilla de egde allt hvad de kunde för att införa honom på undervisningens väg. 1788 inkom han i Fahlu trivialskola. 1789 blef jag hans skolkamrat, Jag flyttade näst öfver honom under hans skoltid, flyttade äfven ett år ifrån honom, men han kom snart efter mig och snart nog sedan *högt* öfver mig. Vi blefvo dock Magistrar på en gång 1803. Orsaken hvarför jag kunde få något företräde för honom barndomstiden var den, att Han var redan ett genie, qvick, liflig och yster, jag åter mera säflig i mitt väsende. Han började icke utveckla sina anlag förr än i 4:de Klassen i Skolan. Likvisst hade han, efter hvad hans Syster berättat mig redan endast 10 år gammal skrifvit en vers till sin fader, då han hemkom ifrån kriget 1790. En strof deraf minnes hon ännu, hvilken utmärker redan en qvick gosse. Sedan han uppkommit i 4:de Classen infördes en vers, af honom författad, i Fahlu tidning. Vid den tiden hade 6 gossar, bland hvilka han och jag voro, inrättat en Orden. Vi kallade den i hastigheten endast Jeunesser Orden och togo till Valspråk *Sanning och Dygd*. Man skulle der inom viss tid författa någon Skrift på Vers eller Prosa, samt uppföra sig för öfrigt väl. Wallin utmärkte sig då med qvickt och väl författade Verser. Dessa sammankomster skedde endast en termin. Vi blefvo sedan skingrade mera. Wallin började conditionera vid 13 å 14 års ålder liksom jag, för att sjelfva i våra knappa omständigheter förtjena vårt bröd. Han började nu alltmer och mer visa sina stora anlag och började äfven sin ihärdiga flit och arbetsamhet. Vi flyttade båda tillsammans till Gymnasium. Jag sänder Dig för hans Minnes skull det utmärkt vackra testimonium, hvilket vi fingo vid flyttningen. Det blef så prydligt endast för hans skull. Läraren ville förmodligen ej nedsänka mitt mod, att bjuda till.

Han kom ett år senare än jag till Gymnasium, men tog med all heder sin examen till den 2:dra Classen wid sin ankomst. Nu började hans stora anlag alltmer utveckla sig, förenade med hans ovanliga arbetsamhet. Han erhöll nästan alltid de högsta betygen öfver sina latinska och svenska Skripta och det af den utmärkte Latinaren Stamberg; och höll äfven offentliga tal på Vers 2:ne gånger på båda nämnda språken. Hans allmänt kända dimissionsbetyg till Akademien intygar hvad stort redan framlyste hos honom.

Vi conditionerade sedan på skilda orter. I Upsala hade jag en högst mödosam condition och måste inom 4 vårterminer fullborda min Magistergrad; Lefde således mycket för mig sjelf och kom ej att så mycket umgås med honom. Jag minns nästan intet om honom från den tiden, som förtjenar att nämnas. Latinet och Ästetiken voro alltid hans Älsklingsämnen, deruti var han redan en mästare, och i öfriga ämnen egde han goda kunskaper, utan att affectera Hedersrum genom de högsta antal Betyg. Sedan skiljdes vi ännu mera åt och voro mindre tillsammans. Du känner och kan bättre bedömma honom än jag sedan, då hans stora bana fortgår.

Du ville veta för öfrigt, hvilka personer han mest omtyckt. Under Upsalatiden vet jag ingen annan än sedermera Provincial-Läkaren, den vittre Gravander, de voro mycket intima vänner. Under sin första Stockholms-tid var han mycket tillsammans med en Grosshandlar Björk, Sekreterare Granberg och Magister Wiberg med flere vittra och kunniga män den tiden. I senare åren voro Lagman Rinman och Hof-Marskalken Beskow hans förtroliga umgängesvänner; och så ofta jag var i staden kan jag räkna mig till dem. Han visade mig ett synnerligt förtroende utom sin gamla redbara vänskap, sedan vi kommo att vara mera ofta tillsammans både här i Suhn (?) och i Stockholm. Han trufdes dock hälst med sin sköna Andans och själens verksamhet för sig sjelf, oaktadt han uträttade så mycket äfven i det yttre Samhällslifvet. I sin Vitterhet, Vältalighet och Bibelns bearbetande lefde han egentligen, och hade han fått lefva, skulle han visst utarbetat hela Nya Testamentet i samma anda som det utkomna Johannes Evangelium. Han trodde, att hela Bibeln bort af en enda så redigeras, likasom Psalm-boken af Honom. Han trodde, att flere svårligen kunde komma öfverens om saken. De Lärde Exegeterna kunde enligt

hans tanke sedan utgifva sin grundligare Öfversättning. Sitt arbete med Bibeln hade han ämnat att börja och fullfölja strax efter, sedan han slutat Psalmboken; och då han kom till Westerås; men då han snart efter kom till den högst mödosamma beställningen i Storkyrkan, fick han ej tillfälle dertill; Han ämnade dock nu som Ärkebiskop utarbета så mycket af Bibeln, han kunnat hinna, men rycktes af döden för hastigt bort ifrån detta och så många viktiga företag, som han ämnade utföra.

Du frågar om, hvilka Författare han mest omtyckte. Det kan jag icke säga. Hälst läste han de senare tiderna Homilitik och Exegetik såsom hufvudmålet för hans andliga verksamhet.

Du frågar hvilka nöjen och tidsfördrif han mest omtyckt, derpå svaras, att han deltog väl i alla sällskapsnöjen, spektakel m. m. allt med sin vanliga humanitet, artighet och glädtighet. Men för honom var arbetet i sina andliga och ästhetiska ämnen det käraste; deruti lefde han på sina lediga stunder hälst.

Hans lynne känner Du lika väl som jag. Sådan han syntes för verlden, var han i själen: öppen, munter, redbar, välvillig och god; men tillika allvarlig i sitt kall och i sina Embetsbefattningar. Han vann ock derigenom mera allmän vördnad och kärlek, än det vanligtvis tillfaller *Store Män*. Han var visserligen ömtålig och såsom ett snille mera ömtålig, än vanliga människor för ledsamheter, som träffade honom äfven i denna ostadiga verlden; men han besegrade dock med sin Visa Anda snart tidens lidanden och obehag; ty han var i själen och hjertat, således i sina afsigter och bemödanden Ädel, kraftfull och Vis.

Den enda egenhet jag vet han egde var den, att han triffades hälst, skild från verlden i sin genialiska arbetsamhet eller bland några få förtroliga vänner. På sina Äreställen, i Samhället och på de honom tilldelade prydnaderna satte han intet egentligt värde. Han värderade förnämligast sina Andeliga Kall; dem han ock med den utmärktaste heder och ära förvaltade.

Du frågar ock i ditt bref till Demoiselle Anne Marie Wallin, hvilket hon meddelat mig, hvilken boning han mest omtyckte; det var Herrens Hus och sitt arbetsrum, hvilket han också mest önskade i en lugn och stilla krets. Han längtade derföre ofta från det stormiga och bullersamma lyckans lif, hvaruti han var.

Stor var han med ett Ord både till verksamhet, Snille och ädla sjäsegenskaper. Han gjorde sig ock derigenom mera älskad och saknad än andra högt utmärkta män. Kanske kände jag dock den djupaste saknaden, när jag efter 50 års bekantskap och orubblig af honom mig tilldelad vänskap följde hans stoft till dess af honom sjelf invigda hvilostad.

Anne Marie Wallin har lofvat att äfven serskildt svara på ditt bref till henne.

Eljest är nu detta, hvad jag enskildt kan nämna och underrätta om Vännen Wallin; tror Du mig kunna upplysa något mera om hans lefnadsbana, skall jag genast göra det. Det hör ock till hans lycka, att han efter sin död fått Dig, som upplifvar så värdeligt och väl hans Minne i Svenska Academien och i det Allmänna således.

Du känner honom ock lika väl om icke bättre än jag i de sednare tiderna. Jag längtar att i sinom tid få läsa din sanna och sköna teckning och framställning af denna i så många afseenden utmärkta och vördade Man.

Min Hustru helsar Dig genom

Din tillgifne Vän och Tjenare

CARL JACOB DAHL.

Stockholm

Äfva och Täby

d. 18 October 1840.

Lidköping och Örslösa d. 26 Febr. 1841.

Min käraste Bror!

På Westgöta-landet gro alla gamla minnen, ifrån de af den långa, högtbesmorda och högtlysande Dahlgren, som med ihållig siare stämma förkunnade Bellmannisk Wala-visdom, beskref mystiska kretsar framför sig i luften och *gjorde Konster med de fremste*, ända ned till den lille Anders Berg, som med Thors väldige hammar i ena handen och Gustaf 1:stes afskedstal i den andre, uppflugen på en stubbe i Uggleviksskogen nog nära liknade tuppen på högen. Om nu dessa minnen emellertid värka ut något sent, måste Du tillskrifva det en Influenza med Catarrhalfeber, som hållit mig vid sängen nära 3:ne veckor, och

ännu som ett tjockt moln beskuggar mina dufna ögon. Allt-
derför har jag väl ock, väl icke tvekat att svara på ditt väl-
komna bref men högligen funderat, om det vore rådligt för mig
att försöka några utkast öfver en mans caraktère och enskilda
lif (ty det allmänna står ej i min domsrätt), hvilken jag kände
och studerade under 5 års nära umgängelse, bättre än jag tror
mig känna mig sjelf, emedan han var för mig en älskelig idôle —
och detta med alla sina skenbara motsägelser i handlingssätt
och det mest lättrörliga och lättretliga sinne, som fallit på en
dödligs lott. Vänta således icke af mig annat än fragmenter
ur hans lefnads stora bok. Jag vill icke försöka, att samman-
foga dem till något helt, utan öfverlemnna en och annan naken
Esquisse åt din talareförmåga, som skall blömsterströ det stoft,
på hvilket så många sann vänskap före Dig fällt tårar.

Förklaringen öfver all mensklig historisk föreställning går
tillbaka i det mythiska. Det är något eget med de flesta ut-
märkta mäns lif, att man måste söka källan till vidunderlighe-
ter och inseqvenser i sinne och gerning uti någon föregående
händelse, som anslagit mannens vekare själssträngar, eller gifvit
en riktning af deras tonart åt ett ofta helt annat håll, än natu-
ren syftat i tilldaningen. Troligen hade Wallin ej blifvit den
Seculair-Man han var, och hans frimodiga Ande icke *puffat* sig
fram genom tidens brytningar, om den, som många annans,
gått lifvets eller poesiens stilla snäckgång: Den drefs af en inre
gömd oroskraft, som icke låg i hans natur, som der föddes af
omständigheterna. Upprännen till hans lufs verksamhet är
ingen annan än en romån. Du må skratta eller icke. — Ex
scintilla incendium.

Läs och döm öfver hvad få kanhända kände såsom jag.

— -- —
År 1806 var W. förlofvad med en ung, skön och talangfull
flicka med namnet Runewald. En inbördes stark böjelse, uti
ungdomens och poesiens blomsterdagar hade hos båda slagit
djup rot. Flickan var mycket uppburen, firad, courtiserad, W.
var häftig, brinnande, svartsjuk. En gång under brunns-sejouren
vid Sabbatsberg, till det mesta genom flickans mors oförklar-
liga obetänksamhet, i ett häftigt svartsjukans anfall kastar W.
förlofningsringen på golvet, tar afsked för alltid, och återkom-
mer icke mer. Flickan blir sjuk af sorg — W. i feberyran
träffar Wallmark, som tror att han bör hämnas och det skynd-

samt — så ville ock W. Wallmark förer honom så till Dimanders *mellansort*, och så inom 3:ne veckor var der förlofning och snart derpå bröllop.¹ Ingen af dessa kände hvarandra, ingendera passade för den andra: Den brinnande glöden och den kalla Mumien — den höga, sköna fin-känslan och det fåkunniga pjollret. — M:lle Runewald framläpade ett dystert lif 2:ne år, då hon emot sin vilja öfvertalad af modern räckte sin hand åt en liten man (Osengius) som visat hennes mor många tjänster. Hon öfverlefde sitt bröllop endast 3:ne månader, då hon förtärd och förblödd fick sluta sitt ensamma lif. — Wallin uppvaknade förfärligt: Han såg och kände hvad han gjort, hvad han förlorat. Under dessa åren gick han som en blek hamn omkring bland de lefvande: Hans enda tröst var sången. Men han sjöng icke mer hvarken Idyller eller Erotiska sånger, icke alls den bedragna vanskliga qvinno-kärleken. Han steg på Cothurnen: Han sjöng Gustaf III:dje och blef Academist. Han utflyttade till Solna, och trufdes der icke. Ännu efter många år, ja i slutet af hans lif pekade han för en förtrogen vän, med dystert öga, på sitt bröst, med dessa ord: »Här bor och tärer den långa oron öfver henne, som jag förorättat».

Af många torde grunddragen i denna berättelse vara kända. De äro ock naturligtvis icke ämnade att offentliggöras, men för en lugnare betraktelse, och med reflection på det varma manna-hjertats öfvergångsperioder, ligger nu, med denna lilla ingress i temligen klar dag för oss orsaken till de fenomenen i Wallins lif, hvilka eljest svårligen kunnat förklaras. Deraf den ojemnhet i lynne, som ena dagen såg saken på en bättre sida än den andra: Deraf det beslut, att kasta sig i verdens och ärelystnadens hvirfvel, som icke skulle lemna rum för det stilla lifvets njutning: Deraf mycket af den rastlösa, oerhörda verksamhet, som medhann allting, som aldrig var stilla, som ensam gjorde många mäns verk och arbetade för sekler. Orätt vore att säga, att enda källan till W:s många och stora företag ligger uti omnämnda tilldragelse. Han hade en kraftfull vilja — och hvad han ville, genomdref han med makt. Besynnerligt var han lättböjd och vek och dock stark i sin vilja, så ofta den

¹ Om orsakerna till denna brytning, beroende på ett missförstånd, se Bidrag till Sveriges Historia efter 1772, sid. 254.

E. Fryxells anm.

sistnämnda ej kom i kontakt med hans djupare själsrörelse, det varma hjertat. Ur detta flöt någon gång den inconsequens i handling, som man ville förebrå *honom* ehuru ofta man rättvisare borde söka den uti en stor själs likgiltighet för småsaker eller uti det uppbrusande lynnets misstag, hvilka alltid af honom efteråt både ångrades och rättades.

Man har trott att ojemnheterna i W:s lynne borde sökas i hans sjuklighet. Det är icke så. Han blef sjuk därför, att han icke var nöjd med sitt lif. Hans starka natur kämpade fruktlöst emot den starkare själen. Sällan såg jag honom nöjd oftare än då hans göromål voro nästan öfverhopande. Hans bästa lynne var under de 4 månader han utarbetade Psalmbooken. Ehuru jag då hade mesta pastoralvården, ville han likväl själf tala vid alla, emedan han ville afbrytas. Han tillät till och med sin hustru, som icke gerna lemnade honom i fred, att få ställa omkring honom, hvilket hon ock troget gjorde, såsom den efterhängsna nattblackan, och när han då skref en sublim tanke att *spela på harpan*, så skrattade han emellanåt rätt godt åt hennes kollriga prosa om det myckna dammet, som hon 20 gånger borttorkade ifrån hans skrispulpet, om »*huset*» (så kallades näml. Dimanderska huset vid Regeringsgatan) och om det dåliga kalfköttet, om hvilket hon ville att W. skulle skriva en biljett till Slagtaren. Eljest var hon, såsom flickan sade om sig själf, alltid en god toka, som af idel sysslolöshet endast gäspade emot alla, och hade en synnerlig lycklig förmåga att *utledsna* den bästa man. W. smög sig i mulnare stunder undan, och föregaf sig vilja sofva. Då var hans sömn ljusets och sanningens triumfsånger: Han diktade på dessa mellanstunder de sköna småstycken, som bifogade finnas vid hans strödda predikningar, såsom Psalmer, eller skref han någon munter jovialisk bit såsom hans Canticum Clas på hörnicum vid 1808 års Riksdag, hvaröfver gamle Lindblom höll på att storkna af skratt och pounsch.

Uti den stil, som på och före den tiden var Svenska Aca-
demiens högtidsstil, lyckades Wallin förträffligt. Han skulle ovilkorligen eröfra alla pris, som utdelades, så snart han skref — också omtalade han en gång gubben Rosensteins ångest, hvilken ville förskaffa Wallmark, per fas eller nefas priset för Sång till finska Arméens ära år 1809. Wallin hade ock sjungit öfver samma ämne, och inlemnadt sin Skrift. Rosenstein bad

honom med tårar återtaga conceptet, för att Wallmark icke skulle öfverflyglas. Wallin låtsade okunnighet, och dref R. slutligen derhän, att han helt pöbelaktigt både gret och svor, då W. gaf skrattande sin bekännelse, och nedsölades alldeles af gubbens kyssar och famntag. Denna skrift har jag läst: Den var någonting helt annat, än *Tungusiska Arméens vanära*.

Om Wallin lika väl lyckats inför den Ästetiska känslan må Du nu bättre afgöra. Säkert var han klipt och skuren till Satiricus och Epigrammaticus. Men lusten dertill bortdunstade i lifvets stora ande-sfer, och lyckligen för sig och oss blef han Psalmsångare. Halten af dessa sånger, och som tillika afstämpla den snill- och ordrike författaren, inhemtas af N:o 1, 141, 210, 193, andra att förtiga. Aldrig glömmmer jag den allmänna sensation, som hans kraftiga stämma verkade från predikstolen i Adolf Fredrik, då han första gången efter ett tal till nattvardsbarnen nyttjade N:o 210, då ännu otryckt och okänd. Var han lycklig som talare, Prest, Embetsman, Psalmsångare i den gamla Svedbergiska stilen, så behöfde han dessa förutgångna profetior om sin anda, för att freda sitt namn ifrån den hårdragande nutidens så kallade andlighet, hvilken vill beröfva den Ädle ända till skuggan af Christlig anda.¹ Jag vet, och såsom hans E. O. Kopist bevittnade ofta, hvilka strider han kämpade, för att kunna bibehålla många Psalmer vid sin gamla anda. De Lutherske voro hans bästa; ty med dem var han närbeslägtad. Likväl voro de icke poësie. De insände Psalmer, som voro poëtiska, voro icke Christliga. Att sål. få Christendom i dem var icke godt. Jag tror och påstår, att han lyckats i detta faque, så mycket, som någon annan mäktig dödlig skulle kunnat göra. Han erkände, att många kunde gjort det bättre; men han hade icke förtroende till mångarbete. Hans trosbekännelse i detta fall förvaras i hans företal till Psalmboken 1818. Om hans öfriga trosbekännelse tillåter jag mig icke döma: Den var det varma hjertats, den redliga Mannens, den menniskoälskande själens. Den är förvarad i hans Catekes, och visar snille och själsrenhet. Fördömes han sedan af Hrr Wieselgren, Thomander, Trönström m. fl. med deras anhang, så står han dock såsom den ljusa stjernan, om hvilkens läge frihetskämparna tvista, och mot hvilken hundarna skälla, men som dock

¹ Se noten sid. 318 Biografiskt Lex. 19:de bandet.

E. Fryxells anm.

klar och ofördunklad af andra moln än himmelens, sprider sitt milda sken öfver en half verldsdel — och nu Broder! — nog sagdt af en oinvigd!

Lycka till din snara invigning! — Ifrån mitt lilla hörn skall jag med stort nöje läsa dina omdömen om den ovanlige Mannen, när de hinna min krets. — Ursäkta ock mina hoppande framställningar. — De hafva varit för långa, och ändock för obetydliga. — Du behöfver dock icke fästa Dig vid dem. Det vore dock en god sak, att få se en sann lefnadsteckning af J. O. Wallin. Den är svår att försöka. Af en man i Sv. Aca- demien kan den icke väntas. — Du vet skälen. Emellertid ännu en gång lycka till och glöm ej

Din vän
NATH. WALLIN.

Wördade Herr Professor!

Långt för detta hade jag bort besvara det i dubbelt hän- scende dyrbara bref jag först hade äran emottaga af min vör- dade och älskade lärare, men jag ber af hela mitt hjerta, att Herr Professorn ej måtte anse det som ligkiltighet å min sida, ty ingen kan högre än jag uppskatta det stora förtroende som bevistes mig genom det svåra men kära uppdraget att lemna några närmare underrättelser om den store Mannens intimare lefnadsförhållanden och vanor. Honom, som jag har att tacka för allt, och hvars förtidiga bortgång och oersättliga förlust jag aldrig upphör att begråta; men ett misstag har varit orsaken till min tystnad, och jag vågar hoppas att Herr Professorn för- låter den, då jag nu går att förklara den.

Då jag erhöll Herr Professorns skrifvelse viste jag den ge- nast för Lagman Rinman, hvilken jag visste i många år varit en förtrogen vän till Pappa, samt bad Honom ge mig alla de upplysningar Han kunde; hvarpå han svarade att Prosten Dahl vore mera i stånd dertill, emedan han följt med Pappa sedan skoltiden och sett hela Hans caraktèrs utveckling, men att Lagman så mycket han kunde gerna ville bidraga med den kännedom han hade om Pappas åsigter m. m., samt att det vore bäst om Prosten Dahl och han tillsammans språkade

derom. I sådant ändamål träffades de en dag här hos oss och då genomgingo de alla utmärkande drag och egenheter i Pappas lynne samt föröfrigt allt hvad de visste om Honom, som kunde vara Herr Professorn till nytta ända från Hans barndom till Hans död, hvarpå Prosten Dahl lofvade att å mina vägnar skrifva och ge alla de upplysningar Herr Professorn önskat af mig i det vigtiga ämnet, men genom Professorns sednare bref hör jag, att Prosten ej nämnt, att Han skrifvit i mitt ställe, hvarför jag skyndar att göra Herr Professorn min ursäkt, hvilken jag snart mundtligen hoppas få framföra.

Herr Professorn har troligen hört omtalas det vigtiga steg som snart förestår mig och om en månad ungefär kommer mitt bröllop att försiggå. Det vore en stor glädje för mig om det fölle sig så att Herr Professorns resa hit vore bestämd omkring den tiden, då jag kunde ha det hoppet att få se min vördade lärare vid det högtidligaste tillfället i min lefnad, hvilket skulle betydligt förhöja högtiden för mig, emedan Herr Professorn alltid omfattat mig med godhet och välvilja samt haft all möda ospard att dana mig till det som är godt och ädelt, hvarför jag alltid skall stå i den största förbindelse hos Herr Professorn och hvarför jag i hela mitt lif städse förblifver Herr Professorns

tacksammaste élève

ANNE MARIE.

Om det kan vara Herr Professorn till någon nytta, tar jag mig friheten medsända »utdrag af ett bref från Upsala», som är känt af få personer, men som jag tror skall intressera Herr Professorn, emedan det innebär en beskrifning på Pappas sista stunder.

Äfven medföljer förteckningen dels på de psalmer Pappa författadt, dels på dem Han till större delen alldeles omarbetadt, efter dem Han sjelf underskrifvit i Mammas psalmbok.

Afskrift.

Utdrag af ett bref från Upsala.

Angående Erkebiskop Wallins sista stunder berättar man följande. Sedan Erkebiskopen förrättat prestvigningen, var han bjuden på en middag hos Landshöfding Kræmer tillika med Akademiestaten och en mängd notabla resande. Qvickheter flödade, alla voro muntra och glada utom Wallin, som var

ovanligt tyst och alfvarsam. Efter måltiden presenterades en utmärkt sångerska, en fröken Stackelberg, densamma som meddelat denna berättelse, att låta höra sin röst. När hon slutat, yttrade Wallin med sträng och djup röst: »Jag tackar Er min fröken för er sköna sång, men hoppas snart få höra en ännu skönare.» Det oväntade i svaret, det hemska i uttrycket, det profetiska i tonen slog alla med häpnad och bestörtning, och en djup tystnad herskade i flera minuter. Några timmar därefter nedlades han på sin dödsbädd. Beständigt omgafs han af Universitetets lärda och andra personer, som högt värderade och högt älskade Mannen. Sista dagen han lefde, upphörde plågorna, och han tycktes inslumra i dödssömnen, då han oförmodadt med sin manliga starka stämma frågade: Tviflar någon af de närvarande på själens odödlighet? Nej visst icke, svarade Geijer. Jag vet, att Du icke gör det, kära Geijer, men torde hända, att någon annan gör det, yttrade Erkebiskopen och nu började han med sin fulla stämma ett tal om själens odödlighet under en half timmes tid med en så hänförande vältalighet och en så inspirerad entusiasm, att alla närvarande häpnade och brusto i tårar. Ingen hade hört något dylikt, försäkrade alla. En half timma sedan han tystnat, utropade han åter: »Gud bevare Konungen och Fäderneslandet! Herre Jesu! i dina händer befaller jag min Anda» — och med en suck flydde den stora Anden till de Saligas hyddor.

Stockholm d. 22 Jan. 1865.

Högvördigaste Herr Doktor!

För den ärade skrifvelsen af d. 16:de dennes, med deruti lemnadt gunstigt bifall till min anhållan att få uti kransen åt Wallins minne infläta de blad Tit. egnat honom, får jag förklara min ödmjuka tacksamhet. Öfvertygad att ett sådant bifall skulle lemnas, lät jag i förväg uppsätta talet, hvadan densamma genast efter inhändigandet af Tit:s skrifvelse, intogs i pressen, och är nu färdigtryckt.

Hvad Tit. uti sin ärade skrifvelse yttrar om Wallin, är så fullkomligt öfverensstämmande med mina åsigter, att det är en den trognaste kopia af de känslor, som ifrån barndomen lifvat mig för honom, och det är just min till dyrkan gränsande kär-

lek till den store mannen, hvilken manat mig att utgifva det ifrågavarande Minnet, liksom den förut manat mig att redigera och till trycket befordra den mängd af hans skrifter, hvilka fingo ligga orörda ända till i Januari månad 1847, då jag tog ihop dermed.

Men det har icke varit kärleken oblandad, som förmått mig till detta sednaste företag. Med djup harm måste hvarje vän af Wallin förnimma, huruledes den stora Mannen nedsattes och förkättras af den efter hans död inom svenska kyrkan inträdda s. k. nylutheranismens anhängare, dessa »läsare» med sin mullvadsblick öfver tiden och evigheten. Vämjeligt ända till äckel är att höra dessa lycksökande, nybakade pastorsadjunkter, hvilka uppträda ända till 3 à 4 gånger söndagligen uti lika många kyrkor, än uti den ena än uti den andra delen af staden för att låta sitt inbillade ljus upplysa alla vinklar af det stora samhället — vämjeligt säger jag är det att höra dem och deras förtjuste åhörare eller kanske rättare åhörarinnor uttala sin förkastelsedom öfver Wallin såsom icke varande sannt kristlig predikant, och detta i de flesta fall utan att hafva läst honom. Jag tillåter mig att i detta fall anföra ett talande exempel, hvilket, om det oftare används, skulle medföra en helsosam verkan och komma den blinda hopen på andra tankar. Ett fruntimmer af mina bekanta, enka efter en professor och sjelf prestdotter, hade, sedan mannen afidit, slagit sig på läseriet och ville till följd deraf aldrig höra talas om Wallin, vid hvars blotta namn hon ständigt hade ett »*ysch!*» tillhands. Jag föresatte mig då att *lura i henne* Wallin, hvilket gick så till, att jag framför Wallins predikningar lät inhäfta titelbladet till Thomanders — och se! nu smakade anrättningen förträffligt. Den herrliga »Thomander» lästes heligt och söcken alltid med stigande förtjusning, under det att Wallin fick sitt vanliga »*ysch!*» Då hon slutligen upplystes om förhållandet, blef hon temligen skamflat, men omdömet »den herrlige, den förträfflige» var så många gånger uttaladt, att ordet *ysch!* icke vidare gick an att begagna, och nu är hon Wallinianska. Att hon aldrig förut läst Wallins predikningar, faller sig klart, hon endast rättade sig efter modet och ropade med.

Lika med Herr Doktorn har jag bland Wallins samtida stora snillen alltid ansett Wallin störst, då man sammanlägger hvar och ens serskilda förtjenster. Detta har ock gjort, att

han städse varit min idol. När har också någon varit till den grad älskad och vördad af ett helt folk som han, och när har någon varit så begråten som han? Aldrig! Och dock — hvad har den högt älskande, den djupt sörjande nationen gjort för den store mannens minne? Intet! Nationen egde ett länge erkänt behof af en värdigare andaktsbok, än den föråldrade, med den estetiska känslan icke längre öfverensstämmande gamla psalmboken; många försökte förgäfves att åstadkomma en sådan, men alla strandade på försöket. Då framstod Wallin och räckte Nationen hvad hon önskade. — Tvifvel och otro hvilade blytungt öfver tidehvarfvvet, och kyrkorna stodo tomma. Då uppträdde Wallin och töcknarna försvunno, och folket lifvades till en nyfödd religiositet, och kyrkorna fylldes åter. Tusendetals föllo ett offer för lasten eller armodet, men Wallin beredde räddningsmedel deremot. För allt detta och mycket dertill har han, som sagt är, och vi nogsammt veta, erhållit ingenting till belöning. Då nationen uppreste en ärestod åt Tegnér, glömde hon Wallin, om hvilken dock samme Tegnér yttrat: »man kan vara en ganska utmärkt man både i landets och kyrkans, både i snillets och religionens häfder, utan att därför kunna jämföras med Wallin». Öfver Geijer preglades en skådepenning och ett stipendium stiftades till hans åminnelse, och på det ställe, der han föddes har, likasom på Tegnér's, en minnesvård blifvit upprest. Intet af allt detta har egnats Wallin. Stockholms presterskap anlade sorg vid Wallins död; men har det (såsom presterskapet i Wexiö och Hernösands stift gjort med Tegnér och Franzén), låtit uppsätta hans porträtt uti consistorii sessions rum? Nej! — En människa mera älskad och mera otackad känner jag icke.

Måtte det minne, jag åt honom bereder, åtminstone förmå att framhålla honom uti hans rätta dager; men ack! huru svår är icke segern öfver illviljan, oförnuftet och fanatismen!

Om benäget öfverseende med den långa skrifvelsen an-
håller Tit:i

ödmjukaste tjenare

S. A. HOLLANDER.

P. S. Af Tit:i »Bidrag till Sveriges Litteraturhistoria» måste jag neka mig nöjet att begagna något, emedan arbetet derigenom skulle blifvit fördyradt. Af samma anledning har jag måst lemna å sido äfven Järtas recension uti Odalmannen.

Bibliografiska Miscellanea.

Af Isak Collijn.

I.

När trycktes det Svenska Gradualet?

KLEMMING har i *Sveriges bibliografi* (1889), s. 33, beskrivit det enda nu befintliga exemplaret af *Graduale Suecicum*, som han lyckats hopsätta af i Kammarkollegiets arkiv funna fragment, där de användts till arkivalieomslag. Det sålunda rekonstruerade exemplaret — i Kungliga bibliotekets ägo — är emellertid på långt när icke fullständigt; bladens antal låter beräkna sig till omkring 230, hvaraf 167 återfunnits och af dessa äro endast 135 i något så när helt och oskadadt skick. Något upplysande företal eller någon slutskrift med uppgift om boktryckare och tryckår har tyvärr icke bevarats till vår tid. Klemming har dock ansett sig kunna tillskrifva Lübeckboktryckaren Bartholomaeus Ghotan äfven detta verk, väl på grund af de missalen denne fått i uppdrag att trycka för Strengnäs och Åbo stift, samt datera detsamma till omkring år 1490. De typer, hvarmed gradualet är tryckt, tillhöra dock icke Ghotans stiluppsättning, utan anträffas, såsom PROCTOR¹ redan visat (nr 2644), hos en annan samtida boktryckare i Lübeck, nämligen Steffen Arndes, särskildt bekant som tryckare af den lågtyska bibelupplagan från år 1494. Äfven gradualets tryckår låter sig bestämmas, som jag i det följande skall visa.

På grund af det tilltagande sjöröfveriet i de danska farvatten under fjortonhundratalets sista decennium lät Lübeck för att skydda sin handel i april år 1492 utrusta och bemanna

¹ *An Index to the early printed books in the British Museum* (1898), s. 171.

vaktskepp, som förlades i Östersjön. I och för betäckandet af de härmed förenade kostnaderna, hvilka Lübeck ensamt utan understöd af öfriga wendiska handelsstäder fick bestrida, lät staden upptaga en viss afgift af såväl utgående som ingående fartyg, hvilka befraktade hanseatiska varor på Östersjöhamnarna. Efter medgifvande af svenske riksföreståndaren Sten Sture, hvarom underrättelse inträffade i Lübeck den 4 aug. 1492, blef äfven svenskt gods efter denna tid underkastadt tull. Denna s. k. Pfundzoll beräknades till en pfennig på hvarje mark af varans värde. Från densamma voro icke-hanseatiska varor fritagna samt äfven gods, tillhörigt andliga och herremän; ej heller belades spannmål och mjöl med någon tullavgift.

Öfver de inkomster, som inflöto af denna Pfundzoll, blefvo noggranna räkenskaper förda och i Lübecks Staatsarchiv förvaras tvenne s. k. Pfundzollbücher,¹ nu handskrifterna nr 630 och 630 b, hvaraf den ena innehåller uppgifter på exporterade, den andra på importerade varor under tiden 15 april 1492 till 1 juli 1496, d. v. s. så länge denna Pfundzoll uppbars. De utgifter, som staden Lübeck måst bestrida för bevakningstjänsten i Östersjön år 1492, belöpte sig till något öfver 11,900 mark. Denna summa jämte omkostnaderna för tulluppbörden, räkenskapernas förande, m. m. hade den 1 juli 1496 influtit, hvarför tullen då afskaffades. Det förtullade godset är i regel bokfördt under det befraktade skeppet med angifvande af skepparens namn, destinations- eller afgångsort samt tiden för afseglingen eller ankomsten. Härunder följa så emottagarens, respektive afsändarens namn, beteckning på godset och uppgift på den summa det dragit i tull, hvarigenom äfven godsets värde lätt kan beräknas.

Bland de exporterade varorna förekomma äfven böcker, »boke», och af särskildt intresse för oss äro naturligtvis bokförsändelserna till svenska hamnar. Åren 1492 till 1494 förekomma fem sådana försändelser;² däraf fyra till Stockholm och en till »kalmeren Surkoping und nijkoping». Viktigast är följande uppgift under år 1493: *Schipper gert bur na dem holme*

¹ FR. BRUNS: *Die lübeckischen Pfundzollbücher von 1492—1496*. (I: *Hansische Geschichtsblätter*, Jahrg. 1904—08).

² Se min uppsats *Export av böcker från Lübeck på Sverige åren 1492—1496*. (I: *Allm. sv. boktr.-föreningens Meddelanden*, 1908, h. 10.)

na der hemmelvart christi. Kilianus i kiste xij tunnen mit boeken hort dem bisschop van upsal.

Häraf framgår, att skepparen Gert Bur, hvilkens namn ofta förekommer i uppbördsböckerna i samband med seglatser på Sverige, den 16 maj 1493 seglade till Stockholm, medförande icke mindre än en kista och tolf tunnor böcker, afsända af en viss »kilianus» för ärkebiskop Jakob Ulfssons i Uppsala räkning. Med kilianus afses säkerligen någon speditör i Kiel, som tjänat som mellanhand vid försändningen, troligen den »Hans van Erford in Kiel», som år 1492 bland mycket annat äfven skickade en half tunna böcker till Stockholm. Någon Pfundzoll har ej erlagts för sändningen till ärkebiskopen, då ju gods tillhörigt presterskapet var fritaget därifrån.

Det kan på grund af försändelsens storlek icke vara något tvifvel underkastadt, att innehållet utgjorts af böcker, som af ärkebiskopen beställts hos någon boktryckare i Lübeck för ärkestiftets räkning. Undersöka vi då de arbeten, som för svensk räkning utförts i Lübeck under fjortonhundratalets sista decennier, så finna vi, att endast ett verk kan komma ifråga här, nämligen just det Svenska gradualet. Det äldre Uppsalamissalet kan genast lämnas ur räkningen; det är med största sannolikhet tryckt i Stockholm och ligger i alla händelser tio år längre tillbaka i tiden. De för Strengnäs och Åbo hos Ghotan tryckta missalena kunna på grund af tryckåren, resp. 1487 och 1488 ej ifrågakomma; Åbomissalet har naturligtvis också försändts direkt till Åbo. Birgittas revelationer, färdigtryckta hos Ghotan år 1492, voro Vadstena klosterns ägendom och ej Uppsala ärkebiskops, och det är väl att antaga, att de två Vadstenamunkar, Petrus Ingemari och Gerhardus, som under ett helt års tid vistats i Lübeck och öfvervakat arbetets tryckning, äfven haft omhänder hemforslandet af upplagan. Återstår således endast gradualet, hvars tryckår därför kan bestämmas till: *icke efter den 16 maj 1493*. Enligt uppbördsböckerna öppnades sjöfarten på Stockholm år 1493 redan den 17 mars; vi kunna därför antaga, att gradualet icke färdigtryckts under vintern 1492—93, i hvilket fall väl upplagan skulle hafva försändts redan med någon af de första lägenheterna för seglationsåret. Håller detta sista antagande streck, kunna vi datera afslutandet af gradualets tryckning till: *mellan den 17 mars och början af maj 1493*.

II.

**Tvänne tryckta latinska tideböcker för Linköpings och
Skara stift.**

I *Sveriges Bibliografi* finnes endast en upplaga af *Horae beatae virginis* omnämnd (s. 147), tryckt så sent som år 1525 hos Jürgen Richolff i Uppsala, alltså kort innan de första svenska reformationsskrifterna började utkomma i Stockholm på Kungliga boktryckeriet. En svensk upplaga, delvis ordagrann öfversättning häraf, är den säkerligen samtidigt tryckta *Svenska Tideboken*, som i sin helhet efter de tvenne enda kända exemplaren i Uppsala och Stockholm utgifvits af KLEMMING (Stockholm 1854). Den latinska upplagan innehåller enligt Klemming hänvisningar till *Breviarium Strengnense*, hvarför han förmodar, att redaktören tillhörde Strengnäs stift. En mera ingående undersökning skulle kanske få till resultat, att dessa Horae äro afsedda »ad usum diocesis Strengnensis.»

Däremot finnes en annan hittills icke beskrifven latinsk tidebok, som uttryckligen angifver sig vara för Linköpings och Skara stifts bruk. I *Catalogi Bibliothecae Thottianae*, T. 7 (1795), s. 244 finnes under nr 261 följande bok uppförd: »Horae de Domina secundum ecclesias Diocesium Linkopensis et Scharensis. Lipsiae per M. Lotter 1514». Denna unika svenska paleotyp har med Thotts bibliotek kommit till Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn. Med vederbörligt tillstånd afbildar jag här sidorna Dv b (det enda i boken förekommande träsnittet: kung David spelande på harpa) och Dv[i]a (början till de sju botpsalmerna) samt det sista bladet med slutskriften: »Finis horarum de domina secundum ecclesias diocesium Linckopensis et Scharensis. Impressum Liptzk per Melchiarum Lotterum Anno M. vc. xiiij.» Vapnet, som avslutar sidan, är Leipzigs stadsvapen. Melchior eller Melchiar Lotter är en af de produktivaste boktryckarne i Leipzig vid 1400-talets slut och under de första decennierna af 1500-talet; hans verksamhet sträcker sig från år 1495 ända fram till år 1537. Något annat af honom för svensk räkning tryckt arbete är icke känt, däremot har han år 1517 tryckt tvenne danska böcker af CHRISTIAN

PEDERSEN, nämligen *Vor Frue Tider* — alltså en dansk tidebok — och *Om att høre Messe*.

Horae Lincopenses et Scharenses 1514 är en liten oktav om 76 blad, hvaraf bladen 1, 52 och 53 saknas; de 12 första bladen äro osignerade, fördelade på två ark om 8 och 4 blad (i detta senare saknas antagligen också minst 2 blad), de öfriga signerade A—H med 8 blad i hvarje ark. Boken är tryckt med en gotisk typ (Lotters typ 11 efter Proctors beteckning);

som initialer äro använda lombarder af två storlekar. Radantalet på sidan varierar mellan 22 och 23.

Första bladet (titelbladet?) saknas som redan nämnts. Blad 2—10 innehålla kalendariet med de förnämsta svenska helgondagarna: *Brynolphi* (6 febr.), *Sighfridi* (15 febr.), *Erics regis* (18 maj), *Eschilli martyris* (12 juni), *Natale b. Birgitte* (23 juli), *Botwidi martyris* (28 juli), *Commemoratio domini Vlphonis* (5 sept.) etc. Här-efter följer bl. 11 a *Euan-gelium sancti Johannis*, bl. 11 b, rad 7: *Orationes Gregorij ante imaginem pietatis*,

bl. 12 b, rad 9: *Oratio de proprio angelo*, bl. 13 a: *Oratio post Psalterium beate Marie virginis*. Här vidtaga själfva vår frus tider, som gå till och med blad 33 b, rad 17, hvarefter »de sancto spiritu» eller helgeandstider och bl. 38 a, rad 15 »de sancta cruce», helga kors tider följa. Bl. 41 b prydes af det ofvannämnda träsnittet och på följande sida börjar »Septem psalmi penitenciales» med litanian. Bl. 70 a följer en ny afdelning: »Sequuntur nunc multe ac varie orationes ex Hortulo anime collecte», bland annat bl. 71 a, rad 19 den af Klemming¹ aftryckta hymnen om den heliga Birgitta:

¹ *Latinska sånger*, Del 1 (1885), s. 38.

O beata Birgitta late collaudata
principissa scotie [! för suetie] in terris vocata, etc.

Af dessa *Horac* kan jag därjämte påvisa en äldre upplaga, förvarad i Uppsala Universitetsbibliotek, hvilken jag förut¹ beskrifvit under icke fullt korrekt titel: *Officium beatae Mariae vir*

Septem psalmi penitenciales.

Domine ne in furore tuo ar-
guas me: neque ira tua cor-
ripas me. Misere mei do-
mine quoniam infirmus sum:
sana me domine quoniam conturbata sunt
ossa mea. Et anima mea turbata est
valde: sed tu domine usque. Convertere domine
et eripe animam meam: saluum me fac propter
misericordiam tuam. Quoniam non est in morte qui me-
mor sit tui: in inferno autem quis confitebitur ti-
bi. Laboravi in gelu meo lauabo per
singulas noctes lectum meum: lachrymis
meis stratum meum rigabo. Turbatus
est a furore oculus meus: inueteravi
inter omnes inimicos meos. Discede
te a me omnes qui operamini iniqui-
tatem: quoniam exaudiuit dominus vocem fletus
mei. Exaudiuit dominus deprecationem
meam: dominus orationem meam suscepit.
Erubescant et perturbentur vehementer omnes
inimici mei convertantur et erubescant

D v

ginis ad usum monasterii S. Birgittae in Vadstena. Denna lilla bok, tryckt på pergament med en missalstil (se faks. sid. 136), är ofullständig i början och slutet, där den är kompletterad med af samtidig hand skrifna blad, hvilka dock icke så obetydligt avvika från 1514 års upplaga. Hela den tryckta texten återfinnes emellertid i denna. På första försättsbladet finnes en svårtydd anteckning,

¹ *Katalog der Inkunabeln der Kgl. Univ.-Bibl. zu Uppsala* (1907), nr 1122.

som jag först nu kunnat läsa i sin helhet och som helt enkelt utgör bokens titel: Ora de domina ecclesie linckkopensis Et carencis (= scarensis) bene correcte. Denna märkliga bok beskrifves af SCHRÖDER¹ under titel *Breviarium*, under det att *Sveriges Bibliografi* endast ägnar densamma några rader i en not, s. 54. Schröder anser att här föreligger det enda alster,

ligādi atq; soluēdi pōtificū tradidist
cōcede ppiti^o: vt intercessiōis ei^o auxi
lio a pctōz n̄rozū nexibus: et a malis
om̄ib^o liberemur Per dñm n̄m Je.

Finis horarū de domina scdm
ecclesias diocesiū Linckopē
sis et Scharēsis. Impres
sum Liptzē p Melch
iarē Lotterū. An
no. M. vc. xiiij.

som utgått — visserligen i ofullbordadt skick — från det lilla tryckeri, som år 1495 var installeradt i Vadstena kloster och som efter knappt ett halft års verksamhet förstördes vid den eldsvåda, som den 14 okt. detta år hemsökte klostret. Enligt diariet bestod tryckeriet af en »torcular (press) cum literis stan-
neis in breuitura et in textura, cum magnis expensis et labori-

¹ *Incunabula artis typographicae in Suecia* (1842), s. 12 f.

bus comportata.» Klemmings förmodan, att Ghotan är tryckaren af denna inkunabel, är oriktig och jag hoppas att i en kommande mera utförlig behandling af dessa båda intressanta böcker få tillfälle att bevisa riktigheten af Schröders först uttalade åsikt.

Ave maria gr̃a plena
Dignare me
 laudare te vir
 go sac̃ta Da
 michi ututē contra hos
 tes tuos Domine labia
 mea aperies Et os me
 ū annūciabit laudē tuā
 Deus i adiutoriū meū
 itēde Dñe ad adiuuan
 dū me festina Gloria pa
 tri Sicut eāt alleluja
 ai

III.

Några svenska katekesfynd.

I.

Till den äldsta kända svenska upplagan af Luthers lilla katekes.

Pastor O. THEDING har ofvan i denna årgång¹ af *Kyrko-historisk Årsskrift* beskrifvit vår, såvidt vi hittills känna, äldsta svenska katekesupplaga, tryckt i Stockholm af Amund Laurentzon, med största sannolikhet år 1572. Det enda exemplaret finnes i Kungliga biblioteket i slutet af ett samlingsband, som förutom katekesen innehåller *Euangelia och Epistler* samt *Passio Vårs Herres Jesu Kristi Pina, aff alla Euangelisterna vthdragen*, till hvilken senare är fogad *Een Historia om Icrusalcms icimmerligha förstöring, kortcligha författat*, samtliga tryck af Laurentzon från år 1572. Katekesen, som avslutas med *Een liten bönebook*, är ofullständig, i det att de fyra första bladen med titelbladet saknas; äfven slutet på bönboken är defekt. Texten har, i den omfattning den hittills varit känd, aftryckts af A. CHR. BANG: *Dr. Martin Luthers lille Katekismus i svensk oversættelse* 1572.²

För helt kort tid sedan kom ett i originalband bundet exemplar af första upplagan af Johan III:s bekanta Liturgi af år 1576 i mina händer. I detsammas pärmar syntas ett äldre svenskt tryck dölja sig, hvilket sedan det aflägsnats från sitt gömställe befanns utgöras af fragment af ofvannämnda katekesupplaga, bland dessa just det första arket med de i Kungliga bibliotekets exemplar felande bladen, hvilket genom detta lyckliga fynd kunde kompletteras.

Titelbladet är, som af bifogade afbildning synes, prydt med en enkel omramning af kors, stjärnor, klöfverblad och

¹ *M. Luthers lilla katekes i dess tidigaste svenska dräkt*. Se ofvan s. 29—113.

² I: *Dokumenter og studier vedrør, den lutherske katekismus' historie i Nordens kirker*, I (1893), s. 1—32.

halfmånar, af samma stil som titeln till *Passio*. Någon uppgift om boktryckare och tryckår finnes icke; detta har möjligen stått på bönbokens felande sista blad, men någon tvekan kan icke råda om att tryckaren är Laurentzon och året 1572. Katekesens titel lyder:

**Catechismus eller Christeligh kenedom för yngt och
eenfaldigt folck gansta nyttigh.**

*

Item een liten Bøneboock.

Till komplettering af Bangs edition aftrycker jag här de nyfunna bladen, hvilka innehålla själfva textafdelningen.

[Bl. 1 b].

Psal. xix.

HERANS Lagh är vthan brist /
 och wedherqweker sielarna.
 HERANS witnessbörd är fulwist /
 och gör the eenfaldiga wisa.
 HERANS befallningar äro rette /
 och frögda hertat.
 HERANS Bodh är flart /
 och vplyser dghonen.
 HERANS fruchtan är reen /
 och bliffuer ewinnerligha.
 HERANS retter äro sanne /
 allesammans rettwijse.
 The äro kosteligare än guld och ädla stenar / the äro sötare än hant
 nigh och hannigskaka.
 Och warder tin tienare genom them förmanat / Och then them hal-
 ler / han bekommer mykin lödn.

[Bl. 2 a, sign. Aij].

Tiyo Gud3 Bodh.

Tu skalt inga andra gudar haffua för migh.
 Tu skalt icke misbruka HERANS tins Gud3 Namn.
 Tu skalt helgha hwilodaghen.
 Tu skalt hedra tin fader och tina moder / på thet tu må lenge
 leffua på iordenne.
 Tu skalt icke dräpa.
 Tu skalt icke göra hoor.

[Bl. 2 b].

Tu skalt icke stela.
 Tu skalt icke bära falskt witnessbörd emot tin nåsta.
 Tu skalt icke haßua lust til tins nåstes hws.
 Tu skalt icke begära tins nåstes hustru / hans tienare eller tienar-
 rinno / ora / äsna / eller hwadh honom tilhörer.

Troon.

(J)Aggh troor på Gudh Fadher alzmæchtigan / himmelens och iorden-
 nes Skapare.

Och vppå Jesum Christum hans eenda Son wår HERRA. Hwil-
 ken aflat är aff then helgha [Bl. 3 a, sign. Aii] Anda / född:er aff iung-
 fru Maria. Pinter vnder Pontio Pilato / Korsfester / döddher och begraf-
 fuen. Vidherstighen til heluetes / På tridie daghen vpstånden igen ifrå
 the döddha. Vpstighen til himbla / Sittian. [Bl. 3 b] des på Alzmæchtig
 Gudh Faders högra hand. Tådhan igen Kommandes til at döma leßuan-
 des och döddha.

Jagh troor på then helgha Anda. Ena helga almenneliga kyrkio
 the helighas samfund. Syndernas förlåtelse. Rätzens vpståndelse. Och
 ewinnerligit lijff / Amen.

Bönen.

(J)Adher wår som äst i Himmelen.

Helghat warde titt namn.

Tillkomme titt Rike.

[Bl. 4 a, sign. Aiii]

Skee tin wilie såsom i himmelen så ock på iordenne.

Wårt daghligit bröddh giff oss idagh.

Och förlåt oss våra skuld / såsom ock wij förlåte them oss skyldige äre.

Och inleedh oss icke i frestelse.

Vthan frels oss ifrå ondo / Amen.

Om Döpet.

Mar. XVJ.

(G)är vth i hela werldena / och prediker Euangelium allom creatu-
 rom. Then ther troor och warder döpt / han skal warda saligh. Men
 then ther icke troor / han skal warda fördömd.

[Bl. 4 b]

Om Altarens Sacrament.

(W)Å HERRA Jesus Christus / i then natten då han förrädder
 wardt / togh han Bröddhet / lossuade Gudh och gaff sina Låriungar och
 sadhe / Tagher och äter / Thetta är min Lefamen som för idher uthgif-
 fuin warder / Thet görer til mijn äminnelse.

Sammalunda togh han ock Kalken / sedhan han nattwarden giordt
hadhe / loffuadhe Gudh / gaff them och sadhe / Dricker här aff alle / ty
thetta är min Blodh / som är thes nya Testamentzens / hwilken uthgutin
warder för mongom til syndernas förlåtelse / Så offta som i / *Fol. 5 a.*
sign. Av] thet gören / så görer thet til mijn åminnelse.

Vid en jämförelse med den af Gutterwitz tryckta katekesen af år 1586 framgår, att den här meddelade textafdelningen från 1572 års upplaga fullkomligt öfverensstämmer med den yngre upplagans, frånsedt några ortografiska skiljaktigheter, samt att textafdelningen således erbjuder samma afvikelser från själfva lilla katekesen, som Theding (s. 47 ff.) uppvisat vara fallet i 1586 års katekes, såsom vid tredje artikeln: »the helighas samfund» och »the helgha menniskiors samfund», löftet i fjärde budet, Fader vår, vid nattvardens instiftelseord etc.

Något nytt bidrag till lösandet af den åter aktuella frågan, när Luthers lilla katekes första gången utkom på svenska, lämnar detta fynd icke. Men 1572 års upplaga af svenska katekesen, om väl icke den äldsta,¹ föreligger nu för forskningen — då jag undantager den åtföljande bönboken — i komplett skick.

2.

Fragment af en katekes från år 1622.

I detta sammanhang kan det vara lämpligt att med några ord beröra det fragment af en katekes från år 1622, som af professor H. LUNDSTRÖM omnämnts i denna tidskrift (Årg. 6, s. 3) och af hvars titel (se vidfogade faks.) man möjligen skulle vara berättigad att sluta till en äldre upplaga af år 1611.² Landsarkivet i Uppsala har i olika repriser till Universitetsbiblioteket öfverlämnat fragment af äldre såväl svenskt som utländskt tryck, som under arkivaliernas ordnande funnits och uttagits ur gamla pärmar och omslag. Bland några på så sätt öfverlämnade fragment befann sig äfven första arket af en katekes från år 1622, hvars titel har samma lydelse som den i Uppsala år 1617 af Eskil Mattsson tryckta upplagan: ... »Catechismus eller *underwijsning öffuer våra Troos Artiklar* ... Nw på nytt i Vbsala öffuersedt och corrigerat.» Fragmentet af år 1622 fogar härtill årtalet 1611.

Denna katekes är emellertid icke okänd. Kungl. biblioteket äger tvänne fullständiga exemplar, tryckta tillsammans med »Then Svenska Psalmboken. Nyligen öffuersedd, Corrigerat och förbättrat, I VBSALA. Tryckt på nytt, Anno MDCXXII.» Med psalmboken och katekesen äro äfven förenade i bandet »Euangelia och Epistler» och »Passio», båda med tryckåret 1622. Euangelia och Epistler äro äfven dessa »På nytt i Vbsala öffuersedt och Corrigerat, Anno 1611.» Någon särupplaga af Luthers lilla katekes på svenska kunna vi alltså här icke tala om. Jag tror ej heller, att årtalet 1611 går tillbaka på en detta år utkom-

¹ H. LUNDSTRÖM: *När utkom Luthers lilla katekes för första gången på svenska?* (I: *Skisser och kritiker* (1903), s. 85—101.)

² Se THEDING, anf. uppsats, s. 58.

men upplaga, utan afser det fastmer en detta år i Uppsala afslutad revision af lilla katekesen, liksom af psalmboken, etc. Antagligen har denna revision ägt rum i samband med den

granskning af den svenska kyrkohandboken, som sedan 1608 »på åthskillige tijdher» blef företagen af en af Karl IX i Uppsala tillsatt kommission, hvars ledande kraft ärkebiskop Petrus Kenicius var och hvars resultat förelades konung Gustaf Adolf

strax efter hans regeringstillträde på riksdagen i Nyköping 1611. Att en sådan revision också af katekesen då var af nöden framgår med all tydlighet af Petrus Rudbeckius' företal till 1625 års katekesupplaga, hvori han säger: »tagh tigh til wara för andra Catechismi . . . och i synnerheet then Påveska Canitij och Eccii, som länge sädhan på Swensko äro vthspridda: och then Calviniska bonda Catechismum, som the kalla.»

1622 års katekes öfverensstämmar dock icke fullständigt med 1617 års upplaga. Så hafva nattvardens instiftelseord i hufvudafdelningen endast »för edher utgutin warder» i stället för »för eder och för mångom».² I vissa andra detaljer står den närmare 1607 års upplaga, i andra åter Rudbeckius' katekes. Att utförligare ingå härpå ligger emellertid utanför ramen för denna bibliografiska notis, som blott haft till uppgift att påpeka förekomsten af fullständiga exemplar af 1622 års katekes.

Hvarken psalmboken, katekesen eller öfriga i bandet ingående skrifter hafva tryckorten utsatt, hvarför det är mycket vanskligt att bestämma tryckaren. Den jämförande typologiska metoden, som på det äldsta boktryckets område så ofta lämnar förträffliga resultat, kommer när det gäller 1600-talstryck till korta. Den tidens tryckare begagnade i stor utsträckning samma stilsorter, samma ornament och vignetter och en jämförande undersökning af det typografiska materialet lämnar därför i de flesta fall rent negativa resultat. Så mycket kan emellertid sägas, att 1622 års psalmbok och katekes ej äro tryckta i Uppsala; de träsnitt, hvarmed de äro försedda, förefinnas nämligen icke i Eskil Mattssons psalmbok (1616) eller katekes (1617). Där emot återfinna vi dem hos Rostockboktryckaren Stephan Möllemann samt i Lübeck hos Hans Witten, bl. a. i katekesen från år 1610. Troligen är 1622 års katekes också tryckt i Lübeck.

¹ Se dennes företal till *Svenska Handboken*, Uppsala: Eskil Mattsson 1614.

² Jfr THEDING, anf. uppsats, s. 57.

IV.

En hittills okänd upplaga af Odense-breviariet.

Bland en del äldre tryck, som jag för någon tid sedan hade tillfälle att undersöka, tilldrog sig ett såväl i början som slutet defekt *Breviarium* min uppmärksamhet. Vid ett hastigt genomögnande af det breviariet föregående kalendariet, af hvilket dock månaderna januari—februari saknades, slog mig genast den talrika förekomsten af skandinaviska, särskildt danska helgondagar, såsom *Kanuti martyris* (19 apr.), *Erici regis et martyris* (18 maj), *translatio Kanuti ducis* (25 juni), *Kanuti regis et martyris* (10 juli), *Kctilli confessoris* (11 juli), *Olavi regis* (29 juli), *Eskilli martyris* (5 okt.), *Birgitte* (7 okt.) o. s. v. Och i själfva texten anträffade jag snart passager, som gäfvo upplysning om för hvilket stift detta Breviarium var afsedt, så pag. CCCCII a α: ¶ Festum reliquiarum ottoniensis ecclesie est celebrandum dominica proxima post festum ad vincula petri (se faks. s. 148), vidare pag. CCCCIII b α: ¶ De transfiguratione domini nostri iesu christi per Calixtum papam tertium instituta: cuius festum cadit in sillaba sixt etc. Sed secundum ecclesiam ottoniensem transferatur in diem Donati... Alltså ett breviarium för Odense stift, ett i sanning öfverraskande fynd, då förut tvänne upplagor, från 1482 och 1497, äro kända af detta breviarium.

Tack vare en framsynt och omtänksam biskop, Carl Rønnow (1475—1501), är Odense det första skandinaviska stift, som erhållit tryckta liturgiska handböcker. Så trycktes ett missale för Odense år 1483 i Lübeck af Lucas Brandis,¹ men redan dessförinnan hade Rønnow låtit kalla till sig en annan boktryckare från Lübeck, nämligen Johann Snell, som i Odense år

¹ H. O. LANGE: *Bidrag til Lübecks Boktrykkerihistorie i det 15de aarh.*, s. 18 ff. (I: *Bogvennen* 1893—95.) Af detta missale finnes nu i det Kongel. Bibl. i Köpenhamn utom några fragment endast 5 hela blad, däribland dock det sista med slutskriften. För någon tid sedan upptäcktes i Kungl. Bibl. i Stockholm ett 50 tal pergamentsblad, hörande till detta sällsynta tryck.

1482 fullbordade den första upplagan af ett för Fyens kyrkor afsedt breviarium, som är den första i Danmark tryckta bok. Från början hade väl Snell erhållit i uppdrag att också utföra det sedan i Lübeck beställda missalet, men af en eller annan anledning begaf han sig snart nog till Sverige, där han som bekant den 20 dec. 1483 tryckte vår första daterade bok *Dialogus creaturarum*. Odensebreviarier af år 1482 är en äfven i typografiskt hänseende mycket intressant bok; den är beskrifven af BRUUN¹ och af LANGE,² hvilken senare först bestämde den som ett tryck af Snell. Det enda kända exemplaret — i det Kongel. Bibliothek — är emellertid mycket defekt, af de 510 blad det ursprungligen innehållit saknas 1—24, 275, 290, 308—310, 489—490 och 492—510. I pärmarna af en medeltida bokhandskrift i Uppsala universitetsbibliotek (C 604, från Stockholms franciskanerkloster) har jag dessutom funnit några korrekturlästa, delvis fragmentariska blad, däribland lägget yyi,³ af detta breviarium.

År 1497 utkom en ny upplaga af *Breviarium Ottoniense*, denna gång tryckt i Lübeck af Lucas och Mathaeus Brandis.⁴ Äfven af denna upplaga, som enligt Lange är ett ordagrant aftryck af den äldre editionen, finnes blott ett exemplar, som en gång varit i svensk ägo,⁵ men som nu tillhör det Kongelige Bibliothek i Köpenhamn.

Emellertid finnas i den bibliografiska litteraturen uppgifter om en år 1492 för Odense stift tryckt ritualbok. Bruun hänvisar i sin beskrifning af 1482 års upplaga till BARTHOLINS i Universitetsbiblioteket i Köpenhamn förvarade handskrifna *Collectanea til Danmarks Kirkohistorie*, Bd XXI, där vid år

¹ CHR. BRUUN: *Den danske Literatur fra Bogtrykkerkunstens Indførelse i Danmark til 1550* (1864—74), s. 14 ff. (I: *Aarsberetn. og Meddelelser fra det Store Kongel. Bibl.*, Bd I—II.)

² H. O. LANGE; *Johann Snell, Danmarks første Boktrykker* (1892). (I: *Hist. Tidsskr.*, R. 6, Del III, s. 627—642.) — *Analecta bibliographica* (1906), s. 11 ff.

³ I en i *Allm. Sv. boktr.-föreningens Meddelanden* 1907: H. 4, offentliggjord anmälan af Langes *Analecta* har jag afbildat detta lägg med de i rött gjorda korrektionerna.

⁴ BRUUN: *anf. arb.*, s. 73 ff.; LANGE: *Bidrag*, s. 20 m. faks. af sista sidan.

⁵ Enligt anteckning i boken skänktes den af N. R. Brodmann, assessor i Riksarkivet i Stockholm, den 4 aug. 1766 till J. Langebek.

1492 följande notis finnes: »Carolus Rönnow restituit et typis ornavit Graduale in usum Ecclesiarum Fionicarum.» Hvad den här använda titeln, graduale, beträffar, har den icke mycket att betyda, då bruket att beteckna liturgiska arbeten hos de äldre författarna är mycket vacklande och osäkert, Langebek t. ex. likställer Breviarium och Missale. Otroligt är ju icke, att en felskrifning för 1482 eller 1497 gifvit anledning till denna notis; som jag nedan skall visa, torde den säkerligen *icke* afse det nu funna Odensebreviariet.

Den upplaga af *Breviarium Ottonicnsc*, som nu för första gången beskrifves här, omfattar i fullständigt skick 488 blad i oktav, tryckta på 2 kolumner (med undantag naturligtvis för kalendariet). Brevariets innehåll fördelar sig på följande sätt:

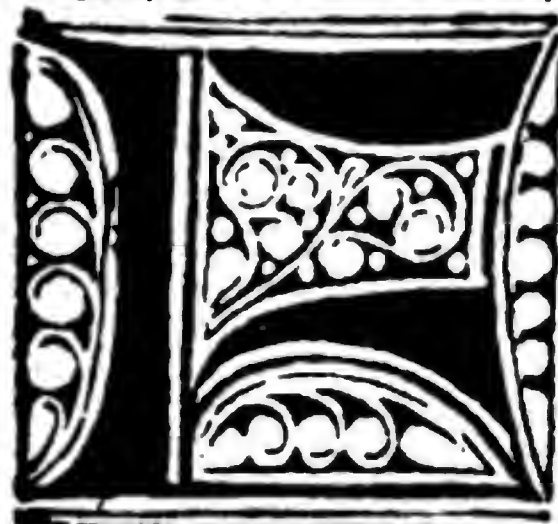
1. *Calendarium*. Första arket har tydligen bestått af 8 blad, hvaraf det första, med titeln, och det andra, omfattande kalendariet för månaderna januari—februari, saknas. Detta ark är opagineradt och osigneradt. Sista bladet innehåller påsk- och åderlåtningstabell samt tabell för att finna söndagen Septuagesima 8
2. *Tabula dominicarum : psalmorum : festiuitatum : et communis sanctorum : huius diocesis*, ett register till hela breviariet, fördeladt på 4 blad om två kolumner. Sista sidan är tom, i vårt exemplar utfylld med en handskrifven legend om Longinus. Då äfven detta ark, som således blott omfattar 4 blad, äfven är opagineradt och osigneradt, kan här möjligen ett eller annat blad fattas, helst som öfvergången mellan 1:sta och 2:dra arket i exemplaret är mycket upplappad 4
3. *Pars de tempore*. Börjar: ¶ In primo sabbato aduētus dñi ad vñ añ. Bñdi-ctus . cum ceteris. Capl'm [f] Ratres: Sciētes qz hora ē iam nos d'somno surgere: etc. Denna afdelning af breviariet omfattar 24 ark om tillsammans 196 blad, hvaraf de 23 första äro signerade α—z med 8 blad i hvarje ark, det sista z med 12 blad. De äro paginerade i rött I—CXCVI. Slutar bl. 196 a β rad 27: ¶ finit pars de tempore.

Bl. 196 b är tomt. I exemplaret saknas följande blad: CXII, CXIV—CXXIII, CLXXXV 196

Folio

I

In primo sabbato aduē-
tus dñi ad vs añ. Bñdi-
ctus, cum ceteris. Caplm.

Ratres:
Sciētes
qz hora ē
iam nos
ō somno
surgere:
nunc enī

ppior est nra salus. qz cum
credidim⁹: nox pcessit di-
es autē appropinquauit.
Deo g. R. Ecce dies veniat
dic dñs z suscitabo dauid ger-
men iustū: z regnabit rex z sa-
piēs erit: z faciet iudiciū z iu-
sticiam in terra: Et hoc est no-
men qd vocabūt cum dñs iu-
stus nr. V. In dieb illis salua-
bit iuda z isrl habitabit cōfi-
dēter: Et. Hym. Conditor
alme. V. Rosate celi desup z
mubes pluāt iustū: Apiaf ter-
ra z germīnet saluatore. Su-
per mgt añ. Ecce nomē dñi
venit de longinq z claritas ei⁹
replet orbem terrarū. Coll.

Acta qm̄s dñe poten-
tiā tuā z veni: vt ab i-
minentib⁹ pctōz nostrōz
piculis te mereamur pre-
gēte eripi te liberāte salua-
ri: Qui yūis. Nisuffra-
gis silent ad cōplet. super

p̄s. añ. Veni dñe visitare nos.
in pace vt letamur corā te cor
de pfecto. Cap. Tu in nob
es dñe. R. In manus tuas.
Hym. Veni redēptor gē.
V. Custodi nos. Sup nunc
dimit añ. Qui vctur⁹ est ve-
niet z nō tardabit: iam nō erit
timor in finib⁹ nris. Inuitat

Ecce venit rex occurram⁹ ob-
uiā saluatori nro. P̄s. Veni-
ge. Hym. Verbu⁹ supernū.
In. I. noct. añ. Sciētes qz
hora est iam nos de somno sur-
gere: nūc enī, ppior est nra sal⁹
qz cum credidim⁹: nox pcessit
dies autē appropinquauit. V.

Ex syon spēs decoris ei⁹. De-
us nr māifeste veniet. Lect. I.

Uisio Esaie filij a-
mos quā vidit su-
per iudā z hierlm
in dieb⁹ ozie ioathā achaz
et ezechie regū iuda. Audi-
te celi z aurib⁹ pape terra
qm̄ dñs locut⁹ est: filios
enutriu⁹ z exaltaui: ipi au-
tem spreuerūt me. Logno-
uit bos possessore suum: z
asin⁹ psepe dñi sui isrl autē
nō cognouit me: z ppl⁹
meus non intellexit. Nec
dicit dñs de⁹: cōuertimini
ad me z salui erit. R. Aspi-
ciens a lōge: ecce video dei po-

¶

4. *Psalterium rituale.* Börjar: ¶ In hyeme Inuitat. Ado-
rem⁹ dñm Qui fecit nos. p̄s. Venite exul. Hymn⁹ | (P)
Nimo diez omniū: q | mūdus extat cōdit⁹: etc. Kol. 2, rad
18: (b) Ratus vir q | nō abiit in cō | filio impiorz: | etc.
Psalteriet omfattar 11 ark: de 10 första om 8
blad signerade A—R, det 11: te med 6 blad egen-

domligt signeradt **KK**, **Lij**, **Kijj**. Pagineringen börjar, utan att någon defekt kan upptäckas, med nr

CCCC

Iā iāq videret se esse pimen
dū orauit p aiab⁹ exercit⁹
sui. Un̄ dicūt in puerbio:
deus miserere aiab⁹ dixit
oswaldus cadēs in terras.
Tāri ergo suffragator me
ritis z p̄cib⁹ venia p̄secuta
p̄cōz p̄mio p̄bēni dire
mur i arce poloꝝ. **Tu aut.**
Omel⁹ Si d̄s venit ad me
z nō odit patrē zc. **Letera**
de vno martyre i cōi. Col.

Omnipotēs sempiter
ne deus qui hui⁹ diei
iocūdā sanctāq⁹ ecclesiāz in
sc̄i oswaldi regis z marty
ris solēnitate cōsecrastī: da
cordib⁹ n̄ris tui amor⁹ cha
ritatēq⁹ augmētuz: vt cui⁹
in terris sanguis sc̄i effu
sionē celebram⁹: illi⁹ in ce
lo parrocinia collata sentia
mus. **Per.** ¶ Festū relida
rū ottoniēsis eccl̄ie est cele
brādū d̄nica prima post fe
stū ad vincula petri. **Ad vs**
sup oia Laudate. **Ant.** Lau
date deū pueri in hoc festo cā
celebri quo colunt innumere
ottoniēsis eccl̄ie gl̄iose relide.
Ant. Laudent deū oēs gentes
sanctos ei⁹ reuerētes q̄ mundi
pompā spreuerunt z p̄ nihilo
duperūt. **Ant.** Laudes q̄ diu
fiero dicā sanctor⁹ numero q̄

efflantes spūs celo reddiderūt
z nobis humanitus ossa reli
q̄runt. **Ant.** Deo sit iubilatio
decozāq⁹ laudatio qui disper
sos cōgregauit sanctos et hic
collocauit. **Ant.** Lauda totis
nisibus lauda syon deum nos
quoq⁹ pro viribus collaude
mus cū quibus specialiter sūt
dari tot patr̄oni nec est acum
taliter omni nationi. **Capitū**
de martyrib⁹ i cōmuni. R.
O vere beatissima. **Hymn⁹.**
Sanctor⁹ meritis. ¶ **Leta**
mini. **Sup mgt aff.** Magni
ficemus d̄nm creatore omniū
ob sanctor⁹ patrociniū hic re
quiescentiū sperātes p̄ merita
ip̄sorum ad gaudia cōtingere
pollicita abrahe z sc̄mini eius
in secula. **Collecta.**

Oncede quesum⁹ om
nipotens deus: vt sancta
dei genitrix virgo **Maria**
sanctiq⁹ apostoli tui marty
res cōfessoꝝes virgines at
q⁹ omnes sancti: quozum
reliquie in ista cōtinētur ec
clesia parrocinio nos vbiq⁹
adiunēt: quatenus hic i il
loꝝ presenti suffragio tran
quilla pace in tua iugiter
laude letemur. **Per eudē.**
Inuitat. Venite adoremus
regē seculoz ob eā quam bar.

cc och går med några fel till CCLXXXIII; det sista
bladet är blott representeradt af en skarf. I denna
afdelning saknas bladen CCXXX—CCXXXI och CCLV.
På blad CCLXII börjar litanian 86

5. *Pars de sanctis.* Omfattar 194 blad, signerade
2a—33, med 8 blad i arket, och 22 med 10,

hvaraf det sista, som antagligen innehållit boktryckarens colophon med uppgift om tryckort och år, saknas. Pagineringen börjar här på jämnt nr CCC utan att någon defekt föreligger, liksom psalteriet började med CC, och går till CCCXCII. *Proprium sanctorum* börjar bl. CCC a α: ¶ De sancto Saturnino martyre Collecta. etc., rad 8: ¶ In vigilia sancti Andree etc. *Commune sanctorum* börjar bl. CCCCLXXIII b α: ¶ Sequit̃ cōmune sc̃tōz. In vigilia vni⁹ apostoli. etc. och slutar bl. CCCXCII b β rad 21: ¶ Finis. · 194

Breviariet är tryckt med gotiska typer af tvenne storlekar i omväxlande svart och rött tryck. Lombardinitialer af olika storlekar, med eller utan »pärlor», samt några få träsnittsinitialer (c. 25 × 25 mm.) alla tryckta i rött, utgöra breviariets hela typografiska utsmyckning; några träsnittsbilder pryda icke det samma, så att det i detta afseende är likställt med de båda öfriga upplagorna. Från dessa skiljer det sig dock högst betydligt genom ett mycket vårdadt tryck, som röjer en tekniskt mera erfaren och en med större resurser utrustad boktryckare. Snells typografiska material i 1482 års upplaga är, om också icke så länge nyttjadt, dock slitet och illa medfaret, och Lucas Brandis befinner sig år 1497 icke i samma goda ekonomiska omständigheter, som när han på 1470- och 80-talen i Lübeck tryckte det ena väldiga arbetet efter det andra. Hans i 1497 års Breviarium använda typförråd synes hopradsadt från skilda håll och boken har fullbordats med hjälp af hans broder Mathaeus, såsom med all tydlighet framgår af slutskriften: »Per lucam brandis opulenta lubeck impressus necnon matheo suo fratri administrante.»

Oaktadt det nu funna breviariet på grund af det något ofullständiga skick, hvori exemplaret befinner sig, ej lämnar någon upplysning om sin upphofsman, är denne dock lätt bestämbar. Typerna och det typografiska materialet i öfrigt visa, att det utförts af boktryckaren JAKOB WOLF VON PFORZHEIM i Basel, verksam i denna stad från år 1488 och mycket anlitad för tryckning af liturgiska arbeten. Äfven för svensk räkning hafva hans pressar tagits i anspråk, han har nämligen fullbordat tvenne af våra mera betydande ritualböcker från 1500-talets början: andra upplagan af Uppsalamissalet och ett

breviarium för Västerås stift, båda tryckta år 1513. En jämförelse med detta sista tryck visar, att tredje upplagan af *Breviarium Ottoniense* måste vara utgången från samma officin. Typerna i de båda breviarierna öfverensstämma fullkomligt och äfven en stor del af initialerna äro desamma. Däremot prydes Västeråsbreviariet af flera vackra träsnitt, förfärdigade af Baselmästaren Ursus Graf, de första sidorna i de olika afdelningarna äro äfven försedda med sirliga träsnittsbordyrer. Dels på denna grund, dels af typernas mindre fraicha utseende kan man sluta till att Västeråsbreviariet är tryckt senare. Att däremot exakt bestämma tryckåret för Baselupplagan af Odensebreviariet låter sig icke göra. I de tryck jag sett af Wolf från 1400-talet förekomma redan de båda nämnda typerna (Haeblers typer 2 och 5), men initialer komma icke förrän senare till användning, närmare år 1500. Alltså kan vårt breviarium icke vara desamma som det af Bartholin vid år 1492 nämnda. När därför en så pass sen andra upplaga som den i Lübeck år 1497 tryckta föreligger, är det rätt sannolikt, att denna tredje edition tryckts ett godt stycke in på 1500-talet. Helt säkert hafva minst tio år åtgått, innan en breviarieupplaga hunnit förbrukas och en ny befunnits vara af behofvet påkallad. Jag är därför böjd för att datera det tredje Odensebreviariet till omkring år 1510.

En jämförelse¹ mellan de tre upplagorna af *Breviarium Ottoniense* ger vid handen, att de sins emellan föga afvika, hvad innehållet beträffar. Den äldsta upplagan innehåller ju en del tryckfel och andra oriktigheter, som också på sina ställen i exemplaret rättats af en samtidig hand; dessa rättelser hafva iakttagits i 1497 års upplaga, som eljes öfverensstämmer med den äldre. Baselupplagan däremot afviker genom sin anordning af breviariets olika afdelningar: psalteriet är här placeradt mellan pars de tempore och pars de sanctis, i de båda andra editionerna kommer det näst efter kalendariet. I Baselupplagan hafva äfven en del utslutningar, delvis ersatta med hänvisningar, gjorts af några få collecta och lectiones i slutet af commune temporis och commune sanctorum.

¹ En sådan har jag varit i tillfälle att göra tack vare det utomordentligt stora tillmötesgående jag fått röna från herr Överbibliotekarien H. O. LANGES sida, som vid underrättelsen om det nya fyndet icke tvekat att sända till Uppsala de båda dyrbara upplagorna af 1482 och 1497.

Det nyfunna exemplaret af Odensebreviariet är bundet i med papp öfverklädda träpärmar. På första sidan bär det följande ägarebeteckning: Joh. à Lillienhielm. Anrep anför en Johan Keman, adlad von Lilljenhjelm, af tysk börd, men sedan i svensk tjänst, † 1666 som generalkrigskommissarie och öfverste.

V.

Munkfisken.**Ett. nyfunnet flygblad från reformationstiden.**

År 1546,¹ i konung Christians III:s dagar, fångades i Öresund i närheten af Malmö ett hafsvidunder, ett mellanting mellan munk och fisk, som enligt samtida berättelser synes hafva väckt en mindre vanlig uppmärksamhet. Den danske krönikeförfattaren Sørensen Vedel omnämner händelsen vid år 1545: »En underlig Fisk i Munckelignende fangen i øresund, vaar 4 alne lang», och äfven senare historieskrifvare som Hvitfeld, Stephanius, Holberg beskrifva odjuret: det hade hufvud som en människa och hjässan var rakad som på en munk, i stället för armar och ben hade det fenor, dessutom fiskstjärt och på kroppen bar det en munkkåpa af fjäll. Det infördes till Köpenhamn för att visas för konungen, hvilken lät göra en afbildning af detsamma. Häraf blefvo sedan flera kopior tagna, genom hvilka underrättelse spreds i Europa om det märkliga fenomenet; bland andra erhöilo kejsar Karl V och drottning Margareta af Navarra dylika bilder. Djuret lefde ännu på tredje dagen, gifvande ifrån sig djupa suckar, som rörde den högsta bedröfvelse och sorg. Om dess senare öden förtäljes olika, enligt en version lät konungen bevara det i torkadt tillstånd, enligt en annan lät han genast gräfvad ned det för att ej väcka oro bland folket.

Äfven i några naturhistoriska arbeten, tryckta få år efter denna tilldragelse, beskrifves och afbildas munkfisken eller hafsmunken, så af fransmännen Pierre Belon (1553) och Guillaume Rondelet (1554) och af schweizaren Conrad Gesner. Af denne sistnämndes väldiga verk *Historia animalium* utkom en upplaga i Zürich år 1554—58 och här beskrifves munkfisken i Liber III, p. 519: de pisce monachi habitu. Utom Rondelet har Gesner haft flera andra källor till sitt förfogande. Den tyske diktaren Georg Fabricius skickade honom en afbildning jämte en beskrifning, i hvilken uppgiften om djurets längd, fyra alnar åter-

¹ Källorna uppgifva olika år: 1545, 1546, 1549, 1550, men då den tillförlitligaste af dessa har år 1546 och vårt flygblad är dateradt just detta år, synes det sannolikt, att händelsen också inträffat 1546.

kommer, samt året då det fångades, 1546. Dessutom har Gesner sett en tryckt afbildning af djuret tillsammans med några tyska rim: »picturam eius typis quoque excusam & publicatam uidi cum metris Germanicis», hvilken afbildning senare äfven bragtes honom af en ung lärd Hector Mythobius. Här finna vi således för första gången förekomsten af ett flygblad rörande munkfiskens omnämnd.

På spørgsmålet, hvad för slags djur denna munkfisk egentligen kan hafva varit, har I. I. S. STEENSTRUP lämnat ett ingående och nöjaktigt svar i ett föredrag *Om den i Kong Christian III:s Tid i Øresundet fangne Havmand (Sømunken, kaldet)*.¹ Han visar nämligen, att det måste hafva varit en ofantligt stor bläckfisk, af släktet Loligo, som lefver i Atlantiska oceanen och hvaraf exemplar en eller annan gång också i senare tider uppkastats på Islands och Danmarks kuster. Den uppgifna längden af fyra alnar visar ju också, att djuret varit af imponerande storlek.

Att denna händelse gifvit anledning till publicerandet af ett flygblad med för tillfället författade rim, är ju helt naturligt. Under femtonhundratalet trycktes i stor utsträckning dylika blad, på hvilka naturfenomen, åskslag, skyfall, meteoror o. d. afbildades tillsammans med en på vers eller prosa affattad berättelse öfver tilldragelsen i fråga. De försåldes på marknader och genom bokförare till stort antal, men endast ett fåtal har bevarats till vår tid och då oftast blott genom en tillfällighet. Detta bruk går tillbaka långt in på fjortonhundratalet, men det var särskildt under reformationstiden, som dessa små ettbladstryck och äfven mera omfattande flygskrifter i bokformat kommo att spela en betydande roll. Genom dem spredos snabbt de lutherska idéerna och lärorna och genom dem meddelades från trakt till trakt de viktiga nyheter, som timade i samband med de reformatoriska rörelserna. I den stora striden för den evangeliska trosfriheten hafva dessa små blad och skrifter gjort sin ingalunda ringa insats, och de förtjäna därför att dragas fram ur glömskans natt.

Det blad om munkfiskens som Gesner såg i Zürich, och hvaraf han erhöll ett andra exemplar af Mythobius, är utan tvifvel detsamma, som SCHEUCHZER² omnämner: »Abbildung

¹ Offentliggjordt i *Dansk Maanedsskrift*, Bd 1 (1855), s. 63—96.

² *Bibliotheca scriptorum historiae naturalis* (Zürich 1716), s. 153.

eines wunderbarlichen Fisches in Dännemark gefangen. A. 1546. figura Monachi.» Och enligt WELLER¹ finnes detta blad ännu i Zürich. Enligt hans beskrifning är det ett blad i folio med ett kolorerad träschnitt: »Fisch mit Mönchsgestalt und Menschenkopf» samt 32 rader text. Titeln lyder:

**Ein wunderbar fisch fürwar,
In Dennmarck gefangen dises jar. 1546.**

Textens början är af följande lydelse:

Seht zu all menschen jung vnd alt.

Under forskningar, som jag sommaren 1907 bedref i Lübecks stadsbibliotek och för hvilkas hufvudsakliga resultat jag å annat ställe redogjort,² fann jag i pärmarna på de fyra banden af en bibelupplaga från fjortonhundratalets slut³ några mycket

¹ *Annalen der poetischen National-Litteratur der Deutschen im 16. und 17. Jahrh.*, Bd. I (1862), s. 224.

² *Zeitschrift des Ver. f. Lübeckische Geschichte u. Altertumskunde*, Bd. IX (1908), s. 285—333.

³ *Biblia latina cum postillis NICOLAI DE LYRA*. Lyon: Jean Siber [c. 1500]. 4 voll. fol. (Hain *3163).

På första volymens försättsblad finnes följande ägarebeteckning: Peter vonn foerde anno Christj 1590. den 3 Junij hordt dies werck 4 partes och vidare Peter van Færde Hat dies Buch bandt dreij zugehorige, alsz das gantz Opus Lyrae auff die Libereij zu S. Jacob zum gemeinen Nutzen der Prediger daselbst vorehret Anno Christi 1592. En från Wunstorf i Hannover invandrad familj von Vörden förekommer i Lübeck under 15- och 1600-talen, af hvilken en medlem Peter von Voerden år 1589 köpte huset nr 666 (nu 34) Königstrasse, utan tvifvel samme man som år 1592 donerade nämnda bibel till St. Jakobs kyrkobibliotek. De fyra volymerna äro bundna omkr. början af 1500-talet i brunt pressadt skinn och försedda med kraftiga beslag och knäppen. Utom *munkfischen* kunde jag från dessa bands pärmar lösa ännu tre ettbladstryck från 1500-talet, hvilka alla nu äro införlifvade med stadsbibliotekets raritetssamling. Af dessa beskriver jag i en följande uppsats en okänd lågtysk kopia af ett af *Karl V:s plakater* mot Luthers skrifter i Nederländerna (1526); de öfriga två bladen utgöras det ena af en kronologisk förteckning: *Die Jar von der welt anfang bisz auff Christum: Ausz Philonis buch* (1523), det andra af en *disputation* i Lübecks franciskanerkloster hållen den siste augusti år 1527 under presidium af Andreas Schewneman, guardian i minoriterklostret i Frankfurt a. d. Oder, af franciskanerbrodern JACOB SPILNER ölver ännu. »an homo, a deo maximo bene recteque conditus, et ob protoparentis inobedientiam læthali vulnere satius, liberum retinuerit voluntatis arbitrium, quo sanari queat, solius legis, doctrine aut nature adminiculo adiutus».

intressanta ettbladstryck från reformationstiden, däribland ett föreställande munkfisken, men i en från det af Weller beskrifna bladet tydligen afvikande upplaga. Det af mig funna bladet mäter 380×243 mm. och upptages nästan helt och hållet af ett kolereradt träsnitt, som föreställer en fjällig fiskkropp med ett munkhufvud. Den bilden beledsagande texten omfattar endast 22 rader (i stället för Wellers 32), hvilka jag här aftrycker:

**Warhaffrige abcontrafect eines Fisches gefangen in
Dennemarck im jar M. D. XLVJ.**

Der Månchfish bin ich genandt
 Hieuor den Leuten vnbeandt
 In wenig tagen vorgangen-
 War ich in Denmargß gefangen
 Bey dem Elbogen da mit zwang
 Mein leng was vier Ellen lang
 Vnd als ich also wart vorstrickt
 Wart ich dem Rönig baldt geschickt
 Der hat mich Baden lassen
 Zu ein Meerwunder dermassen
 Das ich auch vielen würd beandt
 Mein Conterfect geschickt vns Landt
 Das ich anzeyg zu dieser frist
 Das ytz die zeit vorhanden ist
 Das kurtzlich werdt geschehn
 Das Ordens Leut vorgehen
 Auff das weyter auff dieser Erdt
 Gotts Nam nicht mehr gelestert werd
 Mit ihrem falschem Gottes dienst
 Der bringt dem Teuffel groß gewinst
 Das alle diese Ordens Anaben
 Zum Teuffel in die Hell traben.

I ofvanstående rim återfinnas de hufvudsakliga uppgifter, som jag ur andra källor hämtat om munkfisken: den infångades i Danmark 1546 »bey dem Elbogen», d. v. s. nära Malmö, hvars gängse namn den tiden var Ellebogen, den var fyra alnar lång och den fördes till konungen, som lät torka den och utsända ett »Conterfect» af densamma.

Till sist har författaren af dessa verser gripit tillfället i akt att smäda munkordnarna. Fyndet af detta hafsviunder skall betyda, att munkarnas tid är kommen, så att de

icke längre med sin falska gudstjänst skola vanhelga Guds namn. Härtill fogar han den fromma, om än något kraftigt formulerade förhoppningen, »das alle diese Ordens Knaben zum Teuffel in die Hell traben».

Att typografiskt bestämma detta blad är vanskligt nog, och jag skall blott tillåta mig en gissning i detta afseende. Då bladets fyndort är Lübeck, är det antagligen också tryckt här, och det förefaller mig ingalunda otroligt, att boktryckaren är Johann Balhorn d. ä., som befordrat en mängd reformations-skrifter, däribland Bugenhagens, till trycket och för hvars kynne ett blad som detta icke borde vara främmande. Underrättelsen om munkfisker har naturligtvis också rätt snart kommit till Lübeck från Köpenhamn och där väckt samma uppseende, som sedan i öfriga länder blef fallet. Äfven typerna tala för ett Balhornskt tryck, om man också icke, när det gäller ett så pass sent tryck, kan låta dem enbart fälla utslaget.

VI.

**En plattysk Copia af ett hittills okänt Karl V:s Plakat
mot Luthers skrifter 1526.**

De nya idéer och tankar, hvars program framlades i Luthers 95 theser, uppslagna på kyrkodörren i Wittenberg den 31 okt. 1517, funno snabbt vägen äfven till Nederländerna, där de särskildt i de norra trakterna vunno talrika anhängare. Här var jordmånen för reformationen sedan länge väl förberedd genom det rådande missnöjet med prästerskapets och munkarnas religiösa liknöjdhet och sedeslösa lefverne och genom inflytande från framstående humanister, en Joan van Pauteren, en Petrus Aegidius, en Grapheus, framför alla dock Erasmus Rotterodamus, som här lefde och verkade.

Tidigt fingo holländarna göra bekantskap med Luthers skrifter, först i original och sedan i öfversättning. Erasmus skrifver redan i ett bref dateradt den 18 maj 1518, att han blott behöfde sträcka ut sina händer för att få dem fulla med Luthers böcker, så lätt tillgängliga voro de. Importen från Tyskland gick till stor del öfver Ostfriesland och Emden, som genast anslutit sig till den lutherska rörelsen. Af största betydelse för spridandet af reformationslitteraturen blef Antwerpen; dels införde tyska köpmän dit mängder af reformatoriska skrifter, dels trycktes sådana i stor utsträckning här: Antwerpen var denna tid näst Paris det nordvästra Europas mest betydande tryckort. Det var under sin vistelse i Antwerpen år 1521 som Albrecht Dürer läste Luthers *De captivitate babilonica*. Från år 1520 föreligga holländska öfversättningar af lutherska arbeten, de första äro *De thien Geboden Gades* och *Tessaradecas*. Det nya testamentet utkom på holländska för första gången i Antwerpen 1523.

Hvad var naturligare än att motreformationens förkämpar skulle rikta sina ansträngningar just på utrotandet af denna litteratur, som gjorde sitt segertåg kring land och rike och öfverallt vann anhängare åt den rena evangeliska läran. Genom bannbullan *Exsurge domine* af den 15 juli 1520 hade Leo X kastat stridshandsken. Åt legaten Hieronymus Aleander, som

har spelat den största rollen vid reformationens undertryckande i Nederländerna, gaf han i uppdrag att skyndsammast begifva sig till den unge kejsaren Karl V, som denna tid uppehöll sig i sina nederländska arfländer, för att utverka hans bistånd vid verkställandet af bullans innehåll. Aleander fick företräde hos kejsaren i Antwerpen den 28 sept., och resultatet af hans audiens blef tillsättandet samma dag af en kommission, inför hvilken han framlade sina planer till de lutherska villfarelsernas bekämpande och den kätterska litteraturens utrotande. Redan följande dag undertecknade kejsaren ett af Aleander affattadt edikt, i hvilket påbjöds, att Luthers skrifter skulle beslagtagas och offentligen brännas, innehafvare af sådana straffas och all försäljning och tryckning af reformatoriska böcker förbjudas. Den första verkan af detta edikt är autodafén i Louvain den 8 okt. 1520, hvarvid lutherska skrifter offentligen brändes på bål i närvaro af flera medlemmar af kejsarens hof och omgifning. Detta är det första af Karl V:s bekanta edikt eller »placcaat» emot Luthers skrifter i Nederländerna, snart följdt af flera. I Aleanders händer blefvo dessa plakat fruktansvärda vapen, med hvilka han i vissa trakter lyckades att för alltid fullständigt kväfva den evangeliska rörelsen.

Aleander var Karl V följaktig till hans kröning i Aachen (22 okt. 1520) och till riksdagen i Worms, där han utvecklade en rastlös verksamhet och med alla upptänkliga medel bekämpade Luther och hans meningsfränder. Det bekanta ediktet i Worms, antideradt den 8 maj 1521, men af kejsaren undertecknadt först den 26 maj, är Aleanders verk. Med detta dyrbara dokument i sina händer skyndade han tillbaka till Nederländerna för att här fortsätta den kamp han med sådan energi börjat och nya autodaféer, nya plakat beteckna hans väg.

Jag är här i tillfälle att offentliggöra ett af dessa plakat, som jag funnit i Lübecks stadsbibliotek,¹ dateradt Antwerpen den 21 febr. 1525, d. v. s. efter nya stilen 1526, hvilket föreligger tryckt icke i sin ursprungliga holländska affattning utan på lågtyska och till hvilket, efter hvad jag kunnat finna, originalet förblifvit okänt. Innan jag ingår på en närmare undersökning af detta från flera synpunkter intressanta aktstycke, lämnar jag här först en redogörelse för nu kända mandat eller plakat, som

¹ Se noten 3 sid. 154.

af Karl V utfärdats mot Luthers skrifter och anhängarna af hans läror i Nederländerna. Skilda åsikter, representerade förnämligast af belgaren FREDERICQ¹ och tysken KALKOFF,² äro rådande angående plakatens inbördes ordningsföljd. Enligt Fredericq (*C. I.* IV: Nr 42) är kejsar Karls »eerst plakkaat» dateradt Mechelen den 20 mars 1521. Det är affattadt på franska: »... Vous mandons... que incontinent et sans délai saisissez, prenez et recouvrez en voz mains tous les livres, registres, manuels et escripzs, faiz et composez par led. Luther ou ses adhérens... et les bruslez et faites brusler et annichiler publiquement et a son de trompe devant les bretesques, halles et autres lieux... tant qu'ils soyent aboliz et mis en cendres comme faulx, dampnables et hérétiques...» Emellertid anser Kalkoff (*Gegenreformation*, s. 31) med stöd af Aleanders depescher, och till denna åsikt har jag redan ofvan anslutit mig, att det första ediktet utfärdades redan den 29 sept. 1520 i Antwerpen, utan hvilket den strax därpå följande autodafén i Louvain ju icke kunnat äga rum. Vid underrättelsen om de reformatoriska idéernas snabba tillväxt förnyades detta edikt sedan i sin ursprungliga affattning den 20 mars 1521 för Flandern, den 22 mars för »Hennegau, Berghen, Nijvel en Waalsch Brabant», utan att egentligen leda till några åtgärder.

Som Karl V:s andra plakat uppför Fredericq (*C. I.* IV: Nr 47) en bearbetning³ på franska och flamländska af ediktet i Worms af den 8 maj 1521, hvilket kejsaren skulle hafva låtit öfversätta och trycka i Worms för att tillställa vederbörande myndigheter i Nederländerna. Kalkoff visar emellertid, fortfarande med ledning af Aleanders depescher, att så snart denne återvändt till Nederländerna från riksdagen i Worms, medförande det latinska originalet till ediktet, lät han trycka detta i Louvain hos Thierry Martens. För att detta emellertid skulle vinna laga kraft i hertigdömet Brabant, blef Aleander nödsakad att låta

¹ *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae* uitg. door PAUL FREDERICQ, Deel 4—5 (1900—02). [Här citeradt *C. I.* IV o. V.]

² PAUL KALKOFF: *Die Anfänge der Gegenreformation in den Niederlanden*, T. 1—2 (1903—04). (= *Schriften des Ver. f. Reform.-gesch.*, Nr 79, 81.) — *Das »erste Plakat» Karls V. gegen die Evangelischen in den Niederlanden*. (I: *Archiv f. Reform.-gesch.*, Jahrg. 1 (1903/04), s. 279—283.)

³ PAUL KALKOFF: *Das Wormser Edikt in den Niederlanden*. I: *Hist. Vierteljahrsschrift*, Jahrg. 8 (1905), s. 69—80.)

utgifva en redaktion på landets språk och affattad efter här gängse juridisk stil, hvilket ombesörjdes af kejserliga rådet i Brabant; dokumentet är kontrasigneradt af dess förste sekreterare Jean Hannart. Redan den 13 juli föranstaltade Aleander i kraft häraf en storartad autodafé i Antwerpen på lutherska böcker, hvaraf öfver fyrahundra brändes, och den 25 juli kastades på liknande sätt i Gand reformatoriska skrifter på elden, hvarvid kejsaren personligen och hans gäst konung Christian II af Danmark närvaro. Inför dessa flammande bål yttrade Erasmus »genom att bränna Luthers böcker kan han visserligen aflägsnas från biblioteken, men om man kan slita honom ur hjärtana, vet jag icke.» Och säkert är att vid dessa tillställningar förekommo upprepade demonstrationer af Luthers anhängare och ofta brändes äfven motpartiets skrifter under mängdens bifall.

Det tredje plakatet — för att bibehålla Fredericqs beteckningssätt — är dateradt Haag den 24 sept. 1525 och ställdt till rådet i Holland samt affattadt på holländska (*C. I. V: Nr 391*). De olika straff, som stadgas för öfverträdelse af förbuden mot att läsa eller innehafva lutherska skrifter eller deltaga i kätterska sammankomster, belöpa sig för första resan till 20 Carolus-gulden eller vid brist på medel till inneslutning på eget rum under tre månader: »binnen zijnen huysse gebannen te worden sonder daer vuyt te mogen gaen, up arbitrale correctie», för andra resan fördubblas straffet och för tredje resan utgöra böterna 80 Carolus-gulden eller ett års landsförvisning. Detta plakat förnyades sedan åtskilliga gånger, först den 14 mars 1527 (*C. I. V: Nr 574*), därefter i betydligt utvidgad form den 14 okt. 1529, den 4 okt. 1531 o. s. v.

Ett fjärde plakat aftryckes af Fredericq (*C. I. V: Nr 529*),¹ äfven det på holländska och riktadt till »onsen Rade in Vlaenderen». Det är utfärdadt Mechelen 17 juli 1526 och innehåller i det närmaste samma straffbestämmelser som föregående edikt: för första öfverträdelsen stadgas böter till ett belopp af 20 Carolus-gulden eller landsförvisning i tre månader, för andra resan 40 gulden eller sex månaders landsförvisning, för tredje resan 80 guldens böter eller landsförvisning på lifstid.

Jag kommer nu till den i Lübeck nyfunna *Copian*. Till

¹ Äfven aftryckt i *Ordonnancien, Statuten, Edicten ende Placcaerten . . . van Vlaendren*, Deel 1 (Ghendt 1639), s. 103—107.

grund för densamma har legat ett holländskt mandat, utfärdadt i Antwerpen den 21 febr. 1526 och ställdt till rådet i Brabant; »Radt ghevers vnde luden van unseme Rade in Brabant». Detta plakat är delvis af ordagrant samma lydelse som Fredericqs fjärde — vissa passager stänma äfven med det tredje plakatet — men det afviker på flera ställen, särskildt hvad straffbestämmelserna angår, hvilka här äro högst betydligt skärpta. Så är straffet för första öfverträdelsen af plakatets påbud i böter dubbla beloppet mot hvad de två andra plakaten stadga, 40 Carolus-gulden och därjämte två års landsförvisning: »dar to twe iar vorwyset werden vth den steden oft dorpen dar sulke ouertreder vnde vnhorsamen wanen»; andra gången straffas den skyldige med 100 Carolus-guldens böter och fyra års landsförvisning och tredje gången har han att erlægga 200 guldens böter och är dessutom dömd till ständig landsflykt. Vi hafva således här att göra med ett plakat, som, äfven om det uppvisar vissa öfverensstämmelser med de hittills kända plakat, för hvilka jag ofvan redogjort, dock å andra sidan betydligt afviker från dem.¹ Den lågtyska *Copian* visar också, att med endast få månaders mellanrum trenne plakat utfärdats i Nederländerna mot Luthers skrifter, nämligen den 24 sept. 1525 till rådet i Holland (Fredericqs tredje plakat), den 21 febr. 1526 till rådet i Brabant (*Copian*) och den 17 juli 1526 till rådet i Flandern (Fredericqs fjärde plakat, som strängt taget nu borde räknas som kejsar Karls femte).²

Då vårt nyfunna plakat är gifvet Antwerpen, är det kanske på sin plats att först kasta en snabb blick på reformationsstriderna i denna stad, som här rasade bittrare än på något annat ställe i Nederländerna. Jag har ofvan framhållit Antwerpens betydelse för den reformatoriska rörelsen genom sina talrika tryckerier och genom den lifliga bokhandel som här drefs med Luthers och andra reformatorers skrifter. Det var icke

¹ Det finnes icke anfördt i *Corpus document. inquisit. haeret. pravit.*, ej heller i nyss citerade *Ordonnancien van Vlaendren* eller i motsvarande *Placcaeten ende Ordonnantien van Brabant*, Deel 1 (t'Hantwerpen 1648). Lika så litet återfinnes det i *Liste chronologique des édits et ordonn. des Pays-Bas; Règne de Charles-Quint* (1885).

² Jag har i denna framställning af praktiska skäl följt Fredericqs ordningsföljd af plakaten. Kalkoffs kritik rör ju endast de äldsta plakaten samt frågan, om den holländska bearbetningen af ediktet i Worms bör räknas som plakat eller ej, hvilket ju i hufvudsak är af ringa betydelse.

blott tyska köpmän, som togo liflig del i denna handel, utan äfven portugiser, de s. k. marranos, med tvång kristnade judar, hvilka genast sällade sig till reformationens anhängare, och som genom sin rikedom och starka affärsförbindelser med Antwerpen här kommo att utöfva ett stort inflytande. »In Antuerpia se imprimea Luther in hispanico, credo per solitudine di Marani, che sono in Fiandra», skref Aleander i en depesch från Worms i februari 1521. Och Erasmus, som »lade alla de ägg de andra reformatörerna kläckte» hade här talrika anhängare. »Il tutto vien da Erasmo hollandino», klagar Aleander i samma depesch. Men hufvudhärden för reformationsrörelsen i Antwerpen var augustinereremiternas kloster, som stod i liflig förbindelse med syskonklostret i Wittenberg, därifrån Luther utgått och därifrån hans läror först började sprida sig med de talrika lärjungar, som här lyssnat till honom. Det var därför mot detta kloster och dess innevånare som förföljelserna i främsta rummet riktade sig, hvilka slutade med klostrets förstöring och tvenne munkars, Hendrik Voes' och Johann van Essens martyrdöd. Priorn Jakob Probst fängslades och måste sedan fly ur landet; samma öde delade Cornelius Grapheus, Heinrich von Zutphen, äfven han en tid prior i augustinerklostret, m. fl., själfve Erasmus ansåg bäst att genom landsflykt sätta sig i säkerhet. I Bruxelles hade upprättats en inquisitionsdomstol under presidium af François van der Hulst, och i denna hade motreformationen ett mycket verksamt vapen. Nederländernas ståthållarinna, Margaretha af Österrike — nämnd i öfverskriften till vår plattyska *Copia* —, Karl V:s tant och änka efter hertig Philibert af Savoyen, tog äfven en mycket aktiv del i de evangeliska rörelsernas undertryckande och genom henne utgingo befallningar till vederbörande myndigheter att offentliggöra kejsarens plakat och att noga öfvervaka, att hans bud efterkommos. Så utfärdades i Antwerpen flera förordningar och proklamationer af myndigheterna med anledning af de kejsarliga plakaten. År 1526, som ju närmast intresserar oss på grund af det nyfunna plakatet från detta år, utkom här den 16 jan. ett förbud mot att innehafva det nya testamentet på engelska; den 29 okt. utfärdades en annan förordning mot lutherska skrifter i allmänhet. Då denna senare säkerligen stöder sig på det den 21 febr. 1526 till rådet i Brabant riktade mandatet, må det tillåtas mig att här aftrycka densamma.¹

¹ *Antwerpsch Archievenblad*, T. 2, s. 319.

Men cundicht ende gebiet, van sHerren ende vander stadt wegen, dat nyemant, van wat state oft conditie hy zye, out noch jonck, hem en voerdere te vercoopene, te veylene, te printene, te lesene oft by hem te houdende, ennige boecken suspect vander Lutheraenscher ketteryen, maer dat hem een yegelyck daer af wachte. Ende dat alle de ghene, tzye printers oft andere, die en-nige diergelycke boecken hebben met valsche prologen oft anders-sins, suspect vander voers. ketteryen, de selve brengen in handen vanden Heere, opte pene van scerpelic, sonder verdrach, gecorrig-eert te worddene, nae inhoudt ende luyt der geboden ons genadigs Heeren sKeysers dien aengaende, alhier ter poyen af gepublicceert.

Jag har nyss påpekat de rigorösa straffbestämmelser, som det i Antwerpen kungjorda plakatet innehåller. Att dessa satts så höga, torde därför bero på det sega motstånd reaktionen fann i denna stad och på ståthållarinnans vilja att här upprycka det onda med roten. Också se vi, huru reformationens förkämpar, beröfvade gods och ägodelar samt hotade till lifvet, vika inför de stränga påbuden och öfvergifva sin fädernestad, där katolicismen slutar med att triumfera.

Plakatets innehåll är af icke ringa kulturhistoriskt intresse. Det börjar med ett omnämnande af det af kejsaren år 1521 utfärdade mandatet mot Luthers skrifter och resumerar och upprepar de i detta innehållna förbuden mot predikningars hållande i luthersk anda, mot sammankomster, där reformatoriska spörsmål behandlas, och påbjuder, att all kättersk litteratur skall beslagtagas och kastas på elden. Det är icke blott Luthers skrifter, som enligt plakatet skola »vorbrant werden to Puluer», utan äfven böcker, författade af »pameranus [Bugenhagen], Carolastadius [Andreas Bodenstein], Melanton, Oecolampadius, Franciscus Lamberti, Jonas [Justus J.] vnde andere in der hilligen schrift Luthers nauolger»¹ samt »Epistelen vnde Profitien edder andere böke van der hilligen schrift gedrucket to wittenberge in latin, flames, fransoses, dudesch unde walsck», och försedda med lutherska företal och kommentarier. Äfven anbefalles åt rådet att utöfva censur öfver böcker, som införas i landet eller där tryckas. En annan intressant punkt innehåller förbud för skollärarna att undervisa i andra ämnen än »gramaticalia, logicalia vnde rethoricam»; på sön- och helgdagar må

¹ Se om dessa och af dem författade skrifter J. G. DE HOOP-SCHEFFER: *Geschichte der Reformation in den Niederlanden* (1886), s. 363 ff.

evangeliet och epistlarna läsas, nren endast utläggas »gramaliter vnde nicht geystliken». Jag aftrycker här nedan plakatet i dess helhet.¹

Återstår dock ännu en fråga att utreda, nämligen orsaken, hvarför detta holländska plakat kommit att tryckas i en *Copia* eller öfversättning på lågtyska: »vth der westwerdesken sprake (från språket västerut) vp vnse sprake». Den närmast till hands liggande förklaringen vore väl den, att denna redaktion varit afsedd för de trakter af Holland, där plattyska dialekter under 1500-talets början voro förhärskande, såsom Groningen, Drenthe, Overijssel och en del af Gelderland. Jag tror mig dock kunna med bestämdhet säga, att *Copian* är tryckt i Lübeck. Dels talar fyndorten därför: den har nämligen anträffats i pärmen af en i Lübeck bunden paleotyp,² dels peka vissa typografiska egenheter på Lübeck som tryckorten. En annan förklaring till plakatets lågtyska affattning måste därför sökas och ligger ej heller så långt borta. I Lübeck förde reformationens anhängare en långvarig kamp med rådet, som gjorde allt för att undertrycka folkets kraf på predikanter, som klart och enkelt förkunnade evangeliets sanningar. Rådet lät sig äfven angeläget vara att hålla innevånarna i kunskap om kejsarens känslor för lutheranerna och hans åtgärder mot dessa i arfländerna; vi veta vidare, att riksdagsbeslutet i Speier genom rådets försorg delgafs lübeckarna medelst offentliga plakat, som uppslogos här och hvar i staden.³ Öfversättandet och spridandet af kejsar Karl V:s här beskrifna holländska plakat, gifvet Antwerpen den 21 febr. 1526, utgör således med all säkerhet endast ett led i rådets och katolicismens motstånd mot den reformatoriska rörelsen i Lübeck, ett motstånd, som hur segt det än var, slutligen bröts inför en enig folkvilja. (Och med Bugenhagens inträffande i Lübeck den 28 okt. 1530 har reformationen, trots nya kejsarliga proklamationer, vunnit en fullständig seger i den gamla hansastaden.

¹ Interpunkteringen, etc. är gjord af utgifvaren.

² Se noten 3 sid. 154.

³ K. SCHREIBER: *Die Reformation Lübecks* (1902), s. 46. (I: *Schriften des Ver. für Reform.-geschichte*, Nr 74.)

*Ettbladstryck i folio: 385×207 mm. 74 rader.
2 gotiska typer. 1 lombardinitial.*

Copia effte vthschrift (vth der westwerdesken sprake vp vnse sprake) des mandates effte bodes dorch des Keyserlyken hogen Rade van borgondigen vnde Frowe Margreten wedder Lutherum vnde syne todeders so hir na volget.

¶ By dem Keysere in synem Rade.

Unsen leuen vnde ghetruwen mede Radt gheuers vnde luden van vnseme Rade In Brabant vnsen gruth vnde leffte.

Also in deme iare M.D.xxj tho vnser erkentnisse was gekomen, dat vele vnde mennigerleye dwalinge, quade lere vnde ketterye gestrouwet vth ghebreytdet vnde vnder dat ghemene volck gheseyet vnde ock by den ghelerden vorduldet vnde enthouden vnde daghelykes ieghenwardygen meer ghefödet worden by den böken van martinus lutther vnde synen todeders vnde volgers ock gunners, vmme dat wy mochten raden by to leggende vnde straffen, so hebben wy in deme suluen iare na ghebehorlyken vnde rechtlyken vordömygen van deme suluen martinus lutther vnde syner lere mit vnsen apenen breuen van bewyllynghe vnde wullbort des Keysers Rede effte plakatey alle de boke van deme vorschreuen lutther vnde medefolger effte todeders vnde gunners den do wy vorbeden, vnde de suluen vorkoft, gekoft effte gelesen worden by marcklyker pyne, alse de by suluen Rychteren begrepen vnde behaget ghesettet. Vnde vp dat de sulue bose vorneminghe vnde vordenckynge gedelget vth herten der minschen mochte vnde scholde komen, hebben beuolen, dat alle de vorschreuen böken apenbarlyken int fuer gheworpen vnde vorbrant scholden warden, vnde vort by anderen vnsen breuen by groter drouwinge gheschycket hebben, dat men de vorschreuen boke effte der gelyken nummer meer scholden werden gheprentet effte gedruket, vp dat de dechnisse boser lere haluen van vorschreuen lutther vnde synen medegunners ganz vnde ewych mochte vth gedelget vnde vornichtiget werden, dar to raden vnde harden Wy alle Keyserlike Prelaten, wartlike Forsten vnde Heren, vnde beuelen alle vnsen vndersaten de hant dar an to holdende, vp dat de hillige Kristene loue in syneme wesende vnde gudeme gheschycke moge blyuen vnde dat de armen sympelen iude vnde ynnigen herten vmme nyheyt effte behendicheyt nicht vorleydet mochten werden.

Alle welken vnsen vlyth vorgewent nicht tegenstande, Wy synt vorwar ganslyken dar to gheschicket vnde angekeret este gemarket hebben, dat yo lenck yo meer dat gemeyne volck bedragen,

vnde by vele nyeheyt vnde böse vorkerlyke, vordencklyke vnde opinien vorwydet werden, welken endelsz by vngelerden, dede sunder orleff efte bewyllinge erer ouersten hemelyken predyken dat Euangelium, de suluen doen vthlegginge na öreme begrypinge vnde synlicheyt vnde nicht na deme rechten vorstande der hilligen doctoren, begeren vele nyes vp tho bringen; also vele Predykers vnde bekappede monneke vnde andere vele voruorderers vp den Predickstolen vmme to vorkundygen de dwalinge van vorgemelten lutther vnde syne todeder myt vorsammelingen etlyker opinien effte vordunckeringen van vorgangen vordomeden, ketters vnde ketterye, vorffrokende dat mede vnde dechnisse van deme minschen to bringende in de falschen vnde vordömeden dwalinge efte opinien, dar se toforen nöde vp ghedacht hadden, synt ropende de suluen predicanten efte Predikers seer vnwetenlick yegen de yennen, dede myt der quaden lere ychteswes so vorschreuen beruchtet mogen wesen, vnde dat men sulkes vth öreme ropen vnde seggen, de personen edder lude komen noch to eyner schande, der suluen lude vnde ock den personen efte luden sake ghegeuen worde, dar se in örer vordwalinge efte opinien vorharden. Ock vorstan wy, dat de vorschreuen dwalinge endels ghetöget vnde gheuodet werden vth den vnwetende vnde vngelerden personen, de desse dutdesche Euangelien efte andere geystlike schryfte dagelykes lesen na öreme vorstande vnde in öre worde leggen vnde dar van myt malck ander mannigerleye Disputatien efte kletynge dar van hebben, vnde synt nemende, dat den luden behechlyck ys vnde nicht to bedenckende to deme rechten vorstande. Vnde also vns to ereme louen van vnseme Heren vnde vnseme schepper, dorch wene ons myt gudertericheyt ys gegeuen de meticheyt vnde Regimente, nicht allenen van deme Romeschen Keyerryke, sunder ok van anderen vnsen Konninckriken, Vorstliken vnde Herlickheyden bekant en thobehort to dwyngen de vyende van vnseme ghelouen to deme horsame der Gotlyken maiestat, vnde de vth to breydende de froude van deme Lydende vnsen heren, vnde besundergen vnse vndersaten to holden vnder in gudeme fasten gelouen van gode almechtich ingesettet vnde beuestyget vnde ordinert dorch de hillige Romesche kerke myt bewyse van sekeren gelerden in der hilligen schryft, vnde van den Iegenwardigen Richteren indeme haue van Borgondien vnde Luden van vnseme Hemeliken Rade vnde van Iuw kenseler van Brabant vorschreuen, gheschicket vnde ingesettet hebben, vnde noch schycken efte beden efte insetten myt dessem mandate efte breue, dat van nu vordan nene personen efte lude eyne vorsammelynge moge maken hemelyken efte apenbar, vmme to lesen efte to spreken van den Euangelien efte van den Epistelen sancti Pauli efte andere geystlike schryfte int latin, [dude]sck oft walsch ock nicht de suluen schryfte vth to settende edder vp de vthsettinge to vorstande vnde dar van to kyuende efte to disputeren, in wat wyse vn gheschycke dat syn mochte.

Also dat nu mer vordan neen minsche edder persone int

hemelike effte int apenbar, binnen oren husen efte dar buten, ouer tafelen efte in geselschop scholen seggen efte kyuen van den artikelen des hilligen criften gelouen, van den sacramenten der kerken, van der mach des paweses efte gesette van den Consilien, Bisschoppen efte anderen ouersten, noch ok nicht van den sengen efte szyngen der kerken vnde andere stucke der geliken by pyne vor de esste Keyse de gefunden edder befunden efte beslagen wart openbar myt witticheyt vnde getugen yegen vnse both ghedän hebben, vnde yegen vns vorböret efte gebroken, vestich karolus gulden vnde dar to twe jar vorwysset werden vth den steden oft dorpen dar sulke ouertreder vnde vnhorsamen wanen vnde ock gebannen werden; vor de anderen scholen se fallen in de pyne van hundert karolus gulden vnde iiij yar vth der stath alse bouen gebannen worden; vor de drudde Keyse vor twe hundert karolus gulden vns to geuen vnde ewychliken vth der stath, dar de de ketter efte nyen lerer wonen, gans vth geyaget wesen, nummer wedder tho komen. [Van]allen dessen bouen schreuen stucken to bekennende vnde vth touorschende beuele wy vnseme houetmanne efte vogede, deme van der blecken de dar schal vp seen, deme wy gans vulmacht geuen, de pyne to vor anderen vmme vnde vp vnde off setten, to vorrygerende de pyne myn efte meer, na deme im duncket min effte meer gebroken; vnde wyllen van deme suluen gelde dat kumpt van der pene wo vorschreuen, dat de yennen de se vorklachten de ketters effte sulke myslouers scholen hebben eyndruddendeel, vnde amptman van den plecken eyndruddendeel, vnde dat druddendeel schal komen to vnseme besten efte profyte, vnde ock schal macht hebben eyndesse pene to vorringe-rende, de dat ambacht heft to vorhorende de ketters ynt gemeynt efte de nyen lerers in den saken, dar ketterye gefunden werden vnde benomet.

Nu vordan gbebede wy vnde insetten, dat alle de böke, de martinus lutther, pameranus, Carolastadius, melanton, Oecolampadius, Franciscus lamberti, Ionas vnde andere in der hilligen schrift Lutthers nauolger vnde todeder, vnde alle Epistelen vnde Profitien edder andere böke van der hilligen schrift gedruket to wittenberge in latin, Flames, Fransoses, Dudesck vnde walsck, gedruket vnde geglosert efte inholdende Prefatien efte vorrede efte vp andere sroke vnde ock alle Euangelien, Epistelen, Prophecien, dede in syck holden anders went syck behort vnde dwalinge mede bringen efte leringe, dede synt by der hilligen Romeschen kerken vordomet vnde forboden syn, wor effte in wat landen ofte steden de suluen geschreuen efte gedruket syn, Allensamen alle de böke, de sunder titelen der hilligen doctoren efte ffulmechtich ghedelt dorch de Romesche kerke ghedruket syn, scholen ghebrocht werden in eyne apenbar stede vnde denne dar vorbrant werden to Puluer vnde by pene effte Iemant na desseme apenbaren mandate efte bedynge befunden worde vnhorsam de vorschreuen böke by öme to beholdende efte hebbende, deme suluen schal forboden werden vnde ghebannen vth alle syneme bedryue vnde vth alle vnseme ghebede

vnde landen, dar de sulue wanaftich ys, vnde schal vorbroken hebben lyff vnde gud.

Ock vmme to schuwen de dwalinge vnde ghebreke dede synt vth mennichuoldicheyt van den prenteden böken ghekomen, vnde noch mochten komen, so sette wy by desseme breue dat van nu vnde vordan nene böke scholen werden ghedrucket bynnen vnsen landen, noch ock böke de buten vnsen landen ghedrucket syn, efte ghedrucket werden, ghebunden, ghekoft, noch vorkoft scholen werden in vnsen vorschreuen landen, dat sy denne sake, dat de van vnsem Rade de erst beseen in vnsen landen, wor se ghedrucket syn vnde wor se her syn ghekomen, nicht to laten by pene, dede dar entyegen dede, dat were de drucker, bynder, köper efte vorköper by vorlesynge des dordendels synes gudes ende bouen dat ewichlich vorbannen vth der stede dar he plach wanaftich tho syn.

Vnde eftet syck begheue, dat iennighe böke de nu ghedrucket syn vnde bouen nicht ghenomet enstan vnde befunden werden vordenclick to syn vnde in syck holdende quade lere, de suluen boke scholen ghebrocht werden den Regenten efte heren van der stede, de suluen scholen wysen de böke welken van vnseme Rade, vp dat de kopynge vnde vorköpynge ghefraget vnde disputert werden.

Des gelykes bede wy vnde setten myt desseme mandate effte breue, dat de scholemesters in vnsen landen myt herlicheyden vordan ere scholre nene andere boke leren vnde vthduden scholen den Gramaticalia, Logicalia vnde Rethoricam, vp dat de vnbyldicheyt, dede ghekomen ys van mennichfoldicheyt der nyen böke vnde ander lerynge, dede vnborlyck synt ghescheen mogen werden ock wol to vorstande, dat men mach vppe sondaghe vnde andere Hillighe daghe dat Euangelium vnde Epistelen van den dagen Gramaliter vnde nicht geystliken to duden.

Ok wylle wy in dat alder ernste desse vorschreuen gesette vnde bode ock vthropynghe vnuorbroken gehalten hebben, ok so sette wy vnde beuelen yuw myt desseme mandate vp der stede sunder vordaydent bouen alle yuweme bedryue in den steden dar gy wönen vth to schryende vnde to apenbarende desse suluen ghesette vnde bode vnde vthropynghe apenbare vor deme volcke to dönde, beuelende eyen ysliken gans harde vnde den suluen folgen achter nar erer formen vnde mede bryngende förtfaren, vnde ok scholen förtfaren iegen de oucrtreders vnde vnhorsamen van den seer hartlick effte scharplick by den pynen vnde bröken bouen vorclaret sunder argelyst efte behendicheyt.

Vnde went vns also beleuet so geue wy yw vullenkomen macht vnde vulbort vnde sunderlick beuel, vnde beden vnde beuelen allen vnsen anderen Amptluden, dat vnse vndersaten vnde buren dede deden yegen dat vorschreuen ys yuwen luden geuen ernstliken to vorstan, vnde dat se horsam syn, vnde wy wyllen hulpe vnde bystant doen, vnde des nicht laten na nener wyse alle dat vns byldych mach tho donde syn.

Gegheuen In vnser Stadt van Antwerpen In deme xxj dach van Februario Int Iar MDxxv.

Bidrag till Visby stifts historia.

III.

Införandet af svenskt kyrkoskick på Gotland efter freden i Brömsebro.

Gotland genomgick växlande öden med afseende på dess yttre ställning under det halfva århundrade, som följde efter Brömsebro-freden (1645), hvarigenom ön blef svensk besittning.

1645—52 styrdes ön som svensk provins af dit af regeringen beordrad landshöfding.

1652—54 innehade Karl Gustaf som tronföljare bland annat Gotland som förläning.

1654 afsade sig drottning Kristina tronen och Karl Gustaf blef konung. Härvid bytte ön ägare, i det att den tillföll drottningen såsom tillhörande hennes underhållsländer.

1676 intogs landet under då pågående krig med Danmark af sina forna herrar, som insatte dansk styrelse och återinförde danska lagar.

1679 genom freden i Lund måste danskarna ånyo utrymma ön. Den blef åter förvaltd som drottning Kristinas förläning.

1689 dog drottning Kristina, då Gotland återföll såsom omedelbar besittning under svenska kronan.

Gotlands högsta civila styresmän under senare delen af 1600-talet:

Åke Hansson Ulfsparre, landshöfding på Gotland den 26 sept. 1645.

Gustaf Persson Banér, landshöfding d. 22 juni 1648, afsked d. 29 nov. 1650.

Axel Karlsson Sparre, landshöfding den 26 nov. 1650; kvarstod som landshöfding äfven under den tid, Karl Gustaf innehade ön.

Herman Claesson Fleming, generalguvernör öfver drottning Kristinas underhållsländer 1654—57.

Seved Bååt, generalguvernör 1657—69.

Gustaf Kurck, generalguvernör 1669—74.

Göran Gyllenstjerna, generalguvernör 1674.

Landshöfdingeposten under dessa generalguvernörers tid bestriddes af:

Ludvig Fritz,

Lennart Svensson Ribbing samt

Gabriel Oxenstjerna.

Johan Paulin Olivekrans, 1681 generalintendent öfver dr. Kristinas domäner, s. å. guvernör, 1682 lagman öfver Gotland, senare generalguvernör. Under hans tid var *Johan Cedercrantz* ståthållare öfver Gotland och Öland (från 1679); frånträdde sitt ståthållarskap efter dr. Kristinas död 1689.

Gustaf Adolf von der Osten, genandt Sacken blef, sedan Gotland återgått till omedelbar besittning under svenska kronan, landshöfding här d. 24 maj 1689.

Den högsta kyrkliga ledningen af stiftet innehades af följande superintendenter:

Hans Strelow, gotlänning, superintendent d. 8 apr. 1646. Död d. 27 Febr. 1656.

Johannes Brodinus, svensk till börd, superintendent här den 31 jan. 1657. Vid danskarnas ankomst till ön 1676 förd i fångenskap till Köpenhamn, följande år frigifven, 1679 biskop i Västerås. Död 1680.

Hans Nilsson Endislöv, dansk superintendent under den tid danskarna innehade ön 1676—79.

Hakvin Spegel, superintendent här d. 26 nov. 1679, d. 28 apr. 1685 erhöll han transport som biskop till Skara.

Petrus Stjernman, superintendent d. 30 apr. 1685. Död här d. 9 maj 1692.

Israel Kolmodin, superintendent d. 18 juni 1692. Död här d. 19 apr. 1709.

Freden i Brömsebro afslöts d. 13 aug. 1645. Genom detta fredsslut afträdde, som bekant, bland annat Gotland, den gamla svenska ön, till vårt fädernesland. De kyrkliga förhållandena voro i mångt och mycket på den förra danska besittningen olika dem i vårt land. Helt naturligt måste sträfvandena under den följande

tiden gå ut på att införa svensk lag och sed liksom svenskt språk i den nyförvärfvade provinsen. I detta afseende hade ej heller några inskränkande förbehåll gjorts i fredsinstrumentet, såsom förhållandet var i Roskilde-freden, då de södra landskapen blefvo svensk besittning. I sistnämnda fred tillfärsäkrades nämligen de nyvunna provinsernas invånare ostördt åtnjutande af bland annat lag och rätt, häfdvunna privilegier, fri- och rättigheter, såvida dessa ej stredo mot svenska kronans leges fundamentales.¹ Detta sista uttryck var visserligen tämligen tånjbart. Bestämmelsen ålade i hvarje fall de styrande en viss försiktighet vid införandet af svenska seder och ordningar. Kyrkan i de sydsvenska landskapen har också ännu i dag bibehållit en viss särkaraktär till åtskillnad från kyrkoförhållandena i de gamla svenska landskapen.

Men om också regeringen icke var på liknande sätt bunden af några i fredsinstrumentet afgifna löften eller förbehåll i fråga om Gotland, så hade det knappast varit klokt att gå allt för brådstörtadt tillväga vid det närmare införlifvandet af ön med det nya moderlandet. Sympatierna voro länge allt för mycket på det gamla moderlandets sida. Nya politiska förvecklingar med Danmark hade man att vara beredd på. Det gällde därför att genom visadt tillmötesgående och genom försonlighet söka vinna befolkningen. Regeringen ådagalade också all moderation.

Strax efter fredens afslutande öfverlades i rådet om styrelsen på ön. Här framhölls då, att det behöfdes både foglighet och allvar från styresmannens på ön sida. Rikskansleren Axel Oxenstierna själf framhöll nödvändigheten af att den som komme att ditsändas, »komporterar sig väl emot undersåtarna; däraf hänger mycket i förstone att hålla dem med justitie och allvar till devotion, och när de vela röra sig, att en god soldat då bistår.»² — Vid ett senare tillfälle framhöll likaledes rikskansleren, att de privilegier öns invånare ägde från den danska tiden borde icke fråntagas dem, »ty de äro intet inkräktade med svärd, är ock till intet nyttigt dem afskära». Det enda, som i den vägen borde komma i fråga, vore att ej tillåta

¹ Hallenberg. Den skånska kommissionen 1669—1670. Kyrkoh. årsskrift 1907 s. 193.

² R. P. d. 5 sept. 1645. Citaten i allmänhet moderniserade till stafning. — Följande förkortningar användas i noterna: R. A. = riksarkivet, R. P. = rådsprotokoll, R. R. = riksregistraturet, V. A. = Visby domkapitels arkiv, V. P. = Visby domkapitels protokoll.

dem fri seglation utan i stället »derivera den på Sverige, att de här naturaliseras».¹ Med anledning af en fråga den nytillsatta landshöfdingen insänd redogörelse för provinsens tillstånd yttrade rikskanslern en annan gång i rådet, att »tiden är farlig och behöfver stor förståndighet; bäst att man går moderate och efter billighet» för att på det sättet »assecurera oss emot våra grannar, så mycket ske kan, till dess man afser tiden».²

Till den nya provinsens styresman utsågs amiralen Åke Hansson Ulfsparre. Han beordrades d. 22 sept. 1645 att öfver Kalmar taga vägen till Gotland. I Kalmar skulle han afhämta öfverste Knorrings regemente, hvilket han hade att föra med sig öfver till ön. I detta sammanhang erhöll han icke någon instruktion för sin verksamhet som styresman på ön. Sådan skulle framdeles tillställas honom.

Själftva öfvertagandet af ön anförtroddess för större högtidlighets skull och för att därigenom »göra respekt för världen och auktoritet åt dem, som där bo»,³ åt en särskild beskickning, bestående af riksrådet Ryning, som för det ändamålet skulle infinna sig till den i fredstraktaten bestämda dagen, den 30 september. Under sitt besök på ön i detta ärende genomreste Ryning provinsen, besökte hamnarna på både östra och västra kusten och tog reda på landets naturförhållanden och tillgångar. I Visby mottog han af den danska landshöfdingen nycklarna till Visborgs slott. Han framhöll vid samma tillfälle för invånarna, hvad fredstraktaten innehöll, hvarpå en prost tog till orda å befolkningens vägnar och »discretement» svarade, att landet ville förhålla sig väl som under sin förra konung.

I syfte att förbereda de nyvunna provinsernas införlifvande med Sverige öfversändes till dem kommissioner, hvilka hade att införa svensk lag och ordning.⁴ Emellertid borde man tillse, att denna åtgärd icke finge utseende af tvång. I stället hyste man hopp om att genom billighet och rättvisa få befolkningen att själf begära en närmare anslutning till det nya moderlandet genom införandet af svenska lagar och författningar.

¹ R. P. d. 20 sept. 1645.

² R. P. d. 24 mars 1646.

³ R. P. d. 20 sept. 1645.

⁴ Rikskanslern yttrade i rådet d. 2 dec. 1645, att det »vore godt, att alla hans mats provintier nötte en ordning och de af Danmark inkräktade länder, det hans Exc. mente genom commissarier nu snart bör göras». R. P. d. d.

Till kommissarier för Gotland förordnades landshöfdingen på ön Åke Hansson samt kungl. sekreteraren Nils Ruth. I den instruktion, de erhöilo, betonas särskildt önskvärdheten af att genom foglighet söka binda ön vid hufvudlandet. Det framhålles, att ehuru ingen åtskillnad är eller bör vara mellan de gamla provinserna och dem, som nu blifvit från Danmark afträdde till Sveriges krona, och ehuru k. m:t har rätt att efter behag styra och ställa i dessa provinser, så böra icke dess mindre kommissarierna »försiktelligen och med godt manér» handskas med landets inbyggare, »på det man med deras goda vilja och nöje må nå sin dessein, och det man gör eller tillstäder må skattas af dem ske landet och staden till godo». Och då Gotland nu borde vänjas vid svenska lagar och ordningar, så hade kommissarierna att »med manér draga dem liksom själfkrafvande därtill och consilio under handen drifva dem därhän, att de sådant själfva åstunda och begära».

Hvad särskildt rättsväsendet beträffar, så hade kommissarierna »att med godt manér» införa svensk ordning. Icke heller här skulle det få utseende af tvång, utan borde befolkningen »själfkräfvande» åstunda äfven denna förändring, hvadan kommissarierna först borde »diskursvis» bringa frågan å bane och därvid redogöra för det svenska rättegångsväsendet. Därefter hade de att anordna rättsväsendet på ön i öfverensstämmelse därmed. De fingo ock i uppdrag att ordna de kyrkliga förhållandena. För den skull borde de hänvisa prästerskapet såväl som öns öfriga befolkning till den samtidigt till superintendent förordnade förre kyrkoherden i Vall Hans Strelow, som hade att ställa sig Guds ord och kyrkoordningen till efterrättelse. Särskildt förständigades kommissarierna att tillse, att den gotländska ungdomen bedref sina studier i Uppsala.¹ I annat sammanhang skall närmare redogöras för denna sistnämnda fråga.

I sammanhang med denna beskickning erhöil nyssnämnde Hans Strelow fullmakt som superintendent på ön.² Den föregående danska superintendenten Olavus Phocas hade aflidit, året innan ön öfvergick i svensk ägo. Utnämningen af den nya

¹ Kommissionens instruktion d. 7 apr. 1646. R. R.

² D. 8 apr. 1646. R. R. — ej d. 21 juni som Lemke, Visby stifts herdaminne s. 32 uppger. Den flerstädes t. ex. hos Rhyzelius och Lemke förekommande uppgiften, att Strelow varit superintendent redan under den danska tiden, är oriktig.

stiftschefen skedde utan vidare af regeringen. Visserligen antyder redan 1571 års kyrkoordning, att utnämning af stiftschef, biskop, skall föregås af val inom stiftet. Bestämdare stadganden därom gåfvos i konung Sigismunds försäkring om religionen. »Klerkeriet med kapitlet och stiftet» skall uppsätta förslag, en föreskrift, som dock sällan blef iakttagen. I stället brukade frågan öfverlämnas åt riksdagsprästerskapet, när det var samlat. Eljes utnämnde konungen utan vidare.¹ I det fall, hvarom här är fråga, förekom ej något föregående val. Regeringen var af fredsfördraget oförhindrad att tillsätta en svensk man. Härpå var man också betänkt i rådet. Några dagar förut hade man öfverlagt i denna fråga. Det var då tal om att sända »en biskop och en borgmästare hädan ifrå, att h:ns k. m:t beneficiis kunde draga dem hit till Sverige.» Emellertid frångick man denna tanke, hvad stiftschefen beträffar.² Anledningen därtill var nog, att man fruktade att genom en sådan åtgärd väcka misstämning bland det gotländska prästerskapet. Allt nog, endast några få dagar därefter utfärdades fullmakten för Strelow.

Denne man var infödd gotlänning. Han hade vid 20 års ålder blifvit kyrkoherde i Vall. Vid unga år blef han därjämte prost i norra tredingen³ och kort därefter i medeltredingen. Tydligtvis var han den mest ansedde bland stiftets prästerskap. Han åtnjöt allmänt förtroende bland sina ämbetsbröder.⁴ Kanske var detta också en anledning till, att man icke vågade förbigå honom vid superintendentsvalet. Emellertid torde Strelow ha varit en tämligen böjlig natur, som hade lätt att rätta sig efter omständigheterna och att draga fördel af de nya förhållandena. Jöran Wallin, en af hans efterträdare, säger om honom, att han råkade att lefva i »kullbytte-tiden, då re-

¹ Cornelius, Svenska kyrkans historia efter reformationen. I s. 210.

² Till borgmästare däremot utsågs en svensk Magnus Palumbus, fullm. den 30 nov. 1646.

³ De 3 kontrakten på ön benämnas af gammalt tredingar, norra, södra och medeltredingen.

⁴ Vid kapitelsammanträde den 21 juni 1647, sedan han af den svenska regeringen blifvit utsedd till superintendent och i följd däraf måste nedlägga sitt prostämbete i medeltredingen, begärde han sina kontraktisters »skudsmaal.» Det lämnades honom in amplissima forma: »Då äro uppståndne samtliga hederlige prästmän uti midlertreding och med en mun bekänt förb. mer Hans Strelow att hafva skickat sig ärligen och väl uti sin beställning, så de tackade honom godt uti alle maader.» V. P. d. d.

geringen omväxlades på Gotland. Men det lände honom icke till skada utan till stor fromma; ty eljes, tror jag, hade han dött en herr Hans och blifvit begrafven som en annan probst.»¹ Äfven Rhyzelius har funnit något af lycksökare hos honom. Några år innan ön blef svensk besittning, hade han utgifvit sin bekanta gotländska krönika, om hvilken Rhyzelius säger, att han enkom tyckes ha sammanskrifvit den för att behaga Danmark och den danske konungen, »alls intet aktandes, att all historisk sanning lider genom orimliga traditioner och gissningar».² Efter kullerbyttan var han tydligen mån om att bevara ett godt förhållande till Sverige. Nyssnämnde Gotlands-skildrare Wallin ger honom det vittnesbördet, att han själf obrottsligen hållit sin tro- och huldhetsed till Sveriges krona, och att han styrkt sitt landsfolk till undersätlig lydnad emot sin öfverhet. Wallin anför ock, hvad en af Strelows samtida, en fastlänning Erik Petræus, som kort efter Brömsebro-freden kommit öfver till ön och blifvit kyrkoherde i Gothem, antecknat om sin förman, »att han varit en from man emot de svenska. Så går det, sedan man lärt känna igen slakten, och af en Saul blifver en Paul.» Sannolikt är han den prost, som vid landets emottagande å det gotländska folkets vägnar lofvade trohet mot den nya regeringen.³

Redan innan Strelow blifvit utnämnd till superintendent på ön, fungerade han i kapitlet vid sammanträde den 19 februari 1646 som »tum pro tempore vice episcopus». Före sin egentliga utnämning verkställde han också med landshöfningens medgifvande prästvigning.⁴ Sannolikt var det också landshöfdingen Åke

¹ J. Wallin, Gotländska samlingar I s. 180.

² Rhyzelius, Episcoposcopia sviogothica II. s. 131.

³ För sin trohet mot svenska kronan blef han också belönad. Han hade för sin nyssnämnda krönika af den danska regeringen erhållit 8 gårdar på Gotland. Genom ett kungl. bref af den 12 sept. 1650 erhöll han bekräftelse på skattefrihet för dessa gårdar under sin, sin hustrus och sina barns lifstid såsom erkänsla för den tjänst, som han »nu en rum tid vid Guds församling därsammastädes gjort, så ock den underdåniga devotion, däruti han emot oss och Sveriges krona bestått hafver, därvid han icke mindre härefter, så länge han lefver och förmår, troligen skall continuera och framhärda.» Därjämte erhöll han Östergarns holme i sin lifstid fri från utlagor till kronan. — Afskr. af det kungl. brefvet i Stegeborgssamlingen: Handl. rör. Karl Gustafs förläningar, Gotland, R. A.

⁴ I kapitlet den 26 maj 1657 efter Strelows död förklarade sig hans son Simon Strelow, kyrkoherde i Fole, inneha det bref, guvernören gifvit hans salige fader »ad interim att förestå ämbetet».

Hansson Ulfsparre som utverkade rådets fullmakt för Strelow. Fullmakten synes vara uppsatt i enlighet med vanligt formulär och innehåller intet i detta sammanhang anmärkningsvärdt. Nämnas bör endast, att landshöfdingen anbefalles att »uti exekutionen af de kapitelsaker, som brachium seculare nödigt fordra», räcka honom handen och »göra honom allt möjligt adsistance», i hvad på hans åtgärd ankommer.

Den svenska politiken i fråga om de nyförvärfvade provinserna — vi ha här att göra med Gotland — måste helt naturligt gå ut på att skilja dem från de nära förbindelser, hvori de förut stått till det gamla moderlandet, och det både i materiellt och andligt afseende. Man måste söka vänja invånarna vid att betrakta sig som svenska undersåtar och därför också söka sin förbindelse med sitt nya moderland. Jag har redan nämnt, att rikskansleren i rådet framhöll, att man väl icke borde frångå öns invånare deras gamla privilegier. Deras seglation borde man dock söka »derivera» på Sverige, »att de här naturaliseras». I den riktningen gick också politiken sedermera. Man ville hindra handeln på Danmark och förmå gotlänningarna att söka sina handelsförbindelser på Sverige.

Hvad det andliga lifvet beträffar, hade Gotland likaledes stått i nära beroende af Danmark. Den studerande ungdomen hade vändt sig till Köpenhamns universitet. Präster och ämbetsmän hade erhållit sin utbildning i Danmark. Här knöto de sina förbindelser. Ej underligt därför, att sympatierna länge voro på Danmarks sida. Denna andliga förbindelse med Danmark och Köpenhamn måste afbrytas och gotlänningarna för sina studier hänvisas till Uppsala.

Riksrådet Ryning hade, då han besökte Gotland och öfvertog landet ur danskarnas händer, framhållit för befolkningen, att de studerande hade att vända sig till Uppsala. Emellertid begärde man, att de som redan afslutat sina studier i Köpenhamn och därifrån medfört vederbörliga attester skulle befrias från skyldigheten att besöka Uppsala akademi och tillåtas att utan ytterligare vistelse vid akademien erhålla tjänst på fäderneön. Ryning hänsköt denna begäran till rådets eget

afgörande.¹ Regeringen ansåg sig dock icke kunna gå denna ansökan till mötes utan uppställde den fordran, att enhvar, som ville ordineras för tjänstgöring i stiftet, skulle först undergå vederbörlig pröfning i Uppsala.

Det dröjde icke heller länge, förrän närmare bestämmelser i denna sak gåfvos. Det skedde i den instruktion, som meddelades den förut omnämnda kommissionen till Gotland 1646. Det heter nämligen däri, att k. m:t »förnimmer, att några, så af prästerskapet som andra, hafva söner, som i Köpenhamn hafva studerat och därifrån bekommit testimonia, att de icke otjänliga äro till att blifva brukade i predikoämbetet». De hafva anhållit att få tillträda tjänst utan att behöfva dessförinnan vistas vid Uppsala akademi, hvartill de föregifvit sig icke hafva medel. Emellertid hade kommissarierna att förståndiga dem att, »hvar de åstunda och begära blifva antingen där eller annorstädes i vårt rike brukade i kyrkiotjänst eller eljest», så skola de, för så vidt de icke redan äro ordinerade, vara förpliktade att »visa vid Uppsala akademi deras kapacitet och lärdom.» De som uppehöllo sig som studerande i danska skolor eller akademier och ville erhålla promotion i kyrkotjänst eller annat ämbete, skulle före instundande pingstdag — instruktionen är af den 7 april — lämna dessa och i stället vända sig till svenska skolor, gymnasier och akademier. De hade vidare att låta ordinera sig af den gotländska superintendenten. Sedan de därpå afgifvit tro- och huldhetsed, skulle de »icke allenast på Gotland utan ock annorstädes i Sverige befordrade varda till ärliga tjänster i kyrkian och eljest, som de finnas dugliga till». Om de icke efterkommo dessa stadganden, skulle de »ifrån all kyrkiotjänst afsyndrade varda.»

Den nya vistelsen vid akademien måste för dem, som redan afslutat sina studier i Köpenhamn, kännas rätt betungande. Regeringen gjorde därför hvad den kunde för att ej mer än nödigt betunga de fattiga studenterna. Följande månad (maj 1646) erhöll nämligen Uppsala teologiska fakultet genom en rådets skrifvelse kännedom om det förständigande, de gotländska prästkandidaterna erhållit, och att äfven de, som hemkommit med vederbörligt betyg från Köpenhamn, hade att i Uppsala visa sin kapacitet och lärdom. Men som största delen af dem

¹ R. P. den 17 nov. 1645.

Kyrkohist. Årsskrift 1909.

på grund af medellöshet sökt befrielse från en längre tids vistelse i Uppsala, anbefalldes fakulteten att utan dröjsmål examinera och förse med vederbörliga intyg dem, som kunde åberopa sig på ifrån akademien i Köpenhamn erhållna betyg och önskade att omedelbart få »begifva sig hem till sitt igen». ¹

Prästerskapet visade sig dock föga villigt att bryta sina gamla förbindelser med Köpenhamn. Väl begärde Gotlands präster i de besvär, de inlämnade till följande års riksdag, att, då både präster och borgare såväl på Gotland som i Halland blifvit förständigade att sända sina barn till Uppsala akademi, dessa måtte komma i åtnjutande »af de beneficiis», som voro att tillgå vid akademien, »när de på bemälda universitet låta sig finna». Det låter sålunda, som om man vore beredd att ställa sig den kungliga befallningen till esterrättelse. K. m:ts resolution försäkrade också, att när deras barn inställa sig till och bedriva flitiga studier vid Uppsala akademi, »skola de intet blifva förgättna utan tillika med andra af de beneficiis, som den studerande ungdomen är af k. m:t med benådad, delaktiga blifva». ²

Det oaktadt fann sig landshöfdingen Åke Hansson Ulfsparre föranlåten att klaga öfver prästerskapets underlåtenhet att rätta sig efter den gifna befallningen. Det skedde i hans på sommaren 1648 till k. m:t »inlagda punkter». ³ Här erinrar han om den af k. m:t i instruktionen för 1646 års kommission gifna befallningen, att prästerskapet och andra på Gotland hade att »innan då tillstundande Mikaeli» ⁴ affordra sina barn från danska skolor och akademier och sända dem till svenska läroanstalter, hvilken befallning icke blifvit efterkommen. »Utan öfver året därefter är en del ifrån Danmark affordrade och till Uppsala

¹ R. R. den 29 maj 46.

² K. m:ts res. den 16 april 1647. Visby stifts privilegier. V. A.

³ Dessa »inlagda punkter» finnas i en odat. och ounderskrifven handl. bl. »Prästerskapets besvär, Visby stift», R. A. Af innehållet framgår, att den är uppsatt af Ulfsparre 1648. Att den oaktadt sitt i formellt afseende otillfredsställande skick — såsom icke underskrifven — blifvit behandlad i rådet framgår däraf, att de kungl. resolutionerna äro antecknade i marginalen. K. m:ts resolutionsskrifvelse är af den 31 juli 1648. Riksreg. för denna mån. saknas, men resolutionen finnes i afskrift i Stegeborgssaml. Afskrift af de prästerskapet rörande punkterna finnes dessutom i V. A. bl. »Visby stifts privilegier» ehuru med oriktigt dat. den 13 (i st. f. 31) juli.

⁴ I instruktionen heter det: »innan tillstundande pingesdag».

på några dagar heller få veckor förskickade». Dessa preten-dera nu lägenheter i prästämbetet. Ja, en del har ännu sina barn i Danmark. Landshöfdingen begärde få veta, huru man borde förhålla sig med sådana personer, »där de för andra af superintendenten blifva framdragna, och om de till tjänsten skola blifva tillåtna». Underrättelsen mottogs med tydligt missnöje af regeringen, som icke var sinnad att frångå den en gång gifna befallningen. Det heter i den kungliga resolutionen, att det kommer k. m:t »helt misshageligt före», att den 1646 gifna förordningen hittills föga efterlevats. »Och vill sig k. m:t än ytterligare härmed hafva resolverat, att såsom merbemälda Gotland med all dess rätt och rättighet är k. m:t och Cronan Sverige uti de sista emellen bägge rikena fattade pactis och afsked evärdeligen cederadt och tillhörigt gjordt, så måste ock k. m:ts trogne undersätare darsammastädes hörsamligen efterleva och sig bekväma, hvad dem i det fallet föreskrifvet varder, och att desamma, som strax vid den tiden, bemälda k. m:ts förordning dem kungjord blef, icke hafva skyndat deras barn till de svenska skolor, gymnasier och akademier här i riket och dem där låtit studera eller ock strax härefter samma k. m:ts förordning hörsammeligen effectuera, dem skall härmed de novo vara notificerad, att de förbemälte för sina barn hvarken där på landet eller annorstädes här i riket någon promotion till ett eller annat måge hafva att förvänta, utan skola de för sådan sin olydno så officio som beneficio blifva priverade, hvilket ock landshöfdingen med superintendenten där på Gotland stricte skola i observation hafva och k. m:ts order härutinnan allvarligen exekvera.» Det var ord och inga visor.

Svaret var, som sagdt, ställdt till landshöfdingen med anledning af hans »inlagda punkter».

Emellertid ställde k. m:t en maning i liknande riktning äfven direkt till prästerskapet med anledning af prästerskapets riksdagsbesvär följande år 1649. Denna maning är dock affattad i betydligt mildare termer. Det heter, att k. m:t vill hafva prästerskapet liksom andra sina trogna undersåtar på Gotland nådigst anbefalldt och förmanadt »att låta sina barn rätt och behörigen i dygd och bokliga konster optuktas och informeras och det *helst* vid skolor-, gymnasier- och akademierna här i fäderneslandet». De skola då få erfara, att k. m:t »dem gärna tänker nådigst till ackomodera och förhjälpa icke allenast med

prästämbeten utan ock andra hederliga tjänster efter hvars och ens studier, kvaliteter, opsåt och dogelighet».¹

Naturligtvis berodde det helt oeh hållet på superintendenten, huruvida detta stadgande om gotlänningarnas studier vid svenska skolor och akademier upprätthölls. Stiftschefen kunde ju vägra att ordinera den, som icke iakttagit sina skyldigheter i detta stycke. Den på Gotland födde förste superintendenten visade sig emellertid synnerligen släpphändt mot sina gotlänningar. Af ett memorial, som Karl Gustaf, under den tid han innehade Gotland, lät inlämna till regeringen, framgår, att han var högeligen missbelåten med att förutnämnda stadgande icke noggrant efterlefdes.² Själfsväldet fortfor det oaktadt, så länge Strelow lefde. Vid det första möte, som hans efterträdare Johannes Brodinus höll med sitt prästerskap 1657, måste denne erinra sina präster om k. m:ts stränga påbud 1648, att ingen skulle bli befordrad, med mindre han frekventerat svenska skolor och akademier. »Ty är rådligt,» heter det, »att de, som än utan lägenhet äro och vilja här till något kall vara befordrade, tidigt ställa sig k. m:ts förordning till efterrättelse.»³

Något stadgande hade ej gifvits, huru lång tid gotlänningarna borde studera vid svensk akademi. Det gjorde, att en del endast för syns skull under någon kortare tid besökte Uppsala, hvarigenom den kungliga förordningen blef »missbrukad och illuderad». I följd häraf förfrågade sig samme Brodinus hos drottning Kristinas generalguvernör Seved Bååt, huru länge de studenter, som studerat i Danmark, skulle vara pliktiga att uppehålla sig vid svenska akademier enligt de härom gifna kungliga förordningarna. Generalguvernören svarade, att tiden borde sättas till halft annat eller åtminstone *citt* år, under hvilken tid de borde kunna göra sig förtrogna med det svenska språket. Vidkommande de kaplaner, som redan kunde vara i tjänst, ansåg generalguvernören, att de väl kunde befordras till vakanta pastorat, »ändock de förordningen efter kungliga intentionen icke alldeles hafva efterkommit», försåvidt de för öfrigt pröfvades skickliga och trogna mot Sveriges krona. Men var

¹ K. m:t res. den 3 april 1649. »Visby stifts priv.» V. A.

² Karl Gustafs memorial t. sekr. Sylvius den 22 jan. 1653. Stegeborgssaml. R. A.

³ V. P. den 26 maj 1657.

så ej förhållandet, borde de behandlas enligt de kungliga förordningarnas lydelse.¹

Helt naturligt var Brodinus mån om att upprätthålla ett stadgande, som i väsentlig mån borde bidra till Gotlands försvenskning. Under den danska ockupationen af ön däremot började lika naturligt den gamla trafiken. Köpenhamn var målet för de blifvande prästernas studieresor. Denna trafik måste emellertid förhindras, när vårt land efter slutadt krig åter kommit i besittning af den omstridda provinsen. Det var Spegel, som då öfvertog den kyrkliga ledningen af ön. När han höll sitt första möte med sitt prästerskap kort efter sin ankomst till landet på sommaren 1680, framhöll han, att han ej fördristade sig låta de studenter, som deponerat i Danmark, predika där på landet, förrän de aflagt ed och låtit immatrikulera sig i Uppsala.²

Äfven från högsta ort kom en allvarlig erinran till de gotländska studerandena. Till konungens kännedom hade kommit klagomål öfver deras försummelse att ställa sig gällande förordning i detta stycke till efterrättelse. Helt säkert var det genom prästerskapets fullmäktige vid riksdagen 1680, kyrkoherden i Alfva Johan Canutius, en från Värmland under den föregående tiden inkommen prästman, som dessa klagomål blifvit frambruna. I den resolution, som konungen på sommaren 1680 tillställt Spegel såsom svar på ett dennes ämbetsmemorial, hade konungen tillförsäkrat de gotländska studenter, som viss tid tjänat eller studerat i Sverige, befordran *helst* »uti riket.» Ännu nämnes ingenting om någon försummelse från gotlänningarnas sida att efterlefva gifna befallningar. Men i en till Spegel ställd skrifvelse från slutet af samma år erinrade Karl XI i synnerligen skarpa ordalag om hvad gotlänningarna hade att iakttaga i fråga om sina studier. Det heter däri: »Ehuru väl vi för detta hafva kungöra låtit vår nådiga vilja vara, att de af den studerande ungdomen uti eder superintendentie, som åstunda inom stiftet här i vårt rike med några beneficiis ecclesiasticis att blifva försedda, skola låta sig angeläget vara uppå våra universiteter att excolera deras studier och göra sig det svenska språket mäktiga», hafva vi »icke utan största missnöje» förnummit,

¹ Bååts res. den 5 mars 1659. Kungl. bref. V. A.

² V. P. den 10 aug. 1680, § 13.

att sådant icke efterlefves. Därför hade superintendenten att kungöra denna k. m:ts nådiga vilja, »hafvande de, som den försumma att efterkomma, ingen annan att skylla än sig själfva, om de vid förefallande lägenheter intet blifva accomoderade, efter de på behörigt sätt intet hafva velat göra sig därtill tjän- och skickeliga.»¹

Spegel skyndade sig att i början af följande år genom en kungörelse, som skulle uppläsas i församlingarna, låta dessa erhålla kännedom om konungens skrifvelse. För innehållet i denna kungörelse har jag på annat ställe redogjort.² Där har jag äfven omnämnt, huru Spegel ställde förmaningar till sitt prästerskap att icke skicka sina söner till Köpenhamn. Den kungl. skrifvelsen lät han äfven uppläsa i kapitlet.³ Naturligtvis var Spegel mån om att upprätthålla stadgandet.

I nära sammanhang med den fråga, med hvilken vi nu selsatt oss, gotlänningarnas studier vid svenska läroanstalter, står den angående deras befordran på ön. Det gotländska prästerskapet ställde sig vid den nya situation, som inträdt efter Brömsebro-freden, tämligen undrande och spörjande, huru utsikterna för deras egna barns befordran skulle kunna komma att ställa sig. Redan i sina riksdagsbesvär 1647 androgo de denna sak. De hemställde nämligen, att deras barn, som de med stor omkostnad hålla till skolan och till studier, »måge *för alla andra* där på landet uti kyrkor och skolor till kall och tjänster förfrämjas», när de därtill gjort sig dugliga. »Naturen själf medgifver», heter det, »och eljest uti alla landskap fast är brukeligt, att hvart land sina egna helst förfrämjar». Hvar och en har ock helst lust att tjäna »sitt fädernesland». Denna begäran fann k. m:t »icke oskäligen» och lofvade, att de, »som af någon kvalitet och skicklighet äro» icke skola blifva förbigångna, utan skulle en hvar »efter värde» befordras.⁴ Tydligt afsåg regeringen sålunda icke att förhindra gotlänningars befordran på sin ö. I öfverensstämmelse därmed hade regeringen också, redan innan denna resolution utfärdats, handlat. Landshöfding Ulfsparre

¹ K. bref den 27 nov. 1680. V. A.

² »Visby stift under Spegels ledning». Kyrkohist. Årsskr. 1903 s. 294 f. Kungörelsen är af den 20 febr. 1681.

³ D. 7 Sept. 1681. Se prot.

⁴ K. res. den 16 april 1647.

meddelade nämligen 1646, att tvänne lediga prästgäll funnos på ön. I sin svarsskrifvelse¹ lät regeringen landshöfdingen förstå, att de lediga prästgällen kunde »med tvenne af de äldsta och i Uppsala examinerade studenter återigen ersättas, där församlingarna med desamma äro tillfreds och superintendenten dem i lärdom och lefverne pröfvar vara därtill tjänliga». Alltså, regeringen låter uttryckligen församlingarna behålla sin kallelserätt, superintendenten hade att pröfva den kallade. K. m:t gör endast, i enlighet med hvad förut blifvit anbefalldt och förbehållet, att de som komma i åtanke, skola ha studerat i Uppsala.

Det hindrar dock icke, att man helt naturligt ville göra de prästerliga beställningarna på ön tillgängliga äfven för fastlänningar, hvarigenom regeringens afsikt att närmare införlifva provinsen med det nya moderlandet bäst skulle befordras. Redan under de första åren kom också en och annan fastlandspräst öfver till Gotland. Så var förhållandet med Pappus Gelovius, som redan 1645 flyttade öfver och ett par år därefter blef pastor i När. Petrus Gubbe från Gäfle — han hade förut varit präst i ärkestiftet — kom likaledes mycket tidigt till Gotland, där han först blef slottspräst på Visborg. Det dröjde dock icke länge, innan han fick befordran till pastorat. Det skedde icke på grund af församlingens kallelserätt utan i följd af kunglig fullmakt. Landshöfdingen underrättade regeringen, att Stenkumla pastorat var ledigt, och rekommenderade nämnde Petrus Gubbe till tjänsten. K. m:t svarade, att han ville låta bref afgå till superintendenten »med befallning, att han bemälte herr Per där insätter och honom k. m:ts kollationsbref, hvilket härjämte följer, tillställer och levererar.» Lika kort och godt yttrade sig k. m:t i det bref i saken, som några dagar därefter afgick till superintendenten Strelow. »Eftersom vi hafva, herr superintendent, för godt funnit och resolverat», heter det, att förordna Peder Gubbe till kyrkoherde i Stenkumla vacerande pastorat, »är vår nådiga vilja och befallning, att I bemälte herr Per Gubbe samma församling föreställe och på behörigt sätt introducere, tillställande honom därjämte ock vår härhos följande öppna kollation och fullmakt därpå.»²

¹ D. 11 juli 1646. R. R.

² D. 15 jan. 1648. R. R.

Gubbe fick som efterträdare på slottspredikantsposten en annan svensk prästman Erik Petræus. Dessa inflyttningar, huru naturliga de voro från svensk synpunkt, sågos ingalunda med blida ögon från det gotländska prästerskapets sida. Detta såg däri ett obefogadt intrång i dess rättigheter. Särskildt var det nog den omständigheten, att k. m:t utan vidare, församling och kapitel oåtsporda, meddelade fullmakt, som gjorde prästerskapet betänksamt. I sina riksdagsbesvär 1649, sålunda året efter Per Gubbes utnämning, begärde det därför att få »njuta å Gotland samma rätt och sedvana som i k. m:ts andra biskopsdömen är gyldig, ity att hvar biskop eller superintendent försörjer sitt stift med präster och Guds ords predikanter.» K. m:t lofvade uppfylla prästerskapets begäran, dock ville k. m:t hafva sig förbehållet, att, där k. m:t »af särdeles skäl någon tid kunde nådigst godt finna en eller annan extraordinarie dit förordna», prästerskapet skall hörsamt foga sig därefter.¹ Som vi af de förut anförda exemplen sett, var det just sina här uttalade principer, regeringen vid förut skedda prästtillsättningar tillämpat.

Gotland öfverlämnades 1652 som förläning åt Karl Gustaf såsom utsedd tronföljare. I slutet af samma år besökte han ön, hvarvid han på begäran från prästerskapets sida stadfäste dess privilegier. Han lofvade därvid, att prästerna skulle blifva »vid prästerskapet gifna kungl. privilegier och uti Sverige brukliga sätt till deras befordring maintenerade och uti all görlig måtto förhulpna till det, som dem till bästa länder.»²

Detta löfte kan dock knappast sägas stå i öfverensstämmelse med den befallning, som Karl Gustaf s. d. gaf sin guvernör på Gotland Axel Sparre i det »bimemorial», som han fogade till den instruktion, han meddelade honom. Han ålägger här sin guvernör att iakttaga »det förnämliga votum eller jus patronatus, som h:s k. högh. uti pastoraternas besättande, när de lediga blifva, tillstår.» Därför hade han att iakttaga att, när något gäll blir ledigt, därom underrätta arsprinsen, så att »ingen prästman utan h:s k. högh:s vetskap och behag dit förordnas.»³ Jag har ej funnit, att hertigen verkligen ägt det »förnämliga votum», hvarpå han gjorde anspråk. Säkerligen var hans mening den att, i händelse det visade sig, att de svenska synpunkterna

¹ K. res. den 3 apr. 1649. V. A.

² Res. d. 11 dec. 1652. V. A.

³ »Bimemorial» t. Sparre d. 11 dec. 1652. Bland Kungl. bref. V. A.

ej tillräckligt beaktades vid prästvalen, ha tillfälle att reglera dessa val, så som han ansåg det befordra rikets intressen.

Utan tvifvel voro förhållandena i detta afseende vid denna tid, då Strelow ännu satt vid styret, icke tillfredsställande. Vi ha redan sett, huru prästerna alltjämt satte sig öfver den gifna befallningen att sända sina söner till Uppsala för att därstädes bedrifva sina teologiska studier och därunder också göra sig mäktiga det svenska språket. Att Karl Gustaf ingalunda var belåten med förhållandena, ha vi sett af det memorial, han i början af följande år 1653 genom sin sekreterare Sylvius lät inlämna till k. m:t. I en af de punkter, detta memorial innehåller, ålades Sylvius, säkerligen med anledning af de erfarenheter, hertigen gjort under sin vistelse på ön föregående år, att »remonstrera h:ns k. m:t, huru nödvändigt det synes till att bringa invånarna till den devotion, som de h:ns k. m:t och Sveriges crona skyldiga äro, att pastoraten efter handen och som de kunde blifva vakanta, med antingen svenska präster eller dem, som på svenska universitet sina fundamenta lagt hafva, blifva försedda.» Vidare önskade hertigen k. m:ts förklaring på det privilegium, Gotlands präster erhållit, att pastoraten skulle förses med gotlänningar, »om sådant icke måtte till en tid limiteras och expresse restringeras», så att de, som underlåtit att studera vid svenska akademier, ej skulle befordras till något pastorat utan hertigen å k. m:ts vägnar ha rätt att insätta svenska präster, »eftersom med prästernas insättiande skönjes allareda ett tämmeligt missbruk.»¹

Regeringens svar blef sådant, som hertigen önskade det. Inga, som icke bedrifvit sina studier vid svenska universitet, skulle befordras till pastorat, och skulle hertigen hafva fri disposition att insätta svenska prästmän. — Emellertid kom ju Karl Gustaf inte länge att innehafva ön som hertiglig förläning. Knappa två år. Att hertigen under denna tid verkligen inblandade sig i prästvalen, har jag icke funnit, ej heller att guverören enligt hertigens befallning meddelade honom om några uppkomna ledigheter. I förvarade ämbetsskrifvelser från Sparre till hertigen finnes ingenting rörande några prästledigheter, prästval eller andra kyrkliga ärenden.²

¹ Mem. t. Sylvius d. 22 jan. 1653. Stegeborgssamlingen, R. A.

² I R. A., Stegeborgssamlingen, finnes en del skrifvelser för tiden 5 sept. 1652—22 okt. 1653 från Sparre till hertigen.

När Kristina 1654 nedlade kronan och Karl Gustaf, nu konung, frånträdde Gotland som förläning, öfverlämnades önjämte andra förläningar som underhåll åt ex-drottningen. I kyrkligt afseende erhöll hon därvid rätt att på Gotland »sättia eller confirmera den superintendent, som är en *infödd svensk* och därtill ordenteligen vald blifver så ock conferera regala gjäld.»¹ Emellertid, då hon efter sitt affall 1660 infann sig i Sverige och begärde af ständerna konfirmation på sina underhållsländer, förklaras i ständernas bekräftelse, att drottningen godvilligt afstått från sin rätt i kyrkliga ärenden, så att därefter alla superintendentskaper och regala gäll skulle konfereras af h:s k. m:t i enlighet med kyrkoordningen och och prästerskapets privilegier.²

Vi ha sett, hur superintendenten Strelow sörjde för att gotlänningarna blefvo befordrade, äfven där de ej uppfyllt de från regeringens sida uppställda villkoren. Utan tvifvel var detta en bidragande orsak till det beslut, som fattades på riksdagen i Uppsala 1654 och som, såsom nyss anförts, intogs i drottning Kristinas afsägelse af regeringen, att till superintendent på Gotland skulle väljas *svensk* man. Så skulle försvenskningen af provinsen underlättas. Vi veta också, att Strelow efter sin död 1656 fick en svensk man Johannes Brodinus till efterträdare. Ej långt efter sedan denne tillträdtt sin befattning, vände han sig till drottning Kristinas generalguvernör, riksrådet Seved Bååt — det var 1659, innan Kristina afsagt sig jurisdiktionen i ecklesiastika ärenden — och begärde, att han skulle få rätt att insätta »goda och skickliga svenska präster på landet». Å drottning Kristinas vägnar medgaf honom hennes generalguvernör detta, som han ansåg vara »alldeles billigen». Särskildt borde kaplanen i Visby, alltid vara svensk, på det »alltid en konformitet uti kyrkoceremonierna må öfvas och brukad varda».³

Brodinus' försök att indraga svenskt element bland prästerskapet möttes dock af kompakt motstånd från gotlänningarnas sida. Bååt hade särskildt framhållit önskvärdheten af att kaplanen i Visby var svensk. Däraf blef intet. Kaplaniet var vid denna tid, 1659, ledigt och besattes med en gotlänning, Lars Bacherus. Lika litet kommo sedermera fastlänningar till tjän-

¹ Kristinas abdikationsskrifvelse d. 1 juni 1654. Stiernman, Riksdagars och mötens beslut II s. 1208.

² Stiernman, *anf. arb.* II s. 1367.

³ Seved Bååts förut *anf. res.* d. 5 mars 1659.

sten. Bacherus närmaste efterträdare blef en gotlänning Johan Lutteman, som af borgerskapet begärdes till kaplan 1667 och fick kapitlets förordnande mot löfte att konservera änkan. Kapitlet synes ej varit så öfvertygadt om, att detta åtagande var riktigt allvarligt menadt. Brodinus förehöll honom, att »förändren I edert sinne, så förändra vi vår konsens». Han ryggade också mycket riktigt sitt löfte. Det oaktadt fick han behålla tjänsten mot en skadeersättning åt den förskjutna änkan. Ända till inemot slutet af århundradet var det idel barnfödda gotlänningar, som innehade Visby kaplani.

För de svaga försök, som gjordes från Brodinus' sida att befordra infödda svenskar på ön, fick han lida mycket obehag från sitt ingalunda alltid hänsynsfulla prästerskaps sida. Häftiga angrepp riktades mot honom i sittande kapitel. Till slotts- och garnisonspräst hade en svensk prästman Staffan Wikegren blifvit insatt. Helt naturligt hade denna post alltid bekläddts med svenskar, och den nu utsedde hade erhållit krigskollegii fullmakt. Det oaktadt tog sig en obefordrad prästman, Deltof Lindius, som Brodinus instämt till kapitlet på grund af grofva förseelser mot sin förman, det orådet före att inför sittande konsistorium förevita stiftschefen, att han indrog svenskar till präster på Gotland. Superintendenten framhöll, att beskyllningen var alldeles obefogad. Han hade öfverhetens förordning, att svenskar understundom skulle befordras, »på det att de således genom giftermål och annat måtte inkorporera sig med hvarandra». Han framhöll vidare, att under hans tid — det var 1665 — endast fyra svenskar, och det med konsistorialernas samtycke, inkommit, af hvilka endast tvenne voro befordrade till pastorer. Däremot hade 16 eller 17 gotlänningar under hans tid blifvit promoverade. »Jag hafver alltid sökt befordra gotlänningarna, talt berömligen om detta prästerskapet», och för öfrigt hade han utverkat åtskilliga förmåner för sitt gotländska prästerskap. Samme prästman hade vid ett bröllop smädat Brodinus. Han hade enligt ett vittne väl 30 gånger sagt: »Jag ger bispen, öfverbispen, underbispen och öfverheten döden och alla djäflar i helvetet. Hit skicka de sina svenskar och sluta oss ut, Gotlands barn blifva förtryckta, och svenske komma här in.»¹ Anledningen till hans grofva utfall mot Bro-

¹ V. P. 16 mars 1665.

dinus var den, att superintendenten hade hos regeringen begärt och erhållit tillstånd att utbyta Visby pastorat mot Lärbro, om hvilket senare pastorat denne superintendentens antagonist gjort sig förhoppning. Han påstod sig ock ha fått förra superintendentens exspektans, något, som han dock icke kunde bevisa. Här i Lärbro voro genom hans bedrifvande bönderna »så uppstudsade» mot Brodinus, att de varit färdiga att ta bort kyrknyckeln för honom och sålunda förhindra honom tillträde till sin egen kyrka. Tilläggas bör, att den prästman, som på detta synnerligen grofva sätt förgått sig mot sin förman, var en ytterst brutal natur, som låg i ständiga strider än med den ena, än med den andra. För sina otidigheter mot Brodinus fick han af kapitlet sitt straff; han blef afsatt från ämbetet. Emellertid utverkade han sig regeringens tillgift och erhöll äfven superintendentens förlåtelse efter gjord afbön och blef kort därefter utnämnd till kyrkoherde i Wamlingbo.¹

Prästerna å sin sida åberopade sina privilegier med löfte om befordran, hvilka privilegier de ansågo kränkta genom den konkurrens med fastlandspräster, de blefvo utsatta för. På det prästmöte, som hölls 1666, gjorde de förfrågan, om deras barn, för så vidt de förvärfvade sig nödiga kunskaper, skulle blifva befordrade framför andra, »beropande sig på deras privilegier, därtill de något hvar framsatte». Därvid erinrades om deras förpliktelse att låta sina barn studera i svenska skolor, och upplästes k. m:ts förordning, att de, »när de duglige blifva, jämte andra skola blifva promoverade». Man frågade då, huruvida Gotlands barn blefvo promoverade i Sverige, hvartill superintendenten svarade: »I hafven inte försökt, försöken, så sker det visst». Han framhöll ock, att det var såväl generalguvernören Bååts som regeringens vilja, att en och annan svensk skulle befordras på ön.²

Ett par dagar efter denna förpostfäktning var det fråga om tillsättandet af Fårö pastorat. Flera gotlänningar hade anmält sig att komma i åtank. Emellertid hade en svensk Mårten Hvitkopp erhållit icke mindre än tre rekommendationer af generalguvernören. Lagligen ägde väl denne, sedan drottning Kristina afstått från den rättighet i fråga om kyrkliga ärenden, som hon ursprungligen betingat sig, ingen rätt att söka inverka

¹ Lemke, anf. arb. s. 164.

² V. P. d. 28 aug. 1666.

på prästvalen. Men det är väl bekant, att vederbörande denna tid icke gärna underlåto att taga hänsyn till rekommendationer från inflytelserikt håll. Generalguvernörens rekommendationer upplästes nu, hvarvid om dem »varie disputerades». Å ena sidan åberopades de privilegier, gotlänningarna fått att framför andra blifva promoverade, å andra sidan framhölls, att Seved Bååt förut rekommenderat flera »landsens infödda», hvaremot ingen svensk på grund af hans rekommendation erhållit befordran. Man kunde därför befara, att han skulle blifva »ogunstig», om kapitlet icke tog hänsyn till hans rekommendation. Superintendenten lyckades ena kapitlet om ett medlingsförslag. Man skulle meddela generalguvernören, att hans kandidat på grund af generalguvernörens rekommendation erhållit pastoratet, men på samma gång skulle man låta honom förstå, att prästerskapet helst såge, »att deras egna, som i stiftet äro födda, kunna åtnjuta privilegierna».¹

De svårigheter och fientligheter, som mötte inflyttade svenska prästmän, gjorde det just inte vidare inbjudande för främlingarna att pröfva sin lycka på ön. Redan den omständigheten hindrade någon allmännare invasion af svenskar. I en till k. m:t insänd odat. skrifvelse (trol. fr. 1675) klagar den förut nämnde Staffan Wikegren, att »landsens infödda» söka på hvarjehanda sätt om möjligt utestänga svenskarna. Anledningen till hans klagomål var, att en helt omeriterad gotlänning vid ansökan till Hafdhem hade »otidigt kastat sig i vägen» för honom.²

Spänningen mellan de båda nationalelementen fortfor långt fram. Den fick förnyad anledning till utbrott, då danskarna under senare delen af 1670 talet inkräktat ön. Bitterheten i sinnena växte. Spegel fick erfara det, då han, sedan landet åter kommit i svensk besittning, öfvertagit stiftets styrelse. Han gjorde allt för att försona sinnena och sammansmälta de olika elementen. För den sakens skull sökte han med försonlighet vinna gotlänningarna. Visserligen hyste hans konung, Karl XI, en annan mening. Konungen ville, i början åtminstone, så godt som rensa stiftet från gotländska präster. Hans önskan var, att gotlänningarna — förutsatt, att de enligt gifna befallningar bedrifvit sina studier i Sverige — skulle befodras på fastlandet, under

¹ V. P. d. 30 aug. 1666.

² Odat. skrifv. bl. »Visby stift t. k. m:t» R. A.

det att svenska präster skulle tagas till att betjäna de gotländska församlingarna. Emellertid gaf han Spegel fria händer i detta stycke. Denne fick nämligen sin konungs medgifvande att antaga och betjäna sig af de personer, som han själf ansåg tjänliga, ett medgifvande, som Spegel begagnade sig af att i enande intresse befordra hufvudsakligen gotlänningar på ön. Han hade så mycket mer anledning därtill, som det visade sig fast ogörligt att under rådande förhållanden få öfver fullt acceptabelt folk från fastlandet. Det var endast i få undantagsfall, fastlänningar under Spegels tid erhöilo transport till Gotland. En befallning, som konungen gifvit sin andliga troman på ön att insätta svenska prästmän särskildt på de sydligare delarna af ön, där ett noggrannare öfvervakande af prästernas görande och låtande i orostider mötte svårigheter, och att från dessa delar af stiftet förflytta ett par namngifna prästmän, som under det nyss afslutade kriget visat sig opålitliga, lagade Spegel, att han blef frikallad ifrån.¹

I början af Petrus Stjernmans tid upptog det gotländska prästerskapet frågan om sina egnas befordran i riksdagsbesvären 1686. De åberopade drottning Kristinas prästerna 1647 gifna löfte, att de egna ej skulle förbigås, och begärde k. m:ts ytterligare konfirmation på att »landsens barn» *framför någon annan* måtte varda här i stiftet promoverade, på det att man så mycket tryggare måtte kunna hålla sina barn och sin ungdom till studier. »Vi förplikta oss däremot igen med all underdånig trohet», heter det, »att så oss själfva som våra barn och ungdom till Sveriges uniformitet uti språk och kyrkoceremonier i alla stycken lämpa och accomodera».² K. m:ts resolution blef icke alldeles sådan, som prästerskapet önskat den. Det heter nämligen däri, att »enär landsens barn och ungdom sig på studier lägga och de befinnas af så goda kvaliteter samt färdiga uti svenska språket, att de uti kyrkor och skolor kunna bekläda något ämbete, hafva ock därjämte det goda namn och loford om sig, att de föra ett ärbart, nyktert och gudfruktigt lefverne», vill k. m:t likmätigt drottning Kristinas resolution 1647 hafva förtröstat dem »att de skola vid förefallande öppningar där uti stiftet blifva ihugkomna och *ingen åtskillnad i det fallet göras emellan en svensk och*

¹ Denna sak har jag utförligt behandlat i »Visby stift under Spegels ledning», Kyrkohist. årsskr. 1903, ss. 287—302.

² Besvären af d. 28 sept. 1686, »Prästerskapets besvär, Visby stift». R. A.

en gotlänning, utan den som skickligast, redligast och kapablast finnes framför de andra blifva ihugkommen». ¹ Gotlänningarna ville, att de egna skulle befodras framför andra. K. m:t lofvar dem endast, att de skola vara likställda med svenska präster vid befordran.

Kort efter Stjernmans död och sedan efterträdaren Israel Kolmodin blifvit utnämnd, vände sig prästerskapet i samma fråga till landshöfdingen Sacken. Det begärde, att de egna skulle bli promoverade uti prästämbetet och andra tjänster, hvartill de kunde pröfvas kapabla, »och att främmande dem icke här i stichtet föredragna varda utan k. m:ts särdeles nådigste behag och förordning». Landshöfdingen svarade, att sådant icke stod i hans makt att lofva utan måste sökas å högre ort. Dock lofvade han, att när ledighet uppstår och »något capabelt subjectum» af de infödda finnes att tillgå, så ville han icke förhålla denne sin hjälp medels tjänlig rekommendation. ²

Följande år 1693 skedde, som bekant, Karl XI:s massförklaring af pastoraten öfver hela landet som regala. På Gotland förklarades alla pastoraten samt och synnerliga som regala. Det låg då nära att befara, att gotlänningarnas intressen vid utnämningarna ej skulle komma i behörigt beaktande. Det föranledde stiftets prästerskap att ingå med ny begäran i detta stycke till k. m:t. I riksdagsbesvären 1693 ³ erinrade man om, att alla pastoraten blifvit förklarade regala, och anhöll att få bekräftelse på föregående resolutioner, att de egna skulle blifva »*framför andra utstiftes* ansedda till befordran». K. m:t svarade äfven nu endast, att då k. m:t efterlåt tit superintendenten och konsistorium att vid förefallande vakanser föreslå de skickligaste till pastoratens återbesättande, så lära på det sättet de infödda kunna komma »*i behörig consideration*». ⁴ Något löfte om företräde gaf k. m:t ej heller här.

Emellertid blefvo gotlänningarnas intressen alltjämt tillvaratagna. Nog hände det fortfarande, att en och annan fastlänning kom öfver till stiftet, dock ingalunda till något större antal. Jag har inte funnit, att fler än tvenne svenska prästmän under Kolmodins superintendentstid, 1692—1709, blefvo befordrade på ön.

¹ K. m:ts res. d. 2 nov. 1686. Kungl. bref. V. A.

² Landshöfd:s res. den 22 okt. 1692. Kungl. bref. V. A.

³ D. 31 okt. Kungl. bref. V. A.

⁴ K. res. d. 14 nov. 1693. Kungl. bref. V. A.

Af dem var rektorn vid Visby skola Nikolaus Sepelius, som först efter en 20-årig verksamhet vid rektorsämbetet 1706 befordrades till Rute pastorat. Han var då en nära 60-års man. Under samma tid erhöilo åtminstone 8 gotlänningar befordran på grund af superintendentens förord. Pastoraten tillsattes samtliga under denna tid af k. m:t. För konrektorn vid Visby skola Nils Norander, likaledes fastläanning, hvilken i öfver 20 år tjänat både i församlingen och i skolan, dels i Visby och förut i Stockholm, lade sig Kolmodin förgäfves ut hos k. m:t, hvilket ger superintendenten anledning att i en skrifvelse till kungl. sekreteraren Schmedeman beklaga sig öfver, att »här gå gråhåriga, ärliga svenska män», som tjänat i Guds församling och i skolan öfver 20 år, och kunna icke »komma till någon annan lägenhet».¹

Den princip, som under hela den tid, vi följt, iakttagits i fråga om prästerskapets rekrytering, var sålunda den: Gotland åt gotlänningarna. Jämförelsevis obetydliga tillskott af prästerliga krafter hade kommit från fastlandet. Det torde ej kunna förnekas, att klokheden bjöd att under rådande förhållanden följa en sådan princip, då ännu en mot Sverige afvog sinnesstämning ofta gaf sig tillkänna och helt naturligt hade fått näring, om de styrande handlat på annat sätt. Men å andra sidan är det ej underligt, att under dessa förhållanden inkorporeringen gick tämligen långsamt för sig. Därtill bidrogo också de täta ombytena i öns yttre politiska ställning, något som ofta vållade oreda och villrådighet i inre — äfven kyrkliga — förhållanden.

Tydligen var det meningen att redan från början införa svensk kyrkolag och svenska kyrkostadgar. Den 1646 förordnade kommissionen erhöil därför i uppdrag att vidtaga anstalter för införande af svensk kyrkoförfattning. I § 20 i den för sagda kommission utfärdade instruktionen heter det: »Efter ock kyrkoväsendet på Gotland icke tjänar längre stå utan ett visst skick och ordning för åtskilliga orsaker skull; ty skola kommissarierna Gotlands prästerskap och såväl borgare som allmogen till herr Hans Strelow, till dato kyrkioherde i Wall anvisa hos honom att anbringa alla kyrkiosaker och taga af honom besked i allt det, som Guds ord och kyrkioordningen är likmätigt». Med kyrkoordningen afses naturligen den svenska. Däremot är det

¹ Skr. af d. 18 okt. 1705. Visby kons. t. k. m:t. R. A.

tydligtvis icke regeringens mening, att denna kyrkoordning skulle ligga till grund för gudstjänsten och andra kyrkliga akter. Det är de kyrkorättsliga förhållandena, som skola regleras enligt kyrkoordningen, hvilket också framgår däraf, att ingenting nämnes om den gällande handboken af 1614. — Hvad de gudstjänstliga ceremonierna beträffar får jag strax närmare tala om dem.

På grund af någon förfrågan från landshöfdingen Åke Hanssons sida förklarade regeringen något senare samma år, att då på Gotland är införd »all profan svensk lag så ock ordinantier, så å landet som i staden», så finner k. m:t nödigt, att landet »sig ock i kyrkiosaker bekvämer de ordningar och stadgar, som härtill däröfver gjorda äro eller härefter gjorda varda».¹ Ännu mer bestämdt anbefaller regeringen iakttagande af den svenska kyrkoordningen ett par år därefter. Det gotländska prästerskapet hade i sina riksdagspetita 1647 åberopat de privilegier, som de af gammalt erhållit af framfarna konungar i Sverige och sedermera alltjämt åtnjutit. De begärde nu stadfästelse på dem. Sådan beviljades också, om ock endast som ett provisorium, »till k. m:ts vidare förordning, och så vida det utan k. m:ts och kronans märkeliga nackdel och prejudicio ske kan». Med anledning häraf erinrade Ulfsparre i sin förut omnämnda skrifvelse af 1648 om att prästerskapet åberopat sina af gammalt erhållna privilegier, »dem de dock inga ha att opte». Han begärde därför få veta, »om de vid den danska kyrkoordningen och recesser skola förblifva, heller den svenska kyrkoordningen med andra i riket brukeliga ordningar skola handhafvas». K. m:t svarade, att »på det en likmätighet må blifva emellan k. m:ts undersåtar där på landet, som nu genom Guds skickelse äro åter komma under Sveriges krono igen, och andra riksens inbyggjare observerad och hållen», ville k. m:t, att dess undersåtar på Gotland härefter skulle »sig hålla vid den svenska kyrkoordningen, som öfver hela Sverige och dess provincier öf- och brukelig är, och *kyrkio-disciplinen* där på Gotland efter den dirigera och rätta till h:ns k. m:ts vidare förklaring framdeles».²

Äfven Strelow iakttog också kyrkoordningens stadganden, som ofta under hans tid åberopas i konsistorialmål.³ Brodinus

¹ K. res. d. 11 juli 1646. R. R.

² K. res. d. 31 juli 1648. Afskr. i Stegeborgssaml. R. A.

³ Herkules Davidsson i Hejnum blef d. 18 dec. 1649 »*efter Sveriges ordinantze*» afsatt från sitt ämbete. — D. 20 febr. 1651 stod kyrkoherden i

sökte naturligtvis ännu mer bringa kyrkliga rättsordningar i öfverensstämmelse med svenskt bruk. Han hänvisar ofta till kyrkoordningen både i kapitlet och under sina visitationer.¹ — Vid prästmötena brukade Brodinus för att befordra svenskt kyrkoskick utfärda *acta synodalia*, stadganden rörande kyrkliga ärenden, som han ålade sina präster att iakttaga. I kyrkoordningen var stadgadt med afseende på brudfolk, att »det är nyttigt, att prästen dem först förhör och gifver dem kristlig undervisning både om sakramentet och äktenskapsstadga».² Häraf tog sig, som bekant, prästerskapet ofta anledning att göra kunskap i katekesen till villkor för ingående af äktenskap. Så gjorde ock Brodinus. Han föreskref 1657, att de, som ville gifta sig, skulle först undergå katekesförhör. — Vid prästmöte ett par år därefter meddelar han sitt prästerskap en del föreskrifter, hämtade ur svensk kyrkolagstiftning. I K. O. 1571 stadgas, att kyrkoherden understundom skall från predikstolen undervisa församlingen, huru nöddop skall förrättas. Undervisning därom skall prästen ock enskildt meddela »de kvinnor, som pläga mycket och allmänt låta bruka sig för jordgummor eller —

Alfva Erik Jovinus till rätta i kapitlet, då beslut fattades, att han, »som storligen hafver försett sig emot prostens» skulle »lida *efter ordinansen*, som vederbör» (jfr K. O. fol. 70: 2). — Samma stadgande blef ock åberopadt d. 30 sept. 1652 mot Johan Berentzen på Fårö. — Se prot.

¹ D. 27 maj 1657 förklarades Casten Arndts ordination ogill i kraft af *svenska kyrkoordningen*, »hvilken k. mts undersåtar på Gotland alldeles skulle hålla sig vid». — D. 9 dec. s. å. besvarade sig pastor i Eskelhem öfver sina åhörare för den förargelse, de förorsakade i kyrkan »med sitt otidiga bullrande och tråtor», hvarvid kapitlet resolverade, att de skulle besträffas *efter svenska kyrkoordningen* med uppenbar skriftermål, där förmaningar inte hjälpte (jfr K. O. fol. 50: 1.) — Vid visitation i När och Lau d. 10 febr. 1658 besvarade sig prostens därstädes, att en del af hans åhörare »gå utanom kyrkan, medan det sjunges, och slå dank; somliga försumma ock kyrkan utan laglig orsak»; de förmanades och hotades med att *efter Örebro beslut* få böta. — Vid visitation i Lefvede d. 23 s. m. påbjöds, att resor på sabbaten likaledes skulle besträffas *efter Örebro beslut*. — D. 30 aug. 1659 blef pastor i Eista af kapitlet *enl. kyrkoordningen* (fol. 70) och *andra svenska författningar* »priverad officio et beneficio». — Emot det på Gotland från den danska tiden inrotade bruket af »konservation» anför Brodinus d. 24 juli 1660 kyrkoordningens ord (pag. 71: 1), att »prästegäld icke ligga under någon arfsrätt». Det anförda är endast några exempel på åberopandet af svenska författningar under Brodini styrelsetid.

² K. O. fol. 39: 1.

såsom andra dem nämna — barnamoderskor».¹ Om denna föreskrift erinrade Brodinus vid sagda tillfälle. Prästerna skulle också förmana sockenfolket att »utan fåfång och skadelig förtöfvan låta barnen komma till döpelsen», i synnerhet när det kunde vara fråga om barnets lif. Gjorde föräldrarna sig skyldiga till försummelse härutinnan och barnet på grund däraf dog odöpt, skulle de i enlighet med kyrkoordningen »gå under uppenbar skrift».² — Fästfolk, som hade haft umgänge med hvarandra, så att barn föddes före eller för tidigt efter vigseln, skulle antingen undergå uppenbar skrift, såsom förut varit vanligt där på landet, eller ock gifva en allmosa efter råd och lägenhet och låta afbedja sin förargelse från predikstolen i enlighet men Örebro-stadga 1617. — Vidare stadgades, att eftersom uppenbart skriftermål »för dess lindrighets skull» där på landet föga aktades, borde pastorerna arbeta på, att »peccatores notorii *efter svenskt maner* måga bringas till locum poenitentiae på pal-len eller på knä vid kyrkiodörren, där att bevisa Gudi och församlingen sin botfärdighet två eller tre söndagar, eftersom både deras synd och botfärdighet pröfvas vara beskaffad». Men då införandet af detta bruk torde komma att möta svårigheter, borde sådant till en början blott fordras af dem, som begått någon svår missgärning, »som är stort tyfveri, dubbelt hor, mandröp etc.». Peccatores notorii skulle ock åläggas att efter hvars och ens lägenhet gifva en allmosa i enlighet med kyrkoordningens bestämmelse.³ Dessa allmosor skulle delas mellan sockenkyrkan, kapitlet och de fattiga.

Vid nattvarden skulle den svenska distributionsformeln, *Jesu Kristi lekamen — Jesu Kristi blod bevare din kropp och själ till evinnerligt lif*, användas, detta »icke allenast för conformitetens skull med svenska församlingen utan besynnerligen därför, att dessa orden gifva dem enfaldigom en gudelig påminnelse och uppväckia uti alla kristtrogna en rätt devotion». Den danska

¹ K. O. fol. 20, 22. — Liknande föreskrift förekommer i den danska kyrkoordinansen. Prästerna skola undervisa jordemodern, huru hon skall förhålla sig. Bland annat, att om barnets lif sväfvar i fara, »skal Jordemodern med de andre Gudfryctige danneqvinder, som hoess ere, strax befälet Gud med disse eller deslige ord: O, Herre J. Chr. dette barn offre vij deg» etc. fol LVI f. Rørdam, Danske Kirkelove I s. 86 f.

² K. O. fol. 16: 1.

³ K. O. fol. 31: 2.

kyrkan använde ingen distributionsformel.¹ — Sitt påbud om katekeskunskap för äktenskapskontrahenter förnyade Brodinus vid detta tillfälle. »Brud och brudgumme af den enfaldiga hopen måga först förhöras uti sin catechismo och intet sammanvigas, förrän de i sin kristendoms stycker grundade äro.» — På de stora högtidsdagarna, jul, påsk och pingst, få icke — ej heller »fram i fastan», då Jesu pina och död behandlas i kyrkorna — »bröllop eller brudebång hafvas för händer».² Att ett sådant stadgande var välbetänkt i betraktande af de föga uppbyggliga tillställningar, som följde brölloppen åt, är klart, då sådant kunde förekomma, som Brodinus i sammanhang härmed ifrar emot: »Efter en osed sig tilldrager i några församlingar här på Gotland, att man följer ifrån bröllophuset allt intill kyrkiodörren med glas och kanna, så skola sådana tillsägas och förmanas, att de med sådant oskick härefter hafva fördrag». Det är lätt att tänka, hvilket rövvarlif vid dessa tillfällen måste ha förts.³

Folket skulle förmanas att i tid hafva prästen till den sjuke, medan han ännu är vid full sans, »att han icke sedan utaf svagheten mister förståndet och till den heliga nattvarden blifver incapabel».⁴ — Predikningarna skulle börja med orden: *I namn Fadern och Sönnen och den Helige andes*, och sluta med välsignelsen, som vid veckopredikningarna skulle läsas från predikstolen, eljes vid altaret.

För öfrigt erinrade Brodinus vid detta tillfälle sina präster om en del saker, som de hade att iakttaga till befordrande af skick och ordning i kyrkan och eljes i församlingen. Synbarligen skedde detta med anledning af erfarenheter, som han gjort på den visitationsresa, han i febr. 1658 företagit hufvudsakligen i södra tredingens pastorat. Kyrkoherden skulle

¹ »Naar Præsten udskiffter brødet oc kalcken, da skal hand inted sige til dennom som berettis, effterdi det er alle folck offverlydelig sagd, der det bleff wiidt». Kyrkoordinansen fol. XXVII. Rørdam anf. arb. I, s. 58. — Denna utdelning under tystnad upphäldes genom ett kungl. bref af Kristian IV d. 2 maj 1646, genom hvilket distributionformeln: *det er Christi Legeme — det er Christi Blod* påbjöds. Afsikten därmed var densamma, som Brodinus anför, »paa det di vachtsammes Andacht end och med saadanne høyefftertenchelig ord kunde dis mere opueches och erholdes». Rørdam. III, s. 327.

² K. O., fol. 54: 1.

³ Jfr t. ex. Troels-Lunds skildring, Dagligt Liv i Norden X, 2. Brude-toget til Kirken, 6. Skaaldrikning.

⁴ K. O., pag. 57: 1.

ta reda på dem, som voro borta från kyrkan på de stora böndagarna; dessa skulle åläggas plikt. Vidare hade kyrkoherdarna att förmana sina åhörare att flitigt infinna sig till visitationer, som höllos af superintendenten eller prostén. Äfven här hade den försumlige att böta. — Till hvarje församling skulle anskaffas en kyrkbok, hvari kyrkans och prästgårdens inventarium antecknas, vidare dop, begrafningar, bötfällda, »hvad casus i sockenstugan decideras». Vidare varnade han för den »vidskepelse med samfund och offrande vid de dödas grifter, item hästbotande på S:t Stefani dag», som föröfvades mångestädes på ön. — På Gotland som öfverallt eljes för öfrigt på denna tid förekom ständigt och jämt träta och strider i kyrkorna om de förnämsta platserna. Sådana strider hade superintendenten litet hvarstans under sin visitationsresa haft att slita. De, som på grund af ålder eller sin ställning i församlingen ansågo sig för mer, gjorde anspråk på »öfverställena» i kyrkbänkarna, d. v. s. platserna närmast gången. Andra ville göra gällande, att kyrkplatsen hörde gården till, så att om sonen ärfde faderns gård, ville han också inta faderns plats i kyrkbänken, och af liknande anledning ville på kvinnosidan »pigor» inta öfversätet framför hustrur. Det vore väl skäligt, säger Brodinus, att de yngre och ringare efterlåta de äldre och förnämligare öfverställe. Men emedan det förnimmes vara brukligt här liksom mångestädes i Sverige, att bänkrummet tillkommer den, som ärft det med gården, vare sig han är ung eller gammal, så må det härefter ock förblifva därvid. Dock skola husbönderna och hustrurna — d. v. s. gifta män och kvinnor — stå efter hvarandra efter häfd, barnen efter hvarandra. »Allenast förmanas de unga, att de ära de gamle af en god vilja». Sådana förmaningar båtade dock föga. Dessa strider fortforo alltjämt.¹ — Den som icke deltog i sången vid gudstjänsten, skulle förmanas af kyrkoherden. — I kyrkor och på kyrkogårdarna skulle inga världsliga saker få förehafvas, utan skulle sådant förekomma i sockenstugan i enlighet med prästerskapets privilegier art. 23. Den som i detta afseende

¹ Äfven i Danmark förekommo tidt och tätt sådana tvister, hvilket föranledde lagstiftning i ärendet. Genom en kungl. förordning d. 13 mars 1636 stadgades här, att bänkarna skulle intas i den ordning, som man visade frikostighet mot kyrkan. Därjämte skulle rörande ordningen i en och samma stol iakttagas, att »den, som eldst gift er, Mand eller Qvinde, hafve gangstaden eller øfverste stade, oc saa frandelis». Rørdam, III, s. 254.

bryter kyrko- och kyrkogårdsfrid, skulle af kapitlet pliktfällas i enlighet med kyrkoordningen.

På prästmötet 1663 gaf Brodinus ytterligare en del föreskrifter. Prästerna fingo icke frångå den text, k. m:t förordnat för stora böndagar. Predikan skulle skriftligen uppsättas, antingen hel eller åtminstone dispositionen, så att konceptet kunde framtes, då det påfordrades af superintendenten eller prosten. — Ingen fick tillåta främmande präst att predika i sin församling utan superintendentens medgifvande. Vigsel skulle föregås af högtidlig trolofning. Ingen fick heller ingå äktenskap före sorgeårets utgång, såvida han ej erhållit dispens af kapitlet. Före trolofning och vigsel skulle också afvittring ha ägt rum. — Prästerna borde, så mycket i deras förmåga stod, förhindra öfverflöd vid gästabad, »och sitta de inte själfva där med sista mannen». — Superintendenten förmanade också prästerna att icke med allt för stor stränghet utkräfvat sin likstol. Där fattigdom råder, så att det endast finnes 2 eller 3 kor, »må prästen icke strängia bonden att gifva ko i likstol, utan hvad han skäligen kan och vill gifva».

Under Brodini tid hade, tack vare hans nitiska omsorg, svenska ordningar tämligen allmänt kommit i bruk. Under den danska invasionen under senare delen af 1670-talet insattes en dansk superintendent, hvartill en af landets prostar Hans Endislöv i Källunge utsågs. Genast var man färdig att återgå till det gamla. Som vi längre fram få se, afskaffades den under Brodini tid införda svenska kapitelformen, och den danska återställdes. Den danska kyrkoordinansen och danska författningar lades till grund för kapitlets domar. Danska seder återinfördes.

När så Spegel kom öfver till ön, var hans uppgift närmast att återställa den af Brodinus införda ordningen. Nu ansågs tiden också vara mogen att fortgå på den af Brodinus inslagna vägen och införa äfven svenska kyrkoceremonier.

Som jag redan nämnt, hade något allmänt införande af sådana ceremonier från början icke satts i fråga. Visserligen hade den svenska kyrkoordningen anbefallts, men detta innebar helt visst endast, ett i kyrkorättsliga frågor sagda kyrkoordning skulle iakttagas. Stiftets prästerskap fick till och med öppet medgifvande att tillsvidare bibehålla de ceremonier, man förut brukat. Helt säkert var detta en klokhetsåtgärd, som förhållandena fordrade. Ty det hade nog icke varit utan allvarliga vådor för

hela det religiösa lifvet på ön, om man nödgat befolkningen att på en gång öfvergifva de gudstjänstliga former, som den hittills varit van vid. I sina ofvan anförda besvär vid den första riksdag, där de gotländska prästerna voro representerade, begärde dessa att få behålla sina gamla ceremonier jämte en del andra från den danska tiden härstammande bruk. I resolutionen¹ heter det, att k. m:t är icke mindre af sig själf villig och benägen än på grund af sitt dragande höga konungsliga kall och ämbete skyldig att särskildt vidmakthålla det, »som till vår kristliga religions och gudstjänsts tillbörliga öfning och befrämjelse så ock till dess trogna undersåtars eviga välfärd och salighet kan i någon måtto tjänligt vara». Fördenskull är k. m:t till freds med, att hvad som förut varit brukligt i de gotländska kyrkorna och församlingarna och tillåtet under den danska styrelsen, må, såvida det inte står i strid mot förut gifna resolutioner och förordningar, förblifva i »vanligt bruk och esse», till dess, tillägges det, k. m:t »kan framdeles få tillfälle och bättre lägenhet att sig så därom som andra flera saker och öfningar på Gotland vidare underrätta och då alla taga uti nogare betänkande och resolution». Meningen var sålunda att först så småningom ikläda, hvad som hörde till gudstjänsten och öfriga kyrkliga akter, de former, som voro gällande i det öfriga riket.²

Emellertid inkom, som vi sett, redan under Strelows tid en och annan prästman från fastlandet. Helt naturligt hade sådana inflyttade ingen lust att upptaga danska kyrkoceremonier utan bibehöllo de svenska, som de redan voro vana vid. Tydligtvis var det detta, som var anledningen till, att det på kapitelsammanträde under nyssnämnde superintendents tid blef »prästerskapet in communi alvorligen befalldt och därhos formanet,

¹ Af d. 16 apr. 1647. V. A.

² I sin resolution på Ulfsparres memorial 1648 påbjöd regeringen visserligen, att rörande »kyrkioväsendet och disciplinen» likhet med moderlandet skulle införas i den nya provinsen. Som jag förut anført, har detta stadgande tydligtvis dock endast afseende på kyrkorättsliga frågor, ej på de gudstjänstliga ceremonierna. Det framgår också af Ulfsparres förfrågan, hvarpå denna resolution utgjorde svar. Hans fråga gick ut på, huruvida den »svenska kyrkioordningen med andra i riket brukliga ordningar» skulle införas. Det är visserligen så, att nyssnämnda kungliga befallning i senare gifna förordningar åberopats för äfven ceremoniernas försvenskande, något som dock icke varit den ursprungliga innebörden däri.

att de skulde forholde sig udi kirkeceremonier alldeles efter den danske ordinantz intill h:ns k. m:ts vidare resolution och behag.¹

Först under Brodinus kunde man tänka på att vidtaga några åtgärder för ceremoniernas försvenskande. Tydligen ville dock denne ha ett stöd för en sådan åtgärd, hvarför han förfrågade sig i saken hos drottning Kristinas generalguvernör Seved Bååt, som svarade, att kyrkoväsendet »*så med ceremonierna* som disciplinen ju numera må lämpas efter det maner, som här i Sverige öfligen och brukligt är». Dock tillägger han, att »sådant vid nuvarande konjunkturer allt småningom praktiseras och ske måste».² Det var kort efter Karl Gustafs fåfänga försök att storma Köpenhamn, Bååt meddelade sin resolution. Den brydsamma belägenhet, i hvilken landet för närvarande befann sig, i krig som det var med fem makter på en gång, gjorde naturligtvis, att man icke borde genom hårdhändta åtgärder reta emot sig den danska fiendens forna undersåtar, som ganska påtagligt visat, på hvilken sida deras sympatier voro. Den princip, som Bååt i sin resolution uttalat, var också den, som Brodinus under den tid, han ledde öns kyrkliga utveckling, följde. Han hade inskränkt sig till att fordra, såsom Spegel säger om honom, endast det, som var mest öfverensstämmande med landets gamla ceremonier.

Därmed ville dock Karl XI icke nöja sig, sedan freden i Lund gjort slut på det tillfälliga danska inkräktandet af ön. Nu skulle kyrkoordningen läggas till grund icke blott för kyrkorättsliga förhållanden utan ock för kyrkoceremonierna. Det är tydligen innebörden af det svar, Spegel erhöll på sin förfrågan hos k. m:t, huruvida den svenska kyrkoordningen skulle öfverallt brukas på Gotland, eller om, som under Brodini tid, endast det borde iakttagas, »som är mest likformigt med det landets förra *ceremonier*». Med anledning häraf anbefallde Karl XI sin superintendent den svenska kyrkoordningen till efterlefnad, »på det således en *fullkomlig likhet* med kyrkoordningen uti riket blifva måtte». Härom förständigade Spegel i en cirkulärskrifvelse till prostarna sitt prästerskap. Han erinrade däri, huru öfverheten redan förut låtit kungöra sin allvarliga vilja, att »*alla ceremonier och gudstjänsten* skall här på Gotland alldeles efter svenska kyrkoordningen inrättas»,³ en befallning, som dock hit-

¹ V. P. d. 14 dec. 1653.

² Seved Bååts res. d. 5 mars 1659. Kungl. bref V. A.

³ Han återopade därvid den förut nämnda resol. t. Ulfsparre 1648, se sid. 199 not 2.

tills blifvit föga efterlefd. K. m:t hade därför »med allvar» förnyat sina förut härom gifna order, att nämnda kyrkordning skulle i allt iakttagas.¹

Oaktadt Spegel från prästerskapets sida vid sitt arbete för införande af svenska ceremonier möttes af »vidrigheter» och »difficulteter», lät han sig dock icke förtrötta. Han kunde också redan i början af 1681 meddela konungen, att han »en god begynnelse gjort hafver till svenska kyrkoceremoniernas införande i församlingarna», och året därpå, att prästerskapet »med all flit vinnlägger sig om språkets och ceremoniernas likformighet». Konungen uttalade också i sin resolution på prästerskapets besvär vid samma års riksdag, 1682, sitt välbehag öfver prästernas redobogenhet att vara »uti all ting likformiga med dem af deras stånd annorstädes i riket». Under sina visitationsresor på ön sökte Spegel också förmå församlingarna att allmänt bruka svensk psalmsång vid gudstjänsten och svenska ceremonier, liksom han också ifrade för att svenska språket skulle brukas både af predikanter och af lärarne vid barnens undervisning. I fråga om svenska språkets bruk vid barnundervisningen på landet fick han dock röna åtskilligt motstånd från folkets sida. Där prästerskapet eftersatte sin plikt att befordra svenska kyrkobruk, lät han förmaningar och varningar icke uteblifva.²

Emellertid rådde brist på nödiga exemplar af kyrkoordningen. Det var endast ett ringa antal af prästerna på Gotland, som ägde den. Värre var, att behofvet ej kunde fyllas. Prästerskapet anhöll i sina riksdagsbesvär 1682, att man skulle erhålla nödiga exemplar, »på det att vi icke ovetandes skolom förgripa oss uti något, det vi med dyr ed hafva förplikat oss att hålla och göra». Men det var ej tänkbart att uppbringa tillräckligt antal för de nyförvärfvade provinserna af den nu öfver 100 år

¹ »Visby stift under Spegels ledning». Kyrkohist. Årsskr. 1903, s. 309.

² D. 9 nov. 1681 uppdrog han åt prosten i Gothen att allvarligen förmana v. pastor i Eskelhem Augustinus Hildebrand att ställa sig k. m:ts befallning om svenska ceremonier till efterrättelse. Samme prästman blef i början af Stjernmans tid antagen på prof på ett års tid till Eskelhems pastorat, innan han skulle få fullmakt på gället, bland annat därför, att han varit »lam uti uniformitetens befrämjande». Se prot. d. 15 juni 1687, 9 febr. 1688. — D. 23 febr. 1682 förmanade Spegel sina konsistorialer att med flit och allvar förehålla sina ämbetsbröder deras plikt att vänja sig vid det svenska språket och de svenska ceremonierna samt att tillse, att ungdomen vandes vid svenska språket. Se prot.

gamla boken, hvarför k. m:t som svar på det gotländska prästerskapets begäran endast kunde hänvisa till det pågående revisionsarbetet samt lofva, att när den nya kyrkoordningen blifvit fullbordad, Gotland icke mindre än öfriga stift skulle förse med nödiga exemplar. Som bekant pågick just vid denna tid med all kraft arbetet på utarbetandet af ny kyrkolag, ett arbete hvars frukt blef den af konungen i september 1686 fastställda och af riksens ständer ett par månader därefter som lag förklarade kyrkoordningen. För att ersätta bristen på kyrkolagen lofvade Spegel sitt prästerskap att utarbета ett sammandrag af de viktigaste stadganden, som rörde ämbetet, »hvilket var allom mycket behageligt».

Som vi förut sett, utfärdade Spegels företrädare *acta synodalia*, kyrkliga stadganden, som hans prästerskap hade att iakttaga och genom hvilkas införande han sökte att befordra uniformiteten. Dessa af företrädaren påbudna stadganden ålade Spegel prästerna att fortfarande tillämpa. Själ f utfärdade han också i kapitlet och på prästmötena liknande ordningar för sitt stift. Äfven Spegels »ordningar» hade till syfte att bringa det gotländska kyrkoskicket i öfverensstämmelse med det svenska. Så förordnade han att i öfverensstämmelse med föreskrift i kyrkoordningen, när en präst aflidit, bön skulle hållas sex veckor därefter i församlingskyrkan, att Gud ville försörja hjorden igen med en trogen herde.¹ — »Med kyrkogångshustrur och annat slikt måste ändtelig hållas en uniformitet, efter som brukeligt är i Sverige.» — Den som vid sin död i många år hållit sig från nattvarden, fick ej begravas på kyrkogården; ej heller fick den, som försummat nattvardsgång, stå fadder.² — En hel del föreföreskrifter lämnas rörande den, som begått förseelser mot sjätte budet, hvarvid äfven kyrkoordningen åberopas. — Med afseende på prästernas dräkt lämnades den saken i prästernas eget skön, »väl vetandes, att man därutinnan visar, hurudan inclination och välvillighet, man hafver till att conformera sig med Sveriges ärevördiga prästerskap».³ — I dymmelveckan skall predikas hvarje dag och »långfredagen den ordinarie text, som finnes i svenska handböcker».⁴

¹ K. O. fol. 63: 2.

² K. O. fol. 15: 2, 62: 1. — Prot. d. 12 aug. 1680.

³ Prot. d. 17 nov. 1680.

⁴ Prot. d. 20 jan. 1681.

Spegel var här liksom öfverallt, där han verkade, en synnerligen nitisk stiftschef. Det oaktadt kan det ej sägas, att uniformiteten var genomförd vid hans afgang från stiftet. Hans verksamhet blef helt kortvarig, och under långa tider af sin ämbetstid här var han sysselsatt i Stockholm med olika arbeten till kyrkans fromma. Han vågade ej heller gå alltför bröstganges till väga. Med särskildt de äldre prästmännen måste han ännu ha fördrag. Det låter nästan, som det vore undantag, att svenska språket och de svenska ceremonierna voro införda i församlingarna, när Spegel i ett till k. m:t ingifvet underdånigt memorial d. 23 juni 1684 till Alfva och Hemse rekommenderar en från Västerås stift inkommen prästman Petrus Grufvenius och som skäl för dennes befordran till pastoratet anför, att församlingarna, »som redan äro vanda vid svenska språket och ceremonier, måge framgent därvid continuera och h:s k. m:ts nådigste vilja om uniformiteten yttermera befrämjas».¹

På den grund, som Spegel under sin superintendentstid lagt, byggde hans efterträdare Petrus Stjernman vidare. Redan på sitt första kapitelsammanträde tog han upp denna fråga. Han gjorde sig af sina konsistorialer underrättad om församlingarnas tillstånd och tog därvid särskildt reda på, huruvida hvad Spegel föreskrifvit på sina visitationsresor, iaktogs af församlingarna. Bland annat ville han veta, om ceremonierna och gudstjänsten konformerades efter den svenska kyrkoordningen, och om folket gjorde framsteg i svenska språket. Härpå svarades, att församlingarna »göra uti allt detta sin flit, så mycket som de hinna». I medeltredingen, förklarade prosten, »blifver allt väl och fliteligen efterkommet, och folket vänjes vid svenska språket, efter som de hafva skolmästare till». Det gaf preses anledning att uppta frågan om skolväsendet på landet.² Till den frågan återkommer jag på annat ställe.

Ännu hade församlingarna på landet så godt som uteslutande infödda lärare. Under sådana förhållanden var det naturligtvis inte så lätt att bibringa det uppväxande släktet insikt i det nya språket. Ännu större svårigheter mötte det att vänja de äldre vid ett annat språk, än de från barndomen fått lära. En ny generation hade väl nu växt upp sedan Brömsebro-freden.

¹ R. A. »Visby kons. t. k. m:t.»

² Prot. d. 21 juli 1686.

Men då, som sagdt, icke heller det yngre släktet fått lära sig tala svenska, hade man icke heller allmänt kunnat vänja allmogen att t. ex. sjunga svenska psalmer vid gudstjänsten. Den saken tog Stjernman i tu med.

På kapitelsammanträde den 19 jan. 1687 upptog han åter i prästernas närvaro sådana frågor, som rörde försvenskningen. Han lät först sitt prästerskap förstå, att k. m:t under superintendentens vistelse i Stockholm gjort sig noga underrättad om, huru långt denna sak fortskridit. Konungen hade därvid uttalat sin tillfredsställelse öfver det skånska prästerskapets villighet »att konformera sig uti kyrkioceremonierna och annat med det andra Sveriges clerecie, att de jämväl hafva supplicando det sökt». På konungens fråga, huru långt man kommit på Gotland i denna sak, hade superintendenten svarat, att han visserligen icke kunde försäkra konungen om, att man på Gotland hunnit lika långt som i Skåne. Orsaken vore dock icke, att de gotländska prästerna visat tröghet härutinnan, utan låg i Spegels långvariga frånvaro från ön, som gjorde, att han icke kunnat så drifva på saken. Han hoppades dock, att det inom kort skulle komma till »en ofelbar likhet». Det vore därför nödigt, att prästerskapet såg till, att likheten i ceremonier blef fullständigt genomförd samt att folket fick, så mycket möjligt var, lära sig svenska.

Vid detta tillfälle togs också frågan om den svenska psalm-sången upp. För att allmogen så mycket lättare skulle lära sig de svenska psalmerna, skulle man använda en och samma psalm hela månaden igenom. Vid katekisationen skulle prästerna undersöka, huruvida åhörarna kunde och förstodo den psalm, som brukades. Därjämte borde dessa genom allvarliga förmåningar förmås »till flitigt och andäktigt sjungande». I början skulle man underlätta svårigheten genom att välja sådana psalmer, som gingo på förut brukliga melodier. Dessutom var det viktigt, att ungdomen »dess flitigare tillhålles att lära läsa i bok och vänjes vid det svenska språket».

I detalj redogjorde preses vid samma kapitelsammanträde för sådana förändringar, som ännu voro att iakttaga i fråga om gudstjänsten. En del må anföras. Det hade varit vanligt, att nattvard firades söndagligen, något som preses ansåg föra en del svårigheter med sig, i synnerhet där prästen hade två eller tre kyrkor. Därför borde man införa det svenska bruket, att nattvard firades hvar annan, 3:dje, 4:de eller 5:te söndag, allt-

efter församlingarnas folkrikedom. Det förde också den fördelen med sig, att »vinet skämmas ej heller bort, enär det icke köpes oftare, än då mässan är pålyst, och då intet mer än som behöfs».

Det somligstädes förekommande bruket, att prästen vid gudstjänstens förrättande alltid stod klädd i mässkrud, ansåg preses olämpligt. Men emedan »den gemena hopen» kunde blifva »otålig», om så ej skedde, och då prästerna inte utan besvär kunde föra kappan med sig från den ena kyrkan till den andra, kunde härutinnan ingen förändring göras. Där två eller tre kyrkor äro i pastoratet, där kunde församlingarna gå växelvis till hvarandras kyrka, då gudstjänsten kunde »med större devotion och uppbyggelse förrättas». Härtill skulle man dock söka förmå allmogen godvilligt. — I fråga om själfva ceremonierna fattades också en del beslut. *Kyrie* skulle alltid sjungas efter bekännelsen, när nattvard hölls. Närmast före evangeliet skulle *Herren vare med eder* icke sjungas, utan efter gradualpsalmen skulle evangeliet endast inledas med orden *Detta heliga evangelium skrifer* etc. Det responsorium, som förut användts före evangeliet, skulle utelämnas såväl för uniformitetens skull, som emedan prästen däraf blir »interpellerad». Församlingen skulle stå, medan *tron* sjunges liksom ock under sjungande af psalmen *Alleneste Gud i Himmelrijk*, så ock på de stora högtidsdagarna, när en psalm sjunges under predikan före *Fader vår*. Bönen efter predikan skulle inledas med syndabekännelsen *Barmhärtige Gud*, hvarpå den vanliga bönen *Dig lefvande, allsmäktige Gud* skulle läsas. Nattvarden skulle förrättas alldeles i den ordning, den svenska handboken angaf. Efter välsignelsen skulle någon psalmvers sjungas.¹

Dessa förändringar i gudstjänstritualen blefvo därefter allmänt iakttagna. När Stjernman på prästmöte d. 7 okt. 1690 riktade den frågan till prästerskapet, huruvida den påbjudna likheten i fråga om kyrkoceremonierna allmänt iakttogs, kunde därför de tillfrågade försäkra, att man icke visste någon, som afvek från hvad som var föreskrifvet. Den enda olikheten, som kunde förekomma, vore, att några icke läto sjunga den föreskrifna versen efter välsignelsen, för hvilken afvikelse de åberopade bruket i Visby kyrka, där så icke skedde. Stjernman

¹ Dessa anordningar voro i öfverensstämmelse med 1614 års handbok.

framhöll, att det i Visby, liksom i andra städer i Sverige, i detta afseende var ett annat bruk än på landsbygden. Denna vers fick därför icke utelämnas. — Vid denna tid kan sålunda den svenska gudstjänstordningen och öfriga svenska kyrkoceremonier sägas vara fullständigt införda. Superintendenten gjorde vid samma tillfälle visserligen några ytterligare påminnelser, som dock rörde mindre viktiga frågor som om pålysning från predikstolen af borttappade föremål, om litanian, huruvida den lästes eller sjöngs — preses påbjöd att den skulle sjungas —, att åhörarna skulle tillhållas att vid morgon- och aftonklämtningen läsa versen *Vårs Herres Jesu Kristi frid* etc. — Hvad psalmsången beträffar, meddelade prästerna, att de använde sådana psalmer, »som den enfaldiga gemena hopen kan bäst komma till rätta med». De erinrades om, att de helst skulle hålla sig till de gamla kyrkpsalmerna, som finnas i Uppsala-psalmboken. Inga nya psalmer skulle få antagas, utan att konsistorium först rådfrågades. Man ville göra ett urval af de nya psalmerna, som kunde brukas, helst sådana, som användes i Stockholm.

Äfven predikningarna förrättades nu så godt som uteslutande på svenska. D. 15 juni 1687 blef det fastställt, att endast fem de äldsta prästmännen skulle få predika på danska. Af dessa fem pastorer lefde tre ännu kvar vid det nya århundradets ingång. Den siste af dem, Gregers Christensen i Fårdhem, dog 83-årig 1708. Året förut hade han afstått från pastoratet. Därefter hördes sålunda icke längre det danska språket från någon gotländsk predikstol.

Stjernmans efterträdare Israel Kolmodin afgaf i en skrifvelse af den 19 okt. 1694,¹ sedan han kommit öfver till ön och under en tid hunnit sätta sig in i förhållandena därstädes, en redogörelse för det kyrkliga tillståndet i stiftet. Vid den tiden hade den nya handboken af 1693 i skrifvelse af d. 17 febr. följ. år af k. m:t anbefallts stiftsstyrelserna till ovillkorlig efterlefnad.² Den hade vid denna tid äfven införts på Gotland. Kolmodin skrifver i nyssnämnda redogörelse, att »gudstjänstens förrättande med tillhörande ordningar och ceremonier är efter kyrkoordningen inrättad, och varder efter nya handboken förhållet med brudvigningar, barndop och begrafningar». Allt detta är »med fog och lämpa i tysthet» genomfördt, ehuru det

¹ R. A. »Visby kons. t. k. m:t.»

² Sven Bælter, Kyrkoceremonierna. 3:dje uppl. 1838 s. 52.

i början förekom folket »något främmande». Den oreda, som kunnat förekomma i församlingarna hade han sökt bilägga och afhjälpa. »Och kan jag intet annat finna», yttrar han helt förnöjd, »än att jag väl kommer till rätta med folket här på landet, såväl präster som åhörare». De erfarenheter han sedermera under sin verksamhet på ön gjorde, voro däremot icke i allo af angenämaste art. Till att han icke alltid med odelad tillfredsställelse kunde verka på ön bidrog den fortfarande mot »svenskarna» rådande mindre vänliga stämningen. Dessutom hade han råkat i ovänskap med landshöfdingen Sacken. Allt detta gjorde, att han några år före sin död i ett bref till kongl. sekreteraren Schmedeman yttrade: »Gud hjälpe mig från denna orten, ty här får ingen trifvas, som vill gå rätta vägar.»¹

(Forts.)

¹ Skr. d. 18 okt. 1705. R. A. »Visby kons. t. k. m:t.»

Ur »själfbekännelser»

från början af förra århundradet.

Bland Love Almqvists hänförde beundrare i det litterära och akademiska Lund vid slutet af 1830-talet var väl JOHAN HENRIK THOMANDER den mest betydande. Fråga är dock om icke en annan af hans sydsvenska vänner öfvat ett väl så stort inflytande, då det gällt att stämma den allmänna opinionen till Almqvists förmån.

Det gick ju så underliga rykten om den fantasirike uppsvensken. Kunde en novellförfattare och skald duga till vetenskapsman eller ens till professor? PETER WIESELGREN besinnade sig icke länge. En dunderpuff till professorsstolen skulle vännen få, och så skref han sin artikel »Gåtan löst» i Skånska Correspondenten. Gåtan — hur Love kunde vara på en gång exakt författare och skald — löses på fullt modernt vis — genom hänvisning till hans släktarf. Han var ju dotterson till Gjörwell »svenska undervisningslitteraturens patriark» och brorson till »den genialiske biskop Almqvist i Hernösand, en prelat som brukade fantisera så, som endast Jean Paul kunde göra det». Men på samma gång var denne prelats lifsuppgift, säger Wieselgren, »att på tviflets väg söka sanningen».

Onekligen ha härmed väsentliga drag i ERIK ABRAHAM ALMQVISTS andliga utrustning och verksamhetsriktning blifvit vidrörda. Såsom akademisk lärare — föreläsare och författare — är han i viss mening banbrytande. Han röjer väg för Kants inflytande på det kristliga tänkandet i Sverige, om till öfvervägande åtnad för teologi och kyrka må här vara osagdt. Fadern, ERIK JONAS — en af de ypperste teologie professorer vår uppsvenska fakultet någonsin ägt — hade i sin dogmatiska lärobok byggt ett högt skattadt bålverk mot det vulgära fritänkeriet och äfven

mot den »lätta» åskådning, som hyllades af biskopar af en Jakob Axelsson Lindbloms cert. Utan att principiellt bryta med faderns supranaturalistiskt bekännelsestroga ståndpunkt, gick Erik Abrahams sträfvande — såsom redan är antydt — ut på att med den kristliga trons innehåll förmedla samtidsens, af Kants forskning bestämda, filosofiska medvetande. Erik Abraham plägar ock betecknas såsom den förste kantianen på det teologiska området i vårt land.

»Änskönt han dymedelst trodde sig sätta ett stöd under trosläran, gaf han dock — säger Lysander — släktens rika andliga arf en farlig tillökning i filosoferandet, med alla dess tvifvel och kritiska uppslag.» Att Erik Abraham gått i skola hos den väldige tänkaren från Königsberg, framgår äfven af de förtroliga meddelanden af honom, med hvilka vi nu skola sysselsätta oss. Men på samma gång är det uppenbart, att ju längre fram i tiden hans själfbekännelser fortskrida, desto tydligare skönjes ett fördjupande och förinnerligande i den rent religiösa uppfattningen och tillägnelsen. Filosofien räcker ej. Hon förmår ej stilla hans andes djupaste hunger. Tonen får en allt mera äkta kristlig prägel. Det etiska allvaret är lika stort om icke större vid slutet af hans lif, som vid tiden för anteckningarnas början, men därtill kommer, att det stora hufvudproblemet om synd och nåd nu för honom själf blifvit ett *personligt* problem af största spännkraft och allvarligaste innebörd. Jesus Kristus har blifvit något för hans hjärta. Han ser i honom ej längre blott vishetsläraren, förebilden, idealmänniskan, utan har äfven fått syn på Honom såsom försönaren, frälsaren.

De icke minst i psykologiskt afseende intressanta anteckningarna göra öfverhufvud ett starkt intryck af trovärdighet.

De ha tydligen aldrig varit afsedda att offentliggöras och böra enligt min mening icke heller i sin helhet publiceras. Dag för dag har Almqvist anförtrött sin »journal» eller »moraliska dagbok» såväl allmänna reflexioner öfver lifvets högsta frågor som själsrörelser, och — som det synes — utan tanke på att dessa utgjutelser skulle komma inför främmande ögon. En osminkad sanningskärlek och manlig ärlighet mot sig själf utmärker ock i det hela författaren till dessa konfessioner, i hvilka för öfrigt icke sällan samma tankar med en rent af tröttande enformighet upprepas. I det följande lämna vi ett litet urval

af mera karaktäristiska uttalanden ur en närmare tvåtusén sidor upptagande kvartvolym, som innehåller Almqvists anteckningar från åren 1805—1830.¹

Men dessförinnan må i korthet erinras om den yttre ramen för författarens lif och i sammanhang därmed anföras ett par samtida omdömen om hans personlighet och verksamhet.

Född 1767 och son till teologie professorn *Erik Jonas Almqvist* inskrefs Erik Abraham redan vid tretton års ålder vid Uppsala universitet, där han 1794 promoverades till fil. magister och samma år aflade teol. kandidatexamen. Docent inom teologiska fakulteten och teol. licentiat följande år erhöi han 1797 förordnande att upprätthålla sin faders akademiska undervisningsskyldighet och förestod nu under icke mindre än nio års tid professuren i dogmatik och symbolik. Under sådana förhållanden är ej underligt, att förhoppningar väcktes hos Erik Abraham att efter faderns död 1808 blifva hans efterträdare såsom ordinarie innehafvare af nämnda lärostol. Trots teologiska fakultetens enhälliga och det större akad. konsistoriets i det närmaste enstämmiga förord² blef han emellertid af regeringen förbigången. Matematices och astronomie professorn ANDERS HULTÉN fr. Greifswald fick platsen. För Almqvist var detta ett hårdt slag, och han synes aldrig ha fullt hämtat sig efter denna motgång. Några år senare (1812) kallades han till biskopsstolen i Härnösand, där han vid sin död den 29 juli 1830 säges hafva efterlämnat ett aktadt och älskadt minne. I biografiskt lexikon får han erkännandet att hafva varit en verksam och nitisk styresman för det vidsträckta stiftet.

Wieselgren har, såsom vi hörde, då det gällde att plädera för Love Almqvists anställande vid Lunds universitet, förklarat, att den »genialiske» biskop Almqvists lifsuppgift var »att på tviflets väg söka sanningen»³ Andra samtida vittnesbörd om Erik Abraham Almqvist gifva vid handen att han äfven var känd för en träffsäker, ej sällan bitande kvickhet.

¹ Volymen tillhör biskop Almqvists sonson, professor ERNST ALMQVIST i Stockholm.

² I konsistoriet erhöi Almqvist tjugo röster till det första förslagsrummet och en röst till det andra. Hultén erhöi 1 röst till det första, 18 till det andra och 2 till det tredje. Se *St. Akad. Kons:ets protok.* 13/6 1808 § 10.

³ Skånska Correspondenten 1838 n:o 40 anf. af A. TH. LYSANDER i hans monografi öfver C. J. L. Almqvist. S. 256.

Författaren i biografiskt lexikon, som delvis stöder sina uppgifter på direkta meddelanden från personer, som kände Almqvist och stodo honom nära i lifvet, framhåller ock, att han ägde en »ovanlig kvickhet, en sällsynt förmåga att muntligen lätt uttrycka sig samt därjämte en rättframhet och öppenhet, som likväl någon gång satte sig öfver de i umgängeslifvet antagna konventionella former». »Vänfast och i hög grad hjälpsam mot andra, glad och enkel i sitt umgänge», skall han ha varit en svekfri och sin öfvertygelse trogen man. Vid 1810 års riksdag verkade han ifrigare än någon annan inom prästeståndet för Bernadottes val till svensk tronföljare, men i trots häraf slöt han sig under de följande riksdagarna ej sällan till oppositionen.

Om Erik Abrahams förhållande till sin namnkunnige brorson lämna dessa anteckningar icke mycken upplysning. På ett ställe nämnes i förbigående, att ett »impertinent» bref anländt från Love — det är allt. Det är ju möjligt att brefvet rört den bisarra, revolutionära — hela törnros litteraturens hörnsten — *Amorina*, som skrefs och trycktes 1822, men på biskopens yrkande indrogs och först år 1839 utgafs.

Innan vi lämna ordet åt Erik Abraham själf, må slutligen nämnas något om hans familjeförhållanden icke minst därför, att dessa — såsom vi kunna förstå — utöfvat ett betydande inflytande på hans sjäslif och inre utveckling. Han var två gånger gift, första gången år 1800 med Hedvig Ottiliana von Heijne, som dock redan den 1 sept. 1805 afled. Redan följande år ingick Almqvist nytt äktenskap med Johanna Elisabeth Merckel, prostdotter från Alsike, som öfverlefde honom. I det första äktenskapet föddes tre söner och en dotter, i det senare 4 söner och två döttrar, som nådde vuxen ålder.

1805. Tisd. afton d. 16 Julii kl. $\frac{1}{2}$ 11.

O Gud! Skänk Du mig Din nåd, att jag måtte finna, fortsätta och ju längre desto mer hos och uti mig fullkomna frihetens sanna lif. —

Allt — och Alls intet är ymsom för människan Gud, Religion och den Andliga Verlden. Då viljan är sinligen bestämd (och hvem? — hvad bestämmer människans vilja? Gud

eller hon sjelf? Ack, Gud frestar ju ingen till ondo) så förekommer henne noggrannhet i pligters utöfvande och samvetsgrannhet såsom ett pedanteri. Tvärtom, då viljan lifvas af kärleken till Gud, då den inre människan känner den andeliga frihetens lif — så är hela den yttre verlden för henne af föga betydelse. — Men *afsigten* och den inre sinnesförfattning, som yttrar sig hos henne, då hon gör eller underlåter en handling, betyder däremot allt — och i afseende på en sådan connexion, sammanhang och växelinflytelse emellan den inre och yttre människan blifva eljest i sig sjelfva obetydliga handlingar af högsta betydelse för oss.

Allgode! Skänk mig vilja att för Din skull, för att bibehålla frihetens lif och lif i den andeliga verlden, medvetenheten af mitt *inre* bättre jag, — *våga något*, vara färdig att göra den uppoffring af *sinliga föremål*, hvarom samvetet anar mig. Gud förbarme Dig öfver människan!

Den 17 Julii, onsd. kl. $\frac{3}{4}$ 11, afton.

Förbarmande Allgode Gud! Lär Du mig genom Din Andas kraft besegra mina sinliga vanor, min gamla sinliga människa, som icke vill något, som andeligt och godt är. —

Du är Gud. Din vilje är helig och god. Måtte mitt hjärta lära älska den!

Ack Gud! Huru mycket är ej det, som bör göras; huru litet det, som är gjort.

Natten emellan den 22 och 23 Juli mond. och tisd. 1805.

Allgode, förbarmande Gud! Du, som ser till människors nöd och förbarmar Dig — lindra min stackars lidande makas nöd, då hon nu enligt Din visa inrättning åter framföder barn till verlden. Jag vet o Gud, att jag intet godt af Dig förskyllt. Till äfventyrs har jag . . . förtjänt Ditt misshag, förtjänt, att jag i min hustrus lidande skulle finna mitt straff. Men — Herre! — döm oss såsom en mild, öfverseende Fader! Jag har felat, i mongfaldig stycken felat, men borttag ej ifrån mitt hjerta dess tillit till Dig. Lindra min arma makas lidande. Denna min bön för hennes lindring är det enda, som nu skaffar mig sjelf lindring. Ja, Gud! Måtte den oro, den ångest, jag dessa stunder känner, lifligt förblifva i mitt minne.

Den 24 Julii kl. 11 aftonen.

Allgode! Pris af ett tacksamt hjerta vare Dig, som så nådeligen Dig förbarmat. O, hvad skall jag till tacksamhets-tecken göra? Ack Du vill, Du behöfver ej, att jag skall göra något annat än att uppriktigt söka tilltaga i det Goda, rätta och Sanna. Herre Gud, min Frälsare! Måtte jag innerligen tro på Dig och genom trona på Dig lära mig att ha tillförsigt till mig sjelf till min bättre mänsklighet.

Om *en villa* förekommer mig ljuflig och lätt, om en pligt förekommer mig svår och obehaglig, måtte jag då besinna, att människan med tron på Gud icke till sin verksamhet är bunden under *sinlighet*. —

Ja, Gud! Min allgode Frälsare! Öfva mig i det sanna goda!

Mitt motto vare: Låt det vara angenämt — men jag gör det ändock ej, för det strider emot min pligt; Låt det vara svårt, men det är min pligt och min pligt skall jag med Guds nåd kunna utöfva.

Gud förbarma dig öfver människan!

Den 25 Juli 1805 thorsdagen kl. 8 f. m.

Då människan deciderar sig till någon handling, som strider emot hennes sinliga håg, så bevisar hon härutinnan en tro och en öfvertygelse om en osynlig (för sinligheten ej fattelig), men likafullt reel verlds värklighet.

O Gud! Uppehåll Du hos mig den!

Fredagen d. 26 Juli morgonen kl. 9.

Ack! Måtte jag afsky det sjelfviska, afgudiska! Ack, hvad är människans inre och yttre värksamhet annat än en product af idel sjelfviskhet och styggghet, när hon är skild ifrån Gud, då hennes hjerta *hvilat* vid något annat än Gud; ja utan tron, utan trones lif med Gud vår Frälsare kunna vi icke tackas Gudi. Ack Gud! Förbarma Dig öfver människan!

Söndagsmorgon d. 28 Julii 1805 kl. 9 f. m.

Då människorna med så mycken sorgfällighet samla metereologiska observationer och alla rön, som bidraga till kunskapen om den yttre och fysiska verldens beskaffenhet, hvi försumma de att använda en dylik uppmärksamhet på deras inre, moraliska sinnes beskaffenhet.

Dageligen, ja stundeligen finner man hos sig olika sinnes dispositioner och dessa dispositioner variera ännu mer än vädrets och luftens olika temperaturer. Vissa tider, dagar, stunder, ögnablick finner man hos sig en deciderad fallenhet för a) *vecklighet* (lättja, ovärksamhet, spel-sjuka); b) *vrede* (snarstickenhet, ovänlighet); c) *Vällust* (omåttlighet i mat och drick; okyskhet); d) *Högmod* (berömsjuka, fåfänga, andras förtal — n. b. svit af fåfängan); e) *Barnslighet* (tal-sjuka, upptäckande af andras svagheter — svit af fåfängan); f) *Laglöshet*, vildhet, sinl. slafveri — total bekymmerslöshet för det andeliga.

Att upptäcka hos sig dessa felaktiga dispositioner är första steget till deras förbättring, ty då man rätt ser, inser lastens fulhet, blifver man disponerad att hos Gud, Herren vår Frälsare söka förlåtelse och *kraft* emot det onda och styrka till det goda.

Och *medlet* blifver oss änteligen ett *mål*; ja den Gud, som vi i begynnelsen blott sökte för *nöds* skull — Den söka vi och förtrösta vi på och älska såsom vårt enda och högsta goda. Ja, salige äro vi, då vi hinna dit: att älska *Gud* för *Guds egen skull* — att älska Gud och icke något annat — ej en gång oss själfva — utan så vida det kan ske i Gudi — i förening med Gud. N. B.: Dygden, som objektivt tänkt (h. e.: dygdiga handlingar) ej är något annat än Guds vilja, företager man vanligen och i förstone blott såsom medel till eget lugn och lycksalighet; sedan finner man till sin blygd, att man ej blir ofta eller länge eller synnerligen dygde-trogen, då man blott utöfvar den för nöds skull eller såsom blott medel till sjelfvisk njutning. Dygden blifver då (i teorien) ej blott medel utan mål. Änteligen blir man varse att äfven oakadt denna bättre *theoric*, man dock i frestelsens stund förgäter dygden både som *medel* och *mål* — och då vänder man sig till Herren — den enda Frälsaren, som vi ock mer och mer måste söka älska för Guds egen skull såsom *mål* och ej såsom blott *medel*.

Supplem. till den 28 Juli öfver de 6 dåliga dispositioner hos människan.

Commentarius.

[A.] *Chroniska dispositioner.*

a) *Vecklighet*, specielt om mornarne, då jag låter maklighet herrska öfver mig. N. B.: ohåg att om mornarne fatta någon

viss plan. N. B. Mechanisme — viljans habitude; vanor, som måste brytas; b) Okyskhet, tillfällig; c) Vällust (snålhet, glupskhet) att vid måltider mer fråga sin smak än hälsa — hvad som är nyttigt för vår kropp och af den till stor del beroende verksamhet.

[B.] Till *tillfälliga*, elacka dispositioner (viljans sjukdomar?) höra *vreden* — nästan min största svaghet — *högmöd* — n. b. nästan min minsta svaghet, får hos mig sällan rum, om ej då jag är ond, vred; dock — snålhet efter människors bifall, fåfänga förför mig ofta nog till dåliga saker, till barnsliga uptog, till infall, prat — ej värdiga en *man*, en *philosoph*, en *christen* — till *pratsjuka* att omtala det jag ej bör; ja, *fåfängan* bör jag visserligen här utmärka såsom ett af mina största *sällskapsfel*.

Dessutom: À force de vouloir plaire, très souvent on se fait meprisable, au moins à ses propres yeux — autant pis!

I *laglöshet* yttrar sig sinligheten synnerligen karaktäristisk.

1805 Augusti d. 6, tisdags morgon.

Huru *obemärkt* afviker ej hjertat från Gud — och återvänder till *sinligt afgudereri*; detta sednare bevisar sig snart nog genom disharmonieusa dispositioner och en hop utbrott...

D. 7:de, onsdagen.

Min hustru illa sjuk, dess nyfödda barn sjukt, dess amma sjuk; ett beständigt skrik och gråt af de 3 andra små barnen — är allt ganska obehagligt. Besvärliga göromål, som jag måst åtaga mig att för andra uträtta, men hvartill jag saknar särdeles häg, svårigheten i prospecten för den befordran, den jag så väl behöfver och hvartill jag anser mig förtjänt — och framför allt en ofta märkelig disharmonie i mitt inre, en contrast emellan det ädla, jag känner hos mig den ena stunden, och det dåliga, jag blir varse några få stunder derefter — allt detta är högst obehagligt.

Dock, hvad det första angår, det obehagliga i mitt yttre läge, så är det ej svårare än jag väl kan bära det, så framt jag till mitt inre vore det jag borde. Och yttre besvärligheter i allmänhet, då de nembligen ej alldeles öfvergå vår förmåga och så medelst gör oss förtviflade, har det goda med sig, att det sätter oss i nödvändighet att söka sjelfständighet, oberoende af tingens yttre, tillfälliga lopp. Mina omständigheter äro ej

svårare än att monga, monga skulle anse sig lyckliga i dem — det obehagliga, jag derutinnan känner, är nyttigt och nödigt för mig, för att min upmärksamhet måtte länkas in på Gud, all godhets och sann tillfredsställelses källa.

När har jag nå'nsin i hela min lefnad varit rätt lugn, utan då jag lefvat i tron och förtröstning på Gud och under samma lyckligare sinnesdisposition hafva alla yttre besvärligheter blifvit lindrade; ja, de hafva liksom försvunnit ur min synkrets.

O Gud! Förbarma Dig öfver människan! Om ej mitt hjerta fästade sig vid verlden, så skulle jag ej såsom ofta nu agiteras af lappri. —

Augusti d. 8:de, torsd. morg. kl. 8.

Helige, allgode Herre! Min själs Gud och Frälsare! Bevare Du mitt hjärtas oskuld och *frihet* från alla *syndiga begär*! — Friheten — viljans, hjertats frihet från syndiga, sjelfviska begärs och vanors slafveri är det ädlaste, högsta goda här i verlden, men endast genom tron och förtröstan på Dig — allgode Gud och Frälsare! — kan det lyckas mig att bibehålla denna oskattbara frihet under detta jordiska lifvet, där all min värksamhet eljest är fästad vid det blotta *sinliga*. Gud — allgode Fader och förbarmare! Låt mig ej förlora ur sigte *Dig* såsom min själs frälsare ifrån tyranni, så skall det ock lyckas, att under detta jordiska lifvet och under en till det yttre vid sinligheten bunden värksamhet likasfullt bibehålla hjertats oskuld och själens frihet. Det skall lyckas mig, att under det jag lefver denna verlden, lika fullt lefva ett andeligt himmelskt lif. Gud! Vår Fader! Misskunna Dig öfver människan!

(Forts.)

Herman Lundström.

Några aktstycken från arkivet i Herrnhut till belysande af grefve Zinzendorfs första förbindelser med Sverige och den svenska herrnhutismens uppkomst.

(Forts. och slut från föregående årgång.)

X.

Zinzendorfs korrespondens med Malmöprästerna Peter Murbeck och Matthias Otto Ubechel 1735.

Vid sitt besök i Skåne 1735¹, dit Zinzendorf begaf sig från Köpenhamn för att öfver Ystad få snabbaste lägenhet med postjakten till Stralsund, gjorde han i Malmö bekantskap med de pietistiskt sinnade prästerna Peter Murbeck och Mattias Otto Ubechel och vann deras vänskap och förtroende. Med Murbeck rådgjorde han om, att en viss trossyster tillhörande Murbecks församling skulle resa öfver till Herrnhut, möjligen för att där få sin religiösa fostran och sedan kunna bli till nytta i Malmö. Med Ubechel, som just vid denna tid befann sig i en svår inre kris, samtalade han om frälsningsvägen, uppmuntrade honom att tro på frälsaren och hans villighet att gifva en sant eländig själ syndaförlåtelse för intet och visade honom, att man måste mottaga himmelriket såsom ett barn. Från Ystad, dit han straxt därpå begaf sig, sände han Malmöprästerna ett långt bref (Medd. af H. LUNDSTRÖM i Kyrkohist. Årsskrift 1900, 302 ff.), däri han vidare utvecklade sin uppfattning af Kristi evangelium och uppmanade dem att i Malmö införa sådana församlingsformer, som funnos i Herrnhut, med »körer» och »sällskap».

Först i juli sände Murbeck och Ubechel nedanstående svar på detta Z:s bref (original, R. 19, F, 2, c, Herrnhuts arkiv). De berättade, hvilka underliga rykten hans besök hos dem hade framkallat, och hvilka åtgärder regeringen vidtagit för att hindra honom att stanna i Sverige. M:s bref visar, att han vid denna icke synes hafva känt någon större inre motsats i sin religiösa åskådning gentemot Z. utan ansåg honom såsom en broder i Herren. Af Ubechels bref framgår dock, att de båda hyste

¹ Om Z:s besök i Skåne 1735 och dess följder se Nils Jacobsson, Den svenska Herrnhutismens uppkomst. Uppsala 1908, s. 91 ff.

Kyrkohist. Årsskrift 1909.

vissa betänkligheter mot församlingen i Herrnhut angående några punkter, såsom i fråga om barndopet, om upptagandet i församlingen och om dess barnauppfostran. Det sistnämnda brefvet är det intressantaste. Det låter oss blicka in i ett kämpande hjärtas innersta och visar, hvilket öfvervældigande intryck Z. gjort på Ubechel.

Den 31 okt. (nya stilen) 1735 sände Z. dem nedanstående svar på deras bref (koncept, R. 20, C, 23, 31 och 20, C, 20, 26). I brefvet till Murbeck besvarar han några af denne framställda frågor. Brefvet till Ubechel är ett vackert vittnesbörd om Z:s ifver och nit för själars frälsning. Han säger sig af hans hjärte-utgjutelser se, att han är en arm, efter frid längtande syndare. Därför kan han med all frimodighet hänvisa honom till syndares frälsare. Därjämte meddelar han diverse underrättelser om församlingen i Herrnhut.

Hvilken verkan detta bref gjorde på Ubechel, är oss ej bekant. Korrespondensen synes härmed hafva afstannat. 15 år därefter (1750) författade U. ett arbete mot Z. »om de af grefve Z:s skrifter sammanletade villfarelser».

1. Peter Murbeck till Zinzendorf, dat. Malmö d. ²³/₇ 1735.

Hochgebohrner Herr Graf,
Gnädiger Herr!

Von der Fülle des Herrn Iesu Christi,
Gnade umb Gnade.

Wir haben uns oft vorgesetzt des Herrn Grafen liebeiche Zugschrift zu beantworten, sind aber durch unterschiedliche Geschäfte daran verhindert worden, und hat mich ins besondere dieses abgehalten, dass unterschiedliche male gemerket worden, wie meine Briefe auf der Post aufgebrochen gewesen: weswegen auch zu bitten mich genöhtiget finde, dass der Herr Graf, falls er mir weiter zuzuschreiben belieben sollte, seine Briefe an Ubecheln adressiren möge, unter dessen Cuvert sie sicherer gehen. Des Herrn Grafen Anwesenheit bei uns hat zu unterschiedlichen Gerüchten Anlass gegeben, deren die meisten von der Art, von welcher sie allezeit pflegen zu sein, nämlich mehrents unverständige. Was vor ein Gerücht von Kopenhagen nach Stockholm erschollen, und was für einen Befehl dasselbe von dar ausgewürket, wird der Herr Graf aus Ubechels Briefe ersehen. Wir betrüben uns über dergleichen Zufälle, woran die Welt so grosse Gelegenheit zu lästern nimmt. In des Herrn Grafen geneigtem Schreiben ist mir etwas unverständlich,

was der Herr Graf, von *Durchreden, Durchbetung und Durchsingung der 4. Evangelisten* geschrieben, dessen Erklärung zu haben wünschte. Das Mädchen, von der wir sprachen, hat ihre Mutter consentiret, auskommen zu lassen, ich aber misse sie ungern, weil sie vielen Kindern zur Erweckung dienlich ist; doch sollte der Herr Graf sie annoch verlangen, so wird gebeten, dass jemand von dar unbekannter Weise herüber komme, und sie heimlich abhole, indem wo es kund würde, sie nicht Erlaubnis kriegen dürfte aus dem Lande zu reisen. Magist[er] Bützow, Prediger bei der deutschen Gemeinde, grüßet freundlichst und nimmt sich die Freiheit nachzufragen, ob nicht ein Magister mit Namens Bavitz sich bei ihnen befinde.

Es ist des Herrn Grafen Theekessel und Beschreibung von Pensylvanien bei mir zurückgeblieben, und wünschte man Gelegenheit zu haben es hin zu schicken. Nicht minder ist mir angelegen nachzufragen, ob nicht jemand in Herrnhut der schwedischen Sprache mächtig, damit ich hinführo im schreiben meiner Muttersprache, in welcher mich am besten expliciren kann, möchte bedienen können. Ich bin genöthigt hiemit abubrechen, und verbleibe, nächst gehorsamster Empfehlung in des Herrn Grafen und aller dasigen Freunde vorbitte,

Hochgebohrner Herr Graf, gnädiger Herr Dero

demütigster Diener

Malmoe d. 23ten Iuly, st. vet. 1735.

Peter Murbeck.

2. Zinzendorfs svar till Peter Murbeck, dat. Herrnhut
d. 3¹/10 1735.

Dem gel[iebten] B[ruder] Murbeck dienet zur Nachricht auf sein geliebtes vom 23 Juli St[ilus] v[etus], dass ich mich wegen der adresse also verhalten wolle, wie Er begehret, dass die Nachricht von Coppenhagen nach Stockholm eine fälsche Nachricht sey, Gleichwohl aber nichts zu bedeuten haben würde, wenn sie auch wahr wäre, denn lasterungen von der Arth dienen nur zur bewährung der Warheith aus Jesu Munde: Ihr müsset gehasset werden von allen Völckern um meinetwillen. Transeant. Mag doch die welt, die blinde welt von diesen kräften nichts erfahren, wenn wir nur halten und bewahren, was uns der freund entgegen hält. Am h[eiligen] Oster- und Pfingsttage haben wir die gantze Harmoniam Evangelistarum durchgelesen und alle vorkommende dinge durch unsre Lieder durch herzliches Gebet und brüderliche Anmerckungen anatomirt und in sua[v]um et sanguinem zu verwandeln ersucht, das war unser l[iebe] Fest-text, dennoch etl[iche] Episteln. Wir wollen ihnen ein so gutes Kind nicht gern wegnehmen, das sie brauchen können. Wolten sie es aber jemal hingeben, so würde es können nach Stralsunt gesant werden, da wolten wirs hohlen lassen bey H[errn] Hercoles oder frau Abraham Richtern Kaufmans frau da-

selbst. H[errn] M[agister] Büzow grüsse ich wieder ganz freundlich. Was hat denn meine Visite bey [dem] H[errn] Bischoff gefröchtet? Die beschreibung von pensillphanen bitte mit gelechen Reisen zu schicken und den Thekessel an einen Kaufman in Ystadt nahmens Albert von Duhr weil Nitschmann herrich denselben dahin geschenkt hat. Der liebe Nitschmann ist bekanter maassen antistes F. F. [= Fratrum] Moravorum u[nd] i[e]tzo an der Vestindien nach Georgien Surinam Thomas u[nd] Sante Crux. Sie können immer Schwedisch schreiben, wir wollen es schon erklärt bekommen. Christian Protten ist i[e]tzt eine sehr gute Seele und schwimmt gantz in die Gnaden flutt. Ich verharre mit inniger liebe des lieben Murbeck treuer

Zinzendorff.

H[errn]hut d. 31 Oktober 1735.

3. Mattias Otto Ubechel till Zinzendorf, dat. Malmö d. ²⁴/7 1735.

Hochgebohrner Herr Graf,

Gnädiger Herr.

Wir haben des Herrn Grafen beide Schreiben eines Inhalts erhalten und ansehen aus dem leztern, dass der Herr Graf ohne Zweifel in den Gedanken gestanden als wenn das erstere verloren gegangen, zu welcher Mutmassung unsre Nachlässigkeit in der Beantwortung Anlass gegeben. Es ist aber die Schuld unsrer Versäumnis, bei Br[uder] Muhrbecken, die vielfältige Arbeit, mit welcher er den ganzen Tag occupirt ist, bei mir aber nichts anders als die Furcht, Scham und Blödigkeit mich mit den Freunden Iesu in Correspondence einzulassen, da mich mein eigen Herz und Gewissen noch unter *der Zahl der Feinde Iesu* setzet. Ich würde auch vielleicht das erste Schreiben des Herrn Grafen nimmer beantwortet haben, wenn nicht durch Dero besondere Freundlichkeit in Ueberschickung des andern, gleichsahm von neuem aufgefordert wäre, meine Unwürdigkeit mich nicht länger abhalten zu lassen. Ach wehrtester Herr Graf! Ich weiss nicht ob ich sagen soll, dass Dero geliebte Gegenwart bei uns noch mehr erwecket oder mehr niedergeschlagen hat. Ich erkenne die Wahrheit des leichten und kurzen Weges zu dem Heilande, den der Herr Graf mir angepriesen. Ich liebe Sie und wollte Sie gerne cum applicatione glauben, weil es mir aber eben so wenig auf diesem als auf jenem Wege angegangen den Heiland zu finden. Da es mir auf beiden an Beständigkeit und Glauben fehlet, so ist mein Zustand der allermissserableste, und habe ich die grösste Ursache zu fürchten, dass das malum auf die letzte desperatum werden möge.

Es sind dieses wahrhaftig keine Compliments, mein wertester Herr Graf, sondern ich bin ein Mensch, der auf einer Seite von kräftigen Rührungen der Gnade, wie auch zuweilen von der aller-

heftigsten Begierde ganz Iesu eigen zu sein, auf der andern Seite aber von dem bösen Gewissen der Iugendsünden, und von der Unbeständigkeit des sanguinischen Temperaments als ein Ball hin und her geworfen wird, und daher nicht allein noch zu keinem Frieden gekommen ist, sondern auch immer träger und nachlässiger wird den Frieden zu suchen. Kan dieses mein Elend Sie zum Mitleiden bewegen, und wollen Sie mich in diesem Zustande ihres Gebets-Unterrichts und Zuschrift theilhaftig machen, so wird solches der mit den Sündern in den Tagen seines Fleisches umgehende Iesus als ein Stück seiner Nachfolge gnädigst ansehen, und die hierin erwiesene Demut mit reicher Gnade bekrönen. Ich meinstheils halte mich wahrhaftig nicht wert, dass Sie meiner gedenken, und dass ich ein solcher bin, welchen ich mich beschrieben habe, werden Sie auch daraus schliessen können, weil in Ihrem geliebtesten Schreiben, mir so vieles ganz unverständlich ist. Sie warnen vor affectirter Anfechtung, Verbildung etc: Ach wehrtester Herr Graf, das sind Sachen welche nicht einmal für Kindern geschweige für Slaven gehören desgleichen ich noch bin. Ich muss mit Stricken und Peitschen von grober Fleischeslust, von Menschenfurcht, von grausamer Versäumung des einigen notwendigen zurückgehalten werden. Für affectirte Anfechtungen habe mich noch nicht zu fürchten, und eben deswegen dispensire den Herrn Grafen gar gerne von der Beurteilung meines Amtes, als der ich selbst wohl weiss, dass dasselbe im jetzigen Zustande meiner Seelen höchst gefährlich, und daher dem lieben Gott danke, dass keine Seele meiner Aufsicht ins besondere anvertraut ist, gleich wie ich im Gegentheil mir wenig Scrupel des Amtes wegen machen würde, wenn ich erst von der Gnade treu gemacht worden wäre. Indessen wird es mir die grosse Freude sein, wenn mein wehrtester Herr Graf, seinem gütigen Versprechen nach, mir mit gutem Rahte, eine erweckte Seele zu Iesu weiter zu führen, an die Hand gehen wird. Ich erwarte solches von Dero Erfahrung mit der innersten Begierde in der Hoffnung, dass was bei mir nicht angehen mögte, doch bei anderen getreueren und weniger verunreinigten Seelen sich werde practiciren lassen, und wird es mir, ob ich schon hungrig bleibe doch eine Erquickung sein, wenn ich andre werde dahin weisen können, dass sie von der Fülle Iesu Gnade um Gnade nehmen.

Nun mein wehrtester Herr Graf, wie es mit meinem Christentum stehe, werden Sie hieraus zur Genüge ersehen. Wollen Sie eine Probe meiner natürlichen Aufrichtigkeit haben, so bitte ich denjenigen Bericht so anzusehn, welchen ich ohne was auszulassen, hie beifüge.

Nachdem der Herr Graf etwa 14. Tage von hier abgereiset war, kam Ihro Majestät Befehl an den Herrn Landshauptmann des Herrn Grafen wegen, etwa folgenden Inhalts: »Wir Friedrich von Gottes Gnaden etc: Nachdem uns zu Ohren gekommen, dass ein wegen seiner vielfältigen Irrtümer berüchtigter, deutscher Graf mit Namen

Zinzendorf, welcher vormahls in unsrer pommerschen Stadt Stralsund geprediget, nunmehr aber wegen obgedachter Irrtümer in Copenhagen ein Consilium abeundi bekommen und dannenhero gesonnen sein soll, sich in unsre Länder zu begeben, also gelanget an Euch unser ernstlicher Befehl, dass ihr obgemeldeten Grafen dieses Namens, wenn er zu euch kommt, nicht verstattet weiter zu reisen, sondern ihn dahin disponiret, dass er sogleich wieder aus unsern Ländern zurück reise.»

Dieser Befehl soll nach guter Freunde Bericht in Christianstads Lähn gar von den Canzeln abgelesen sein, und ich würde mich scheuen solches zu berichten, wenn ich nicht wüsste dass der Herr Graf dergleichen schon gewohnt, solche *mit Recht als Mahlzeichen des Gekreuzigten ansehe*, und dannenhero mir diese Aufrichtigkeit gern zu gute halte, welche zu-gute-Haltung mir bei folgendem Bericht weiter ausbitte.

Es hat ein guter Freund aus Copenhagen, der selbst in Herrnhut gewesen und aus der Freunde eignem Munde ihre Meinungen schriftlich aufgesetzt uns den Bericht davon zugeschicket, in welchem absonderlich der Artickel von der Kindertaufe uns sehr anstössig gewesen, nachdem zur wahren Gültigkeit der Taufe absolut die Heiligkeit der Eltern, des Priesters, der Gefattern und der ganzen Gemeinde erfordert wird. Wir können solches nicht anders als den in unsern LL. SS. [= Libris Symbolicis] verworfenen Donatismum ansehen, und würden also ungleiche Gedanken von der wehrtesten Freunde conformitate doctrinae cum ecclesia Lutherana fassen, wenn wir nicht glaubeten, dass Sie dieses vielleicht anders wollten verstanden haben. Es wurde ja auf solche Weise keine wahre Taufe als in Herrnhut sein, indem dergleichen Leute in andren Coetibus sine metu contrarii kaum dürften allezeit gefunden werden. Solte denn unsrer Eltern Unglaube Gottes Glauben aufheben? In dem Artickel von der Aufnahme in die Gemeinde scheint uns etwas Sectirisches und von der Kinderzucht etwas impracticables zu sein. Allein es sei ferne von mir zu urtheilen, der *ich von meinem eigenen Gewissen als ein boshafter, ungetreuer und widerspenstiger unaufhörlich verurteilt werde*. Möchte mir Gott Zeit, nötige Mittel und Gelegenheit anweisen, ihre Versammlung und Glaubenseinigkeit zu sehen, so dürften diese und andre Scrupel bald wegfallen. Ich habe hierdurch meine Aufrichtigkeit bezeugen wollen, und in der Hoffnung, dass es auch so werde aufgenommen werden, empfehle mich meines gnädigen Herrn Grafen und aller Herrnhutischen Freunde vorbitte, Liebe und Unterricht; mit gebührender Ergebenheit und schuldigstem Respect verharre des hochgebornen Herrn Grafen, meines gnädigen Herrn

demütigster und gehorsamster Diener

Matt[ia]s Otto Uebchel.

Malmoe d. 24. Jul: st. vet: 1735.

4. Zinzendorfs svar till Ubechel, dat. Herrnhut d. ³¹/10 1735.

Inniggeliebter Freund Herr Ubechel.

Was soll ich ihnen sagen? Sie haben mir eine Relegation aus Schweden geschickt. Sie wird einen Nutzen haben; es giebt eine gewisse Art der Kinder Gottes qui mettent tout à profit. Ich werde einmal geschwind mein Glaubensbekenntnis ediren, das wird vielen die Augen aufthun, und ich praecipitire nichts, denn ich werde sehr herausgefordert. So viel ist in facto richtig. Ich bin nicht aus Copenhagen verwiesen, ja ich habe eine königliche Declaration in Händen, dass man das geringste nicht wider meinen Glauben habe, und alle Untersuchung desfalls ohnmächtig sei. In Strahlsund habe ich gepredigt, das ist wahr. Was? das ist daselbst zur genüge bekannt. Nun von diesen allotriis ab auf die Sache zu kommen, so machen Sie vor sich eine wunderliche Beschreibung. Sie können mit dem allen nichts mehr sagen wollen als, ich bin ein Sünder. Und die Declaration macht, dass sich noch eins offenbarte, sie sind arm. Das sind zwei Qualitäten, die ich liebe; wie sollte sie der Heiland nicht lieben? Die erste ist in der heiligen Schrift als des Heilands Object angedeutet: Er ist kommen, Sünder zu rufen; er ist der Geselle der ἀμαρτολῶν, ruchloser Leute, denn seine Schönheit kann die aller rüdeste Scythen-Natur beweglich machen. Das ist seine force. Die andere Beschaffenheit, ist der Schlüssel zum Reiche. Selig sind die Armen dem Geiste nach, denn das Himmelreich ist ihr: εὐαγγελίζονται. Das ist nicht hübsch, dass sie nicht allemal wollen, das ist aber hübsch, dass sie Angst haben. Hüten Sie sich nur, dass sie nicht die Ruhe kriegen und lassen sich die Gnade immer besser in die Enge treiben, bis Sie da liegen im Blut und Elende, und nicht mehr sagen können [als]: Herr, hilf mir, da wird er vorüber gehen und sprechen: Du *sollt* leben. Ja, zu ihnen, da sie in ihrem Blute liegen, wird er sagen: Du *sollt* leben. Lassen sie sich übrigens nicht wundern, dass ich ihnen und ihrem Bruder Murbeck, denn ich habe an beide geschrieben gehabt, alle die mir bekannten Versuchungen einer Gemeinde, einer kleinen Gemeinde hingesezt. Ich wusste nicht was sie treffen konnte, so sezte ich eben hin was mir einfiel. Es sind Sachen die einem im Amte vorkommen können, und vielleicht geschieht es noch; ich schrieb im Liebes-Affect und war aufgeklärt in meinem Gemüthe, da fällt einem viel Ding ein, daran man sonst nicht denkt. Ich habe in meiner eigenen Gemeinde auch Ruhe davor, deren Beschaffenheit diese ist. Es werden viertehalb hundert Seelen beisammen sein in Herrnhut, die von einander glauben können, dass sie einen Freund haben, den blutigen Erlöser, das erwürgte Lamm, den guten Iesum. Davon sind immer 200. auswärts Seelen zu erjagen. Schmach und Segen bekleidet [begleitet?] uns überall. Es sind unser auch in 10. Jahren wohl 100. zum Heiland in seine Ruhe gegangen, die sie noch lieben und nicht vergessen werden.

Sehen sie, mein lieber Ubechel, das ist die Frucht einer kleinen Treue, und ich weiss gewiss, dass ausser denen, noch etliche 100. Seelen in Herrnhut sind, an denen der Heiland arbeitet unter Deutschen, Böhmen und Wenden, [dass] in einem District von 5. Meilen etliche 1000. Seelen sind, die nicht mehr ruhen in der Sünde, sondern teils seufzen, teils erstaunet sind, teils erkennen, wie in Iesu ein rechtes Wesen ist, teils in der Gnadenarbeit stehen, und ein gross Teil davon gräbt tief. Wie haben wir's denn gemacht? Wir haben einfältig Iesum gesucht, geprediget, gebetet, und *das* sind unsre 3. Wahrheiten gewesen: Erstlich alle Sünder werden umsonst selig, zweitens alle selige Sünder werden durchaus heilig; 3tens alle heilige sollen einander lieben. Ich schliesse, und bin

meines lieben Freundes treuer
Zinzendorf.

Herrnhut d. 31ten Oct. 1735.

XI.

Af alla svenska »herrnhutare» före 1750 var Uppsaladocenten, mag. Arvid Gradin¹ utan gensägelse den mest betydande, såväl på grund af lärdom och begåfning, som genom hjärtefromhet, brinnande nitälskan och offervilligt arbete för brödraförsamlingens sak i olika länder och på många olika poster. Han är den svensk, som stått Zinzendorf närmast och djupast tillägnat sig hans och brödraförsamlingens åskådning och praxis. Jämte Thore Odhelius och Elias Östergren förtjänar han att nämnas sasom herrnhutismens grundläggare i vårt land. Vi meddela här tvenne för honom betydelsefulla dokument från tvenne mycket olika skeden i hans lif.

Det första är hans docentbref (original, R 21, 7, 5), hvorigenom han utnämndes till docent i grekiska och latin vid Uppsala universitet 1736. Det visar, hvilket stort anseende han atnjöt i de akademiska kretsarna och de förhoppningar, man hyste om hans kommande vetenskapliga arbete efter hemkomsten från Tyskland. I brefvet framträder äfven det starka missnöje, som rådde i de konservativa kretsarna öfver, att de moderna språken, dessa »vår förfinade tids älsklingsämnen», nu helt förmätet sökte intaga de »lärda» språkens urgamla plats i den vetenskapliga världen.

¹ Om honom se Nils Jacobsson, a. a. 104 ff.

Det andra dokumentet är Gradins prästbref (original, R. 21, 7, 5), hvarigenom han befullmäktigas att vara präst inom brödraförsamlingen. I aug. 1741 hade han blifvit prästvigd af Zinzen-dorf, som därvid assisterades af biskoparna Polycarpus Müller och Johan Nitschmann samt flera bröder. Prästbrefvet visar, hvilka fordringar brödraförsamlingen i främsta rummet ställde på sina präster: att de skulle vara bestänkta med Kristi blod och lefva för Kristus samt äga de gåfvor, hvarmed de kunde gagna kyrkan och Kristi sak. Vi se äfven, hvilket anseende och för-tröende Gradin vunnit inom församlingen både för sin lärdom och sitt fromma, ödmjuka väsen. På den apostoliska successio-nen, som församlingen menar sig vara i besittning af, sätter den tydligen ett visst värde.

1. Arvid Gradins docentbref 1736.

• Lectori

Salutem et officia.

Quantumvis licet suo lepore atque blanditiis sese commendent hodiernae linguae gentium per Europam florentium et cultiorum, nondum tamen id assecutae sunt fastigii, quo illas tendere atque eniti facile credideris ut matris suae, quam aemulantur plurimae, justum robur et vigorem aequaverint. Etenim dum adhuc sub incude veluti calescunt fingendae aliquoties et refingendae, ita quidem, ut a seculorum diversorum hominibus, ejusdem licet soli patriaeque, haud facile agnoscantur; a scopo suo et culmine illas etiamnum esse paulo remotiores, et credere licebit, et impune fateri. Non invidemus illis gloriam suam ac splendorem, quem in aulis Principum atque Magnatum justo, ut credere fas est, titulo sibi comparavere: neque aemulum illud studium vitio vertendum arbitramur, quo solii aviti sedem jure quasi hereditario adire conantur; puta, ut et ipsae aliquando, si fata permiserint, per orbem literatum eruditae saluentur; dum modo judicia Virorum literatorum, et perspicaciorum quidem, patienter excipiant, nec indigne ferant, si etiamnum condimentorum fere loco aestimentur abiis, qui solidioris alimenti saporem in Graeca lingua atque latina, aut primaeva alia deprehenderint. Postulamus eandem censurae aequitatem Viro Clarissimo Domino Arvido Gradin, camerarum nostrarum amico et cultori per annos complures perquam industrio et indefesso; Cui quidem licet non defuerit propior accessus, et diuturnior consuetudo cum politioribus illis aevi nostri deliciis, quas memoravimus; tantum tamen abfuit, ut Viri eruditissimi animum illae penitus occupaverint, ut patius, dum hisce plane addictum crederes, priscas nihilominus et veteres illas Apollinis et Musarum

socias aliis recentioribus neutiquam esse postponendas censuerit. Equidem hanc sententiam evidentius declaravit, quum nuperrime suam Ampliss[imæ] Facultati Philosophicæ operam offerret, veniamque peteret linguas illas vere eruditas, humanioris literaturæ alumnas, suæque juventutis ac studiorum perpetuas delicias, heic docendi. Haud cunctanter annuit Ampliss[ima] Facultas Viri Clarissimi tam aequo desiderio, utpote quem in hoc praesertim studiorum genere versalissimum esse jamdiu intellexerat: eoque facilius modestae petitioni ejus assensit, quo manifestius erat hoc docendi venia impetrata, Virum Clarissimum, itineri jam ad exteras Palladis transmarinae oras semet accingentem, nullius plane Docentium ad hanc Academiam Ordinariorum jura ac privilegio laesurum. Censuit autem Ampliss[ima] Facultas Philosophica hoc decretum suum, de Novo hoc Magistro legente jam constituto, ante abitum Viri Clarissimi Vobis, Amicissimi Juvenes, quam primum heic esse indicandum: quem admodum et ego nomine Facultatis idipsum jam notum facio, Vobisque, Commilitones, ea, qua par est, fide spondeo, ex solidissima hujus Magistri Docentis, Clariss[imi] Domini Gradini, in humanioribus studiis institutione, quum feliciter, quod vovemus, in patriam redux fuerit, Vos emolumentum habituros longe exoptatissimum.

V[eniam?] Dab[am] Ups. d. XXX Maji. An. MDCCXXXVI.

Andreas Boberg.

Facult: Phil: h. t. Decanus.

L. S.

2. Arvid Gradins prästbref, utfärdadt af brödräfsamlingens biskop
Polycarpus Müller 1741.

Quod ratum habeat caput Ecclesiae suae
Iesus Christus
Deus et homo, benedictus in secula.
Amen.

Certum est, ad fidum et genuinum Ecclesiae Iesu Christi ministerium requiri primum ut Christi sit, Christi sanguine conspersus, et Christo vivens; secundo ut per Spiritum Christi, quem Ecclesiae suae dedit, iis ornatus sit donis, quibus prodesse Ecclesiae et rebus eius possit. Utrumque deprehendimus in Viro Clarissimo et Nobilissimo Arvido Gradino, gente Sueco, qui ad ecclesiam nostram fratrum unitatis translatus, et in eandem susceptus, omnium animos in se convertit. Praeterquam enim, quod Theologiae et Philosophiae studiis egregie excultus esset, linguarum peritia, historiarum cognitione, et Scripturam sacram interpretandi dono praeditus; per gratiam divinam in sanguine Christi veniam et novam vitam accepit, Christo vixit et quicquid naturae quoque donorum erat, Christo et spiritui eius

sanctificandum tradidit. In sancta itaque fide evangelica, et in disciplina apostolica constantem, in animabus Christo adducendis fidum et indefessum, in vita demum ex sola Christi gratia humilem, et perpetuo infirmitatis suae, eoque profundo, sensu praeditum, dignum habuimus, quem in ministrum verbi divini in Ecclesia fratrum Unitatis eligeremus. Electum itaque invocato in eum nomine divino et apostolica manuum impositione, in ministrum Ecclesiae fratrum unitatis Moravorum publicum rite ordinavimus et consecravimus; et Christi capitis ecclesiae ac fratrum nomine omnibus ministri evangelici officiis defungendi facultatem concessimus: id quod factum est in ecclesia Herrenhagensi in Comitatu Isenburgico-Budigensi anno post natum Salvatorem mundi MDCCXLI die V. mensis Augusti.

Quam gratiam sibi collatam ut casto et fido pectore custodiat, sapienter et in ecclesiae salutem exerceat, et gratia ac spiritu indies auctus regno Christi mullum prosit, conceptis verbis precamur Cuius rei testes has publicas literas exaravimus, sigillo unitatis fratrum Moravorum munitas, et nostra manu subscriptas in arce Marienborna, quae in Wetteravia est d. XIX Sept: Anno MDCCXLI.

Polycarpus Müller.

Ecclesiae Fratrum Moravo[rum] Slavonicae
Episc[opus] sen[ior].

I. S.

XII.

Några af Gradins och Dobers berättelser om deras resa till Sverige 1741—1742.

För att bemöta de i Tyskland utkommande talrika smådeskrifterna mot Zinzendorf och brödraförsamlingen, som äfven spriddes i Sverige, och för att understödja den rörelse i herrnhutisk anda, som börjat här genom prästerna Thore Odhelius och Jonas Hellman samt skomakaren Elias Östergren och snickaren Olof Björn, beslöt församlingen på en synod i Marienborn sommaren 1741 att sända »bröderna» Arvid Gradin och Martin Dober i en officiell deputation till ärkebiskopen och de teologie professorerna i Uppsala och de förnämsta prästerna i Stockholm. Om denna resa afgaf Gradin efter återkomsten till Marienborn i juli 1742 flera fullständiga, mycket intressanta berättelser¹. Men redan under vistelsen i Sverige sände både

¹ Se N. Jacobsson a. a. 176 ff., där en fullständig skildring af deras resa är införd.

Gradin och Dober åtskilliga meddelanden om förhandlingarna med ärkebiskopen och professorerna i Uppsala och om sina framgångar i Stockholm, hvarjämte Gradin i flere bref berättade om sin resa till Dalarne, Västmanland, Nerike, Västergötland och Göteborg¹. (Dober återvände redan i okt. 1741 till Tyskland.) Det första af nedanstående bref (af Dober) är en liffull skildring af resan till Stockholm och besöket hos ärkebiskopen i Uppsala, nedskrifven några dagar efter sedan händelserna passerat. Det andra brefvet (af Gradin) skildrar på det mest optimistiska sätt Gradins stora framgångar i Stockholm både bland präster och lekmän (bland dem själfva kanslipresidenten grefve Karl Gyllenborg, hattpartiets chef). Det tredje brefvet är en skildring af Gradins verksamhet i Dalarne, Västmanland, Nerike och Västergötland. Särskildt intressant är hans berättelse om domprosten And. Hilleström i Göteborg och grefvinnan Stenbock på Stora Bjurum. På grund af sina stora framgångar bland separatisterna är G. nu fylld af de största förväntningar om den separatistiska pietismens (eller kanske rättare »mysticismens») snara undergång och af de ljusaste förhoppningar om korsets seger bland de väckta själarna. »Man kan handgripligen se, att Lammet har skinrat och skiljt dem åt, på det att de skola böja sig för korset och nådastolen i Jesu blod.»

1. Johan Martin Dober till sin broder Leonhard Dober
dat. Stockholm den 17/23 Okt. 1741.

R. 19, F, 4, 2, a. Kopia. H. A.

Teuerster und liebster Bruder Leonhard.

Nun kann ich Dir etwas erzählen, wie weit wir es gebracht haben. Erstlich, unsre Reise ist sehr glücklich in allem gegangen, wir haben gleich ein Schiff gefunden, sind in wenig Tagen hier her gefahren. Hier her und nach Upsala sind wir gerade zur rechten Zeit gekommen, eher wären wir nichts nütze hier gewesen. Auf der See ist man 30 Meilen lang in Gefahr von Russen weggenommen zu werden, ist auch schon geschehen; die Schweden und Russen thun es um einander. Aber wir sind bewahrt geblieben. Gradin und ich waren die einige Passagiers, das war uns auch lieb, die Reise war mehr ein Vergnügen, als eine Beschwerde. Ob ich seckrank gewesen bin oder nicht, weiss ich nicht; es war mir wohl

¹ Om denna resa se N. Jacobsson a. a. 206 ff.

ein paarmal nicht wohl, aber ich bin von meiner Krankheit noch nicht wieder völlig hergestellt. Das ist auch merkwürdig, dass gerade, als wir unterwegs waren, Gewissens Freiheit hier im Lande gegeben worden, was vor diesem unmöglich zu erhalten war, dahero auch die Bischöfe und Professore meinten, das hätte uns bewogen, doch sahen sie, nach unsern Briefen war es nicht möglich. Wir sind hier den 15 Oktober angekommen, den 17 Oktober nach Upsala gekommen. Erstlich wollte uns der Erzbischof nicht annehmen, sonderlich um Gradins willen. Der Erzbischof liess auch Gradin den ersten Morgen sagen: es wundre ihn, dass er her käme, vor ihm sich sehen zu lassen; zu Gradin sagten auch seine Bekannten, wenn nur er nicht dabei wäre. Ueberhaupt sagte auch der Erzbischof, er wäre zu schwach zum reden. Es wurde uns wohl gerathen, dass wir da und dort hin, ins besondere zu einem Professore gehen [sollten], wir prüftens¹, es hiess aber nein. Wir sahen also keinen Rath vor uns, als unverrichteter Sache fort zu gehen wieder, es aber doch auszubreiten, was wir gewollt, bei einigen der Vornehmen. Ehe wir reisten, prüften wirs, ob wir nichts mehr zu tun hätten, es hiess Ja, wir warteten den Mittag ab, da wurden wir zum Erzbischof gerufen; er lag im Bett, er ist noch sehr schwächlich nach seiner vorhergegangenen grossen Krankheit. Gradin musste ihm den Brief vorlesen; den lobte er sehr, bat uns den andern Tag zu Tische, bedankte sich vor die Liebe, dass wir so weit zu ihm kämen; wir überreichten ihm unsre Historie, von der sagte er bei Tische, als wir kamen, sie wäre wert, gedruckt zu werden. Sie ist von Anfang der Brüder bis auf die heutigen Tage mit allen unsern Einrichtungen. Nachdem haben wir auch Professores besucht und gesprochen, auch unsers Hierseins Ursach gesagt, ihnen unsern Grund bekannt und unsre Führung erzählt. Sie waren vergnügt, besonders war es einem sehr wichtig, der in dem ganzen Schwedischen Reich viel gilt, der mit Gradin eine Correspondenz anfangen und alle unsre Schriften haben will. Der Erzbischof war am meisten eingenommen durch die unschuldigen Nachrichten und dergleichen Schriften. Er glaubte alles fest, und von unsern Schriften hatte er und keiner nichts gelesen, als der hübsche², aber nur den Brief an den König von Schweden. Uns tat das sehr wohl, dass der Herr Rentmeister von der Akademie, der des Erzbischofs sein Herz ist, auch beständig bei ihm speiset, weil er des Erzbischofs einzigen Sohn informieret hatte etliche Jahre, der war ehemals auch ein Herz mit Gradin; der nahm sich aus alter Bekanntschaft unser an, durch den redeten wir auch alles, was wir wollten, mit dem Erzbischof. Der Erzbischof überlegts auch mit den andern, dass also unsre Sache sehr bekannt wird. Nachdem wir vom Erzbischof Abschied genommen, sind wir wieder hieher gekommen, und fahren noch hier in der Sache fort. Der Bruder Gradin ist mit allen Bischöfen bekannt, er hat mit denen

¹ Tydligen genom lottkastning.

² Därmed syftas tydligen på Andr. Winbom.

meisten viel Iähre studiert, auch mit andern Vornehmen, es wird noch was austragen. Der Erzbischof fand's vor gut, es auch hier zu sagen, so wir vorhin willens waren(?), damit es nicht versteckt bleiben sollte. Der Erzbischof ist noch unter allen der schwer gläubigste, doch ist er viel anders, als er gewesen, er hat sich gut in acht genommen in allem. Vielleicht kann ich dir von hier noch was schreiben. Der aller vornehmste hier unter den Geistlichen, der Präsident vom Consistorio ist, bei dem Gradin auch heute gewesen, hat sich gefreuet, die Sache angehöret, war sehr freundlich und gut mit Gradin, hat uns auch zu sich zu 'Tisch gebeten. In Upsala wollten sie Gradin so gern behalten, um was Rechts aus ihm zu machen. Keiner als dér, der mit Gradin eine Correspondenz anfangen will, hat's approbieret, dass Gradin bei uns bleibt; es ist mir lieb, den Mann gesprochen zu haben. Der Herr Rentmeister in Upsala hat schon gemeint, nunmehr würde man uns, wann wir ansuchten, eine Gemeinde von unsern Leuten im Lande aufzurichten, es uns kaum abschlagen können. Es kann sein, dass es uns hier noch gar angeboten wird, ob wir es schon nicht suchen diesmal. Aber das Anerbieten werden wir derweil annehmen.

Von dem und was weiter vorgehen wird, werde dir ein andermal berichten. Inzwischen befehle ich mich deinem treuen Andenken und küsse dir demütig die Hände.

• Dein geringer Bruder

Joh. Mart. Dober.

P. S. Bei der Gesandtschaft hätte Xstel [= Christel¹] meine Stelle fast vertreten können. Doch ehren sie uns als Deputierte einer Gemeinde. Auf Gradin kommt vieles an.

2. Arvid Gradin till biskop Polycarpus Müller,
Stockholm d. 21. Novemb. 1741.

R. 19 F, 3, a. Orig. H. A.

An meinen theuren und lieben Bruder Polycarpum
Müllern, Bischof der Brüdergemeine in Marienborn.

Theurer und innigst geliebter Bruder.

Das Lamm ist mir nahe, und erhält mich arme Made mit seiner Blutkraft. Ich fühle sein sanftes Ziehen, und werde dadurch bei allen Umständen, in welchen ich mich befinde, unterstützt und bewahret. Seit meines letzten Schreibens, da Bruder Dober noch da war, habe ich hier allerlei erfahren, unter den Weltleuten, frommen und guten Seelen. Wie wir in Upsala von dem Herrn Erzbischof und andern Herrn Professoribus sind aufgenommen worden, habe ich in meinem letzten Brief erzählet. Hier in Stockholm habe ich die

¹ Så kallades i dagligt tal grefve Z:s son Christian Renatus von Z.

Gnade gehabt, das Zeugnis vom Lamm abzulegen bei allerlei Gattungen Leuten. Der Herr Doctor Alstrin, der Präses Consistorii Holmensis ist, und vor 20. Jahren her mich gekannt, hat mich mit Vergnügen gehört, unsere ganze Sache dem hiesigen Consistorio vorgetragen, da alle Herren consistoriales sich darüber erfreuet, dass der Herr Graf und die Brüder mit ihnen in den Glaubenspunkten einig sind; und man hat mir Erlaubnis gegeben, wo ich will in der ganzen Stadt öffentlich zu predigen, wie ich auch wirklich vorgestern in der grossen Kirche, wo Herr Doctor Alstrin Pastor ist, in der andern, oder der Hochpredigt, predigte, wo wenigstens 20. Pfarrer meine Zuhörer waren und mein Zeugnis vom Heiland hörten, wovon der Herr Doctor Alstrin selbst gesagt, dass ich ein wahrer und rechter Evangelist gewesen. Der Heiland sei gelobet, der mir nahe war und mir beistund. Ich schäme mich über seine Gnade und Treue, und die Wunder die er thut.

Ehe ich hieher kam, war der Name Herrnhuter, denn so hat man uns genannt, so verächtlich, als jemals in Holland. Das habe ich bei allen Gelegenheiten verspürt, und wer hätte damals glauben können, dass ein mährischer Bruder, der noch darzu ordiniret ist, Erlaubnis kriegen sollte, in der vornehmsten Kirche im ganzen Schweden die Hochpredigt zu halten? Ich gestehe es selbst zu, dass ich es nimmer geglaubt, aber der Heiland hat mich wegen meines Unglaubens beschämt. Dazu habe ich auch bei dem Herrn Reichsrat Cederström, wo ich vor diesem gewesen, gepredigt, und was noch mehr ist, bei Herrn Grafen Gyllenborg, der der Premier-Minister ist, und nächst dem König der vornehmste Herr im Reiche. Sie sind alle sehr mit mir zufrieden gewesen, und wollen nicht davon hören, dass ich wieder weggehen soll. Insonderheit hat der Herr Reichsrat Cederström auf allerlei Weise gesucht, mich zu überreden, zu Hause zu bleiben, und hat mir gezeigt, wie es allem Ansehen nach dahin kommen könnte, dass ich sogar Bischof werden könnte, antingen per viam academix el[le]r aulæ, welches ich am liebsten erwählen wollte. Der Heiland aber hat mir die Gnade gegeben, ihm so zu antworten, dass er hat schweigen müssen, und muss mich nun weggehen lassen. Ich kann auch sagen, dass mir nie das aller geringste Bedenken eingefallen, ihnen nachzugeben, sondern es ist mir immer so gewesen, wie ich mich vorhero für die Brüder so schriftlich als mündlich erklärt habe. Das ist *Gnade*, und keine Verleugnung, weil es mir gar nichts gekostet, und mich der Heiland da bei dem Sinn gehalten, *in Seilen der Liebe zu gehen*, und kein fremdes Ioch aufzunehmen oder tragen zu wollen, nach der heutigen Losung.

Hier ist sehr viel Arbeit. Die Separatisten sind incorrigibles, wie ich jetzo erfahren. Den Pastor Tolstadium habe ich einigemal gesucht, aber nur einmal sprechen können, er liess sich aber nicht mit mir ein, sondern brach gleich ab, und nahm von mir Abschied. Die andern sind auch so: wenn jemand was redt mit mir,

so ist es lauter Philosophie, und Fragen von Dingen, die gar nicht zur Sache gehören, da ich abrechnen muss, und ihnen sagen, dass ich das thörichte Wort vom Kreuz, und keine Philosophie zu verteidigen habe. Mit dem Strokirch habe ich öfters geredt: aber es bleibt immer dasselbige; und gestern, da er bei mir war, sagte ich ihm, dass wenn wir nicht wollen arme Sünder werden und das raisonniren fahren lassen, so werden wir nimmer zur Ruhe kommen, welches er zwar zugab, aber es kam nicht weiter. Unter den andern Seelen, die das Wort vom Kreuz gern hören, ist mehr zu thun. Viele sind recht herzlich, aber sie müssen alle arme Sünder werden.

Der Mag. Odhelius ist ein lieber Bruder, den der Heiland auf die Sünderschaft und die Gnade im Blute recht geführt. Wir haben einander recht lieb, er hat mich auch gebeten, meine lieben Brüder und die ganze theure Gemeinde ehrerbietig zu grüssen.

Ich werde noch diese Woche, so der Heiland will, hier bleiben, die nächste aber weggehen, und zwar nach Dalekarlien zu meiner Mutter. Es ist nicht möglich gewesen, eher von hier zu kommen und wenn ich die Wahrheit sagen soll, so ist's mir lieb, dass ich habe hier bleiben können. Die ganze Sache des Heilands ist auch dadurch, wenn ichs sagen darf, in ein gar ander Ansehen gekommen, man denkt jetzt in der Stadt ganz anders von der Brüdergemeine, als etwa vor einem Monat; und ich bin jetzt in der Stadt so bekannt worden, dass mich fast alle Menschen kennen, und für was ganz besonders ansehen. Ich wollte, dass ich noch ein paar Wochen hier bleiben könnte, aber es wird zu langsam, und ich werde, wenns möglich ist, und der Heiland will, so machen, dass ich im künftigen Ianuario in Marienborn sein kann. Das habe ich gesagt, wie ich noch da war, und wenn das Lamm will, so kann's noch geschehn. Von Dalekarlien gedenke ich nicht mehr hieher nach Stockholm zu kommen, sondern über Westmanland, Werm-land und Westgothland nach Ystadt zu gehen, und von dannen nach Lübeck. Die Ursache ist, weil in allen diesen Orten was fürs Lamm zu thun ist, und Viele, sowohl andre Seelen als Pfarrer von meinen alten Bekannten sind, die ein sehr grosses Verlangen haben, mit mir zu reden, und weil ichs thun kann, so thue ich's, und die theure Gemeine wird's nicht übel nehmen, dass ich dem Rat des Herrn Grafen folge durch Schweden zu reisen, und den Heiland zu verkündigen. Ich glaube, dass ich doch werde im Ianuario in Marienborn sein können, und werde mich eilen, so viel mir möglich ist. Jetzt muss ich schliessen; grüsse mir die liebe Schwester ganz herzlich. Ich verharre mit der zartesten Liebe und Ehrerbietung meines theuern und herzlich geliebten Bruders

armer und unwürdiger Bruder

Arvid Gradin.

3. Arvid Gradin till Polycarpus Müller d. 28/1 1742.

(R. 19, F. 3, a. Orig. H. A.)

Bjurom in Westgothien d. 28ten Jan. 1742.

'Theurer und innigst geliebter Bruder.

Vor ohngefähr einem Monat schrieb ich an meinen theuren und liebsten Bruder durch den Herrn Korte in Altona und hoffe, dass der Brief schon muss eingelaufen sein. Ein paar Tage darauf erhielt ich des theuren Bruders von dem 28ten November, welches mir so viel erfreulicher war, als es der erste Brief war, den ich hier aus der Gemeinde erhalten. Nach der Erlaubnis meines liebsten Bruders bin ich in diesem Monat still geblieben; doch so, dass ich durchs Land herumgereist, und hie und da gute Seelen besucht und zugesprochen habe. Das Lamm hat auch meine wenige Mühe nicht ohne Segen sein lassen. Zu geschweigen, was bei den meinigen, als meiner Mutter, Schwestern und Schwager geschehen, welche alle gründlich erweckt und gnadenhungrig sind, so habe ich auch sowohl in Fahlun, der Hauptstadt in Dalekarlien, als in Westmanland und Nericien, einige Separatisten getroffen, und bei ihnen einen grossen Eingang gefunden. In Örebro, so die Hauptstadt in Nericien ist, war ich einige Tage unter lauter Separatisten, welche alle von der Blut-Wahrheit überzeugt, und nach der Blutgerechtigkeit begierig wurden, und zwar so, dass die meisten in eine grosse sowohl Unruhe als Bekümmern und Hunger nach dem Glauben gesetzt wurden. Einer unter ihnen kriegte mich so lieb, dass er mich nicht verlassen wollte, und hat mich hieher begleitet, fängt auch jetzt an, an den Heiland kindlich zu glauben, wie auch seine Schwester. Sein Name ist Fahlbeck, und ist schon 10. Jahre erweckt gewesen, ist eine redliche Seele und giebt gute Hoffnung, eine sehr nutzbare Person zu werden, wenn er erst in der Blutgnade gegründet wird. Ich wollte ihn gern zum Arbeiter unter den andern hie und da zerstreuten Separatisten haben, und der Heiland hat ihn gewiss dazu bestimmt. Desgleichen ist auch seine Schwester in ihrem Geschlechte. Die andern, die auch edle Seelen sind, machen auch grosse Hoffnung, denn sie haben alle so viel Jahre gearbeitet, und sich um die Ruhe und Heiligung des Herzens bemüht, ohne dazu gelangen zu können. Es scheint, als hätte sie der Heiland zum Evangelio præparirt, weil sie doch niemals haben Ruhe kriegen können, und doch immer gesucht; und so sieht's aus mit allen hiesigen Separatisten, ausgenommen einige wenige, die die Häupter der andern sind, und noch scheinen ungeschickt zu sein, vorm Kreuze Christi sich zu beugen. Unterdessen ist hier eine so grosse Confusion unter den Separatisten, dass unter einigen 100. nicht zwei sind, die einerlei Sinnes und Neigung sind; und man kann handgreiflich sehen, dass sie das Lamm darum zerstreuet und zertrennet, dass sie sich vorm Kreuze und dem Gnadenthron im Blute Iesu beugen sollen. Der Herr Hillerström,

welcher Dompropst in Gothenburg ist, und ein alter Separatist oder Gesetzlicher, ja so alt, dass auch Tolstadius durch ihn ist erweckt worden ist vor einem Jahr in eine so grosse Schwermut gefallen, dass er auf ein ganzes Jahr nicht ein einzigesmal hat predigen können; allein, nächst vor Weihnachten hat er Gnade gekriegt und darauf zweimal gepredigt, da er öffentlich von der Blutgerechtigkeit gezeugt, und dasjenige verworfen, was er über 30. Jahre gepredigt. Die ganze Stadt ist darüber in ein grosses Erstaunen gesetzt worden, und es giebt ein grosses Aufsehen bei den Separatisten, derer princeps lux er so lange gewesen ist. Ich bin versichert, dass dieses auch wird dem lieben Tolstadio einen grossen Eindruck geben, der sonst bis hieher gegen uns gewesen. Er wollte niemals mit mir durchreden, sondern gab immer vor, er hätte keine Zeit; ich sehe augenscheinlich, dass es noch nicht seine Zeit war, und doch, dass seine Arbeit unter den Seelen schon ohne Frucht sei: denn die andern Pfarrer in Schiffs-Holmen, wo er Pastor ist, stunden mir selbst zu, dass in einigen Jahren keine einzige Seele ist erweckt worden, weder vom Tolstadio noch von ihnen, den andern dasigen Pfarrern. Es scheint, als wäre jetzt diese Gesetz-Oeconomie aus: denn die Leute sind nun mehr so hart wie Stein, ob sie schon auf das aller beweglichste zum wirken und machen ermahnet, aufgemuntert, gelockt oder getrieben werden. Die andern Separatisten sind auch nicht mit dem Tolstadio zufrieden, wie auch nicht er mit ihnen: also ist jetzt alles gegen einander, und der Heiland fischt im trüben Wasser, das werden wir sehen und ihn dafür loben und lieben.

Hier in Nieder-Schweden, in Ostro- Westro- und Südro-gothien ist der Separatismus ziemlich zu nichte gemacht, und der Heiland hat mehrenteils alle Seelen gekriegt; die übrigen sind so beklemmt, und in die Enge getrieben, dass sie seiner nicht entgehen werden. Ich kann nicht beschreiben, was für ein grosses Werk das Lamm hier angefangen. Ich bin hier bei der Frau Gräfin Steinbock, wo die Br[üder] Östergrehn und Bär gewesen. In diesem Hause sind 6 begnadigte Seelen, und die andern erweckte; und in der Gegend bis 26 alles Bauern und ihres gleichen, die da Gnade und Gewissheit ihrer Seligkeit haben. Ich habe mit innigster Freude mit ihnen geredt, und mit grosser Verwunderung gemerkt, wie sie in ihrer Sprache fast alle dieselbigen Ausdrücke haben, wie wir in Deutschland. Hierum sind gerührter und erweckter Seelen eine grosse Menge, unter welchen auch einige Pfarrer sind, mit denen ich auch gesprochen, wie auch mit einem in Örebro, welcher letzte des Heilands werden wird und ein grosser Zeuge. In einem Kirchspiel, 4 Meilen von hier, wo Tengbom Pastor ist, sind über 300 begnadigte Personen und sehr viele Erweckte; mit einem Wort, hier in Gothland hat sich der Heiland recht aufgemacht.

Ich werde mich eiligst auf die Reise nach Deutschland begeben, und denke von hier nach Gothenburg zu gehen, und von dannen mit dem ersten Schiff nach Deutschland gehen. Gehet eins nach

Holland, so gehe ich dahin: denn es ist so nahe von Holland als von Lübeck oder Stralsund nach Marienborn. Ich habe auch einen kleinen Knaben mit mir, der mein Schwester-Sohn ist, und ich der Gemeine schenken will, um dessen willen ich lieber nach Holland als Lübeck gehe: denn im Fall er nicht sollte gehen können jetzt und im Winter, so kann er in Herrendyk bleiben bis zum Sommer. Sonsten ist auch sehr nötig, dass ich nach Gothenburg gehe, sowohl wegen des Hillerström, dessen schon erwähnt ist, als wegen andern Freunden und auch Separatisten, die mich zu sprechen verlangen. Ich hoffe, die theure Gemeine wird nichts dagegen haben.

Das recipisse vom Erzbischof ist weder möglich noch nötig, denn das ganze Land weiss, dass er den Brief gekriegt, und er ist schon ins Schwedische übersetzt und dürfte wohl gedruckt werden. Alle unsre Schriften können durch den Buchhändler Lochner nach Stockholm und Upsala kommen, es ist dafür schon anstalt gemacht worden, und man wird nicht verhindern, dass unsre Schriften einkommen. Die Clerisey stehet jetzund in ganz andern Gedanken von dem Herrn Grafen und von der Gemeine. Ich werde mehr zu sagen haben, wenn ich wiederkomme. Der Heiland hat gewiss eine gnädige Hand über mein armes Vaterland. Vor die schwedische Correspondenz will ich besorgen gleich nach meiner Zurückkunft, wornach ich sehr verlange. Ich predige immer hie und da, und das Lamm giebt Segen. Ich bin ein armer Sünder, aber des Heilands und einer Gemeine, in dero Fürbitte ich mich kindlich einschliesse, und verharre mit aller Ehrerbietung

meines theuren und innigstgeliebten Bruders
armer und unwürdiger Bruder

Arvid Gradin.

P. S. Ich grüsse und küsse den Br[uder] und Bischof Nitschmann, Br[uder] Weiss, Vogt, Kriegelstein, Iac[ob] Till, Peistel, W. Neisser und die andern Arbeiter demütig und ehrerbietig. Grüsse mir deine Schw[ester] sehr herzlich. Wenn etwas zu befehlen und zu sagen wäre, so wollte der liebste und theuerste Br[uder] so gut sein und nach Holland schreiben, so werde ichs bestellen können, wenn ich dahin komme.

XIII.

Biskop Pol. Müllers korrespondens med prof. Winbom och biskop Alstrin 1742—1743.

När Gradin i juli 1742 återkommit till Marienborn och där afgifvit berättelse om sin resa, öppnade en af brödraförsamlingens biskopar, Polycarpus Müller, på hans uppmaning korrespondens med flera framstående svenskar, som man hoppades skulle genom

sitt inflytande kunna främja brödraförsamlingens sak i Sverige, såsom professor Andr. Winbom, biskop Eric Alstrin, kyrkoherde And. Tengbom, domprosten And. Hilleström och grefvinnan Stenbock¹. Vi meddela här nedan två bref från biskop Müller till prof. Winbom och biskop Alstrin samt Alstrins svar till Müller. I det första af dessa bref uttalar biskop Müller sin glädje öfver att W. ej hade velat tro på alla de nedriga rykten, som utspridts om brödraförsamlingen, hvilka vid de verkställda undersökningarna visat sig fullständigt ogrundade, samt erbjuder honom korrespondens om Kristi rikes sak. Församlingen är villig att erkänna sina brister och vill gärna lära af andra. Till sist ber han honom att för Kristi kärleks skull ej försmå hans vänskap. På detta ödmjuka och vänliga bref kom troligen aldrig något svar från Winbom. Några år därefter författade han en disputation, hvori han ville bevisa, att brödraförsamlingen var separatistisk, men afled före arbetets fullbordande (1745), hvilket af bröderna tolkades såsom en Guds straffdom.

En mycket vänligare ståndpunkt till brödraförsamlingen intog biskop Eric Alstrin. Med anledning af hans utnämning till biskop i Wäxiö skref biskop Müller nedanstående gratulationsbref till honom och uttalade sin önskan att få korrespondera med honom om Guds heliga rikssak. Om brödraförsamlingen blott pröfvades i Guds ljus efter Kristi och apostlarnes sinne, så skulle den ej behöfva något annat försvar. — På detta bref svarade biskop Alstrin den 16 dec. 1743 mycket vänligt, tackade honom för hans lyckönskningar och sade sig gärna antaga anbudet om korrespondens och utbyte af litteratur men beklagade, att postgången från Wäxiö var så dålig. Till sist meddelade han de senaste nyheterna från svenska kyrkan och bifogade en utförlig skildring af det kyrkliga tillståndet i Lappland. — Några år senare fann sig Alstrin föranlåten att ändra sin hållning gentemot den herrnhutiska rörelsen.

¹ Se därom närmare N. Jacobsson, a. a. 189 ff., 213 f., 222

- I. Polycarpus Müller till Andreas Winbom d. 19/7 1742.
(R. 19, 5, 8, B. Kopia H. A.)

Viro
Maxime Reverendo
et amplissimo
Dom[ino] M[agistro] Andreae Winbomio.
Theologiae Professori celeberrimo
S. P. D.
Polycarpus Müllerus
Fratrum Morav[orum] Episcopus.

De gratia Iesu Christi per inclytam gentem Suecicam conspicua, et de Tuo in ecclesiolam nostram honestissimo affectu, per literas reverendi fratris nostri, Aruidi Gradini et per ipsum, ex itinere reducem, certior factus, ut Tibi quoque, gentis tuae et academiae lumini, innotescerem, sane optavi. Animum itaque et literarum commercium his tibi amice offero, non quidem meam sed communis inter fidei unius socios amoris et regni Christi amplificationis causam me excitasse sancte testatus. Non Te, vir maxime Reverende, repellent tot sparsa in ecclesiam fratrum nostrorum et in ipsos fratres inquinamenta, quibus doctrinam nostram evangelicam, vel ecclesiae coordinationem et disciplinam conspurcare tentarunt: Nosti enim multos jam in coelo lucere, qui hic vel inter ipsos Christianos anathemata et περιψήματα fuerunt. Sed (Christo sit laus) quotquot proximiores facti praesens Christi numen, ut veterum voce utar, senserunt, alia omnia edocti ex Saulis interdum Pauli, ex inimicis amici, evasere. Non ac si hoc nostrae virtutis sit, qui peccatorum infimi sola Christi gratia sumus, quidquid sumus; sed quod Iesu Christo placeat omnes suos coetus non tam argumentis, quam praesenti sua virtute animis aliorum approbare (1. Cor. XIV, 24. 25). Id quidem nobis divino beneficio contigit, ut tota ecclesia vel Christi amicis vel iis, qui Christum anxie et serio quaerunt, constet: inter quos alia plane coordinatio, cura et educatio animarum, disciplina et sanctimonii studium, locum invenit, quam ubi integri pagi aut urbes ecclesia habentur, ex quibus pauci regeniti sunt; aut hanc gratiam serio flagitat. Sunt vero etiam non nulli apud nos in ecclesia sed non sunt de ecclesia vel socii ejusdem: quotquot autem ex animo sunt, ordinem et disciplinam sentiunt sibi utilissimam et suavissimam. Imbecillitatem tamen suam, defectus non paucos, varia quoque, in quibus erravimus, cum humilitate sentit quotidie ecclesiola nostra: solius enim Domini est sponsam suam, quamvis animam et veram ecclesiam sibi purgare et ornare, rugasque tollere ac deformitates. Si quid in doctrina, ordine, praxi ac disciplina ecclesiae purius, melius aut aptius, docetur, grati agnoscimus qui malumus esse discipuli quam magistri, servire aliis quam imperare. De nostris rebus quaedam descripte et explicate resciscere, ac fata et vias Domini ecclesiae nostrae comperire, an de rebus vestris scribere et

interdum nobis aliquid luminis et gratiae, quae in Te est, impertiri velis, liberum Tibi relinquo. Oro tamen et obtestor propter Domini nostri Iesu Christi amorem et martyrum ecclesiolae nostrae memoriam, ne amicitiam nostram asperneris. Tanta locorum intercapedine disjunctos Christi amor et spiritus conjunget: cui Te, vir maxime Reverende, res tuas et labores, imo animam et corpus summo opere commendo, ut benevolentiae in nos Tuæ testimonium Tuis literis edere velis vehementer precatus. Vale in Domino et me precibus tuis habe commendatum!

Scriptum d. XIX. m. Iuli A. C. MDCCXLII. Marienbornae, quae in Wetterauia est, prope Franckofurtum ad Moenum.

2. Polycarpus Müller till Eric Alstrin d. ²²/9 1742.

(R. 19, F. 8, B. Kopia H. A.)

Sacrae Regiae Majestatis
Magnæ Fidei Viro
Reverendissimo Domino
Doct[ori] Erico Alstrin
Episcopo Wexionensi.
Holmiam.

Praeter communem illam in una sancta et evangelica fide cognitionem, praeterque de doctrina et meritis Tuis publicam per eruditum orbem famam, in fratres nostros, Arvidum Gradinum et Martinum Doberum, testata gratia et honestissima propensio Te mihi, Reverendissime Domine, spectabilem omnium amore dignissimum, spectata autem fides in rebus Iesu Christi et a partium studio aliena mens, colendum; dignitas demum ἐπισκοπῆς ecclesiae Domini publice in Te collata, ut per litteras accepimus, suspiciendum reddidit.

Gratulor itaque tibi et ecclesiae evangelicae hoc praesulis et episcopi reverendissimum sed difficillimum munus: ut Iesu Christi gratia et sapientia eius spiritus, et in ecclesia regenda ac tegenda constans ac sancta auctoritas, ad Christi imaginem expressa et formata, in omnibus temporibus Tuis largissime Tibi adsit, toto animo precatus.

Offero autem simul Tibi animum meum, genti Tuæ deditissimum, et ecclesiolae nostrae, Christi sanguine conspersae eiusque solo tegmine adhuc tutae, pro salute Tua et incolumitate preces.

Ut per Te rerum, in ecclesia vestra gestarum, actorum quoque in academiis et regni Christi amplificationum, aliquam notitiam possem acquirere et commercio quodam litterario ecclesiolae nostrae gesta et acta per me quoque ad Te perveniant, vehementer optarem.

Tuum vero est, vir reverendissime an mihi gratiam hanc tribuere, vel, si mavis, hoc amoris et benevolentiae onus in Te suscipere velis. Scripta et acta nostra commode Holmiam transferri statis temporibus possent, et quicquid Tibi ad me curare placeret, remitti. In quo quidem negotio nihil specto aliud, quam ut ille

communis inter suos amor, quem Jesus Christus, caput ecclesiae totius, tantopere commendavit, ut discipulorum suorum *τεκνηρίον*, augeatur et perficiatur; evangeliae doctrinae ac disciplinae gloria amplificetur; et omnia, quae in ecclesiola nostra fratrum Moravorum docentur et aguntur, Tibi et omnibus bonis perfecte innotescant.

Nec alia vel commendatione vel apologia apud quosvis bonos et honestos viros opus habemus, quam ut omnia nostra dicta et gesta plene et vere cognoscant, in luce domini ad Christi et apostolorum mentem examinent, ad gloriam Christi et regni eius pure in iudiciis suis secuti.

Te vero et illustrem dignitatem Tuam, res Tuas in vinea domini, sacros labores, ecclesiam universam, Jesus Christus regat, prosperet ac perficiat, meque et res meas, si quidem velit, animo Tuo ac benevolentiae Tuae ipse commendet.

Vale in domino et res Tuas age felicissime.

Scr. p. m. in arce Marienb. quae in Wetteravia prope Franckof. ad M. est. d. XXI. Sept. an. 1742.

Reverendissimi Domini
[Polycarpus Müller]
Doctor et Episcopus.

3. Eric Alstrins svar till Polycarpus Müller d. 16/12 1743.

(R. 19, F, 5, B. Orig. H. A.)

Reverendissimo Domino,
Doctori Polycarpo Müller,
F. F. [= Fratrum] Unitat[is] Moravor[um] Episcopo
longe meritissimo,
S. P. D.
Ericus Alstrin,
Episcopus Wexionensis.

Curae comitiales, quibus districtus fui, conjunctae cum iis, quae ad munus meum Ecclesiasticum pertinuerunt, in caussa fuere, cur serius multo, quam volebam, literis Tuis humanissimis, Vir Reverendissime, respondeam. Id itaque imprimis et magnopere rogandus mihi es, ne hanc moram et in rescribendo tarditatem in sinistram partem interpreteris.

Benevolam illam gratulationem, qua me Episcopatum Wexionensem suscepturum prosequi dignatus es, gratissima mente agnosco, ex animo vovens, velit Coelestis Pater noster Benignissimus, in Nominis Sui gloriam et Ecclesiae Suae edificationem, uberrima mensura Tibi admetiri, quicquid mihi pio animo adprecatus es. Dominus noster et Salvator Iesus Christus, in cujus vinea ambo laboramus, adsit nobis ambobus, omnibusque Ecclesiae ministrantibus, Spiritus Sui gratia, quo inter fideles Ejus servos semper reputemur, et fidelium Servorum mercedem ex Gratia Ipsius reportemus.

Quod mihi offers, commercium literarum lubens accipio, sperans futurum, ut posthac, Deo volente, rebus meis domesticis jam Wexioniae compositis, hoc officii genus diligentius obire queam. Id autem dissimulandum non est, me jam in loco a maritimis urbibus aliquanto remotiori degere, quo acta sive Academica sive Ecclesiastica serius perferuntur, et unde minus commode cum Exteris communicari possunt. Interim, nisi commodiorem nactus fueris occasionem cum quopiam, in urbe quadam maritima habitante, literarum commercium instituendi, ego, quoad potero, desiderio Tuo satisfacere studebo.

In comitiis novissimis nihil in re Ecclesiastica immutatum est, nisi quod Festa sanct[orum] Apostolorum iterum sint introducta.

In superioribus comitiis decretum fuerat, ut Festa haec abrogarentur, ita tamen, ut loco concionum instituerentur examina catechetica in gratiam juniorum. Sed quia deinceps compertum est, nisi sacra usitato modo peragantur, non posse juventutem convenire; e re visum est, ut Festa illa iterum celebrarentur. Finitis comitiis, e vita excessit Episcopus Lincopensis et designatus Archi-Episc[opus] Upsaliensis Doct. Ericus Benzeliu, vir doctissimus, inprimis in historia et antiquitatibus Patriae, itemque historia literaria versatissimus.

Dum Stockholmiae eram, Societati de propaganda fide in Lapponia, nomine Archiepiscopi interfui. Ansa itaque mihi data est, pernoscendi statum Ecclesiae istis in locis. Ea de re brevem narrationem Tibi mitto, Vir Reverendissime, quam Tibi non ingratam fore spero. Hujus Ecclesiae salutem, meque ipsum Tuis precibus quam diligentissime commendo. Vale in Domino.

Scripsi Wexioniae, d. 16. Decembr. A:o 1743.

XIV.

Några bref från fröknarna Strömfelt till brödraförsamlingen och Peter Werving 1742—1744.

Hofrättspresidenten, frih. Otto Reinhold Strömfelts familj var en af de första i Sverige, som ådagalade sympati för brödraförsamlingen. På en resa till Lifland 1738 sammanträffade presidenten själf, hans fru, två döttrar, hans »hofpräst» Thore Odhelius och »hofmästare» Joh. Fred. Kryger med några anhängare af Zinzendorf och brödraförsamlingen¹, och nytt ljus öfver evangelii och försoningens hemlighet uppgick då för dem. Särskildt pastor Odhelius och fröknarna Strömfelt blefvo nu riktigt upptända af ifver att i brödraförsamlingens evangeliska

¹ N. Jacobsson a. a. 136 ff.

anda verka för ett varmare och innerligare trosfäst hos dem, som de efter återkomsten till Sverige kommo i beröring med. Pastor Odhelius blef den förste herrnhutiske väckelsepredikanten i Stockholm, och fröknarna Strömfelt blefvo ledare för en herrnhutisk rörelse bland sina kvinnliga bekanta¹. Genom Gradins vistelse i Stockholm och besök på den Strömfeltska egendomen Runsa i Eds socken i Uppland blefvo de ännu mer itända och uppfyllda af beundran och utomordentlig vördnad för brödraförsamlingen såsom »en sann Lammets församling, byggd på hörnstenen Jesus Kristus och grundad på Hans blodiga döds-kamp, marter, död, segerrika uppståndelse och på den därigenom skedda återlösningen, hvilkens saft och kraft flyter ur Lammets blodiga sår allena» (se nedan). I okt. 1742 skrefvo de därför nedanstående bref till »Lammets dyra församling» och berättade, huru de i Lifland lärt känna det dyra Jesu Kristi evangelium, samt uttalade sin önskan att få komma i närmare förening med brödraförsamlingen genom att bli upptagna såsom medlemmar i densamma. De säga sig vara i stort behof af dess förböner och ville helst resa dit ned för att i församlingens sköte få åtnjuta dess omvårdnad, men det låter sig nu icke göra². Deras okritiska beundran för brödraförsamlingen, som framträder redan i detta bref, fick snart menliga följder, när rörelsen i Tyskland kort därefter urartade till en mycket ensidig och svärmisk känsloriktning, den s. k. sällningstiden 1743—50, för hvilken *de ljufva känslorna* af Frälsarens brudgumskärlek och Lammets försoningsblod voro de viktigaste kännemärkena på att man var en benådad syndare. Denna riktnings egentlige upphofsman i Sverige blef Peter Werving, en svensk student, som ingått i brödraförsamlingen och blifvit prästvigd till dess tjänst och som först genom bref och sedan genom sin verksamhet i Stockholm utöfvade stort inflytande på den svenska herrnhutismen. En början till denna riktning kunna vi spåra i Hedvig Strömfelts nedanstående bref till Peter Werving och ännu tydligare i det tredje brefvet af Ulrika Eleonora Strömfelt till brödraförsamlingen, där hon säger sig vilja såsom »en liten blodmask» hvila i såren och blifva helt salig i »de blodiga sårrefvorna» och i »sidoskrinet»³.

¹ A. a. 195.

² A. a. 192.

³ A. a. 204 f.

1. Fröknarna Strömfelt till brödraförsamlingen d. 8/10 1742.

(R. 19, F. 5. Orig. H. A.)

Viel Gnade, Weisheit und Kraft fliesse reichlich
aus den blutigen Wunden des Heilandes
über die ganze theure Gemeinde des Lammes!

Unser theures Lamm, das sich zu Tode geblutet, und durch sein blutiges Versöhnopfer allen armen Sündern eine vollgültige Erlösung zuwege gebracht, und das alles bloß aus unverdienter Liebe, wovon sein Herz gebrannt, hat von derselben Lammesliebe gedrungen und um seines theuren Blutes willen, das so häufig aus seinen aufgerissenen Wunden geflossen, vor uns sehr herzlich gesorget.

Wir sind vier Schwestern nach dem Fleisch, im Geiste aber weit näher verbunden. Als wir durchs Gesetz erweckt worden waren und vom Lamm und seinem theuren Blute nichts wussten, vielweniger die Kraft desselben erfahren, fügte unser gnädiger Heiland nach seiner überschwenglichen Gnade, dass uns das theure Evangelium Iesu Christi in Livland, bei unserm Besuch daselbst, verkündigt wurde, welches wir auch mit Freuden annahmen, nachdem aber, theils durch Eigenwirken, theils auch durch Verzagtheit uns selbst im Wege gestanden und gehindert, dass wir zur völligen Ruhe unseres Herzens nicht haben gelangen können, bis wir endlich wagten, und uns als ganz entblösste, dürftige und verdammte Sünderinnen voller Unvermögen vors Lamm niederwarfen und um Gnade bettelten. Da auch unser gnädiges Lamm uns Ruhe schenkte und uns in unserm Herzen versicherte, dass wir sein rechtmässiges Eigentum wären, das er sich so theuer erworben hatte. Wir sind nun auch durch seine Gnade versichert, dass wir auch teilhaben an seinem Versöhnungstod und mit ihm in Gemeinschaft stehen, und dass er unser Haupt und wir seine Glieder sind, gleich wie er der ganzen Gemeinde ihr Haupt ist.

Wir haben derowegen hiemit in aller Einfalt der teuren Gemeinde unsern Zustand zu erkennen geben wollen, denn wie wir nun überzeugt sind, was vor grosse und unschätzbare Vorrechte eine solche Gemeinde Christi hat, so ist auch unsers Herzens sehnliches Verlangen, mit derselben in nähere Vereinigung und Gemeinschaft zu kommen, zu welchem Ende wir uns auch haben angelegen sein lassen, von der theuren Brüdergemeinde ihr Anfang, Erhaltung, Gründung, Lehre, Forms und Disciplines genau unterrichtet zu werden, welches uns auch um ein gross Teil bekannt ist, und finden wir, wie dasselbe mit den Schriften der Apostel und mit der ersten Kirche harmoniere. Sind deshalb völlig überzeugt, dass eure Gemeinde eine wahre Gemeinde des Lammes sei, die da gebauet ist auf dem Eckstein Iesu Christo und gegründet auf den blutigen Todeskampf, Marter, Tod, siegreichen Auferstehung, und auf der dadurch geschehenen Erlösung, welcher Saft und Kraft allein aus den blu-

tigen Wunden des Lammes fliesset. Mit dieser teuren Gemeine des Lammes in Vereinigung und Gemeinschaft zu kommen, erkennen wir vor eine grosse Glückseligkeit. Derowegen habe ich hiemit, meinet- und meiner drei Schwestern wegen, in aller Demut von Herzen die theure Gemeine ersuchen wollen, dass wir von derselben aufgenommen und in einem Band mit ihr vereinigt werden möchten. Wir haben der theuren Gemeine ihre Pflege und Andenken vorm Lamm in unserer Schwachheit sehr nötig, denn wir stehen unter äusserlichem Zwang und viele schwere Umstände, welche der Feind sich zu bedienen sucht, das Fünkeln auszulöschen, das der Herr gewirkt hat. Derowegen bitten wir nochmals sehr herzlich, die theure Gemeine wolle sich unser annehmen, auf dass unser Anliegen mit der Gemeine ihr vor dem Lamm gemeinschaftlich sein möge. Sollte es der Wille des Heilandes sein und er es so fügete, dass wir gegenwärtig die Pflege der teuren Gemeine geniessen könnten, würde es uns von Herzen lieb sein. Weil sich's aber noch nicht thun lässt, so sind wir vor jetzo viel damit bedient, dass die Gemeine uns gemeinschaftlich an das Herz Iesu leget, dass sein theures Blut reichlich sich ergiessen möge in unsere arme Herzen. Wir ergeben uns in aller Gehorsam und Untertänigkeit dem Lamm und seiner Gemeine, in welcher Gehorsam wir durch die Gnade unsers Heilandes verharren wollen bis ans Ende. Schliessen uns damit in die Fürbitte der teuren Gemeine vor dem Lamme und sind der teuren Gemeine ihre

geringste und unwürdigste Kinder
und unterthänige Dienerinnen

*Christina Catharina Strömfelt, Ottiliana Strömfelt,
Ulrica Eleonora Strömfelt, Hedvig Strömfelt.*

Runsa den 8 Oktober 1742.

2. Hedvig Strömfelt till Peter Werving, d. 1/9 1743.

(Utdrag och öfversättning af Werving af det svenska originalet.)

[Von der Fräulein Hedwig Strömfelt.]

Wie mir zu Muthe war bey Durchlesung des letzten Briefes von meinem lieben Br[uder] kann ich nicht beschreiben. Ein jedes Wort machte mich beschämt, und mein Hertz sagte Ja und Amen dazu. Es ist mir wohl kurtz vor dem klar geworden, dass das liebes Hertz unsers geschlachteten Lammes und sein Blut uns nicht so gantz bekannt gewesen, bey dieser Gelegenheit aber machte mirs der Heyland besonders klar, so dass ich bekennen muss, dass ich vor meinem Theil bis dahin noch manches gewust, als allein Jesum Christum den gecreutzigten, und dass ich von seinem Blute das innige Gefühl nicht so beständig und ohnunterbrochen gehabt. Nun aber ist mein hertzliches Verlangen, in der geöffneten Seite meines Heylandes, als seine Schuldnerin gantz eingenommen zu

werden, damit ich ohnaufhörlich in seinem Blute mögte schwimmen können. Ich will nun von sonst was keine Idée mehr haben, als von meinem Lamm und seiner blutigen Gestalt, und ist mein hertzhliches verlangen dieselbe beständig vor Augen zu haben. Ich habs erfahren, dass sonst nichts eine beständige Ruhe verschaffet, als das Blut Jesu allein, dahero will ich auch sonst nichts haben als das Blut allein.

Bruder Becklind ist nun angekommen, bishero aber haben wir nicht Gelegenheit gehabt ihn zu sehen und zu sprechen, wornach es uns doch hertzl[ich] verlanget. Ich respectire ein jedes Glied der theuren Gemeine, und halte mich von Hertzen unwürdig unter Sie gezehlt zu werden, denn ich bin die elendeste unter Sie alle. In die Gemeinschaft derselben aufgenommen zu seyn, scheint noch immer zu gross und zu wichtig vor mich zu seyn. So oft ich dran denke muss ich meinem Lamm vor seine ewige Gnadenvahl dancken. Ja, ich sehe es vor eine Sache an, die unschätzbar ist. Grüsse die theure Gemeine, ich liebe alle Geschwister von gantzem Hertzen. O! dass doch auch in Schweden viele Beuten des Lammes werden mögten.

3. Ulrica Elconora Strömfelt till brödraförsamlingen d. ¹⁶/₂ 1744.

(Original.)

Theure und in den Blutigen Wunden selige Sünder-Gemeine!

Mein armes Herz wird ganz gebeugt und voller Schaam und zugleich aufgemuntert meinen gecreuzigten Freund zu rühmen, so oft ich die grosse Gnade bedenke, die mir von dem guten Lamme und seiner theuren Gemeine im verwichenen Jahre d. 5 Jan. wiederfahren ist, neml[ich] dass ich armer Staub von dir aufgenommen wurde, so dass ich mich ein Glied des Leibes zehlen kan, dessen Haupt das Lamm selbst ist. Der verwundete Jesus sey vor die mir erzeugte Gnade ewig gepriesen. O wie nöthig wäre es mir, die ich ein so schwaches und elendes Kind bin, gegenwärtig der theuren Gemeine ihrer Pflege und erziehung zu geniessen, wie innig verlange nach den Tag, da ich zu euch kommen und gegenwärtig die Seeligkeit erfahren möchte, die da ist in der Gemeinschaft der Gläubigen. Jedennoch kan dem Blutigen Lamme zu ehren sagen, ich habe bey allen Umständen einen unbeschreiblichen Nuzen von der Verbindung, worin ich mit Euch theures Geschwister durch die unverdiente Gnade meines lammes stehe, verspühret habe, und weil ich die Gnade habe unter deinen Gliedern gezählet zu werden, also macht es mich um so viel dreister an dich th[eure] Gemeine zu schreiben und zu bitten, du wollest mich an dein Herz legen und ins Herz des blutigen Lammes hineinflenhen, denn an dem beständigen Bleiben in den Wunden mangelt mir, mein armes Herz hat noch nicht sein Element im Blute des Heilandes, doch durstet und verlanget es darnach und hoffet bald die Kraft der Wunden

zu erfahren. Ich kan nicht zufrieden seyn, biss ich im Herzens Grunde seines Blutes Kraft fühle. Dis Verlangen nach dem Blute hat keine ängstliche Unruhe mit sich, sondern vielmehr Friede, denn es ist in meinem Herzen ausgemacht, dass mirs mein Lam nicht weigern werde. Zwar bin noch nicht so recht mit meinem Lamme bekannt, als ich sollte, doch habe erfahren, dass er ein unvergleichlicher Sünder-Freund ist, und dass sein Herz aus erbar-mende Liebe brennet; darum glaube fest, dass sein Purpurrothes Oel, das aus seinem Leibe so heiss herunterfloss mein ganzes Herz durchdringen, in Staube beugen und zum nichts machen werde. Lange habe angemerkt, dass mein verwundtes Lamm aus seiner grossen Gnade darauf gearbeitet, dass Er mich in seinen Blutigen Wunden-Rizen ganz seelig machen möchte, bekenne aber mit Schaam und Beugung, dass ich ihm hinderlich geworden bin, weils etwas gesezet, bis mich auf den armen Sünder-Punkt habe wollen führen lassen. Jezo ist's mir so dass ich gerne ein Stäublein vor ihm werden will und als ein kleines Blutwürmlein ruhen in denen Wunden, die meine gecreuzigte Liebe empfangen, da er sich für mich zu 'Tode geblutet. 'Th[eure] Gemeine weil dir so wohl ist in der aufgespaltne Seite, so gedenke deines unwürdigen Mitglie-des und flehe mich mit dir hinein in die Wundenhöhle, in den SeitenSchrein. Bin mit tiefer respect und Ehrerbietigkeit dein unwürdiges Mitglied

Ulrica Elconera Strömfelt.

XV.

Några bref från Thore Odhelius till Gradin, Werving och Le Long om den herrnhutiska rörelsens utveckling i Sverige.

(R. 19, F, 5. H. A.)

Såsom vi förut framhållit, var pastor Thore Odhelius (kon- rektor vid storskolan och predikant vid änkehuset i Stockholm), den förste ledaren för den herrnhutiska rörelsen i Sverige¹. Han var en framstående prædikant, ådagalade brinnande nitälskan för själars frälsning — från tidigt på morgonen till sent på aftonen hade han »att göra med själar för frälsarens räkning» — och visade sig särskildt vid sin själasörjareverksamhet bland de lif- dömda fångarna i Smedjegårdshäktet äga utomordentliga gåfvor till att verka i sin mästares tjänst. Genom sin själfuppoffrande, tålmodigt uthållande och uppfinningsrika kärlek lyckades han få ingång för evangeliets budskap äfven hos de mest förhårdade och för de andra fångprästerna alldeles otillgängliga förbrytarne. På

¹ Om honom se a. a. 135 ff.

grund af dessa hans egenskaper och hans stora betydelse för hela den svenska herrnhutismen måste hvarje närmare under rättelse om honom anses vara af största intresse. I arkivet i Herrnhut hafva åtskilliga bref af honom (några original, de flesta öfversättningar af de på svenska skrifna originalen) påträffats. Genom Gradin och Dober fick han nämligen direkta förbindelser med brödraförsamlingen i Tyskland och längtade att själf få göra en resa dit ned. I bref till Gradin, Werving, Isaac Le-Long i Amsterdam m. fl. berättade han om rörelsens utveckling i Stockholm, Västergötland, Västerås, Arboga, Göteborg m. m. Han företog själf rundresor till åtskilliga platser för att stärka sina trossyskon och rådgöra om arbetets organisation och församlingslivets ordnande på de platser, där liknande rörelser uppstått. Vi meddela här nedan några bref från honom, som gifva god inblick både i hans egen andliga läggning och i den herrnhutiska rörelsens utveckling vid tidpunkten för breffvens författande.

1. Thore Odhelius till Arvid Gradin, dat. Stockholm d. 2 augusti 1742.

(Öfversättning af Gradin från det svenska originalet.)

In unserm süßen Heiland innig geliebter Bruder.

Dein letztes aus Holland habe ich richtig empfangen. Gelobet sey unser Heiland, der dir so glücklich durchgeholfen hat. Wir preisen ihn davor, und wünschen, dass er dich vollende zu seinem treuen Zeugen an allen orten, wo er dich hinsenden wird.

Wir leben hier unter seiner gnädige aufsicht, und haben tägliche Proben von seiner grossen Gnade. Gelobet sei der Herr, es gehet nicht zurück, sondern weiter fort unter uns, und das Häuflein nimmt zu, so wohl von denen, die erweckt werden, als die da glauben. Die Seelen werden vom Heiland auf die Sünderschaft und die einfalt des glaubens geführt: darinnen liegt Seeligkeit. Unsre kleine Verbindungen und gesellschaften gehen im Segen fort. Diejenige, so nicht einfältig und aufrichtig sind, werden gleich entdeckt, und haben keine Ruhe, biss sie zum Heiland kommen. Von einigen weibspersonen haben wir einige schwirigkeiten gehabt, die aber durch die gnade des Herrn sind beygelegt worden. Es will noch nicht fort mit ihrer Verbindung. Ich weiss kaum eine einzige, die da tüchtig wäre, andere zu führen. Es sind zwar unter ihnen theure und gegründete Seelen (als die Fräulein v. Strömfelt) aber sie stehen unter Gehorsam anderer, und sind gebunden. Diese Fräuleins sind nun 5 monathe hier in der stadt gewesen, im vielen seegen. Sie haben sich so viel sie gekönnt, mit andern Seelen zu thun gemacht, und auch gesellschaften gehalten, worinnen gewesen sind: die Frau Ribbe, welche ruhe hat im Blute des Lammes, ist hertzlich

und einfältig und ein meisterstück von der Kraft des evangelii Jesu; die Frau Weslander, welche mehr auf ihr Hertz kommt und eine arme Sünderin wird; die 5 Fräuleins von Nordencreutz, von welchen 2 gnade haben, die übrigen sich darnach sehnen. 2 ihrer wolten gern zur gemeine kommen, wenn sich eine gelegenheit darzu eröffnen wolte. Ihr Herr Vater ist neul[ich] von denen Cossaquen massacrirt worden. Es sind auch noch mehrere, die bei den Fräuleins v. Strömfelt gewesen sind, und dadurch dem Heiland näher gekommen. Die Fräuleins selbst wachsen in der gnade zu und haben seegen, wo sie sind.

Die ehe unsers lieben Bruders Wijk ist zu stande gebracht worden: es waren dabey besondere umstände, die da forderten, dass es so geschehen solte. Der Heiland ist ihm gnädig, so dass er einfältig ist, und ist unter uns nutzbar. Der Herr bewahre sein Hertz hinführo und schenke seiner ehégattin gnade. Sie ist aufrichtig, und wird gewiss ein Lohn des Lammes werden. Doctor Alstrin ist neulich Bischof worden. Er ist kein Feind von der Sache Jesu, und uns in keinem stück entgegen. Dass der Ertzbischof gestorben ist, wirst du schon wissen. Ein Pfarr von Österbotten in Finnland, Achrenius genannt, der vor einigen jahren das lehr-amt niedergeleget, ist jetzo hier, und logirt bei uns. Es scheint als wird er eine beute des Lammes werden. Er hat grosse lust das evangelium zu verkündigen, und hat derowegen das lehr-amt wieder begehret. In westrogothien fängt das Feuer des Herrn in voller flamme zu brennen. Ein einfältig Knecht aus Fremmesta hat 12 Seelen in Varola erweckt; worüber im Consistorio alarm geworden. Aber das werck des Herrn geht fort, und es kan ihm niemand widerstehen. Unser lieber Bruder Brisman, welcher einer von den wichtigsten Seelen ist, die ich hier kenne, ist nun von hier nach westrogothien verreisst, das Amt anzunehmen, und sich ordiniren zu lassen. Wir hoffen, dass er nutzen schaffen wird. Neulich kam ein Separatist hieher, der ein eigenthum des Lammes wurde und viele Jahre geschwind erfüllte. Er zeugete von Jesu vor den andern Separatisten, welche sich grössten theils an ihm ärgerten. Drauf erhielt er eine condition bey dem HE[rrn] Baron von Coyet in Schonen, wo er schon angefangen vom Heiland zu zeugen. Es ist ein sehr theur und lieber Bruder, und der Heiland rechnet auf ihn. Mag. Holmberg ist uns sehr nützlich, und befördert die Sache des Heiland mit vielem ernst. Der Herr fasse sein Herz, und helfe ihm zur Theilhaftigkeit von der sache selbst. Keine von denen Seelen, die unter uns zum Heiland gekommen sind, ist zurückgegangen. Kaum geht eine woche vorbey, dass nicht einige darzu kommen. Jetzt kriegen wir ein sehr schönes und grosses wittwenhauss, welches die Directeurs gekauft, und es wird daselbst eine grosse und räumliche Kirche zubereitet. Das Hauss liegt am Norrmalm, nicht weit von dem Königlichen garten. Herr Jesu! gib mir gnade, mich gantz und gar aufzuopfern, deinen seelen zum dienst, wo du mich brauchen wilt und kanst. Amen. Nun Jesus schliesse uns in seine

wunden ein. Grüsse mir alle die Brüder und Schwestern, die da glauben an das Lamm, das für uns geschlachtet ist.

Gedencke unsrer vorm Heiland, wir gedencken auch Deiner. Du bist unser lieber Bruder und wir lieben dich von gantzen Hertzen.

Ich besonders bin durch die gnade

dein armer und geringer Bruder

Thore Odhelius.

2. Thore Odhelius till Arvid Gradin, dat. Stockholm

d. 16 october 1742.

(Öfvers. från det svenska originalet.)

Mein geliebter ausserwehlter Hertzens Bruder,

Gelobet sey das lamm, es führt uns immer weiter auf seine wunden; wir sind arm, aber seine. In unsern gesellschaften sind wir genau gegen einander; die vereheligte Brüder haben ihre besonderen gesellschaften für sich. Es gehet im Segen fort. Mit denen Schwestern aber wil es noch nicht zur Verbindung. Darzu wissen wir keinen rath. Liebe Brüder, wenns der Heiland erlaubt, so sendet uns doch ein paar ehgeschwister, wir haben sie sehr nöthig. Von grossen erweckungen wissen wir nicht; doch wachet der eine nach dem andern auf, und kriegt gnade arm zu werden und erlösung zu finden beim creutze des lamms. Gelobet sey der Heiland, die angefasste Seelen werden einfältig und gründlich. Wir haben einige sehr artige Studenten-brüder. Grehn und Thöelin wollen zur gemeine. Nyberg ist im vorschlag, nach Pensylvanien verschickt zu werden als Gehülfe des Pfarrers, der im Frühling dahin gehen wird. Mir liegts auch noch im Sinn, die gemeine einmal zu besuchen. Die frau Assessorin von Wesslander hat auch lust zur gemeine zu gehen. Der Br[uder] Brisman in Westgothland ist dort im seegen. Grüsse die Brüder und Schwestern, und die gantze gemeine ehrerbietig

von deinem armen Bruder

Thore Odhelius.

3. Thore Odhelius till Arvid Gradin, dat. Stockholm

d. 29 mars 1743.

(Öfvers. från det svenska originalet.)

In unserm theuren und geschlachteten lamm herzlich geliebter Bruder.

Dein letztes vom 8ten hujus habe ich empfangen, und danke dir herz[lich] für deine zärtliche liebe gegen uns. Wir haben dich auch alle innigst lieb.

Das werck des Herrn gehet hier im seegen fort. Hier zu Stockholm werden Seelen haufenweiss erweckt und kommen der eine nach dem andern zur gnade und zu der seeligen sünderschaft. Es ist unser Hauptwerk, die Seelen darauf zu weisen und zu führen. Wir sind im grossen seegen mit einander zusammen. Mit diesem neuen Jahr hat sich eine neue gnade unter uns bewiesen, und viele seelen sind erweckt und begnadigt worden. Mir armen Sünder ist auch, unter meinem Leichtsinn, grosse gnade wiederfahren, und ich bin dem Heiland und meinem Herten näher gekommen. Nebst denen gewöhnlichen conferenzen und andere gelegenheiten, die du weisst, kommen wir alle Sonntage und Mittwochen zusammen und halten Bibel-stunde: darauf brechen wir brodt mit einander; wir bitten um gnade einfältig zu seyn, und spühren auch bei dieser gelegenheit einen besonderen Seegen. Bruder Holmberg hat einen reelen nutzen davon getragen und ist nun ganz in die Sache des Heilands hineingezogen worden. Er ist uns auch nützlich, predigt den Heiland im seegen, und ist hübsch auf sein Herz gekommen. Seine Frau wird auch artig. Ein mann, der 18 jahr seine seeligkeit gesucht, und zuletzt ein eifriger Separatist gewesen, wurde auf einmal für das Lamm gewonnen, und stehet nun samt mit seiner Frau sehr hübsch. Er fängt auch an unter andern nützlich zu sein. Bey dieser ungesunden Zeit bin ich zu unterschiedlichen Kranken gerufen worden und habe mit Freude ersehen, wie die Lehre vom creutz bey ihnen eingang gefunden. Mannigmal habe ich von 4 à 5 uhr des morgens biss späth des abends mit Seelen zu thun für des Heilands rechnung, eine gnade, worüber ich mich schäme. die Pfarrer im Schiffsholmen (Tolstadius und seine gehülffen) blasen mannigmal alarm; auf unsere seite geschiehet es nicht. am schwersten fällt es uns mit den weibs-leuten, sie thun uns mannigmal viel nöth.

In Wester-gothland gehts noch herrlich zu. Zu Fremmestad werden zwar nicht viele erweckt; die erweckten aber kommen zur Gnade. Zu Floo geschehen durch den Bruder Brisman, der da im grossen seegen stehet, gar viele erweckungen. Innerhalb einigen wochen sind 20 zur gnade gekommen, und auf einmal 40 erweckt worden. Er schreibt an mich, dass es ein grosser larm unter den todten gebeinen ist, wenn sie das wort und die stimme des Herrn hören. Der Probst Kolmodin, der dich besonders lieb hat, ist ganz für die Sache des Heiland, hält mit mir correspondence, und schreibt so zieml[ich] sündermässig von sich.

Ich habe auch Brief-wechsel mit dem Pfarrer Grau zu Westerås (Adjuncto Archi-Präpositi ibidem). Seine Briefe zeugen von der gnade, die in ihm ist, und ich habe davon ein ganzes gefühl. Der Pastor Tillæus zu Kumbla, dein besonderer Freund, ist auch sehr für die Sache des Heilands.

Zu Arboga gehet auch ein licht auf. Eine Schwester, die von uns dahin gekommen ist, hat grossen eingang und seegen unter den

Seelen. Wir sind nun biss auf die 120 personen, in Banden eingetheilt. Es fehlt uns aber an arbeitern. Das lamm schenke uns doch bald einige aus der gemeine. Meines erachtens wäre es am besten, wenn er ein gelehrter wäre, der information annehmen könnte, und ruhig seyn. Ists ein ungelehrter und handwerker, so muss er arbeit nehmen, und unter seiner Zunft stehen: denn die umstände sind nun hier, wegen des Kriegs, zieml[ich] schwer, und es geschehen starcke werbungen.

Mit den weibs-personen weiss ich mir keinen rath: ich werde von ihnen überlaufen. Wenn ich doch bald eine verehelichte Schwester, oder eine wittwe aus der gemeine hieher kriegen könnte! Dencke daran vorm lamm und vor seiner gemeine.

Ich empfehle mich ihrem und deinem andenken vorm Heiland.

Dein

ärmster unwürdigster Br[uder]

Thore Odhelius.

4. Thore Odhelius till Peter Werving. dat. Stockholm
d. 1 sept. 1743.

(En ofullständig öfversättning af det svenska originalet.)

Alle deine Briefe, die wir von dir erhalten, sind zeugnisse deiner zärthlichen Liebe zu uns und unserm Vaterland überhaupt. Wir sind dir alle davor sehr verbunden, der liebe Heyland wolle dirs mit vieler Gnade und Barmhertzigkeit vergelten. Wir leben hier unter die gnädige Erbarmung unsers lieben Heylandes, dessen Gnade nicht vergeblich unter uns ist. Wahr ist was du schreibst, dass es unter uns nicht geht, wie es durch die Gnade des Heylandes gehen könnte und sollte, es ist uns auch dabei klar geworden, dass es bey uns an Einfalt fehlet, und dass das Geheimnis des Creutzes und der seeligen Sünderschaft uns noch nicht so recht klar und lebendig ist, daher auch der Friede und die Ruhe in unserm Heylande noch nicht so ohnunterbrochen von minute zur minute fortwähret. Wir sehnen uns aber darnach, und hoffen, der Heyland werde uns doch dazu verhelfen. Dieses schreibe vornehmlich von mir, der unter allen Sündern der vornehmste ist, und ob ich gleich mit Petro nicht sagen kan: Herr Du weist alle Dinge, du weist, dass ich dich liebe, so kan ich doch sagen: Du weist, dass ich dich gerne von gantzem Herzen lieben mögte. Ich bin nicht der gröste Sünder, sonsten liebte ich Jesum mehr. Unterdessen sind hier verschiedene hübsche und theure Seelen unter uns. Gelobt sey unser theures Lamm, dass auch noch immer mehrere sich herzufinden. Das Feuer des Evangelii wird anjetzo an vielen Orten in Schweden angezündet als besonders in *Göthenburg*, in der Probstei *Flo*, allwo der Probst

Kollmodin recht artig ist, in dem Kirchspiel *Fremmestad* und sehr vielen umliegenden Dörfern in Westergothland, desgleichen in *Arboga* und *Westerås*. Künftigen Sommer hoffe ich, so der Heyland mir Bahn macht, die Gemeinen zu besuchen, um eine zeitlang ihre Pflege zu geniessen, und an der Gnade theil zu nehmen, die in denselben wallet. Jetzo sehe noch von ferne die Seeligkeit derselben an, und verlange recht sehr derselben theilhaftig zu werden. Wir empfehlen uns ins Andenken der theuren Gemeinde etc.

5. Thore Odhelius till Isaac Le Long i Amsterdam,
dat. Stockholm d. 8/11 1743.

(Original.)

In unsern Heylande Hertzlich Geliebter Bruder.
Gnade und Friede in und durch Ihm.

Nun komme ich wieder und beschwere mein Th[euren] Bruder mit eingeschlossenem Vexel, weil ich eine andere Adresse nicht weiss.

Er komt unsere[r] Schw[ester], die Frau *Vesslander* zu, welche mit 2 andre Geschwister neulich bei der Gemeinde zu Herrhaag ist angekommen von hier. Sie hat mir zugeschrieben, dass sie Geld anjetzo nötig hat, weil die reise ist Ihnen zu teuer gewesen. Nun Hertzens Bruder sey nun so güthig und triff die Anstalten, dass diese Gelder an Sie oder den Bruder Green können übergemacht werden, so bald der Wexel verfallen ist. Ich mögte wohl bei gelegenheit eine kleine nachricht hievon von meinem lieben Bruder erhalten.

Am hiesigen orthe lasset das Lam Gottes sich kräftig beweisen. Es ist an vielen Orten in unsern reich bekannt worden. Wir haben anjetzo ein 10 Prediger, auf denen man rechnen kann, die den Heyland lieb haben und verkündigen Ihn in einfalt Ihres Hertzens. Das Wort legitimiret sich. Wo die Begnadigten Seelen hinkommen, sind sie ein gesegneter Sauerteig. Mitten in Finsterniss werde[n] neue Lichter angezündet. Wir sehen es mit freuden an. Bisshero hat man von öffentlichen widerstand nichts sonderliches gehört. Das seelige Sünderschafft wird denen Seelen mehr und mehr offenbahr. Sie erfaren die Krafft der wunden Jesu in Ihrem Hertzen. Die erweckte Seelen, so auf diesen punctgen nicht kommen, halten nicht lange aus; und die heuchler kommen bei uns nicht fort; das Lam sey ewig gepriesen! Es gehen viele Brüder von uns an der Gemeinde; da werden sie recht gründlich auf Ihr und des Heylandes Hertze geführt. Wir erwarten welche mit der Zeit zu uns wieder.

Mein hertzliches verlangen ist die Gemeinde des Lammes zu besuchen und sehen die gnadenwunder, von welche wir soviel gehöret, und unsere Brüder uns so viel erzehlen. Ich mögte wohl

eine gelegene Weg mit der Zeit finden. Unterdessen befinde mir wohl bey meinen Herrn; und da ich recht einfältig glauben kan die erlösung in seine[m] Bluth, da ich nichts anders thue, als essen und trinken sein Leib und Blut und lasse Ihm sorgen und bin bey ihm als ein Kind bey seiner Mutter, so lebet mein Hertz, und ich kan alles thun, was ich will. Aber ohne eine solche Hoffnung bin ich elend und geplagt. Der liebe Heyland mache uns das kündlich grosse Geheimnis klar, heilig und lebendig in meinem Herten, und lasse uns die Krafft seiner wunden fühlen ohne unterlass, damit unser Hertz mag sich freuen und keiner unsere freude nehmen kan. Amen.

Ich grüsse meinen Hertzlich geliebt[en] Bruder von allen Seelen bey uns, die das erwürget[e] Lämlein gottes lieb haben und verharr[e] durch seine Gnade,

Meines Theuren und Hertzlich geliebten Bruders
Armer und Geringer Bruder

Thore L. Odhelius.

Stockholm 8. Nov. 1743.

XVI.

Några bref från Joh. Christ. Holmberg och Joh. Wijk till Gradin och Werving 1742 och 1743.

Bland de första målsmännen för den herrnhutiska rörelsen i Stockholm förtjäna äfven kollegan vid storskolan, pastor Johan Christ. Holmberg och hökaren Johan Wijk på södermalm att nämnas.¹ De hörde båda till ledarne för de första af Gradin efter herrnhutiskt mönster införda »banden» eller »sällskapen». Den förre, en kamrat till Odhelius, blef såsom framgår af det första af nedanstående bref genom Gradins inflytande »kraftigt fattad af Lammets». Han blef sedan enligt Gradins yttrande »ett Lammets välsignade verktyg, som med nåd och kraft lägger den blodiga försoningen på människornas hjärtan och arbetar bland själarna med välsignelse». Särskildt betydelsefullt var, att han ombesörjde utgifvandet af tre mycket viktiga skrifter, ur hvilka icke blott de egentliga »herrnhutarne», utan många tusen andra fromma själar hämtade uppbyggelse, nämligen en öfversättning af pastor D. Hollatz' »Nådenes Ordning till Saligheten» etc., vidare en »Samling af utvalda Skriftenes Språk

¹ Om dem se N. Jacobsson, a. a. 170, 174, 183, 187, 194 ff., 198, 204 f.

med thertil lämpeliga Werser af vår Swenska Psalmbok», alltså den första svenska lösensboken, hvilken sedan haft så stor betydelse i den dagliga andakten för många fromma själar, som därur hämtat ett minnesord och en ledstjärna för hvarje dag, samt första delen af Sions Sång, som utkom i Stockholm våren 1743. Dessa skrifter hafva enligt Gjörwells yttrande »ensamma omvänt många tusen själar i riket, hvilka aldrig vetat en bokstaf af Tolstadii och Odhelii partier, än mindre af herrnhutiska församlingen.» Holmberg skildrar i det första brefvet på ett gripande sätt sin omvändelse. Kort efter det andra brefvets författande afled han hastigt. — Johan Wijk var i mer än 20 år en af de aktivaste ledarne för de herrnhutiska kretsarna i Stockholm och rycktes äfven liksom fröknarna Strömfelt in i den svärmiska riktningen. En början därtill kunna vi spåra i hans nedanstående bref till Peter Werving den 1 Sept. 1743.

1. Johan Christoph Holmberg till Arvid Gradin,
dat. Stockholm d. 21. October 1742.

(Öfversättning af det svenska originalet.)

Mein herz[lich] geliebter Bruder.

Danck für dein schreiben. Es war mir lieber als alles was lieb heissen kann. Mein Hertzens-Bruder, du bist dir immer gleich; reden, schreiben ist alles gleich, alles dasselbe; alles gehet auf den Heiland und auf die sünderschaft.

Das lamm segne dich für alles das gute, das du unter uns aussgerichtet. Danck für deine letzte anmutige rede, die mir und andern in der sünde schlafenden Seelen sehr erwecklich war. Wie du nach Stockholm kamst, hatte ich vom Br[uder] Odhelio was vom Heiland gehört, und hatte einigen eindruck von der Hauptsache. Ich war aber noch ein Slave meiner Haupt-passion, und zweifelte, ob ich jemals frei werden könnte. Wie ich durch deinen mund, mein liebster Bruder, die thörigte rede vom creutze Jesu hörete, wurde mein Hertz gerührt, und ich kriegte ein Verlangen nach dem Blut des lamms. Ich bat, so gut ich konte; die sünde aber war noch Herr in mir, und ehe ich mich versahe, so musste ich wieder dahin ein. Ich jammerte, klagte und seufzete. Was geschahe? Meine liebe Frau wurde kranck, verfiel in die schlafsucht und gieng nach 3 tagen aus der welt. Das grief mein Hertz sehr an. Ich fieng an, den Heiland hertz[lich] zu bitten, dass er sich meiner frau, und auch meiner erbarmen wolte. Ihr drauf erfolgte schleunige Tod drang noch mehr auf mich, dass ich zum Heiland gehen musste. Ich fühlte auch was von seiner erbarmenden gnade, verfiel aber nachgehends wieder in eine sünde, worauf ich endl[ich] anfieng zu

zweifeln, obs auch wahr wäre, dass der Sohn Gottes auf der erden gewesen, und sich so erniedriget. Zwar wusste ich selbst, dass diese gedancken nicht als glüende pfeile des Satans waren; ich konte ihrer aber nicht loss werden, ehe ich mit allem ernst zum Heiland gieng und ihn bat, er mögte doch meinem armen Hertzen eine lebendige versicherung geben, dass ich von ihm würcklich erlöset, erkauft und seelig gemacht wäre, und dass er mich desswegen niemals verlassen könnte, weil er mich aus liebe lossgekauft, da ich noch sein feind war, und hat sein Blut für mich vergossen. Ich kriegte zwar neue gnaden-blicke; aber sie waren nicht beständig. Ich bin noch sehr miserabel und elend. Mein süsser Heiland, versichere mich doch, dass du alle meine Kaltsinnigkeit, allen meinen unglauben, alle meine saumseeligkeit und all mein unvermögen am creutze getragen hast. Süssester Jesu, mache mein armes, elendes und sündiges Hertz so, wie du es haben wilt!

Die frau gräfin von Güldenstern, gebohrne von Brahe, bey der ich predige, hat seit deines hierseyens von meinem armen und sündigen mund nichts gehört als Jesum Christum, und zwar den gecreutzigten. Ich bin aber sehr ungeschickt mit andern leuten zu reden, und sie zum Heiland zu führen. Wir leben hier still und ruhig. Unser neue Ertzbischof HErr Doct. Eric Benzeliuss ist nicht gegen unsre Sache. Der Bischof Alstrin auch nicht. Die hiesige Pfarrern sind wie vorher. Es fehlt uns an Führern, besonders vor die Fraunspersonen, denn unter ihnen ist noch keine Verbindung. Ach wenn wir doch ein paar Schwestern aus der gemeine kriegen könnten, die uns in unsern umständen einhülffen! Grüsse alle Brüder und Schwestern von einem armen Sünder, der sich in ihre vorbitte einschliesst. Jesus verbinde unsre Hertzen, gedanken und Sinnen, dass wir in ihm, der das Haupt ist, zusammen seyn mögen, ob wir schon leiblich von einander sind. Ich bin, liebster Bruder,

dein armer und elender
Johan Christoph Holmberg.

2. Johan Christoph Holmberg till Peter Werving,
dat. Stockholm d. 1 Sept. 1743.

(Tydiligen blott ett utdrag.)

Vor deine Liebe, die du zu uns Sündern hier in Schweden hegest, unter denen ich der elendeste bin, danke dir sehr hertzlich desgleichen vor die uns überschickte schwedische Lieder, welche wir alle empfangen. Fahre nur damit fort, wir denken künftigen Januarii Monat die zweyte Samlung drucken zu lassen. Ich liebe dich zärthlich um der theuren Gemeine willen, dessen Glied du bist, ich will mir auch dem Heyland, der mich mit seinem Gottes Blute erlöset, mit Geist, Seel und Leib zum Eigenthum aufopfern.

Er versenke mich gantz in seine geöffnete Seite. Wie mache ichs aber, dass der Heyl[and] mein gantzes Hertz bekomme, und ich gantz zum Staub und zu Nichts werde? Grüsse die theure Gemeine Jesu von mir, empfehle mich in ihrem Andenken vor dem Lam p.

3. Johan Wijk till Arvid Gradin, dat. Stockholm
d. 23 Oktober 1742.

(Öfversättning af det svenska originalet.)

Hertzl[ich] geliebter Bruder.

Der Heiland ist unter uns. Er machet uns einfältig, dass wir in unsern gesellschaften hertzlich und vertraulich seyn können. Unter den weibs-personen ist noch keine gemeinschaft. Es sind doch, besonders unter den ledigen Schwestern, viele die gnade erlangen, und in der stille leben, aber sie haben keine verbindung, weil keine ist, die sich ihrer annehmen kann. Dein Versprechen, dass wir von der gemeine einen Bruder und eine Schwester kriegen werden, hat uns allen ungemein erfreuet. Wir dancken alle dem Heiland dafür und wünschen, dass es ehestens geschehen könnte. Von Br[uder] Östergrehn und Biörn weiss ich nicht zu berichten, kriege auch nichts vor Decembri, in welchem monat sie von den obern lappmarken herauskommen werden, da sie versprochen haben, an mich zu schreiben. Ich bin arm, elend und mangelhaftig; habe aber zum gnaden-stul einen freyen Zugang. Gelobet sey der Heiland; er suchet mich täglich. Wenn er mich doch einmal gantz und gar hätte. Ich verlange ein gebeugter Sünder vor ihm zu seyn, und dass mir sein Leiden, Blut und tod alles in allem seyn möge. In dem Hertzen meiner Frau arbeitet das Lam auch. Ich gläube, sie wird ein lohn seiner arbeit werden. Dich grüsset das hiesige geschwister hertzlich. Grüsse alle Brüder und Schwestern von deinem geringen

und unwürdigen Bruder

Johan Wijk.

4. Johan Wijk till Peter Werving, dat. Stockholm d. 1 Sept. 1743.

(Tydliggen blott ett utdrag.)

Ich muss mich schämen, wenn ich so sehe, wie schlecht es noch mit mir und meinem hiesigen Geschwister stehet. Der Heyl[and] helfe mir noch tiefer in seine wunden mich versenken zu können. Ich hoffe sein Blut wird noch alles wegschwemmen, worüber mich bishero vor seinem Angesichte habe schämen müssen. Ich will mich seinen Händen so überlassen, wie ich bin. Das Lamm lasse sein Blut immer mehr mein elendes Hertz durchdringen, dass es darinnen allein gantz leben mögte.

Wenn ich dürfte, mögte ich gerne die Gemeinne bitten, *dass sie mich in ihre Gemeinschaft aufnehme*, weil mir die Seeligkeit derselben und ihre Pflege mir sehr wichtig und gross ist. Ich will mein Lamm bitten, dass es mir dazu verhelpe. Mein Verlangen ist ein wurm und Bettler bey den Füßen meines Lammes zu werden und da auf immer liegen zu bleiben. *Vor den theuren Br[uder] Becklind danke ich die theure Gemeine sehr hertzlich.* Er ist hier im Seegen. *Desgleichen dancken wir vor das theure Geschwister, die uns versprochen sind,* das Lamm lasse ihnen ihren Zweck unter uns erreichen p. p.

XVII.

Ur grefvinnan Stenbocks korrespondens med brödräfsamlingen 1742.

I Västergötland hade den radikala, separatiska pietismen vunnit rätt stor utbredning på 1730-talet och vållade de kyrkliga myndigheterna många bekymmer.¹ Dess anhängare förkastade nämligen alla yttre former för det religiösa lifvet, ville icke besöka kyrkan, icke döpa sina barn, icke begå nattvarden, icke veta af någon kyrklig vigsel eller kyrklig begrafning. Äktenskapet och en hel del näringsgrenar ansågos såsom synd. Småkretsar bildades, som drogo sig helt undan från världen för att lefva ett kontemplativt lif och ägna sig åt den invärtes, stillatigande bönen, den invärtes gudstjänsten utan alla ceremonier och akta på andens ingifvelser och uppenbarelser. Präster afsade sig ämbetet och separerade sig från gudstjänsten. Väntan på Kristi återkomst och »Babels» (kyrkans) fall var mycket allmän. Kyrkoherde And. Tengbom i Främmestad, bekant såsom en framstående pietistisk väckelsepredikant, berättar, att i hans förut så lofvande församling knappt en enda fanns, som ville hålla fast vid kyrkan.² Svärmeriet frodades och växte tämligen ohejdadt i dessa kretsar. Omtalade öfver hela landet blefvo de uppträden, som ägde rum på Stora Bjurum i Vilske-Klefva socken i Västergötland, där grefvinnan Margareta Stenbock, född Clerck, samlade omkring sig flera sådana separatister, hvilka (troligen i ekstatiskt tillstånd) uppförde egendomliga »passionsspel» för att bokstafligen efterlikna Kristus i hans

¹ Se därom Valdemar Bergstrand, Separatistiska oroligheter i Skara stift under Petrus Schyllbergs episkopat, Lidköping 1902.

² Se N. Jacobsson a. a. 168.

lidande. En vändpunkt i hela denna rörelse inträffade år 1740, då skomakaren Elias Östergren, som i Tyskland ingått i brödraförsamlingen, på sina vandringar genom Sverige äfven besökte kyrkoherde Tengbom i Främmestad och för honom framställde den evangeliska läran om nåden i Jesu blod allena¹ samt verkade med framgång i hans församling. Nu började en ny väckelse af genuint herrnhutisk karaktär i Främmestad och utbredde sig snart till andra församlingar. Inom kort fick denna afgjort kyrkliga och evangeliska rörelse öfverhand öfver den separatistiska strömningen, i synnerhet sedan äfven Arvid Gradin företagit en predikoresa genom dessa trakter. Redan dessförinnan hade åtskilliga separatister, bland dem äfven grefvinnan Stenbock och hennes anhängare återgått till kyrkans gemenskap, afsagt sig sina separatistiska meningar och bekänt sig till läran om frälsningen genom Jesu blodiga försoning allena. Nu blir brödraförsamlingen i stället deras ideal, och församlingslivet ordnas efter dess mönster. Vi meddela här ett bref från grefvinnan Stenbock till brödraförsamlingen, hvori hon enträget ber om att få en »broder» och en »syster» från församlingen, som kunde taga sig an själarne i hennes trakt, emedan många där längta efter Frälsaren och Hans nåd. Till sist ber hon att få bli upptagen såsom medlem i brödraförsamlingen. — På detta bref fick hon snart tillmötesgående svar både från biskop Polycarpus Müller (se Kyrkohist. Årsskrift 1903, s. 85 f.) och nedanstående från Magdalena Schellinger, »generaläldste» för systrarna, hvori hon omtalar dag och timme för hennes upptagande i församlingen och sina förböner för henne.

I. Margareta Stenbock till brödraförsamlingen d. ²/3 1742.

R. 19, F, 5. Öfvers. af det svenska orig. H. A.

Durchs Blut des Heylands theuer erkaufte Gemeinde!

Weil ich jezo mit unserm geliebten Bruder Gradin so gute Gelegenheit habe, der auf seiner Rückreise aus Schweden nebst andern auch mich hier besucht hat, wodurch so wohl ich, als noch viele andere Seelen eine besondere Erbauung und Nutzen an unsern Herten gehabt haben, darunter etl[iche] erweckt und etl[iche] begnadigt worden sind; so habe der theuren Gemeinde des Heylandes den Vorsatz und Sinn eröffnen wollen, den der Heyland schon bey

¹ Se därom närmare N. Jacobsson a. a. 167 ff.

meiner ersten Erweckung mir geschenkt hat, neml[ich] dass die Ehre Gottes und die Seeligkeit der armen Seelen mein einziger Zweck in meinem gantzen Leben bleiben möge. Besonders habe ich verwichen Sommer, kurtz nachdem dass mir der Heyl[and] Gnade geschenkt und in seine theure Gemeinschaft aufgenommen, ein sehnliches Verlangen darnach verspührt, und den Heyl[and] inständig gebethen, dass er, um dasselbe ins Werk zu stellen, mir eine Seele zuschicken wolle, die mir hierinnen behülflich seyn könnte. Dasselbe habe hiemit der theuren Gemeine schreiben wollen, und zugl[eich] hertzlich bitten, weil in dieser Gegend sehr viele Seelen sind, die im Hunger und verlangen nach dem Heyl[and] und seiner Gnade stehen, und niemanden haben, der sich ihrer recht annehmen kan, dass uns doch ein Bruder mögte zugeschickt werden, und zwar wo es mögl[ich] wäre ein gelehrter, der auch dabey zu mehrerer Seelen Nutzen und Erweckung auf den Kantzeln predigen könnte. Eine Schwester wäre uns auch sehr nöthig, so wohl zu meiner mehreren Unterweissung und Handreichung in meinem Vorhaben, als auch zur Ausbreitung des Reichs des Heyl[and]s unter denen Seelen an diesem Orte. Die Erndte ist hier gross und keine Arbeiter sind da.

Zuletzt habe noch das Verlangen meines Hertzens der theuren Gemeine des Heylandes eröffnen wollen und kindlich dieselbe bitten, dass sie mich unwürdige in ihre Gemeinschaft als ihr armes Glied mit auf- und annehmen mögte. Ich respectire Ihre Zucht und Ordnung und wünsche in Gehorsam der daher fliessenden gemeinschaftl[iche]n Gnade u[nd] Seegen an meiner eigenen Seele und auch zu einer mehreren Fortpflanzung der theuren Erlösung unseres Heylandes theilhaftig zu werden. Ich übergebe der theuren Gemeine diese meine Bitte, vor dem Heyl[and] zu überlegen. Die hiesigen Umstände wird der liebe Bruder Gradin müntl[ich] berichten können. Ich erwarte hierauf einen geseegneten Schluss und empfele mich unterdessen der theuren Gemeine Ihr Andenken, Liebe und Fürbitte, und bin unabwendig in Christo Jesu unserm Haupte

der theuer erkauften Gemeine Christi
demüthige und verbundne Schwester

Stora Biurum
d. 2 Martii 1742
stil. vet.

Margaretha v. Steinbeck
gebohrne v. Clerck.

2. Magdalena Schellingers svar till grefvinnan Stenbock
d. 19/7 1742.

R. 19, F. 8 B. Afskrift H. A.

An die Frau Gräfin von Steinbock in Schweden.

Liebe Schwester Frau Gräfin von Steinbock.

Deinen Brief an die theure Gemeine haben wir mit vieler Liebe empfangen. Die Arbeit an deiner Seele ist uns gross und wichtig, und wissen nichts dazu zu sagen, als unser treues Lamm zu fragen: ist's möglich Königs Sohn? dass du gebornen Slaven, hilfst in den Freiheits Hafen und sie bestimmst zu Kron und Thron. Wir nehmen von Herzen Teil an aller der Arbeit in Schweden, und wollen dich im Geist unterstützen durch Gebet und Glauben. Siehe gar nicht auf das, was du bist, das Lamm ist uns alles gar; und wer in seiner Gemeinschaft steht, dem steht er für alles: wir wagen uns auf ihn und legen alle Schwierigkeit auf seinen Heldenrücken. Mein Lamm sei dir innig nahe, und schenke dir einen ganzen Sinn, nicht auf dich zu sehen, sondern auf das Lamm, das für dich geschlachtet ist und sein Blut gegeben hat. Und auf diesen Grund fassen wir dich im Geiste an, in einen Liebesgrund zu sinken, aus einer Felsenflut zu trinken, zu gehn auf einer Gnadenbahn: und wollen dich, meine Herzens-Schwester, den 18ten August am Abend in der siebenten Stunde im Geiste, im Namen des Heilandes und seiner Gemeine, als ein wahres Glied seines Leibes unter uns auf- und annehmen. Mein Lamm, sei dieser Schwester auf die Stunde innig nahe und lass deine blutige Gnade ihr Herze überströmen, dass sie in dich ganz hinein verleibet wird, und man von dieser Stunde an, nichts als dein Bild an ihr sehe. Der Geist der Gemeine ruhe auf ihr, dass sie als deine Magd, durch einen stillen Wandel zeuge von deinem Blut. Nimm sie auf dein Herze und sei ihr scharf und linde, nach dem sie es braucht. Wir überlassen sie deiner Mutterpflege und legen sie dir auf dein Herz, sei du ihr Schild und Verbergung. Will Satan sie verschlingen, so lass die Englein singen, das Kind soll unverletzet sein.

Hiermit nehme ich und meine theure Mit-Aeltestin Anna Neusser dich mit einem heiligen Kuss im Geiste im Namen unsrer theuren Gemeine auf und an, mit dem Vers: Herr Iesu Christ dein Tod, die Nägelmaal so rot, die durchgrab'ne Seite, der Schweiss in deiner Not, behalte diese Beute, blut'ger Kirchenfürst, bis du kommen wirst.

Wir grüssen dich herzlich und ich bleibe bis in 'Tod

Herrnhag
d. 19ten July 1742.

deine verbundene Schwester
Magdalena Schellinger.

XVIII.

Ur And. Tengboms korrespondens med brödraförsamlingen
1742.

Såsom vi nyss förut nämnt, var kyrkoherde And. Tengbom i Främmestad den mest framstående ledaren för den herrnhutiska rörelsen i Västergötland, och Främmestad blef snart en slags medelpunkt för herrnhutismen i hela västra Sverige.¹ Utom Elias Östergren verkade här äfven »bröderna» Magnus Sten,² Arvid Gradin och Erland Becklind.³ I nedanstående intressanta originalbref af Tengbom till brödraförsamlingen, författadt kort efter Gradins vistelse hos honom (februari och mars 1742), skildrar han utförligt sin egen och sin församlings religiösa utveckling och tackar för den hjälp, han fått från brödraförsamlingen genom bröderna Östergren, Sten och Gradin. Till sist uttalar han sin djupa vördnad för församlingen, den nåd, som är den gifven, och den ande, som hvilar öfver den, dess ordningar och evangeliska inrättningar, som han gärna såge införda hos sig, och beder, att med sina fattiga trossyskon få vara innesluten i dess förböner, på det att äfven han och de måtte blifva delaktiga af samma ande. Brevet ger en god inblick i Tengboms religiösa ståndpunkt och uttryckssätt.

På detta bref sände biskop Müller nedanstående svar uttalande sin glädje öfver att Lammet funnit honom och låtit honom få erfara sin nåd och de blodiga sårens kraft. Han rekommenderar de församlingsinrättningar, som brödraförsamlingen har, och tror, att de åtminstone till en del kunna införas i Sverige utan att oroa kyrkan eller staten, samt uppmanar honom att skaffa sig Zinzendorfs Theol. Bedenken, som sprida ljus öfver dessa frågor. Han tillönskar honom mycken nåd och tillväxt till sin inre människa och framgång i arbetet bland själarna.

1. Andreas Tengbom till brödraförsamlingen d. 19/30 mars 1742.

R, 19, F, 5. Orig. H. A.

Then dyra och igenom lamsens blod helgadé
Broderförsamlingen i H[errn]haag med alla thes

¹ Se N. Jacobsson a. a. 160, 210 ff., 223 ff.

² Om honom se a. a. 126 ff., 174.

³ Om honom se a. a. 128 ff., 194 ff., 203 ff.

Kiära lemar, mine i Christo hierteligen elskade Fäder och Bröder; myken nåd, frid och wälsignelse af Honom som är, och som war och som komma skal, hwilken oss med sitt blod köpt hafwer, och kalladt til sin saliga gemenskap; Honom ware ähra i ewighet! Amen!

Thet äro nu snart twenne åhr förbigångna, sedan, genom vår store Frelsares förbarmande nåd, then kiäre Brodern Elias Östergren ifrå Tig, Tu dyra Församling, komm hit til orten. Thet war också hög tid för mig elendig och mina åhörare, at få et sådant evangeliskt besök; althenstund (jag först och the sedan) wi wore wel af Frelsarens förekommande nåd så upweckte, at wi til en del kende vårt elende, och wore i sökande efter saligheten; men för otrons skul, som war oss obekant, beslutne under lagen och thes fördömelse. Och som vår barmhertige Frelsare under then kiäre Broderns trogna tjenst, upteckte för oss vår grund-synd,otron, och therpå sin grund-nåd i sitt försoningsblod, hwar af wi owerdige genom trona, som Han ock skenckt oss, äre wordne delachtige; så wil jag för Tig, Tu högtelskade Församling, i enfallighet berettelse giöra om mitt förra och nuwarande tilstånd, och efwen om mina åhörare, öfwer hvilka then store Fåraderden satt mig owerdige stoft til en wechtare och predikare. Jag är nu på mitt 40:de åhr och hafwer under all then förflutna tid warit mer eller mindre under nådenes tuktan; ja min Frelsare har arbetat på mig ifrå min barndom, så at jag aldrig hafdt, som monge andre, frid i syndasäkerheten och oguduachtigheten; utan wid hwart och et utlöpande, antingen förrut eller efteråt, ja mitt under utbrottet, blifvit påmint och bestraffad i mitt hierta. För 15 åhr sedan (hwad förr skedde, lemnar obemält) blef jag i mitt hierta så öfvertygad om mitt elende, at jag ei wetste, om jag kunde få någon hielp; alla mina ungdomssynder, som jag, ofte emot min öfvertygelse, giordt hade, togo mig fatt, och jag fann min död och fördömelse, och wardt så när förgången. Men min Frelsare hade uppsicht på mig och gaf mig i mitt stora elende et besynnerligt intryck af sin blod-nåd, hwarigenom jag wardt hierteligen wedergwicket, och hade letteligen kunnat komma i närmare bekantskap med Frelsaren, och til en hiertelig och bestendig förtröstan på Honom, ther jag icke af andra menniskior och mitt egna förnuft låtit mig förleda ifrå hiertat, och i anledning theraf farit efter högheter, gripit sielf til at strida och arbeta emot förderfwet, som så fick mer och mer luft och kraft. Jag behöll wel et hemligt förtroende til Frelsaren i mitt hierta; men saknade doch altid then rette hierte-friden, och thet merendels i brist af egna goda gerningar, them jag owetande satte för stort pris på. Imedlertid, och för 12 åhr sedan, komm jag, igenom Frelsarens styrelse, i prediko-embetet, och begynte i thenna orten, hwarest jag icke fann en ende siäl upweckt, at predika om lefwernets bättring, såsom rette ordningen at komma

2. Biskop Polycarpus Müllers svar till Andreas Tengbom
d. 24/7 1742.

R. 19, F, 8, B. Afskrift. H. A.

An den Pastor Tengbom in Schweden.

In Iesu Christo theurer und geliebtester Bruder.

Es ist uns zwar dessen Namen und die Gnade, so das liebste Lamm Gottes Iesus Christus, durch Dero Dienst am Evangelio reichlich erwiesen, durch den lieben Bruder Elias Ostergren bekannt worden. Wir haben uns aber weit mehr erfreuet, als wir von unserm Ehrw[ürdigen] Bruder Gradin ein Zeugnis davon verordnen [erhielten?], und den an die Gemeinde sehr herzlich und brüderlich geschriebenen Brief in derselben vorgelesen.

Gelobet sei der allerliebste Heiland, der den lieben Bruder die Gnade und ewige Hoffnung an seinem armen Sünderherzen erfahren lassen, ihn in sein Blut getaucht und mit dem heiligen Geist versiegelt, auch sein Feuer in dero Herzen entzündet, dass sie in seiner Kraft das Evangelium von Iesu Christo, dem gekreuzigten und auf-erstandenen, verkündigen. O, wie hat er die Sünder so lieb und rufet sie allenthalben zum Genuss seiner so theuer erworbenen Gnade! Preis sei dem Blute, das durch die Erde wallt! Aus Dero wohl beschriebenen Führung ist uns klar worden, wie sie der Heiland auf Dero Herz geführt, und wie der heilige Geist den Unglauben darinnen gerüget, und sie in die heilige Traurigkeit geführt, nach dem Erlöser zu schreien, bis er ihnen in dem Bilde am Kreuz erschienen, und der Glaube an seine heiligen Wunden entzündet, das Leben geschenkt, und ein unvergängliches Wesen in ihm hervor gebracht worden. Nun mein theurer Bruder, was sollen wir Arme und Elende dazu sagen als: gelobet sei das Lamm, es hat ihn funden, gelobet sei die Kraft der blut'gen Wunden! Was nun unsere Gemeinde und die mährische Kirche, unter deren Ordnung, Einrichtung und gesegneten Zucht wir stehen, anbelanget, so ist sie nichts, als so ein armes Häuflein armer, und meist begnadigter Sünder, die hat so der gute Heiland wunderbar durch seinen Geist zusammen geführt, und mit demselben zu einem Leib getauft, dessen Haupt Iesus Christus ist. Wir wollen und können uns bei mancherlei Schmach und Leiden, ja bei mancher Verfolgung nicht auf weltlichen Arm stützen, noch mit vielen Streitschriften legitimiren, und unser Recht erstreiten. Der Herr wird uns nicht verlassen, dass wir mit Geist und Kraft erweisen können, dass wir sein heiliges Evangelium verkündigen, und wie wir es mit dem Munde bekennen, also auch zugleich im Herzen glauben. Unsere Einrichtungen sind zum Teil allgemein, dass sie in allen Religions-Formen können und sollten gebraucht werden: wir verachten deswegen niemand, wo sie nicht sind, weil sie aber heilsam und apostolisch sind, so wünschen wir sie jedermann. Von diesen kann ich wohl, wenn es einmal dem

lieben Bruder beliebt, mehrere Nachricht geben, um zu sehen, wie weit, ohne ihre Kirchen-Einrichtungen oder den Staat zu beunruhigen, es damit zu bringen sei. Andere sind zwar nicht weniger apostolisch und gewissermassen noch herrlicher, nachdem die Gemeinde von Zeit zur Zeit durch den Geist Iesu Christi darauf geleitet worden, aber sie lassen sich nicht in völligen Gebrauch setzen, wenn nicht eine völlige Gemeinde nach Christi Sinn im Innern und Aeussern vorhanden ist, und ihre Freiheit hat; davon schweigen wir gern, weil sie theils nicht allgemeinen Gebrauchs sind, theils von der Welt nicht gefasset werden. Unterdessen ist es wahr: in Iesu Christi Haus (der Gemeinde) siehet alles heilig aus. Wir versichern unterdessen, dass wir nicht unterlassen werden, unser allgemeines Haupt Iesum Christum, kindlich und gläubig anzuflehen, dass er die Seelen bei ihnen gründen und Arbeiter unter ihnen selbst zubereiten möge, auch den theuren Bruder in kindlicher Einfalt und stetem Gefühl seiner Armut mit der Weisheit begaben, die zur Erbauung ihrer Gemeinde nötig und nützlich ist. Er lasse Sie selbst am innern Menschen wachsen, und mache auch ihren Leib, nachdem Sie ihre Glieder zu Werkzeugen der Gerechtigkeit übergeben und zu heiligen und Gott wohlgefälligen Opfern, zu seines Geistes lebendigem Tempel. Die Liebe, womit Iesus die Sünder liebet, durchdringe Sie mit inniger Seelensucht: und der Lammesgeist Iesu gebe ihnen ein mütterlich Herz gegen alle arme Seelen und ein väterliches Feuer und durchdringenden Ernst. Behalten Sie uns lieb, wie wir Sie von Herzen lieben. Wir grüssen und segnen auch alle, die Iesum Christum bei Ihnen lieben, im Namen des Herrn. Wenn der liebe Br[uder] Magnus Sten noch bei Ihnen ist, bitte ihn herzlich zu grüssen. Ich kann jetzt nicht an ihn schreiben, und vielleicht kommt er einmal zu uns. Es werden jetzund des l[ieben] H[er]rn Grafen Zinzendorfs theologische Bedenken, darinnen vielerlei nützliche Dinge zu finden sind, wie etwa in der evangelischen Verfassung ein Gemeinlein Iesu Christi einzurichten und zu führen sei, wiederum correct aufgelegt und von der Gemeinde verlegt. Sie sind obrigkeitlichen und geistlichen Personen sehr dienlich: und wenn der liebe Bruder einige Exemplaria verlangete, könnte man sie entweder nach Stockholm an den deutschen Buchführer, oder nach Gothenburg an H[er]rn Kaufmann Eric Nissen schicken, von welchem letzten Orte sie an die theure Frau Gräfin von Steinbock und von der zu ihnen kommen könnten. Es beruhet alles auf Dero Verlangen. Nun liebster Bruder, das Lämmlein Gottes sei dir gnädig und küsse dich mit dem Kuss seiner Liebe, dessen Gnade und Liebe wir Dich alle innig und einfältig empfehlen, gleichwie ich von ganzem Herzen bin des theuren und lieben Bruders

Schloss Marienborn
in der Wetterau ohnweit
Frankfurt am Main
d. 24ten Iul: 1742.

treuer Bruder und Diener
Polycarpus Müller.
F. F. Episc:

XIX.

**Biskop Polycarpus Müllers korrespondens med domprosten
Anders Hilleström 1742.**

Ända sedan 1712 hade Anders Hilleström gjort sig känd såsom en ifrig pietist — Tolstadius hade blifvit väckt genom honom — och upprepade gånger hade han anklagats för »anstötliga ordasätt och manér» i sina predikningar. Såsom domprost i Göteborg lät han påverka sig af separatisterna och ville nedlägga sitt ämbete.¹ Till sist hade han enligt Gradins berättelse så djupt råkat in på verkhelighetens afväg, att han kommit alldeles vilse och hade fallit i en svår sinnessjukdom samt på tre år ej kunnat predika. Då kom han i beröring med de evangeliskt sinnade herrnhutarne, och genom deras inflytande afhölls han från att afsäga sig ämbetet. Det kostade Frälsaren ett treårigt arbete att »nedrifva det gamla Babelstornet af egna goda verk» och göra honom till en arm syndare. Strax före jul 1741 uppgick försoningens nådeljus i hans hjärta. Han började då åter att predika och »vittnade offentligen om blods rättfärdigheten och förkastade det som han hade predikat i öfver 30 år.» På grund af hvad Gradin, som under sin vistelse i Göteborg flitigt umgicks med Hilleström, om honom meddelade, skref biskop Pol. Müller till honom nedanstående bref och uttalade sin glädje öfver att evangeliet om Jesus den korsfäste äfven i Göteborg bevisat sig såsom en Guds kraft till frälsning på många själar samt berättade, huru Frälsaren fått makt öfver hans eget högmodiga hjärta. Till sist erbjuder han honom korrespondens och ber att få underrättelser om Guds nådeverk bland trossyskonen i Göteborg.

På detta bref skref Hilleström nedanstående hjärtliga och vänliga svar. Han känner sig för klen att underhålla den önskade korrespondensen. Han fröjdar sig öfver, att evangeliets sköna ljus och härliga kraft bevisat sig mäktig i många själar där i Göteborg, men önskar större frihet i de yttre formerna och känner »in hoc statu mixto» sitt ämbete som en tung börda, hvarför han behöfver sina vänners förböner.

¹ Se N. Jacobsson a. a. 166, 212 ff.

1. Biskop Polycarpus Müller till domprosten Hilleström d.^{25/5} 1742.

R 19, F, 5. Afskrift H. A.

An Herrn Hilleström, Dompropst in Gothenburg.

Hochehrwürdiger, In Iesu Christo herzlich geliebter Freund und Bruder.

Es ist mir auf die Relation unsers ehrwürdigen Bruders Arvid Gradins, der sich eine Zeitlang in Gothenburg aufgehalten, und auf den Bericht von der Gnade, so sie auch ihres Orts von Iesu Christo, unserm gemeinsamen Haupt und Herrn, erfahren, in meinem Herzen ausgemacht, dass sie diese meine Zuschrift, ohngeachtet sie von einer unbekannten Person kommt, nicht ungütig aufnehmen werden. Mein Herze dankt Ew[ro] Hochehrwürden vor die Liebe, so sie unserm geliebten Bruder Gradin erwiesen, denn sie ist in seiner Person auch uns geschehen, weil wir eines sind im Herrn. Und da ich von ihm vernommen, wie die Lehre des Evangelii von Iesu, dem Gekreuzigten, in dem wir alle Vergebung der Sünden, Leben und Seligkeit umsonst aus lauter Gnaden empfangen, auch bei sie an vieler Herzen sich erweist als eine Kraft Gottes alle selig zu machen, die nur daran von Herzen glauben; ja, dass die unter dem Gesetz mühseelige und beladene Seelen von Iesu Christo durch die reine Lehre des Evangelii erquicket und an ihn gläubig werden. So habe ich hierdurch nur meine Freude im Herrn darüber bezeugen und fernerem Fortgang von ganzem Herzen wünschen wollen. Wo Iesu Christo Seelen zugeführt und gewonnen werden, und wo die Gnade in Christi Versöhnungsblut ihren Gang hat und der wahre Glaube ohne Wercken und Verdienst herrscht, da gehören wir mit dazu, als die wir nichts wissen, als dass wir arme, von Iesu Christo aber erlöste und begnadigte Sünder sind. Sehen sie denn uns auch also an und würdigen uns ihrer Liebe. Der gütige Heiland hat mich wunderlich aus dem Hochmut und Eigensinn der meisten Gelehrten herausgerissen und mich mit allem Wissen und Tun zu seinem Kreuze gebeuget: wobei ich lebendig (Ihm allein sei Preis, Ehre und Ueberwindung) erfahre, was er saget: wenn ihr nicht werdet, wie die Kinder, so werdet ihr nicht in das Himmelreich kommen. Nun ist mir Iesus Christus zu allem genug, und durch seine Gnade achte ich alles Koth gegen seine Erkenntnis, ja mein Leben achte ich nicht teuer, wenn es zu seinem und zu seiner Glieder Dienst daran gewendet werden soll. Sollte es nun Ew[ro] Hochehrwürden gefällig sein, zuweilen etwas von der Gnade, so unter uns gehet, wissen zu wollen, aber auch uns, die wir alle, die Iesum Christum suchen oder lieben, von Herzen lieben und ehren, zuweilen etwas von ihrer Gnade mitteilen wollen, so offeriere Ihnen aufrichtig meine Liebe und Dienste. Sollte ihnen lieber sein, in lateinischer Sprache zu schreiben, so soll mir es auch lieber sein: tun sie nach dero Herzen und Ueberzeugung von dem Herrn.

Das Lamm Gottes erfreue, segne, erhalte und bewahre Sie. Ich aber bin allezeit mit aufrichtigem Sinn und Herzen

Ew[ro] Hochehrwürden,
Meines in Jesu Christo herzlich geliebten Freundes und Bruders
treu ergebener Bruder und Diener
Poly[carpus] Müller,
F. F. [= Fratrum] Ep[iscopus].

2. Domprosten Hilleströms svar till biskop Müller

d. ²⁶/₅ (g. st.) 1742.

R. 19, F. 5. Orig. H. A.

Hochwürdiger,

In Christo hertzlich geliebtester Herr, Freund und Bruder.

Dero mir sehr angenehmes und erbauliches Schreiben habe durch den Commiss[arien] Eric Nissen wohl empfangen. Bin dem lieben Bruder Gradin, so mir solches procuriret, nicht wenig verbunden. Danke aber insonderheit den lieben Gott, dass Er mich seinen alten, kräncklichen, unwürdigen Knecht zu ermuntern und stärken auch auswärtigen gönner und freunde gnädigst erwecket.

Soll ich nun was von mir berichten, so ist meine irdische hütte seit etlichen Jahren sehr baufällig, welches auch verursacht, dass ich weder die mir obliegende öffentliche amts-verrichtungen recht beobachten, noch die erwünschten correspondence mitt meinen Freunden unterhalten können. Trage auch noch an meinem matten leibe tägliche erinnerungen des herannahenden Todes. Unterdessen hatt der liebe Heyland durch das schöne licht und die herliche Kraft seines theuren Evangelii, so sich in vielen Seelen, doch mehr durch andern als mich armen, kräftig erwiesen, mein oft beklemtes Hertz aus seiner mitleidigen liebe unterstütz und erqwicket.

Bitte nun, theils dass Er die erweckten, hie und da zerstreuten anfängern in treue, liebe, demuth und einfalt gnädiglich wolle befestigen, theils auch, dass Ihm möchte gefallen uns zu erfreuen mitt mehrerem äuserliche freiheit zur gründung und bestätigung der brüderlichen gemeinschaft.

Doch! Er wird ja geben, was Er siehet, dass wir nützlich brauchen werden. Inzwischen ist mir mein amt, in hoc statu mixto, eine schwere bürde, so dass ich mehr als ein mahl daran gewesen es gar aufzugeben. Bitten sie für mich, dass die ewige und in Jesu wunden uns so theuer versicherten liebe mich bedrängten aushelfen! Dieselbige sey auch in zeit und ewigkeit dero schild, schutz, freude und gnadenlohn! amen.

In dessen Kraft eben ich wünsche zu verharren

Ew[ro] Hochwürden

Meines in Christo theuren Freundes und Bruders gehorsamste diener
und treu ergebener bruder

Gothenburg d. 26 Maii st. v. 1742.

Andreas Hilleström.

P. S.

Der liebe Heyland lasse meinen werthesten Bruder ein gesegnetes werckzeug seyn, die wichtige sache, so den wohlmeinenden H[errn] Nissen wegen der hiesigen Teutschen Gemeine ans hertze liegt, mitt erwünschter fortgang noch ferner zu treiben!

Nils Jacobsson.

Handlingar från rättegången med Olaus Petri och Laurentius Andreæ i Örebro 1539—40.

Primärkällan till vår kunskap om denna sorgliga tilldragelse är som bekant Erik Jöransson Tegels, i Kungl. Biblioteket i Stockholm förvarade handskrifna krönika. Den belysning, i hvilken de af Tegel meddelade handlingarna ställer den store riksuppbyggaren, konung Gustaf, har väl varit skälet till att desamma trots deras obestridliga vikt och stora historiska betydelse hittills fått ligga otryckta, med undantag likvisst för själfva anklagelseakten. Denna trycktes verkligen jubelåret 1893 af en författare i det väl något egendomligt, men dock uttryckligt angifna syftet att därmed »förhärliga» reformatornas »minne».

Det sätt, hvarpå detta förhärligande gått till väga, lämnar dock åtskilligt öfrigt att önska till följd af den tryckta textens många och svåra felaktigheter (utg. synes flerstädes icke hafva kunnat läsa eller förstå sitt original). Därtill kommer, att detta tryck föreligger i en ganska svårtillgänglig publikation, där man för öfrigt sist af allt skulle vara böjd att söka efter en sådan urkund, nämligen i en akademisk dissertation, benämnd »*Bidrag till den inre statsförvaltningens historia under Gustaf den förste. hufvudsakligen i afseende på Småland*». Själfva domsutslaget och Tegels meddelade upplysningar äro dock hvarken tillfinnandes i denna afhandling eller veterligen i något föregående tryck. Samtliga af Tegel i ärendet meddelade handlingar och notiser återgifvas här, under iakttagande af största möjliga trohet mot originalet. Endast i fråga om interpunktion och bruket af stora bokstäfver följas moderna grundsatser. På några ställen, då den äldre kommateringen syntas vara egnad att underlätta uppfattningen af det ej sällan svårbegripliga sammanhanget, har denna kommatering dock bibehållits.

* * *

Thette år etc. 1539 nyårs afton vti konungh Gustafs¹ egen närwarelse opå Örebroo slott, der desse Hans Kon. M:ttz råd

¹ Ordet dubbelskrifvet i hdskr.

och godhe män, Her Conradh cantzeleren, Her Lars Siggeson, Her Johan Turson, Steen Erichson, Her Knut Anderson, Swantte Sture, Abraham Erichson, Jören Olsson, Christoffer Anderson, Niels Krumme och Lasse Turson, samt M. Jörgen Norman, erkiebiskop Lars i Vpsala, biskop Bottwedh i Strengnäss och biskop Hendrick i Westeråhrs, såthe för rette, då blefwe både gamble M. Lars Andreæ och M. Oluff Petri för rätten ställtte och heele theres otilbörlige handell, som the emot theres rette lands herre konungh Gustaf och Sweriges rijke vti monge motte förehafft hadhe, vpläsen ordh ifrå ordh, som här efter fölier.

Opå thett, att hwar och en (som theres sinne medh ett sandtt och christelligitt samweett här vtinnen opartieske eller thenne saak icke förwandt äre) vppenbarligen wette och behiertte måge, hurulunde stormechtigste landz och krigzfurste och herre her Gustaff, Sweriges och Götes etc. konungh, vår allernådigste herre, emoth thesse bådhe gamble Magister Larentz Andreæ och Mester Oluff Petri, för theres margfallelige missgerninger och otilbörlige handlinger skuldh, lenge seden medh them strängeligen att handle, rett och orsaak haftt hafwer, doch för märckelige orsaker skuldh, opå thett att hoes thett oförstondige pöbell icke nogen förargelse skulle förmärckt bliffwe, hwilck predicanternes gärningar vnderstundom myckett meere än Gudz ordh ansee, therfore haffuer Hans Kon. M:tt allenest för den christellige religion skuldh, till thenne tijdh, nådeligen förskohnett theres personer, meenendes the för:ne beklagede skulle sigh tillsinnes och hiertedh gå late Hans Kon. M:ttz alfuarlige warningh, then Hans Kon. M:tt sielf i egen person, thesslikes genom Hans Nådes öffuerste rådh, cantzeler, fougter och befallningzmän titt och ofte them hafuer göre latedh vti thett förhop, att the sigh ther efter rette och sielfkräfiendes, sådan theres ondsko och skalckestycker öffuergifue och borttleggie skulle. Så befinner Hans Kon. M:tt (thy werr), att the för:ne beklagede vti theres argheet frå dagh till dagh iw förmeerede blifue och ingelunde der ifrån aflatc wele eller kunne, vten komme annu meere ondt opå gongh, brukendes monge swinde hemelige skalcke prachtiker emoth Hans Kon. M:ttz mecnige hörsamheet och fridh, gärne nu som tillförrende, om the kunde komme mycket ondt afstadh, ther egönom Kon. M:tt vår allernådigste herre, thette rijkes merckelige skade och förderff att förekomme, vpå

nödzens och rettwijsens wegne, högeligen är förorsakedh worden, emot thesse både beklagede, för theres gamble och tillförrende öffwede, medh thesse nye missgerninger, att retttferdige late, begärendes förthenskuld, att I gode män, som här nu för retthe sittie, wele thesse merckelige ärender öffwerwäge, ransake, och seije her vtöfuer en tilbörligh dom och sentens.

The beswäringar, som stormechtigste landz och krigzfurste och herre, Her Gustaff, Sweriges och Göthes etc. regerende konungh, vår allernådigste herre, hafuer emot thenne gamble M. Lars Andreae, mester Oluf Petri medh fleere af thett anhangh, och later them nu vti artickellwijs producere och beklage, seijendes:

Såsom vten tuifuell för:de M. Larenntz Andreae och hans anhangh wäll wette, att then tijdh högbe:te Kon. M:tt till Swerige så monge och beswärlige orsaaker föregaf, att för then store ohörsamheet skuldh, twist och twedrecht, som (ty werr) här vti rikedh altijdh warett hafuer, att vndersåterne theres öffuerheet ingen tilbörligh lydne eller trooheet hölle, och att ingen huarcken en eller annen nogen Gudz sanningh eller rettwijse achte eller styrcke wille, hwarföre Hans Kon. Högmechtigheet opå en meenigh herredagh vpbödh och wille platt ifrå trädhe Rijkzens Regimentte alltt konungzligitt welde, authoritet och regalier, och sigh medh sådanne dråpeligh sorgh, mödhe och bedröffuelsse ingelunde längre bekymbra, betröste eller belade kunde, tenckendes huadh Moses sadhe, Deutronomi Primo, *Non possum solus hæc onera sustinere*, ther han beklagede sigh för Gudh, seijendes: Sådanne byrder förmå iagh icke allene drage. Och efter thett M. Lars och hans anhangh på thenne samme tijdh till theres lijff och leffwerne vti then ytterste theres nödh och lijzfahre stadde wore, derföre fulle för:ne M. Lars och hans anhangh medh gråtende tårer. suckende och bidiende, på theres nederbögde knäa, opå Gudh, högbe:te Kon. M:tt innerligen bidiende och förmanende, att Hans Kon. M:tt öffwer thette sitt fädernes rijke (huilckett thess föruten vti elendigheet och bedröffuelsse förgåss motte) nådeligen förbarme wille och hielpe thett samme till welfärdh och fridh igen. Då hölltt Hans Kon. M:tt honom och flere aft thett salskap åter än en gongh vti lengden före, att en fast ringe förmögenheet förhanden war, thesslikes att thette Rijke,

en longh tijd gönom mordh, rooff och brandh fast ödhe blifuett och förderfuett war, vnderdånerne vnder sigh sielffue ifrå theres huffwudh och öffwerheet afsyndrede wore, derföre Hans Kon. M:tt sådanne odrägeligh byrde allene opå sigh lägge, ingen råd h wiste.

Doch efter thett M. Lars och hans anhangh, som förskrifwett stäär, till theres Lijff och lefuerne sigh ingenstedz frije och säkre wiste eller blifue kunde, då hafue the (lije som the eigne solde mennisker, them man i främmende land, synnerligen opå the galleijer vti järnläncke smidde, bruke pläge) vti theres nödh, medh theres förblommede, listige och fallske ordh, Hans Kon. M:tt fulldkommeligen lofuedh och sigh förplichtedh, så länge the lefde, theres lijff och leffwerne, troligen hoes Hans Kon. M:tt vp att settie, såsom then fempte psalm säger: the hafue medh theres smycktte och listige tunge, falskeligen handlett emot theres hierttes weetskap, och i så motto lätt Kon. M:tt sigh medh theres skickelige ordh ther till förtellie. Doch all then hielp, tröst och bijstond, som M. Lars och hans anhangh, vnder ett falsktt sken och bedrägeligh loffue, Hans Kon. M:tt vti godh troo tillsadhe, förgåte the snarligen, och synnerligen hafwe the införtt Hans Kon. M:tt ännu vti fast större mödhe opå nyett igen, så att Hans Kon. M:tt i merckeligh sorgh och nödh är farligen satt worden, nempnigen: efter thett att vnderdånerne opå then för:ne tijdh fast ohörsamme och sig emillen fördeeltte wore.

Lichwell då handlede M. Lars så myckett medh Hans Kon. M:tt, att han vtöffwer alltt thette Hans M:ttz rijke skulle late predika ewangelium och alle andre papistiske superstitiones afflegge late, doch likwell gaff Kon. M:tt honom sijne beswäringar och märckelige nödtorfter tillkenne, hurulunde Hans Kon. M:tt ther till fast vngh, och allene sigh företage, för swagh war, tillefwentyrs ther motte i framtijdhen meere farligheet än fromme efterfölle. Ther opå swarede M. Larens, han wille så lagedh, att vndersäterne (huilcke thessföruten fast ohörsamme wore) skulle ther egenom medh en sachtmodigh beskeedelligheet, till en fridsam lydachtigheet, lidde och dreefne bliffue, han wille och Hans Kon. M:tt all hans wälfärdh, lijff och leffuerne, så lenge han lefde, vpsättie. Ther opå lätt Kon. M:tt sådanne

M. Larens höge förtröstningar och tillsager sigh fast tillsinnes gå och tillstadde, att euangelium efter all christelligh tilbörlichkeit, vten alltt swermerij, skulle predikett bliffwe.

Men när the bådhe, M. Larens och M. Oluff, then tijdh förmerckte, att vnderdånerne allenest för sådan prediken skuldh worde oprooriske blefne och Hans Kon. M:tt war longt nidre i Smålandh stadd, då hafue dhe både, vten Kon. M:ttz alffwarlige befallningh, för sigh sielffue, altar, kyrcker, clöster och annett meere begyntt till att storma, och handlede i then motten medh then religions saak icke annerlunda vten lijke som Oza gjorde, then tijdh han otilböriligen togh opå arcken, såsom thett skrifwitt ståår: 2 Reg: 6, och hade der medh hardt när vpwächtt, såsom Aron emot Mosi hefallningh medh then guldkalff, Exod: 3: 2, then meenige man till ett stoort och meenigt vproor, och tänchte tillefuentyrs, lijke som Hans Kon. M:tt vti then religions saak icke borde eller wärdigh ware att wette nogett vtaf theres företagningh.

Och när M. Lars then tijdh wisserligen förmärchte, att bönderne aldeles emott Hans Kon. M:tt vprooriske och till owilligheet vpwächte wore, så att Hans Kon. M:tt all sin welferdh ther egönom, i then sidste nödh (aff honom vpofrett) både dagh och natt vti dråpeligh bedröffwelse och sorgh på alle sijdher, gönom the förrädhare och motstondere, beängstedh war, Hans Kon. M:ttz bedste tijdh och lefuerne vti försoffningh, hardt hoes, afmarterett war, och M. Lars medh sitt anhangh war then tijdh af Hans Kon. M:tt vti all fridligh welferdh nidersatt worden. Då hafue the then höge och dråpelige konungslige milde trooheet (lijke som the Issraeliter Gudz vnderlige och godhe gerninger, Exod. 16) ille förgätedh och ifrå all theres förplichtelse och lyfter (såsom Judas ifrå Christo) affölle, icke wille sigh vtöfuer Hans Kong:e M:tt i then ytterste och högste nödh förbarne, till efwentyrs hoes sigh sielffwe gläddes och frögdedes, lijke som M. Lars hadhe hollett sin herre, Hans Nådes Kong:e M:tt ofuen i huffuudett medh hårett och platt vti thett diupe haaff farligen infördtt och honom ther blifwe latedh, wille Hans Kon. M:tt icke sielf simme ther vth till landett igen, så motte han vndergifue sigh döden och drunckne ther vti. Så må Hans Nåde i then motten wäl beklage sigh, lijke som Da-

widh gjorde i psalmen, seijendes sigh ware af sijne wänner för-rådd, thesslikes nätedh ware om kringh honom vtstreechtt, Prouerb 1: 9.

Ther vtaf alle man, huilcke ett erliggt och opartiesktt sam-wett och meeningh haffue, tenckie måge, om M. Lars haffwer meentt Hans Kon. M:tt troligen och christeligen eller ej.

Hwar och så skedde, att M. Lars till sådant, som förskrif-witt står, sitt rådh ické gifuett hadhe (endogh M. Lars och M. Oluff, sielfue föruten Kon. M:ttz wettskap, sådant sigh vnder-ståett hafwe), doch icke thess mindre, efter han warett haffuer Hans Kon. M:ttz öffuerste rådh och cantzeler, skulle han medh rette efter all naturligh skähl och för rettwiisen skuldh then tijdh icke förlatedh sin herre vti nödhen, troolöes och rådhlöes, vten heller sin ande och lefwerne vpgifuedh eller manligen wågett haffwe.

Så bleff doch för:ne M. Larentz af thenne hans bewiste otroo icke ännu tillfridz ställtt, vten efter then tijdh, alltijdh iw meere och meere, söchte flere wägar och lister, hurulunde hann ännu kunde före Kong:e M:tt vti en större nödh och farligheet, och hade så M. Lars, samfeltt medh sin coadiutor, M. Olauo och Gorius Holste, alle theres kundskaper egönom Skriftermål vtrettedh, så att the finge wette, ehuilke the wore, som Kon. M:tt emot och fiendtlige wore. Så snart the then tijdh för-merckte, att Hans Kon. M:tt till sin kong:e person, hardt hoes, opa fleischbencken förrädelligen vpoffrett war, då slogh sigh M. Larentz medh alltt hans wäsendh till the samme förrädere, och vten alltt skrij hade dageligitt vmgänge medh them, huilcke han doch heller skulle förhatedh eller på sitt embetes wegne för sådanne saaker skuldh till ett tilbörligitt straff indragett haffwe och icke lagtt stalbröderskap medh them, lijke som fanen gjorde medh kälaren och Achitophel medh Apsolon, förty: lijke som then förräderen Achitophell (endogh han sin herres konungh Dawidz öffwerste rådgifuere war) slogh sigh otro-ligen till hans herres wederpartt och prachticerede i then mot-ten emot sin rette herre alltt thett som ondt war, 2 Reg. XV, lijke så är och i thenne saak handlett medh Hans Kon. M:tt, thèr egönom förmodendes, att han deelachtigh och förwandt är i alltt thett förrädherij som skedde, förty att ingen erligh

man för Gudh eller mennisker (medh ähren till att försware) thett möijelligitt eller tilbörligitt ware kan, att en konungz cantzeler och neste rådth medh sin herres affgynnere och förädhere nogett vmgänge ostraffeligh hafwe må. Sådanne mennisker kaller skriften: *homines duplici corde*. Ecclessi. primo.

Och när M. Lars för sådanne tilbörligh misstancke skuldh vtaff Kon. M:tt bleff tilltaledh, då satte han näsen strax vp i wädrett, sigh icke anners betycke läth, än lijke som Kon. M:tt icke hans herre vten tienere warett hadhe, longt ifrå S. Paulj lerdom, 1 ad Thimot. 6, ther apostellen befaler tienerne fast annerlunde, och strax föll han ifrå Hans Kon. M:tt och till hans förrädhere. Alle anslagh, som honom af Hans Kon. M:tt rådzwijs betrodde wore, them vppenbarede han samme förrädhere, och alle man, och puckede altijdh medh Hans Kon. M:tt. gifuendes före, dett han medh sin ewangeliske hoop war så starck som Hans Kon. M:tt, huar han icke motte blifue af Hans Kon. M:tt beskyddett och beskärmedh wille han sigh likwel wäl sielf försware. Och opå sådanne sitt anslagh drogh han alle the rådzskriffuere then tijdh till sigh, thesslikes (huar han hadhe thett medh nogen lämpe kunnett giordtt) gärne andre fleere och till sigh dragett hadhe. Här hafuer han platt förgätedh, huadh som S. Påfwell, Rom. 13 och 1 Petri 2: ehre Konungen etc. Seba will och emot sin rette herre Dawidh vpwäcke folckett, blef förthenskuldh straffedh af Gudh och jämmerligen aff dage tagen. 2 Reg. 20.

Wijdere, när Kon. M:tt then tijdh fick her Johan Turson S. Anna huss i hender, då wille M. Lars kortt aff beholle samme hus, och meentte att han och hans anhangh wore så starcke som konungens, och wille förthenskuldh vti alle motte medh woldh förholle Hans Nådhe samme huss.

Och när Anders Hansson medh sitt falske myntt och klippinger thette rijkes arme vndersåter vti ett oförwinnelegit meenigt landsförderff förrädeligen infördtt hadhe, då sågh M. Lars gönom fingeren medh sådanne thette rijkes meenige lands skadhe. Han och Berendt von Mielen toghe therföre samfälltt ett hundred vngerske gyllden till skenck. Här skulle M. Larentz iu medh rette betäncht hafue, huadh som Salomon säger, Prouerb.

16. *pondus et statera* (vnder huilcke ordh mynttedh och beslutes) *juditia Dominj sunt*, och förthenskuldh, huilcken ther medh oretteligen handler, then bedrijfuer för Gudh en swår syndh, och opå en annenstadh Caput. 20 säger han så, *variare pondera, variare mensuram*, thett är att förandre måt och wichtt *abominabile est apud Deum*, thett är en styggelsse för Gudh. Wille och så M. Larentz then tijdh skickeligen persuadere och tällie Hans Kon. M:tt i then troon som och skedde, att Hans Kon. M:tt sådanne menigt landzbedhrägherij och falskheet farligen tillsee skulle och then missdedere Anders Hansson medh sådant förrädtligtt och falsktt myntt nådeligen löes giffwe, och honom ther till frij och sääker att qvittera.

Therutöffuer, så sadhe M. Lars ther godh före, bleff borgen och giorde der opå H. Kon. M:tt en handsträckningh, att Anders Hanson sigh aldrigh emot Hans Kon. M:tt eller thette meenige Rijke förbryte eller misshandle skulle. Huadh merckeligh misstancke emot M. Laurentium, ther vtaf klarligen förmerckes, må then som blindh är wäl förnimme.

Item, när then meenige man opå then tijdh wore i så motte vprooriske bleffne och Hans Kon. M:tt wille nogett handle eller rådhlå medh Her Peder Hårdh, då wille huarcken Peder Hårdh eller M. Larentz, thijtt som Hans Nåde wille, vten the lote sigh vppenbarligen höre och merckie, synnerligen Peder Hårdh, att alltt thett Hans Kon. M:tt wille förhandle medh honom, thett skulle Hans Nåde vti rijkzens rådz och then meenige adels åhöre förhandle och rådhlå, på thett han icke af rådet och adellen skulle misstäncht blifwe, eliest wille han inted rådhlå medh Hans Nådhe, doch eij thess mindre, att Hans Kong:e M:ttz hemligheeter tillförrende mest för huar man vppenbarede wore. Thesslikes hwadh deel Kon. M:tt betrodde them att handle eller vttydhe för Hans N:s rådhlå eller adell, thett haffue the alltt Hans Kon. M:tt till dett wärste och otroligen vttydtt och interpreteret.

Så skedde thett och när Peder Hårdh vnder Kon. M:ttz namn, till ett skeen, kyrckerne på then ene sijden ifrå Stockholm beröffuett hadhe och bönderne, som annerstedz heme wore, kome för honom, beklagede, att theres kyrker bleffue och an-

tastede, då gaff han them sådan suar igen, att Kon. M:ttz Fougter hadhe thett giordt och icke han, lijke som samme kyrckiones ägodeler hade allenest kommett Hans Kon. M:tt tillgodhe, thett doch alldrigh bevises kan, vten wille i så motte skiute all skulden in på wår nådige herre. Och meden Peder Hårdh samme tijdh på then ene sijdh, hemeligen röffwedhe kyrckerne och clösterne, då stormede och M. Larentz och M. Oluff alltterne i Stockholm och spolierede till sigh kyrckiones ägodeeler, ther egönom för:ne M. Larentz och M. Oluff samfälltt medh Gorius Holste, Hans Bökman, Cordt Piper, Lucas Bardtskärare, Jören von Sotteren, then predikanten eller skinneren Baltzar och flere theres anhangh sigh thenne tijdh thermedh fast berichtett och theres kister medh vppfylltt haffwe. Men thett såge the intedh an, att the medh sådant swermerij förirrede alle Kon. M:ttz underdåner och hadhe vten twifuell gärne än en gongh vpwächt vndersåtherne till vproor emot Hans Kon. M:tt såsom och then tijdh skedde. Vnderstode sigh ändå medh listigheet förbrille Hans Kon. M:tt (när the i så motte hadhe vnderslagett sigh kyrckiones ägodeeler) att alltterne skulle och brytes af kyrckerne, för the messer skuldh som them skade gjorde. Nu är iw sannerligen wår christendom (ther the wele ware huffuuden före) icke opå sådanne vprooriske handlinger eller alltars afbrytningh, vten opå fruchterne och troon till Gudh, gönom predikan vti hörsamheet och kärligheet emoth öffwerheeten och theres näste begrundett. Och hafue wij christne till sådan vprieffningh platt ingen befallningh af skriften såsom Juderne hadhe, huilke af Gudh sådanne budh och befallningh hadhe, att nederrieffwe och förderffue the hedningers affguder, hwarföre sådant aff wåre (the ther skole heetes christne wara) otilbörligen och vprorisktt är företaget wordett.

Ja, här finner man theres beprydde reene enfaldigheet och heeligheet såsom wijse mannen säger: Est generatio quæ sibi uidetur mundasum tamen à sordibus suis non sit lota. Proverb. XXX. Thett är, ett slächtte som sigh tycke reene ware. the doch ifrå theres egen oreenligheet icke twagne äre, lijke som thesse, huilke theres egen herre medh otroo och listigheet, skickeligen förbrilla wille, thett helige ewangelium allenast medh kyrckiestormende vti the enfaldige vnderdåner inplantedh medh deres lärdom och predikan, både män och qwinner till

all kötzligh lifs frijheet tillätt, underdånerne emot theres öffuerheet till vproor och ohörsamheet vpwächt, spolienderet alterne, kyrckenes ägodeeler till theres egen nytte vnderslagett. Christus hafuer jw icke befahlett, att drage folckett medh sådant stormende sätt till ett christelligitt wäsendh, ther han säger *Lucæ ultimo: Docendum est in nomine suo penitentiam et remissionem peccatorum*, dett är göre boot och bettringh vti vårt leffuerne, item, syndzens förlatellse och icke libertatem carnis, kötzligh frijheet. Emot sådan frijheet predikede Sanchte Påfwell, 1 Corint. X, ther han indrager groffue exempel aff thett judeske folck, *Exod. 32*, hurulunde the sigh i then köttzlige frijheet sölett hafue. Framdeeles, när the skulle vpbäre nogen meeningh hielp eller skatt, förmeentte the sigh icke plichtige ware att göre ther nogen reckenskap före. Ja, när Hans Kon. M:tt sådanne swärmende andar theres wanlige otroheet icke lenger farligen tillsee kunde, då beskrijede dhe Hans Kon. M:tt vti alle landh, lijke som Hans Kon. M:tt icke hadhe warett Gudz ordh tillaten, vten ther emot sträffwe skulle.

Ja, min godhe M. Lars och M. Oluff, i måge wäl både heete Mestere till Gudz ordh, lijke som then kocklere, huilcken man kaller M. Hemmerlin, vti hans egen kocklespeell medh rette en stekewändere nämbd blifuer; edre egne skalckestycker deklarerere edertt mesterskap.

Vthi thett förste, tå prålede M. Larentz vnder ett skeen, seijendes, att bisperne skulle icke blifue högre widh macht än Kon. M:tt them allenest vnnendes worde, men opå thette rådet blef han så lenge bestondendes, lijke som Adam i paradis och jisen om pingesdagh tijdh. Hann fan snart in contrarium på en annen meeningh och gick medh sijne ordh baaklenges, lijke som krefueten i wattnedh gör, seijendes: att bisperne till deres dignitet skulle åter igen ägne sigh till en besynnerligh macht och wälde. Dochlichwell weet M. Lars wäll sielf thett icke lofligitt ware, att bisperne sigh medh nogen werldzligh jurisdiction bekymbre skole, fördy Christus säger medh clar ordh, *Lucæ 22, Reges gentium dominantur, uos autem non sic.*

Och opå thett sidste hafue the bådhe, M. Lars och M.

Oluff, ännu vnderståett sigh att stelle ett nytt werldzligitt regimentte vti then kongelige hufuudhstadh Stockholm, wille så skaffe, att slotthedh och stadhen skulle ifrå huartt annat syndrede bliffue, och slotthedh skulle inthett woldh beholle öfuer staden, vten borgerne i stadhen skulle hafue woldh att förestå och rådhe öffwer slotthedh och beholle thett i hender. Therut öffwer wille han och medh argelist införe och tälte Hans Kon. M:tt i then troon att efter then samme tijdh (som thett då M. Larentz gönom sin archie coadiutor Gorius Holst inblåst war) icke meere efter lagbooken vtan allenest efter huars och eens samwett skulle dömbdtt och rettedh bliffue, såsom och nogre reser skedde, then tijdh the hadhe vpsatt theres medborgere Biörn Biörnson för theres brille borgemestere till ett hufuudh och dommere, och för hans furstelige strengheet, alle twistige saaker och oenigheete, efter theres swermende nye conscienties lagh, produceret bliffue skulle, så snart klagemåhlen och swaren författede och efter nödtorft öfwerwägede wore, då motte denne för:de Biörn Biörnson, theres brille borgemestere, hans furstellige strengheet medh en stoor högtijdh och sollennitet stå vp aff domstolen, lijke som the otrogne judiska qwinner, när the för hordom misstänchte bleffwe, theres oskyldigheet betyge skulle, lade både sijne armer korsswiss öffuer sitt bröst, menendes, ach, ach, wij kunde ingelunde vnder våre conscientier vti anden (som är swärmerij) befinne, om thett christelligitt eller rett är. Huilckett doch är emot all naturligh skähl och then helige skriftt, förty att vti naturen äre budorderne eller lagen först inplantedh och af Gudh vppenbarede wordne, Rom. 1, att wij efter them, lijke som efter en wiss regla, oss rette och holle skole. Dhe samme hafuer Gudh der efter wijdere både vti Gudz lagh, som thett skedde opå Sinai bergh, Exod. 20, thesslikes medh wärldzligh lagh och stadger renoueret och befalltt öffuerheeten att drijffue. Men huilcken denne Gudz inplantningh förachtendes warder och efter theres egett gode tycke försmå lagen, iniudicandum criminibus, the handle emot Gudz ordningh, hwilcke i Pet. 2 och Paulus Roma 13 biude vnderdånigh att ware, såsom och the philosophi tale ther om, kallendes lagen öffwerheetennes stemme eller vpåbudh; *vox magistratum lex est* inquit Vlpianus. Och är thett samme stycke ett reent anabaptistisk swärmerij, huilcke icke lydhe kunne, ia göre ther syndh vtaf, när en christelligh werldzligh herre bru-

ker lagh och rett, så säger och Eccless. X: hwilcken som sön-derrijffwer gården, them warder ormen stingendes.

Så skedde thett och, när Claus slottzskriffueren och rede-swennen på Stockholms slott så oreedelligen handlett hade, ther the till slottzens behoff lote mälltte och skulle hafue fåett igen span om span, då fick Kon. M:tt på sin deel ingen malltt emp-ner och icke malltt, och ther till bleff thett inmält igen medh en mindre span, när Hans Kon. M:tt vtöfuer sådant vppenbare bedrägerij wille döme och rette late, då kunde huarcken M. Lars, M. Oluff eller Biörn theres brille borgemestere, vnder the-res vtsträchte korsswijsse conscientier, nogen rett eller sentens aff anden gönom köttedh ther emot att finne, efter thett att både M. Larentz, M. Oluff, brille borgemestere och mäst alle the andre, som thenne tijdh i rådet såthe, hadhe alle att mältte till slottzens behoff, och kunne tå förthenskuldh ingen sentens ther emoth finne, efter the wore alle endeligh delachtige vti samme tiufuerij, och om M. Lars och Oluff än seije wille, them borde icke condemnera, hadhe the doch lichwäll wäl mått sagt Hans Kon. M:tt, quid juris i then motten vtaff, eller och till thett minste, såsom thett iw tilbörigitt war, att the sådanne misshandlingh vppenbarligen medh orden straffe skulle, efter prophetens befallningh, i thett 5. 8 capitell, ther han säger: skrija, roopa såsom en basun, thett är förnöden, och giff mitt folck theres misshandlinger tillkänne. Medh sådant och annett swermerij och skellmerij hafue the både M. Lars och M. Oluff thette rijke farligen förirre och förderffue welett. Ja, när Hans Kon. M:tt för sådanne stycker skuldh war bewägen att före-wende der emot sijne nödtorffter, huilckett doch christelligitt och högtt aff nöden war, thett bleff alltt ille tagett och strax fölle the bådhe ifrå Hans Kon. M:tt och till Hans Kon. M:ttz miss-gynnere och förrädhere.

Och synnerligen, såsom then tijdh vtöffuer alltt thette rijke landkunnigt och vppenbartt war, hurulunde Gorius Holste i så monge åhr sijne margfallelige gamble förrädellige tyranniske otroo öffwer thett oskyldige christellige blodh och thette fäder-nes rijke vtgutedh hadhe, ther egönom han mongh erligh vp-richtigh riddere och frijboren man, både wänner och fiender, theres lijff och leffwerne ganske otilböriligen och förrädelligen

vpoffrede och förrådde, och så skaffede, att frwer och jungfrwer, Kon. M:ttz modher, både hennes nådes systrer, fru Chirstine medh fleere för ett rooff, vti elendigheet och otilbörligitt fengellsse, till Danmarck förde wordo, mongh christeligh oskyldigh man (mäden han än vti sin macht war) vten all skählig orsaak och grundh, vten dom och rett, om theres lijff och lefuerne bringede, sammelige loth han drenke och sammelige hemligen förmörde, thette rijke Sverige ifrå all welfärdh then tijdh (lije som Judas Christum) iämmerligen förrådde och solde. Till en sådan vppenbare landzförrädere höllt sigh altijdh M. Lars såsom en öffuerste cantzeler; medh en sådan blodzförrädere hadhe sigh Hans Kon. M:ttz ewangeliske predikantter hardt hoes, lije som brudh och brudgume trooloffuedh och fäst, lije som Judas och juderne slekte huar annen om munnen emot Gudh, rätt, skääl och alle skriffter, förty, Prouerb. 2, 4. står fast annerlunde skrifuedh: fruchte Herren, min son, och konungen, och beblande tigh ingelunde medh them som falle ifrå honom och till hans afgynnere, förty the skole snarligen och iämmerligen blifue af dage tagne. Så hadhe och Gorius Holste en gongh så myckett förhandlett medh M. Larentz, dett han fulleligen tillsinnes var, att gifue sigh ifrå Kon. M:tt vår nådigste herre och till grefwen von der Höije, dett kan M. Lars icke neeka. Gudh weet, huru monge fleere och farlige anslag, dhe både samptlige emot Hans Kon. M:tt och thette rijke hemmeligen prachticerett och förehafft hafue, huilcke vten twifuell, allenest genom Gudz synnerlige nådhe och skickellsse, till thenne tijdh affuende och förhindrade blefne ähre. Förty Salomon säger, som och sandt är, att emot Gudh gäller huarcken peninger, råd, eller wijsheet, prouerb. cap. 21, huilcke och så gönom Kong:e M:ttz egen försichtigheet, Gudh thess loff, till en fullkommeligh ende icke komme kunde.

Hwadh skulle doch Hans Kon. M:tt opå then tijdh, ther emot företagett hafue, efter Hans M:tt hadhe platt intedh förtröste sigh till nogett bijfall eller sigh aff nogen man medh nogen hielp wist att försee, Hans Kon. M:tt blef på alle sijdher medh så myckett förrädherij, lije som en vpiagedh hiortt, huilcken af hunderne på alle sijdher beängsted är, the ther drijffwe honom altijdh fram. Och på thett M. Lars icke afstadhkomme skulle fast större förräderij emot Hans Kon. M:tt, och

att Hans Kon. M:tt på then tijdh opå skickeligitt folck stoort mangell hadhe och ändå fast meere otroo befan, förthenskuldh . nödgedes Hans Kon. M:tt att beholle all sin wedermöde inne hoes sikh lijke som en qwarnesteen opå sitt hierte, förbijdendes vti tohlmodigheet altijdh en beqwämbdh tijdh, och motte så alltijdh see egönom fingeren medh M. Larentz, lijke som Dawidt giorde medh sin tienere Joab, then bedrijffue onde gerningh och mordh opå Abner, 2 Reg. 3, endogh han altijdh på Hans Kon. M:ttz skadhe och förderff war, lijke som leijonet och vlfuen altijdh lura på asedh eller roofuedh. Som och skedde, att M. Larentz medh sin argelistige persuasion skickeligen förde Hans Kon. M:tt vti then gottlendske feigde, på thett att Hans Kon. M:tt ifrå all sin kongelige wälfärdh skulle iw bringett bliffwe.

Ther vtöffuer så gaff och M. Larentz, Herman Israel, vten all tilbörlich eller landzbrukeligh räckenskap, en qwittantie, in maximum preiuditium regis, gönom huilcken Hans Kon. M:tt och thette rijke aff begynnellssen vti all willfarelsse, skade och nachdeel medh the lybeske kommen ähr.

Sammelunde nogen tijdh för än then lybeske nästframlidne feigde begynttes, då suplicerade M. Oluff medh M. Larentzes rådth opå Gorius Hollstes och flere theres anhangz wägne till Kon. M:tt opå thenne meeningh, att huar the lybeske längre beholle skulle then skadellige och wanlige handell och blifue tullfrij här i rikedh, då wore icke annedt meedell opå färdhe, än att then meenige köpman i Stockholm och vtöffuer heele rikedh, till all theres dagelige lijffznähringh, i grunden förderffues skulle, och theres huss, hustrw och barn förlöpe motte. Och endogh Hans Kon. M:tt hölltt M. Oluf och hans anhangh opå samme theres supplicatio alfuarligen före, att huar the lybeskes handtering och frije tull i nogen motte them förkortedh blefue, då wille der wisseligen efterfölje en vppenbare feigde, williendes fördenskuldh aff them wette, huadh the dogh hoes Kon. M:tt göre wille, huar vmträngde och så behof giordes. Då steegh Gorius Holste opå alles theres wägne fram och swaredhe, seijendes: Lijff, godz, leffuerne och alltt thett the åtte wille the vpsettie hoes Kon. M:tt, ther Hans Nåde då alldeles förlot sig till.

Och opå sådanne alles theres tillsage, då förkorttedhe Hans Kon. M:tt i nogen motte the lybeskes handell och igenkallede tullen, så snart thette skeedtt war, då arresterede the lybeske medh woldh och wälde thet godz, som Kon. M:tt vti Lybeck liggiendes hadhe, bytte och parterede thett sin emillen och strax der efter hofue dhe vp en oppenbare feigde an emot Hans Kon. M:tt och rikedh. Men när Hans Kon. M:tt thett samme, med stoortt beswärende, för:ne M. Oluff, Gorius Holste och them fleere förstå lot, att Hans Kon. M:ttz godz vti Lybeck, för theres suppliceringh skuldh, spolieret bleff och en stoor feigde förthenskuldh begyntt war, befrågendes förthenskuldh, hurulunde Hans Kon. M:tt skulle doch komme till sin lidne skade igen och huilckeledes Hans K. M:tt skulle göre the lybeske moth- stondh. Då swarede den ertzförräderen Gorius Hollste, M. Oluff, M. Lars och theres anhangh, att the lybeske hadhe ändå myc- kett meere godz liggendes i Stockholm, än thett som Hans Kon. M:tt mist hadhe, sigh förstreckie kunde, opå thett samme köpmans godz motte Hans Kong:e M:tt hämpte sin skade igen.

Men när Hans Kon. M:tt skulle då, för sin lidne skadhe, late samme köpmans godz komme in vti Hans Nådes cammer, som samptycht war, då ginge dhe strax tilbake igen, like som krefueten i wattnedh göre pläger, så att alltt thett lybeske köp- mans godz, som then tijdh in vti cammeren Hans Nåde till- godhe publiceret bleff, det thulpe dhe till att vnderstå och dölie mest alltt sammens, och wille då icke, som the tillförrende vtlofuedh hadhe, blifue fast stondendes hoes Hans Kon. M:tt, vten rådde till. att Hans Nåde skulle afstå ifrå sådanne feigde, som the nogh opå skijhne lote medh theres sendebudh Hans Bökman, Erick Stutt och nogre fleere, huilcke hoes Hans Kon. M:tt vti Nyköpingh på thett möthe skickede wore, huilcke samme feigde platt ifrå rådde. Theslikes när Hans Kon. M:tt begärede då, att för sådanne feigde skuldh (huilcken the sielfue och icke Hans Kon. M:tt förorsakedh hadhe) en meenigh hielp och landz skatt opå lägges skulle, tå styrckte the alle man ther ifrå och Hans Kon. M:tt blef then tijdh aff them, lijke som en koo eller oxe, then man slachte will, förrädelligen vpofrett, thesse wore the rette Cains, Sauls, Achitophels och Judas stycker.

När Hans Kon. Mitt vti sanningen då förmärckte och befän, att M. Larentz och M. Olufz öfverste cantzeler, råd och coadiutor, Gorius Holste, vnderstodh sigh, samfällt medh them alle, the förrädere och skalcke stycker emoth Hans Kon. Mitt och rikedh, som the nogen tijdh vptenckie eller begrunde kunde, då tänchte Hans Kon. Mitt der emott ett annedt meedell, opå thett att sådanne theres onde råd och prachter icke allt för stoor framgongh gripe skulle. Togh så samme theres öfverste cantzeler och råd, Gorius Holste, och satte honom ther händen (efter som sigh rådgiffueres och öfverste cantzellers standh thett krafde) in opå ett aff cronones fäste, ther han ännu sitter. Och endogh han haffuer ther inge besynnerlige förläningar till, så förseer sigh Hans Kon. Mitt likwell, att han medh tiden warder sin rette förtientte lön och förlänningh vndfongendes. Men så snart M. Oluff, M. Lars medh flere af thett sellskap förnumme, att samme theres öfverste hufuudh råd och cantzeler, Gorius Holste, vtöfuer en sijde kommen war, då fick deres regimentte och rike en stoor affbreck och niderlag, efter thett att theres hufuudh och ypperste rådgifuere war them ifråtagen och hadhe nu ingen sådan högh förstondigh man vti theres christelige samfundh igen, thenn them vti sådanne theres företagne skalckestycker så myckett som Gorius Holste hielpe och fordre kunne, thett them dogh högeligen förtröt och fast tillsinnes gick, och fördenskuldh gjorde sigh M. Oluff, M. Lars och the andre ther vtöfuer stoortt hufuudhbortt och bekymber, huar the en annen slijk diupsinnigh cantzeler vti hans stadh bekomme kunde, doch efter stoortt bekymber fan M. Oluff på dett sidste, af then helige Andes synnerlige inskiutellsse och S. Johannis Appocalipsi (vti huilcken M. Oluff ganske wäl och fast förfaren är) en merckeligh högh förstondigh man, huilcken vti theres cantzeleriske saaker, som vti förrädherij fast skickeligh war, vten jempnwäl vti then märckelige frije konst astronomia, som här efter beskriffues, gandske wäl begrundett, huars namn medh tucht seiendes war Anders Hansonn fordom mynttemestere, huilcken the då vti Gorius Holstes stadh vtwalde och brukede, men huadh christellige stycker han vti sin tijdh bedref, dett är M. Oluff sielf, myckett wijdere än androm, witterligitt.

Så war then godhe herren, M. Oluff, huilcken mest vti alle frije konster och faculteter, nempnligen vti theologien, in jure

diuino et ciuili, in medicinis, och andre flere sigh wäl öfuedh hafuer och mechtigh förfaren är, icke medh thesse för:ne faculteter eller konster tillfridz, vten wille ändå samfälltt medh sin nye cantzeler och rådghifuere, Anders Hansson, öfua och begrundfästa sigh vti fleere konster, nembligen vti förräderij och vti then högt beprijshedhe konst, som kalles himmellssens lop eller astronomia, thesslikes och att beskrieffue cröniker och historier, ther egönom han sitt höge förstondh och diupsinnige wijsdom för then meenige man bewise och vtsprijde wille, som thett och skedde: att för nogre fåh åhr seden, then' tijdh vti Stockholm, nogre tekn eller wäder soler synttes på himmelen öfuer staden, då hade både M. Oluff och Anders Hansson ther vtaf ett stoort och swårt bekymber, brute theres hierne ther vtöfuer, så lenge till thess the tå på thett sidste finge af andanom vppenbarelsse, huadh thett betydhe skulle, och förthenskuldh lothe the förmåle samme syn eller teckn opå en tafle, hengde henne vti kyrcken i huars mans åhsyn, theres höge och diupe förstondh till wittnesbyrdh, medh huadh comment, glooser eller vtläggninger M. Oluff om samme syen opå predike stoolen gjorde, hafuer Hans Kon. Mitt icke för än i dette åhr bespordt, hurulunda han gaff folckett före widh sådanne meeningh: ja. här motte straffes, förty öffuerheeten hafuer sigh förseedt etc. Så endogh Hans Kon. Mitt bekenner sigh för en syndare, som alle andre mennisker, doch likwel förseer sigh Hans Nåde till Gudh och all rettwijse, att Hans Kon. Mitt icke nogen then deel bedrifuedh hafuer, huarcken medh hoor, mordh eller andre ochristellige styc-ker, för huilcke M. Oluf Hans Kon. Mitt i så motte ochristeligen vtroope skulle. Men andre ther i staden, huilcke vppenbarligen låge i hordom och andre groffwe synder, som nogh witterligitt är, att hans nye cantzeler Anders Hansson gjorde, huilcken fåh nätter hoes sin egen laggifte hustrw war, vten skembde then ene piige och laggifte hustrw efter then andre, sådant predikede M. Oluff intedh om, efter thett war alltt wäl giordt. Doch lichwell slår Kon. Mitt wår nådigste herre, thette för:ne himmels teckn icke än så platt för skämptt, att thett iw skulle nogett betecknedh hafue. efterty thett synttes sex eller otte wäder soler vti en kreetz kringh om then rette sool, the doch alle synnerligen förginges, och then rette naturlige sool blef doch widh sigh. Så är thett icke heller myckett olijkt, efter thett ochristellige landzförrädherij, som Anders Hanson och fleere

af thett partij emot Hans Kon. Mitt förhänder hade, bleff icke longt ther efter vppenbartt och kom så på dett sidste der till, att the finge för sådant ohörrtt theres förrädherij thett tilbörliche straf, som ther till hörde, och Hans Kon. Mitt bleff ändå, aff Gudz försyn, beskyddett och förwahrett.

Så skedde thett och med M. Olufs och M. Larentzes kökemestere, Her Hans kyrckeherren, han hadhe och fåett monge andellige syner opå himmelsens lop och vti astronomien, them han vtropede på predikestolen, hurulunde han seedt hadhe myckett wapnedh krigzfolck, bådhe ryttere och knechter, att storme tillsammans på himmelen och andre fleere slijke hufuudh lögner, ther han och så wille bewijse sin diupsinnige wijsdom medh och alltt offwerheeten vnder ögonen.

Så will Hans Kon. Mitt för eder gode männ icke heller fördölltt haffue, att then tijdh Gudh alzmechtigh af thenne elendige werlden kallett hade högmechtige högborne furstinne och frw, frw Chatarina, Sweriges och Göthes etc. drottning, högloffligh ihugkommelsse, Hans Nådes käreste husfrwe, öfuer huars siel Gudh sigh milldeligen förbarme, hwilckens afgongh, Gudh känne, Hans Kon. Mitt en stoor hierttens sorgh och bedröfuelsse war, endogh emot Gudz gode behagh och försyn intedh hielpe kan, strax thett skeedtt war, då skickede M. Oluf sin broder M. Lars vp till Hans Nåde, vnder thett skeen, att han Hans Nådes skriftermål höre wille, huilckett doch (vten beröm sagtt) så skedde, thett Hans Kon. Högmechtigheet också på samme tijdh i then bedste meeningh förstodh. Doch efter thett att Hans Kon. Mitt i midler tijdh så monge och groffue stycker aff M. Oluff, M. Lars och flere theres anhangh förmärcktt och rönnt hafwer, som och thette för:de stycke, ther han roopede på predikestoolen, öfuerheeten hafuer förseedt sigh, här motte komme straff vtöffuer, å kan Hans Kon. Mitt förthenskuldh icke annedh troo, än att M. Oluf vti nogen annen acht än för skriftermål skuldh, skickede sin broder vp till Hans Nåde, doch huru ther om ware kan, dett achter Hans N:de föge och later thett förthenskuldh blifue vti sitt wärde.

Så hafuer och M. Oluf stichtedh en nye regla vti spetalen i Stockholm och gifuedh en löösachtigh hoop tillfälle och wilkor,

att blifue ther vti spetalen, the ther kalles frijbröder, huilcke i så motte hafue vndendragett sigh ifrå all werldzligh och meenige rijkzens tunge, sittie ther alldeles kejsere frije, swarendes huarcken en eller annen till lijke eller rett, som the enckom ther till fódde och byrdige wore. Förthenskuldh wille Hans Kon. M:tt och så gärne wette, medh huadh artikler M. Oluff vti Skriften sådanne regle eller frijbröderskap bewijse kan.

Och när Hans Kon. M:tt beklagede sigh för M. Larentz, att han[s] N:des cammerrerere, som war Oluf Bröms, icke skähligen medh Hans N:des cammergodz, som thet sigh borde, handlett hade, då suarede M. Larentz Hans Kon. M:tt i ögonen, seijendes: huadh Hans Kon. M:tt wille då medh så monge peninger; gode wanner wore bettere och Hans N:de nyttigere än monge peninger.

Medh sådanne otrooheet bewiste sigh M. Lars margfälligen emot Hans Kon. M:tt, men så snart Hans Kon. M:tt taledede ther nogett om, der emot snorckede och murrede M. Lars medh sin onyttige mundh, fast högeligen säijendes iblandh annett, att han sigh icke medh så myckett dråpelligitt arbete beladhe kunde, ville icke heller lengre blifue ther hoes. Ja, thett är sandt, när Hans Kon. M:tt sin egen skadhe medh ett tjidigt råd sielff märckte, och M. Lars sine peninge prachtiker som tillförrende, icke niute och bruke motte, då wore dhe saaker (om huilcke Kon. M:tt och thette rijkets wälfärdh nogett anliggende war) M. Larentz alle sammens myckett förswäre, och att betrachte Kon. M:ttz och thett meenige bedste, thett war honom en odrägeligh byrde, men när fåre saaker förhanden wore, af huilcke M. Larentz till sin egen nytte kunde klippe vllen, them ville han alle beställe och allenest i the saaker, som peninger droge hem, kunde hans heligheet vti andan drage alltt arbete medh sorgh och stoor flijt.

Såsom och förre sagtt är, att i thett förste, när Kon. M:tt befalltte att predika ewangelium, då lofuede M. Larentz, att han wille hafue ther ett sådanne vpseende opå, att intedh swermerij (såsom thy wärr i thett bonde vpror i Tydschland skedde) gönom nogen oskickeligheet skulle vpvächt blifue, vten att godh fridh och eenigheet hoes vnderdånerne, emot theres öffuer-

heet tillbörligh hörsamheet och reddöge skulle hollett bliffue, som S. Påfwell befalltte sin lärjunge att göra, ad Thimot. Cap. 4. Huilkett doch Hans Kon. Mitt fast annerlunde befunnett hafuer ock synnerligen i Stockholm, att Hans Kon. Mittz vndersåther genom predikerne, lijke så aff then ene som aff then andre, myckett meere till all kötzligh frijheet, än till hörsamheet tillförde bliefue. The beskrije vti theres prediken Hans Kon. Mitt till dett argeste och meene, att Hans Kon. Mitt icke förstå skulle theres listige förblommede och obligeanta ordh, såsom thett officium, huilckett apostellen föreskrifuer Thimotheo i Cap. 1, vttrycker och huru rätt i then motten handlett är, wette the wäl, huilcke skriften opå thenne förne stadh läsitt haffwe.

Hans Kon. Mittz öffuerste rådh hafue efter Hans Kon. Mittz egen befallningh margfalleligen tillsagt predikerne, att the predika och läre skulle thett enfoldige folck cathechismum, hurulunde the vti grunden klarligen the tije Gudz budordh och troon förstå skulle, läre att känne theres konungh, huilcken af Gudz synnerlige skickelsse och krafft till thette fädernes rijke (såsom then helige Moses och Israels barn) förseedd är och all christelligh troo bewist hafuer, tacke och lofue then alzmechtigste Gudh, för sådanne welgerninger ware och blifue theres öffuerheet för sådan bewist trooheet thess lydigere. Ja, huadh skeer? Predikerne, dhe stå opå predikestolen och bladra, icke wiliendes predike folckett cathechissmum före, vten komme här före medh S. Johannis Apocalips, lijke som the ville seije, huadh är thett att predika cathechismum, thett är lijke såsom Christus nu först på en assninne till Jerusalem på nytt rijdhe skulle. Neij, icke så, dhe wele vti en fast högre ande, än Paulus eller andre hellgon giordtt hafwe, tage skriften widh baakfooten och medh S. Johannis Appocalipsim (lijke som the wälberustede vti heele köritzen opå dhe störste hingster till tornier platzen) i christendomen här förekomme och pråle, hwilcke the sielfue då icke förstå. Men wele wij retteligen see till, då finne wij klartt och vppenbarligen, att patriarkerne af begynnelssen, desslikes propheterne. ia, Christus sielff och apostlerne efter honom icke anndt lärddt, predikett och drijffued haffue, vten cathechissmum. Opå huad annett begynne the propheter theres sermon, när the seije onus moab och annett sådantt, en dråpeligh sköön prediken, Sophonie i thett andre capittell, Christus i then longe

prediken opå bergett, Math. 5, 6, 7 och 8 Capittell. The begynne alle på dhe tije Gudz budordh och drijffwe lagen. Thesslikes säger S. Johannis: görer bettringh, yxen är lagd till trädh. Ther som sådant icke söökes, blifuer landet och thett fattige folck medh then sanskyllige Christi lärdom försummede, som mest behoff görs, vnderdånerne blifue gönom predikerne frå all hörsamheet holdne, och Hans Kon. M:tt öffuer alltt bleff besmädett och tillagtt all olämpc. Thesslikes blef Hans Kon. M:ttz regimentte aldrih tillfyllest af predikestoolen och eliest beskrijett och till thett värste gloserett och interpreteret, sådant thett skulle M. Larentz medh rette och efter sin egen förtröstningh afställt hafue och icke sielf sådant medh spottligitt löije att städie och tillsee. Sammelundhe, när M. Larentz för sin ålderdom skuldh icke betröste sigh att drifwe hoes Kon. M:tt sine gamble förrädhelige prachtiker och stycker, då förhandlede han så myckett medh Hans Kon. M:tt, att M. Oluff bleff vti hans stadh för en cantzeler annammett igen, till huilckett ämbete han så nyttigh och skickeligh war, lijke som en frisk koo till att spinne silcke, fördy han platt intedh opå nogett cantzeliesk sätt dichte eller concepere kunde, myckett mindre att holle Hans Kon. M:ttz ord eller taell anten för jnlendske eller vtlendske, vten beröpte sigh alltijdh ther opå, att här vti rijkedh war sådan seedh, dett konungen borde och skulle sielff före sitt ordh och icke cantzeleren. Men när M. Oluf för then saak skuldh, att han för en cantzeler, like så skickeligh war, som en åssne för en luteslagere, affsatt bleff och M. Larentz förnam, att han hoes Kon. M:tt sijne gamble prachtiker egönom M. Oluff icke lengre drijffwe kunde, då beflijtede dhe sigh både, vti alle motte, medh deres christellige consciencier, ther the altijdh beröme sigh vtaff, att Hans Kon. M:tt huarcken canceler, rådth eller nogett annett skickeligitt folck bekomme skulle, menendes ther medh vti sådanne motte icke allenest förtrycke och förderfue Hans Kon. M:tt vten meenige rijkzens wälfärdh. Doch lichwell betacker Hans Kon. M:tt then alzmechtigste Gudh, huilcken Hans Kon. M:tt (theres diupsinnige wijsdom föruthen) medh skickeligitt och förfahrett folck förseedt hafuer, så att Hans Kon. M:ttz regimentte thett meenige nytte, fridh och rooligheet seden then tijdh (Hans N:de bleff aff medh M. Larentz och M. Oluff) fast bättre och skickeligere än nogen tijdh tillförrende, Gudh thess loff, vppehollett

och beställt är, och hafue the förthenskuldh vthi then motten druncknedh i theres egen wijsdom; der igönom huar och en afmärckie må, om M. Larentz (mäden han cantzeler och näste rådth war) eller och seden, Kon. Mitt, hans Herre, troligen och christeligen meent haffwer.

Orsaaken, att efter thett huars och ens regerendhe konungz öffwerste cantzeler och secreterådth, the skole ware theres konungh trogne, hulle, retrådige och hörsamme, vti alle rådthslagh honom behielpelige, nyttige, fruchtbare och förtigne, in publicis negotijs dagh och natt gärne att arbete, icke motsträfwige eller oskickelige, icke heller sööke theres egen nytte, på konungens theres Herres wägne och i hans stadh lagh och rett vti ett förtroligitt regimentte medh stadiggtt alfuer förestå och beskydde, vti theres sinne reene fridhsamme och medh ett obesmittedh samwett, emillen rettwiisen och barmhertigheeten medellmåttige, icke för litedh eller för myckett stränge medh rettwijsenn eller barmhertigheeten, och vti alle theres egne saaker andre till ett christelligitt exempell, tholmodige och beskeedellige ware, holle sin konungz vnderdånere honom till reddoge, them medh theres konungz befallningh och lagzens boot medh en godh försichtigheet att vnderwijse, the godhe medh en christelligh sachtmodighet, och twinge the onde medh alfuvar, straff och fruchtan. Item, huru the skole helge Gudh, elske theres konungh och ware honom hörigh och lydigh, leffwe erligen, holle fridh, ingen göre öffwerwoldh eller nogett eigett woldh fåfengeligen att drifue, vten gifue huar och en thett honom tillkommer och synnerligen vti theres lärdom och regimentte gudfruchtige, rettwijson och theres konungh alltijdh för ögonen holle, intedh fåfängtt göre, diupsinnige och wäl begrundede, haffwendes en tillbörligh öfningh och förfahrenheet och vti theres förnuft wijse ware skole, opå thett att om tidzens lop och lägenheeten, dråpeligen så fordrade, att the då vti nödhen, som the öffuerste secreterådth och cantzeler, Gudi till loff och tack, theres konungh till hielp, ehre och gott bijstondh, thett meemige bedste fridh och rettwijse till förfordringh medh nödtorfttige ordinantzier, skick och christellige edicter och medh deres ofördeeltte godhe tidlige rådth och regimentte så lagedh, att rijkett egönom them prydt och wäl föreståett blifue kunde, i så motte, att landett eller rikedh, bådhe i fridlige och örligz tijdher, må

besittedh och bestendigt regerett bliffwe och att vndersåterne af theres konungh älskede bliffue, thesslikes att konungen gönom vndersåtherne medh lydne vti ehre hollen blifuer, på thett fridh och eenighet, thess beständigere, huartt vti sitt skickelige wäsendh, blifue må. Sådanne cantzelere och rådh, then gifuer Gudh, såsom Eccless. vti thett tijende capittell medh klare ordh vttrycker, ther han säger: thett står vti Gudz hender, att regentterne wäl går, han gifuer then och så en trogen cantzeler.

Ilwar och så skeer, att the öfuerste rådh och cantzelere äre theres konungh otrogne, medh theres otijdige, ofruchtsamme rådh honom litedh behielpelige, theres konungh motstondige, medh theres otilbörlige begären till att regera platt oförsichtige och oförfarne, synnerligen medh en stoor törstigheet, huar annen hädske och egen nyttige äre, sådanne oskickelige, förstoppede hundars rådh och Judas' och päningsäcks cantzelere, the förderffwe alle mennisklige conditioner, regimentte och wälfärdh.

(Och efter dhett dhe förbede swermande andar theres margfallelige begongne otroo vtaff theres egne gerninger¹ klare och vppenbare i liusedh äre, af huilcke thette rijke (hwar the icke vti tijdh förecombne bliffwe) som och vti andre flere nationer tillförrende tillgåett är, att ett meenigt vproor ther vtaf wäxer kan, och hwar emot then annen motte vpwächte blifue.

(Och efter som landkunnigt och vppenbartt är, huruledes the lybeske, när the then sidste feigden begyntte, tillsinnes wore att fördrifue och ödhelegge alle the här omliggende öffwerheeter och potentater ifrå alle theres regalier, landh, folck, wolldh och autoriteter, thesslikes platt i grundh förlägge den meenige adell och ridderskap. Och på thett the på then för:ne tijdh till sådant regimentte thess fogeligere komme motte, hafue dhe till sigh dragett thett meenige pöbell. Så hafuer och then gode mannen M. Oluf skrifuett historier och cröniker, förmodendes sigh ther egönom att jnbläse Hans Kon. Mitz vnderäter sådan förgiftigh otrooheet, att the ifrå all hörsamheet och till vproor sigh skulle beweeke late, opå thet att Hans Kon. Mitz vnderäter. lijke som the lybeske emot theres öffwerheet sigh vpsettie skulle och i så motte ägne sigh till hender regimenttedh. opå thett the medh stoortt woldh, frije och obehin-

¹ I 1803 års tryck: *penningar*.

drede regera motte och der medh fördrieffwe eller och platt aff dagom tage theres öffuerheet och meenige ridderskap och adellen, så kan man och wisseligen besinne, att för sådanne orsaker skuldh haffuer samme M. Oluf Petrij hemmeligen och vten Hans Kon. M:ttz wilie och samptycke, doch medh sins rådgiffueres Anders Hanssons, fordom mynttemesteres råd, tillskynden och tillhielp, vnderstondett sigh, att beskrifue en nye svensk crönika, vti huilcken han indrager monge sellsamme och otrolige historier, ther egönom then meenige man eller huem henne läs fast meere till ohörsamheet än till lydne och trooskap ledde bliffwe; alltt sådant att förtällie will för langt bliffwe. Doch iblandh annett hafwer han jndragett, hurulunde i hedenskapen besåthe dwärger the befästningar och slott, som här vti rikedh wore, och komme så the resere och jätter och drefue them ther ifrå, leggendes sådanne befästningar ödhe. Så kan Hans Kon. M:tt eller nogen man vtaf sådanne mörke historier icke annett förstå, än att han hafuer meentt der medh rikzens öffuerheet och adell, huilcke han widh dwergar liknedt hafuer. Men the reesare eller jätter, som them och theres huss öfwerfulle och ödhe lade, der medh hafwer han meent the vproriske landzförrädhare och sådantt sellskap, huilcke sigh emot theres öffwerheet och rikzens adell vpsatt hafue, slagett them ihiäl och nederrijfwett theres slott och fäster, såsom han och fleere af thett förrädere sellskap, samme M. Olufs och M. Larentzes anhangh, vti Stockholm att bedrieffwe sigh företagedh hadhe, wiliendes nederrijffwe slottedh och iämmerligen af dage tage hans kon. person.

Så hafuer han och vti samme sin crönika (ther han beskriffwer konungh Magnus Ladulåses regimentte) indragett. hurulunde vti samme konungh Magnus tijdh war här vti rikedh (som och trooligitt) ett gott regimentte och sådan trygghet, att ingen behöfde settie låås eller stengell för sijne ladedörer eller andre huss, vten hwar och en war trygg och sääker vppå den del han åtte. Men så besluter han samme l istorie medh en artickell och räfwestierrt, som föge duger och vttrycker vppenbarligen, att thett man på then tijdh kallede ladufridh eller ladelås, thett må nu wäl opå thenne tijdh kalles ladubrott. Så förseer sigh Hans Kon. M:tt till Gudh och huar förstondigh man, then rett bekänne will, att vti Hans Nådes regimentz tijdh hafuer här vti rikedh intedh ladubrutt eller öffuerwolldh skeett, som M. Oluf thett beskrifuett och vtförtt haff-

wer, medh mindre än ther öffuer är tilbörigen straffedh bleffuedh, huar sådant kährett och klagett warett haffwer. Sammelunde hafuer och M. Oluff latedt vtgå ett vppenbartt prent om the swäre och ochristellige seder, som här vti landett (thy werr) nu myckett brukes, vti hwilckett han antaster Kon. Mitt, vår nådigste herre, groffweligen nogh, leggendes öffuerheeten all olämpe till, lijke som Hans N. wore orsaaken eller goffue tillfälle till sådanne seder och alltt annedh ondtt. Och efter M. Oluff vti så motte vtrooper och beskrijer Hans N:de vti sin crönika och prentter, vten all skähligh orsaak, therföre wille Hans Kon. Mitt vtaf för:ne M. Oluff gärne wette och förfahre, vti huadh motte Hans Nåde sådant vtaf honom förtiendt eller förskylltt hafuer, lijke som Hans N:de så ochristelligen vti sin regimentz tijdh thette rijke regerett och förestäedt hadhe, thett doch, nest Gudz hielp, när man rett besinne will, annerlunde finnes skall. Och weet M. Oluff wäl sielff, att vti Wittenbergh och annerstädes vti Tydschlandh, ther lärde och förstondige män äre wiliendes nogett prent eller cröniker vtgå late, då hafue the tillförrende rådth och dådh medh theres landzfurste och hans öfuerste rådth, för än the i then motten nogen deel opå slå eller fullfölie. Men här löper M. Oluff och fleere slijke efter theres egen näse och sinne, beskriffuendes fast snarere lögn och skalckheet, än thett som sandt är eller som thett meenige bedste till nytte och förfordringh komme kan, som här vtaff och annett meere slijkt wäl tillförmerkendes är.

Endogh Kon. Mitt emot både för:ne M. Larentz och M. Oluff alltt theres förtalde gamble öffwede skelmerij (huar the eliest then tijdh sielfue hade kunnett igen wende) till efuentyrs nådelligen och medh tålemodh ostraftedh hade falle latedh, men thett the både M. Larentz och Oluf ifrå theres lönlige hundz och skälmestycker icke hafue aflate kunnedh, vten altijdh, iw länger iw meere alle theres gamble och wanlige förrädhellige fuhle prachtiker, vten vnderlat, altijdh dagh och natt fullfölgtt, vten twifuell allenest egönom theres hufwudtt förräderes, ertzcoadiutorñ Gorius Holstes vnderwijsningh, haffue the åter igen på nyett sigh vnderstondett medh theres förtächte, argelistige och otillhörliche rådthslagh the vppenbare förrädhære subtiligen gärne rädde och förswäre (huilcke nu sidst vthi Stockholm songne wore, somblige theres egne förrädere stycker sielffwe bekändtt,

och somblige nogh öfuer bewijsett) wiliendes skickeligen och subtiligen persuadere och ille anføre Hans Kon. M:tt, att Hans Kon. M:tt sådanne landz och blodz förrådhere (huilcke theres egen herre och konungh, icke allenest hans konungzlige crones regalier om landh och folck att förrådhe, vten och tillförrende hans kon. person om lijff och leffwerne iämmerligen vpoffre, slachte och mörde wille, som och alle theres anslagh och prach-tiker i alle motte ferdige wore) Gudh och mennisker till förargellsse, medh tilbörligitt straff förskone skulle, ther egönom att förtörne Gudh och emot Gudz klare rettwijse sielff miss-handle, vppenbare förräderij, skinbarlige gerninger och laster icke straffe, och thett gode icke belöne skulle, förty Petrus säger: Diligite et non occidite Regem. Huru illa hafue the här medh betäncht, Salomonis godhe råd, ther han säger: The som hafue träädh vti acht, the niute thess frucht, och then sin herre i wyrdningh holler, han bliffuer ehreder, Prouerb. 2. 7. Förty, att opå then tijdh, när Hans Kon. M:tt vti thesse dråpellige saaker (huilke icke allenest Hans Kon. M:tt, vten iämpnwäl thette menige Rijkets wällfärdh anliggende war) befrågede M. Oluff om ett trogett råd, då togh sigh M. Oluff thesse konungslige och meenige rijkets saaker an, opå sin conscientia vtaf skriften ett rådslagh ther opå författe wille; doch så snart samme rådslagh aff M. Oluff ställtt war och aff Hans Kon. M:tt öffwerläsedh, då befans dett klarligen vti samme rådslagh, hurulunde M. Oluff medh sijne falske thraser, lärdom och skalckestycker hade iämmerligen och misstenckeligen förwändt skriftennes rette sinne, menendes medh sådanne hans argelistige rådslagh förberörde onde och vppenbare landzförräderij medh Skriften subtiligen och skickeligen förblome och snycke, the samme förräders skinbarlige missgerninger ifrå thett tidige och rettwijse straff gönom Skrifften gärne frije och affkortte wille, twertt emot S. Pauli Sententia Rom. 13; huilckett vti sanningen Hans Kon. [M:tt] opå sin egen persoons wegne, icke så högtt förtrutedh eller missfallett hade, vten allenest för thett, att M. Oluff medh sitt anhangh vti hans prediken och rådslagh alle vppenbare landzförrådhere, skinbarlige synder och laster ifrå thett tilbörlige straff frije och frelsse wille och vti så motte oförwäijeligen och otilbörligen missbruke Skriften till förargelsse och beteckie ther skam och laster medh, förty thett är och vti then werldzlige keijsere lagh icke heller befalett öffuerheeten

att lijde sådant, thett man kaller Crimen læse maijes: Diuine. Co. lib. 1. Titu. de Sancta Trinitate, ther vtaff huar och en (the som opartieske samweter haffue och förfarne ähre) öfuerwäge måge både M. Larentz och M. Oluffz förrädere falske och arge hiertter och sinne, huadh heller the thette theres egett fädernes rijke och theres egen konungh och herre medh trooheet, christeligen och wäl meent haffue eller eij, synnerligen att the bådhe för:de M. Larentz och M. Oluff lenge tillförrende vtaff sådanne ohördh och förtwijfflede ertzförräderij en beskeedelligh och wiss kundskap hadhe, medh alle the prachtiker och förbetänchte anslag, till thess the, hardtt hoes, medh gärningen färdige wore. Sådant hölle the witterligen inne medh sigh och emot theres eedh och förpflichtelsse i then motten farligen egönom fingeren seedtt, huarcken theres egett fäderneslandh eller theres rette regerende konungh (endoch sådant christeligitt, naturligitt och rett warett hadhe) för ett sådant meenigt landzförräderij vti tijdh warnedh, till så lenge Gudh i himmelen af sin synnerlige nåde, kraft och barmhertigheet sådant ohördtt mordh och ertzförräderij, huilckens lijke nepligen vti nogen historie finnes kan, Hans Kon. M:tt vppenbare lätt, och bleff så tilbake hollett och afställt. Nu finnes thett hoes alle christellige, naturlige och i alle landz brukellige lager och retter, att then, som gömmer, skall vti lijke motte achtedh och straffedh bliffwe, som then, ther stäl, wore icke ofte gömmeren, så wore icke heller nogett tiuffwerij. Prouerb. 17 står skriffuedh, att Gudh hafuer ett stoort missfall opå them, huilcke en ogerningzman wille saaklöes göre. Så är thett och medh the förrädhere, huar the vti theres företagne förrädherij icke wiste sigh nogen hielp, gunst, råd eller förfordringh eller nogre, som medh dem dolde, vten alltt twijfwell, dhe worde wäll sielfue ifrå sådant förrädherij att affstå, som then helige Skriftt och klarligen förmeller, att intedh ondt skall ostraffedh och intedh gott olönt bliffue. Förthen-skuldh will Gudh, att ett sådant blodtörstigt, oppenbart, meenigt landzförräderij för ingen deel på jorden ostraffedh bliffue skulle, och synnerligen the samme, som i sådanne förrädherij medh onde råd eller gärningar deelachtige wore och efter then tijdh sigh sielfue förmedelst flere laster och straff aff alle krafter (såsom haren till nätedh) iaga och drijswe late. Prouerb. X. Impij cadent in iniquitate sua, huilkett och thette tillförrende indragne Achitophels exempel klarligen bewijser. Huru gick thett? När

han sijne onde prachter och anslagh icke fulborde kunde, föll han vti misshopp, och tillstadde Gudh, androm till en warnagell, att han medh ett reep vphängde sigh sielf. Reg. 2.

Så hafuer doch Hans Kon. M:tt till thenne tijdh, för andre bewegelige och merckelige orsaaker skuldh, haftt medh M. Laurentz och M. Oluff thesse för:ne handlinger, vti en christelligh tolmodigheet, inne medh sigh, och hadhe gärne giordtt nåde och barmherttigheet medh them, huar the både samptligen icke hadhe vnderstondett sigh emot Hans Kon. M:tt och thette fädernes rijke, opå nyett igen, all skadhe och förderff att vprätte, och när the efter then tijdhen nogre historier eller skrifter hafue vtgå latedh, då hafue dhe dheres herres, Hans Kon. M:ttz godhe rychte och lämpe vti all werlden tanquam libellum famosum subtiligen och skickeligen difameret och beskrijett. Sådant kalles icke efter S. Paulj befalningh then wyrdningh och ehre, som wij öfuerheeten bewijse skole och huadh wij them meere plichtige äre att betale. Thesslikes haffue the och gemeenligen vti theres predikan altijdh medh deres Herodem och Pharonem egönom swinde, behendige och obligeante ordh roopedh och skrijett, lijke som the gärne seije wille, att Hans Kon. M:tt skulle ware en slijk blodztyran som Herodes och Pharao wore. Och thette är alltt förthenskuldh skeett, efter Hans Kon. M:tt oppenbare förrädere och missdedere tilbörligen medh dom och rätt vti sitt rijke alfwarligen straffe loth. Och hadhe Hans Kon. M:tt wäl kunnedh lijdh, att predikanterne sådan exempel af tyrannisk öffwerheet, Pharaonis, Saulis, Joas, Antiochij, Herodes och andre fleere, taledh hadhe, huilcke then helige ande, så wäl som andre skrifter, hafuer beskriffwa latedh, allenest att the ther hoes betrachte wille, hurulunda the skulle applicera eller ingifue then meenige man sådanne exempell, att them icke ther egönom nogen orsaak goffwes till ohörsamheet, vten myckett heller ther hoes indrages skulle, att thette rijke (Gudh thess loff) vti Hans Kon. M:ttz regimentz tijdh icke herodisk eller pilatisk, vten nådelligen och wäl regerett och medhandlett är.

Vthi så motte wille både M. Lars och M. Oluff gärne till ett meenigtt vproor och ohörsamheet anskaffe och vpwäcke vnderdånerne emot theres rette öffwerheet, såsom Numerij 16 beskrifues, af Chore Dathan och Aboron, huilcke Gudh haste-

ligen (efter theres skalcke stycker, them the emot theres furste Mosen bedreffwe) lot jorden vpsluka, som och vti Tydschlandh och annerstädes slijke swermende andar myckett sådent afstadh kommett hafue, endog, Gudh thess loff, alle erlige män, både adellen och alle thette rikets vnderdånere och christtrogne vti sanningen icke anners seiye eller bekenne motte, än att Kon. Mitt vår allernådigeste herre haffuer warett thette rijke icke för nogen Herodes eller Pharaos, vten Hans Kon. Mitt haffuer thette alles våres fäderneslandh (huilckett ty werr opå then tijdh ifrå all wälfärdh vti bedröffuelse, rooff, mordh och brandh, förderfuett war och ödhe lågh) lijke som then helige Moses insatte Israels barn vti all wälfärdh och fridh igen, så haffuer här i rikedh, Gudh thess loff, till thenne tijdh warett godh fridh och rooligheet widh macht vppehollen, doch lichuell hafuer Hans Kon. Mitt en ringe tack för sådanne welgerninger förnummett och fördenskuldh skuhlede både M. Lars och M. Oluf för sådanne christelige welgerninger skuldh Hans Kon. Mitt medh rette (huilcken thette fäderneslandh, non in preiuditium sed in communem omnium salutem regeret hafuer) ohatedh och onijtedh blifue late. Och efter M. Larentz och Oluf vti theres falske och förrädelige hiertter, till thenne tijdh, ingelunde roolige eller tillfridz bliffue kunde, medh mindre the endelligen wille see, att hans Kon. Mitt och thette meenige fäderneslandh medh mordh, rooff och brandh, platt förderfuedh och i grundh ödelagt blifue skulle. Derföre will Hans Kon. Mitt icke anners hollett före, vten allenest för ett synnerligitt wist straff och Gudz wreedes alfuarlige hembd, huilckett aff Gudz skickelse så förseedtt ähr, att M. Lars och M. Oluff för alle theres gamble öfude, margfallelige otro skuldh, vti så motte här i werlden, androm till warnagell, straffedhe blifwe måge.

Och then tijdh Hans Kon. Mitt hadhe åter igen kommett M. Lars vtaf all fahre till hans lijff och insatt honom i fridh och rooligheet igen, förtrodde honom vti en godh loffue såsom then öfuerste cantzeler och näste rådth alle secrete handlinger, hemligheeter och saaker, så hafwer doch M. Larentz (som tillförrende förtaldt är) vti alltt thett konungslige regimentte, sigh ganske otrooligen förhandlett emot sin herre och S. Paulj befallningh: seruj obedite Dominis Carnalibus non in seruitute ad oculos comparata sed Deum timentes. Ad Collos, fast anner-

lunde än honom på hans ämbetes wegne borde, meent hafuer sins herres skadhe och förderf, huilkett han vti tijdh medh rette tilbake holle skulle, vti sitt embete fahrligen tillseedt, meenligen vti nödhen fallett Hans Kon. M:tt ifrå, och giordt Hans Kon. M:ttz förrädhare bijfall, och vti så motte, för thesse förn:e argument, presumptiones, conjecturer och iuditia skuldh, giordt sigh sielff vti all annen misstancke medh deelachtigh, huarföre han medh rette bör straffedh blifue, och hans förhandlingar, både Hans Kon. M:tt och samfällt medh dette rijke till sinnes gå, på nödzens och rettzens wägne, för thett meenige bedste och fridzens wegne, tilbörligen hatedh och straffedh bliffue, opå thett Hans Kon. M:tt och Sweriges rijke i framtijdhnen af the förbeklagede och andre slijke swermende otrogne andar hans fridlige regimente icke i nogen motte niderslagett, vten Gudh alzmechtigh ther egönom ehredh och prijssett, Gudz ewige ordh vti landett saligen inplantedh och medh en ostraffeligh läre och leffuerne vthöfuer alltt predikett och heligett bliffue må.

Thette steller Hans Kon. M:tt in för eder godhe män, om en rettwijs dom och sentens begärende som tilbörligitt ähr.

Förbehollett all lagligh behielp och nödtorfter etc.

Och opå thenne föreskriffne handlingh bleff thenne dom och sentens afsagdh den 2 Januarij Anno etc. 1540.

Effter thett, att thenne beklagede M. Oluff Petrj sielf medh hans egen klare lefuendes röst och stämme här för retten vten pijne och nödh, vppenbarligen tillstondet hafuer, huru han tillförrende wiste, att Anders Hanson medh sitt anhangh (huilcke therföre theres straff vndfongett haffue) sådant vppenbartt förrädharij emot Kon. M:tt till Sverige, vår allernådigeste herre förehaftt hafue, för huilckett han sin egen landzfurste eller fädernes rijke icke vti tijdh warne wille, vten tigde der medh stille, allenest rådfrågede sigh om then saak medh thenne beklagde M. Larentz, huilcken och så lijke tillswijgende som M. Oluff, witterligen företagett hafuer, så att huar then alzmechtigste Gudh opå thenne tijdh, vtaf hans gudhdomelige synnerlige skickelse, krafft och nåde sådant ohörrtt ertzförrädharij icke vppenbarett hadhe, så moste då Hans Kon. M:tt och thette meenige fäderneslandh förrädelligen vpofrett och förrådt blefuedh. Och fördenskuldh, huar Kon. M:tt, vår allernådigste herre,

icke vtaf hans konungslige authoritet, penen och straffedh sielf mild[r]e eller vtaf Hans Kong:e milde barmhertigheet för:ne beklagede theres lijff och lefuerne christeligen benåde will; Tå döme wij vtaf thenne Kong:e sittende rättz kraftt, att the både, M. Larentz och M. Oluff, lijke som the andre förrädere, som tillförrende rättede äre, androm till en warnagell, medh swärdett efter vår egen lagh, som och rett är ifrå lijfuedh till döden skole rettede bliffwe.

Thesse både män blefue af konungh Gustaf benådde och till lijffwett förskonede, och nogett här efter kom M. Oluf till sitt förre kall och predikoembethe igen vti Stockholms stadh, men M. Lars lefde i eensligheet, in till thess the både nästen på en tijdh genom then naturlige döden ifrå thenne werlden skildes, huilcket skedde medh M. Lars then 14 aprilis och medh M. Olof then 19 dagen i samme aprilis månedt på thett åhret 1552.

Ldm.

Handlingar

**angående Karl IX:s räfst med professorerna i Uppsala med
anledning af deras bref till konung Sigismund år 1598 m. m.**

ANNERSTEDT har i sin universitetshistoria, liksom sedermera undertecknad i monografien öfver Paulinus lämnat en redogörelse för de händelser, som äro förknippade med ofvannämnda bref, om professorernas förhållande till ärkebiskop Abrahamus Andreæ Angermanus m. m. Själfva de urkunder, på hvilka dessa framställningar äro byggda, äro dock af det värde, att deras offentliggörande må anses påkalladt, och det så mycket hällre, som så goda afskrifter som mina af särskildt ärkebiskop Abraham Angermanni i fängelset skrifna, delvis ytterst svårlästa, delvis åter rent af oläsliga originalberättelser numera knappast torde kunna göras, enär skriften under årens lopp blifvit starkt urblekt. Den mödosamma korrekturläsningen efter originalskrifterna har benäget verkställts af Amanuensen GUSTAF ADDE i Stockholm.

I.

Uppsalaprofessorernas bref till konung Sigismund den 20 sept. 1598.

(»Handlingar ang. Sigismunds andra resa och händelserna
1598—1599». R. A.)

Stoormechtige, högborne Furste, allernådigestete herre och konung, E. K. Ma:tt schall wår hulde, troplichtige och rättrådige lydno och hörsamheet altijdh redebogen wara, så lenge wij lefwom.

Stoormechtige, högborne Förste och herre, allernådig:te Kon. E. K. M. kunne wij på thet underdånligeste icke förholla, att

wij hafue bekommet E. K. M:tz bref, schrifwet opå Ståkeborg then 30 augusti, vthi hwilket oss nådeligen blifuer tillkenne gifuet: först om E. K. M:ttz lyckelige heemkomst vthi sitt käre fädernes land och arfkonnungarijke Suerige; dernest huruledhes E. K. M:tt aff någre E. K. M:ttz ägne, eedsuorne vnderståther vthi otillbörlig motto, synnerligen med hånliget och lognachtigt taal, bådhe om E. K. M:ttz höge person och heemkomst, så och om thet fremmende krigzfolk, E. K. M. hafuer nödges med sigh hafwa in vthi riket, emoot all konunglig tillförsicht och skäl är vndfonget worden. Och derföre oss nådeligen och alfwarligen befatat, att wij sådant hoos wåre åhörere med störste flijt tideligen förekomma och afskaffa skole. Så ändoch wij med tilbörlig reverentz wederkennoms oss hafua bort, vthan någon wijdhare drögmål, E. K. M:tt vårt rättmätige suar uppå forbe:te E. K. M:ttz nådige anlangende vnderdånigen tilhanda skicket; lickwel är ther med allt här till fördrögt wårdet, hälst för then orsaak skuld, att wij hafue åstundet förnimme, huad huar och een af presterskapet effter E. K. M:ttz befallning och nådige willie vthi sin försambling härvthinnen uthrättat hafuer, det E. K. M. af thenne medföllande landzens vnderdånige skrifuelse någorlunda kan förnimma. Ähre wij fördenschuld på thet vnderdånligeste bönfallandes till E. K. M., att E. K. M. icke någon wår försumelse sådant tillräknar, vthan heller af Kong:e infödde godheet thenne wår ödmike äntskyllan såsom och thette vårt vnderdånige och eenfaldelige suar sigh nådeligen will behaga låtha. Först huad E. K. M:ttz lyckelige heemkomst belanger, såsom wij den, med samt alle trogne E. K. M:ttz vnderståther, med stoor hiertans åträngtan nu longligen åstundet och vthi alla samquem jw ther uppå med högste alfwer yrkiat och fordrat hafue, att E. K. M:tt motte med een myndig legation vnderdånigen besökt och till sitt käre fädernes arfrijke med cronones vmkostnat och all annor nödtorftig tillbehöör tilbörligen leedsagat warda; så förnimme wij nu af E. K. M:ttz schrifuelse, såsom wij och elliest något tillförande af andre, troowerdige berättelser icke vthan högste frögd och glädie förnummet hafwom, att E. K. M. med lijfzwälmågo och behollen reeso in vthi riket kommen är, hwarföre och wij med hele landzens försambling. Gudh then allrehögste tacket hafuom och thet ähn yttermehre altijdh gøre. Men hwad förträtt och beswaringer E. K. M:tt oförmodheligen wederfaren äro, bådhe

i thet, att E. K. M:tt med egen skipsflotta, skytt, folck och annor tilbehöör, icke är tilbörligen här in vthi riket leedhsagat worden, ther hoos sedhan E. K. M. vthi egen konglig persson, till sine egne vndersåther kommen är, att E. K. M. icke medh then reverens och vnderdånige dienst och troheet, som aldeles skee boorde, vthan och therwthöfuer med sådant snöppliget taal och förgiftige vthspridde rychte, som E. K. M:ttz högheet och myndigheet myket är förnär, wanwyrdeligen och otillbörligen vndfonget warder, tycker oss af hiertat illa, och utaf sådana vndersåther, som christne heeta och wara skola, ochristeligen handlat wara. Och endoch wij hadhe förmodhat att sådant wanrychte igenom alfwarlige förmaninger, som af predikestolen allestädhes här i Vpland skeedde äro, skulle nu mestedels nedherquaft och stillet wara, liquel förnimmer man, att stoor mistancka och twifwelsmål ähnnu vthi någres hierte är behollen, like som thet icke skulle wara vår rätté konnung och öfuerheet, som nu j riket kommen är, effter thet att med E. K. M:ttz tillkomst till hufwudhstaden är någet fördrogt wordet; och att förstlig n. hertig Carll myket mootstånd imoot E. K. M:tt sig företager. Hafue wij för then skulld någre godhe män vthaf vårt medhell förskicket op till bergzlagen och Dallerne, som them rätteligen i saken vnderwise och förmane, såsom E. K. M. af thenne medföllande afskrift nådheligen täckes förnimme.

Ytterligere om thet fremmande krigzfolket, [som] med E. K. M:tt in i riket kommet är, synes ingen ehrligom manne selsampt eller vnderliget, medhan E. K. M. sitt äget ähn här till dags (thet klageliget är) [icke] är mechtig worden; endoch wij aldrig anners hadhe troodt eller förmodhat, såsom och icke annet almenneligen föregifvit är, ähnn att skepp, skytt och folk skulle emoot E. K. M:tt till Dantzich förskicket blifwe, ther med E. K. M:tt med tillbörlig ähro och lijfzförsäkring in vthi riket motte befordrat warda. Och endoch E. K. M:tt vthi allt thetta mycket är förnär skeedt, thet hwar redlig svensk man bekenna moste, önskom vij lickwel och af hiertat åstundom att se laglige medhell, som E. K. M. nådeligen tillbiudher, motte annamedhe warde, på thet enigheet och roligheet motte igen oprättat blifwa. Huad oss belanger, blifwe wij med alle ährlige vndersåther altijdh wid plichtige lydno och troheet emoot E. K. M. effter vår eedz lydhelse och gerne wele wåga och op-

settia med E. K. Mitt allt thet oss på thenne werden kan kært warda. Gudh then alrehögste, som evighetennes herre är, mildeligen beware E. K. Mitt sampt thet hele konnungzlige hwset för all olycko, schadha och förderf till siäl och lijf och med sin mechtige hand förhindre och nedherleggie alle E. K. M. fiender. Der om wij med hele Gudz försambling altijdh troligen och fliteligen bidie skole. E. K. Mitt vthi Gudz thens alrehögstes nådige skydd och bescherm till allt andeligt och lekamliget wälstånd, önschande lijfzsundheet och et roliget sampt longliget regemente, ödmiukeligen och vnderdånligen befallandes. Skrifwit i Vpsala then 20 septembris 1598.

Nicolaus Olai Bothniensis.

Salvo juramento regio, et salvis legibus suecicis.

Jacobus Erici Stokholmensis.

Joachimus Olavi Upsalensis.

Laurentius Pauli Gothus.

Johannes Suenonis.

Olaus.

II.

Joakim Olavi berättelse.

(Orig. ibidem. Enl. anteckning af 29/7 1606 eller troligen då föredragen.)

Edle och wälborne Härrer, högbetrodde wälluise gode män, som thänne saken förhörandes warde, bedher iag ödmiukelig, thät E. Härligheter ville mig mädh tolemod höra.

Välborne, wälbördige, ädle Härrar, the saker som sig hafua tilldragitt i Wpsala för otta åhr förleden, vill iag e. w. en kortt oc enfoldig berättelse göra, szå myket som mig kan vitterligit wara, oc iag kan minnas tillbaka. Oc hände sig när ko[nung] Si-

gismundus var kommen till Stegeborg, tå komo någre breff till Vpsala, skreffne archibiscopen oc capitelett till, thär Ko[nungen] giuer tilkänna, att han var kommen i landett oc minner oss på thän eed, som vij whore honom mädhförplictade oc annat mhere, som siälffue breffuen kunne wthuisa, om the ähro för honnden. Thässe tu breff bliue wpläsne på Vpsala slått wthi prästers, borgares oc bönders närwharo, som tå whoro tillstädes, oc bliue tilfrågade, huad te wille suara thär till, oc bleff beslutet, att the wille skriffua konungen suar, huartt ståndh för sig. Komo och samma dagar någre aff ridderskapet till Vpsala oc låtho kalla hele capitelet wp wthi sakerstijan, att the sin eedh thär förnya skulle, som oc skedde. Whore oc the Vplänske hoffmän thär i staden, som mädh hott och vnsäiälse läthe sig höra, huad the ville göra till saken, om szå behöffdes. Uthi thänna bullersamma orolige tidhen vartt thätta olyckosamma breff författat och i hastighet oc häpenhett vnderskriffuett. Bleffue oc någre copier wttskreffne aff samma ko[nungs] breff, som skulle sändas vtt till lanndzprästerne, som icke tillstädes whoro. Szå oc copier till Bärghzslagen oc Dalarna ändog thär bleff inthett aff, ty tiden bleff för kortt. Medan nu landzens secretarius hade här mäd till att beställa wtskrifua copier oc ständernes suar till konungen och personer tilnempde, som breffuen skulle framföra, huem som skulle skaffa thäm tärepäningar etc., huad wääg the skulle draga först till H. F. Nådes Vår a. N. H. nu regerendes Konungs lägre mäd copie aff thätta samma breff, som ko[nungen] var tilskriuitt. Medler tidh för ähn allt thätta bleff reda, szå finge vij wisse kunskap, att föreningen var vprättat emellan bägge höge öffuerhettz personer vid Lincöping. Szå bleue tå strax alle breff och skriffter nederlagde, sönderreffne oc till inthät giorde oc sändes inthät vth huarken på en wääg eller annan oc hade alrig förmodat, att thätta breffuet skulle koma os till skada eller någån människia vara till förargelse. Ty Gudh skal vara vårt wittne, att vij icke mente någån partins förderff och vnn-dergang, wthan att allt motte lända till broderlig vänskap oc cristligh förening emellan szå höga regementz pärsoner oc närskylle blodhzföruanter. Aldrig, ingen annan mening hade iag szå sanntt mig Gudh hiälpe.

Widare huad som befales, att man skal giua tilkänna, om prästerskapett hua haftt någån handell mädh rijcksenns råadh antingen lönnligen eller vppenbarligen, thät hauer iag allreg nå-

gån tijdh hörтт eller förnummet, szå vare mig nådigh, vndantagandes thät trycte mandat, som fördes omkring landett, thät veett iag icke, hvadan thät kom.

Om biscoparna hua skriffuit huar androm någåt till om en ting eller annat, thär weett iag rätt inthät wthaff.

Huad som iag hauer prædicat wthi församlingen på thän tidh oc andre tidhen, thät hoppas mig, att hela församlingen skal bära mig ett sanfärdigtt wittnesbyrdh, att iag hauer förmandt folkett att bidia Gudh om fridh och rolighett oc enighet.

Huad som biscopopen i Wästeråhrs hauer skriffuit till Dalarna, thät ähr mig aldeles okunnigtt oc ouitterligitt.

Här Clas Biälcke hauer allrig skriffuit mig till en bokestaff, eij eller iag honom, sedan konung Johan lades i jorden, thät vill iag hålla mädh min högsta eedh.

Om acter till Bärghslagen veett iag oc inthät aff mhere ähn som tilförende ähr saagtt, att en copie skulle sändas titt vp aff samma ko[nungs] breff, som till Vpsala kom.

Edle oc wälborne härre, högactade, wäluisse, gode män be-der iag ödmiukelig, att huad som här wthi kan whara förseett mädh obetennte ordh eller gärningar thät E. W. ville ahnsee thän tidzens lägenhett oc vmstännder oc hos whår nådige öffuerhett högbemelte Ko[ngl.] Maat:tz ville nådigast alla thässe gamble hanndlingar falla låtha oc os sin konunglige gunst oc nådige vilia tilluändha. Jagh bekänner för mig att här wthinnan är mycket ouissligitt företagitt oc obetenntt skriffuit och talat, oc förmoda, att H. K. M. icke skal handla mädh mig fattige gamble man effthär högste rätten. Effthär H. K. M. hauer mig gunst oc nådhe latet tilsäia för thänne samma handlingar skuldh, thär iag satt fången här i Stocholm wthi tu åhr szå när, oc sedan affsatt aff mitt förra ämbete. Jag will effthär thänna dag latha mig finna en trogen, rättrådig undersåte emott H. K. Maat:tz wår all. nådig. härre oc hans K. M. lifzärfwingar, vidh min cristelige troo oc sanning.

Datum Stocholm.

Joachim

Olaui.

III.

L. Paulini Gothi berättelse inlagd i rätten den 29 juli a:o 1606.

(Efter afskrift i Aron Westéns saml. »Theol. Manuskripter» i K. B.)

Om thet breeffwet, som skrefz till konung Sigismund i från Upsala, min enfallige berettelse, så mycket migh för min swaga lägenheet då war wetterligit och iag nu kan komma i hoog emellan Gudz ord [och] mitt samwete sant wara.

När Konung Sigismundus war på Stegeborg A:o 98 lät han skrifwa ett breeff till capitlet i Upsala, däruthinnan han gaf tillkenna, att han war personligen kommen i landet, och befalle sådant skulle kundgöras prästerskapett och af dem sedan allmogen i alle församlingar. Thetta breeffwet förskickade M:r Abraham i från Stockholm och befalle salig M:r Niels kalla prästerskapet in till en wiss bestemdan dagh; kom så sielf han till Upsala och därom handlade. Sedan rådde han capitulares, att the skulle skrifwa konungen till igen; hvilkett någre reesor af dem bleeff förwägrat effter dee försägo sig intet godt till konungen, såsom han straxt efter cröningen i Stockholm görligen läth förnimma; dijt han hade stämt M:r Abraham och capitulares och låfwade dem confirmation på deras privilegier, och wille icke en gång taala med dem eller optaga deras supplicats och icke eller wore the säkre på theras lijf. Wijdh samma tijdh kommo Erich Abrahamsson, Erich Bielke till Upsala, kallade capitulares i sacristian och beskyllte them högeligen, att the icke troligen hade sig förhållit emot konungen, fordrade eed af dem på nytt och befalle, att the skriffteligen skulle undskylla sig hoos konungen, så framt dem framdeles skall gå väl i hand. Så wore och någre af befåhlet öfwer Uplandz ryttarena, som då wore kompne till Upsala, därwedh tillstädes och dessljkes däruppå trängde, af hwilka någre lade sig in i borgläger hoos capitulares emoth deras wilja där 10, där 20 och undsade dem medh hårda ordh, att the skulle hafwa them i en ring och slå några blylodh igenom them, så att the icke wore säkre på lifwet eller annat. Måste förthenskull capitulares bewilia, att the skulle skrifwa konungen till. dock med sådane besked, att

the tillika skulle skrifwa H. K. M:t, wår allernådigste herre och konung nu regerendes, till och sluta en copia uthi hwarthera brefwet och skulle alt där gå uth opå, att the för theras ringa personer wille råda både potentaterna till att söka fridzmedel, att alt kunde afgå uthan blodzutgutelse, såsom och att undskylla sig, att de icke något hafwa handlat emot deras eed. När concepten woro ställte effter thet sätt, som i capitlet tillförene war bewiliat och förberört är och opläsne i allas närwaru och samtycke, tog M:r Abraham dem till sig, att låta dem skrifwa rena. Huru the sedan blefwo förändrade, beder iagh migh Gudh till hjelp både till lif och själ, att thet hafwer härtill warit owetterligit, till dess migh därom för några dagar sedan något är wordet herättat.

Sedan breeffwet till konungen war reen skrifwit, sändes thet i hastighet omkring till att underskrifwas och om en morgon, då iag än för min swaghet skull låg på sängen, kom budet till mig och fordrade underskriften, såsom och the andre. Och effter iagh icke feck tijdh att öfwerläsat, mente ock, att det war skrifwit, såsom förste conceptet innehöllt, såg ock thesslikess, att M:r Nielss och the andre, som mine förmän tå wore och præceptorer tillförene warit hade och bättre förstode sig på sådane saaker än iag, som ny ankommen och därtill icke länge bruket war, hade underskrifwit, icke eller dristede iag göra emot mine förmäns befallning, därföre skref iag ock mitt namn därinunder, hwilket iag bekiänner uthi hastighet, af räddhoga, obetänkt och owisligen gjort wara. Är fördänskull till H. K. M:t min allernådigste herre och konung iag på det underdånigste och aldraödmjukeligaste bönfallandes, såsom H. K. M:t effter många berömlige potentaters Julii Cæsaris, Augusti Pompeji, Agesilai Regis Lacedemoniorum, Mauritiï Ducis Saxonix &c loflige exempel, hvilka alla saker, som sig i krigzsaks tijder tilldraget, hafwer nådeligen tillgifwit och the breef, som då skrefne woro, icke welat läsa utan förbränt, som historierna om dem fömälä, hafwa någre reesor tillförene icke allenast i gemeen uthi Jönköpingz försäkring, uthan ock i synnerheet salig M:r Niels, och sedan a:o 1605 uthi Upsala genom the edle och wälborne herrar riksens rådh Her Swante Bielke, Her Axel Ryning, Her Lubbert Cawer och den högt betrodde höglärde herren doctor Niels nådigast tillgifwit och förlåtit, hvad en del af ständerne leekte och lärde, både af oförstånd och igenom andras listige

råd och ingifwande, så väl emot föregående besluth och afhandlingar som emot H. K. M:t handlat och försedt hafwa anten skrifteligen eller munteligen, och thet aldrig mehre till det wärrsta ihugkomma och märkia will, uthan aldeles förlåtet och förgätet hafwa. Att K. M:t nu j lika måtto af kongl. infödd nåde och barmhertighet oss fattige män alt sådant för Jesu Christi namn skall nådeligast will tillgifwe och förlåta och blifwa oss en nådelig Herre och Konung. Thet wij uthi all hiertans underdånighet och ödmjukhet aldeles förhåppas. Jag skall uthi alle mine lifzdagar bewijsa H. K. M:t samt H. K. M:z stormäktige högborne Furstinna min allernådigsta Drottning och H. K. M:z högborne lijfzarffwingar all trohet, lydnad och hörsamhet och wara H. K. M:t underdånig och redebogen både med lijf och all förmögenhet. Så sant hielpe mig Gudh den alrahögste både till lijf och siäl.

Den 28 julii 1606.

H. K. M:s

underdånige, tropliktige och ödmjuka tjenere

L. Paulinus Gothus.

IV.

Tillägg af Paulinus.

(Ibidem.)

Zedel j brefwet.

Opå the punchterne, som af H. K. M:t min allernådigste Konung och Herre, genom the edle, wälborne herrar rijksens råd och oss äre förestälte, min enfaldige resolution och förklaring.

1:o) Thet breefwet, konung Sigismundus hafwer skrifwit Capitulares till, kan icke anners wara, om thet icke finnes i M:r Abrahams eller M:r Nielses gömmor, att thet jw måste wara förvarat i Upsala capitel, men copior däraf finnes hoos prästerska-

pet på landet, hwilkom då blef befallat af M:r Abraham dem att uthskrifwa.

Uthi dedt breeffwet, som M:r Abraham i synnerheet bekom, kan iag icke annars minnas, såsom migh och på vägen, då iagh drog till Stockholm af Her Niels i Skog kloster bleff berättadt, än att konungen betackade honom för hans trohet, låfwade honom hög gunst och nådhe och befallte än, att han sig vijdare troligen förhålla och alt beställa skulle.

II:o) Hwadh rådet ock Claes Bielke hafwa erckiebiskopen och capitulares tillskrifwit och hwadh de rådet och honom swarat hafwe såsom och hwad erckiebiskopen och capitulares hafwa skriwit de andre bisperne till, thet är aldrig någon tijdh skedt, så mycket migh är wetterligit.

III:o) Hwad the hafwa predikat och förmanat allmogen till, dedt weete de bäst, som den tijden predikostolen beklädde. Iag war på den tijden professor astronomiæ. Eljest war iagh altjd mäst i bondekyrkian, dher M:r Niels predikade, och bär honom där om itt sannfärdigt wittnesbörd, att han förmante sine åhörare till flitig böön om eenighet och roligheet i regementet och synnerligh till trooheet emot H. K. M:t, nu regerendes, och att Gud den Aldrahögste nådeligen wille H. K. M:t för allehanda farlighet [bevara] och kundgiorde, hwadh fahra dedt war medh konungh Sigismundi regemente.

IV:o) Hwadh biskopen¹ i Westeråhs hafwer skrifwit prästerna till och allmogen i Dalarne, är mig aldeles owetterligit.

V:o) Thet war wäl bewiliat i Upsala capitel, att thet skulle skrifwas till Dalarne och förmanas till stillhet och rolighet. Men om någre acter, som dijt skulle förskickas, weet iagh platt intet uthaf.

Att denne min eenfallige berättelse sanfärdig är och iagh intet annat weet än som förrberördt är; thet betygar iagh emellan Gudh och mitt samwete wijdh min ewiga siäls saligheet.

Den 28 Julii 1606.

¹ Magr Olavus Stephani Bellinus.

V.

Ärkebiskop Abrahamus Andreæ Angermannus' egenhändiga berättelse.

(Orig. i Acta Hist. R. A.)

En kort och san berättelse om the skrifter och bodskaper, som gemene ständerne i Vplandh sampt Vpsala stadh och capitel ärnade til konung Sigism. och högb:ne furste hertig Carl.

Anno etc. 98.

När högb:ne furste (nu regerandhe, wår allern. wthwalde Konung) på then tijdh här j Stocholm war, sedan finnarna af drefne wore, fick H. F. N. kundskap, ath Konungen uthi egen person war kommen till Calmar, och lät för then skul kalla borgerskapet och andra af stenderne, andelige och werliga, som thå här tillstädhes wore, in opå slottet och them sådant kundgiorde, och nådheligen ther hoos lät förstå, at H. F. N. sielf wille begifue sikh tijt nedh til ath vndfå Konungen, i al kärlighet på sina, som och i al vnderdånigh trohet på vndersåternes wegne. Ther vthöfuer sig alle fromme gladde, H. F. N. vnderdånlig betackandes och mykin lycksalighet til resan tillönskandes.

Så någhen tijdh ther efter bekom ståthållaren på Stocholm, wälbyrdigh Axell Rynigh, H. F. N. bref, ther medh han ifrå Gubernationen aft[r]ädde och henne på Konungens wägne leverade Claes Bielke, ther doch hele menigheten flitelige badh, ath Axel Rynigh måtte och medh ther widh blifua intil beggie höge potentaters lycksaliga tilkommelse, såsom iagh trowerdig berättelse ther om hördhe. Fick och Stocholms stadh Konungens bref och Te Deum vart soleniter sunget. Fohre och Konungens vtskickadhe män medh fulmacher aff och til här i landskapen till att påminna vndersåterna om theres eedh och... heet emot Konungen, som och af sombligom toge nyan eedh, heruathaf, som vthaf then almenlig... heet här war, jagh (och som iag meenar, mine capitel brödher) inthet annat

Men åther efter någon tijdh kom och Konungens bref,

Vpsala capitel och migh tilskrifuet, förmäländes — — — — —

Thetta weet capitlet här i Stocholm och alla prester här omkringh, huarföre tychte migh wara rådligit (icke annadt meenandes än ath skipsflottan och the ther på wore så wäl höra konungenom til som slott, landh och folk) at förmana presterna hem ifrå flottan, medhan theres reso, ther til the kalladhe och vthsende wore, inthet meer kundhe behöfuas, efter konungen war så när kommen. Orsaken war opå thet at icke the samaledhes i någhon måtto skulle gifua tilfelle til obeståndh, thet predicoembetet och hela Gudz tiensten i framtidhen kundhe illa åthniuta. Så meenar iagh thet och, ath thet kom mit embetet widh, efter som alla presters och biskopars embetes löfte så lydher: ath the almenlig lanzfridh och hörsamheet emot öfuerhetene altijdh troligen holla, sökia och styrkia skole, såsom kyrkieordningen förmäler. När thetta så skeedt war, foor iagh til Vpsal, och widh then tijdhen (war thet för eller sedan, thet kan iag rätteliga icke minnas) komme Oplandzryttarna oförmödda thil Vpsala.

Thernäst efter få daghar kom thet andra konungens bref och blef migh fått aff klockaren på predikstolen, när predican war lychtat, så ath alle såge. Jagh sadhe, thet wore bref ifrå Konungen, hafwer thet något wårdande innebära, spörs thet wäl sedan af slottet, gick så heem efter tidegården til måltijdz, achtandes mig strax til slottet, men imedlertijdh lät Johan Karlson hempta brefuet. När jag wpkom wore ther en hop af borgerskapet och bönder försambladhe, thå brötz brefuet op, blef för allom läsitt medh the acther, som ther hoos fölgdhe, ther aff alle wordo bedröfuadhe, quijdandes öfuer them slijk misdrägt wpwächt hade, myket mistenkiandes herrarne, dogh hopades åther alt thet bästa, efter thet kom til stilståndh. Här begynte thå talas huad wij skulle kunna göra ther til? men inthet beslutades, therföre at Johan Karlson, Per Anderson och alle önskadhe, ath och någre tidendhe måtte komma ifrå högborne Furste.

Andra daghen begyntes wårt enfolliga dog uelmenta betenchiandhe, och gick så til. När the förmeste af almogen ifrå näste häred någhet bitijdh in på slottet församladhes, komme och någre af borgerskapet och af capitlet ther til, ther bleff them och tilkenna gifuit ath någhen misdrägt war wpkom-

men emellom the höge potntater, thet them illa tyckte. Men gladdes åht stilstondet. Men althenstundh stort ryckte och reddogha gick, huru Dalarna skulle sigh resa och willia komma och rensa landet och bortsopa the klädis klädda, syntes allom icke onödligit, ath the genom skrifuelse och bodskap ifrå ständerne här i Vplandh blefue wnderuijste om sakerna, ath icke war någhen stoor fara på färdom, the wille therföre icke tittelig tillåta them, som til oroligheet wille rådha. Til thet andra tyckte allom lijke och wart belesuat: ath i al ständers namn motte scrifuas til Konungen itt bref, så och itt til Högb:ne furste och sedan en af huart stondh ther med afskekas til ath wnfå Konungen och medh wnderdånigh bön til beggie potntater sökia, om thet til almenlig fridh och theris egin welmogho lända kunde. Thet war nu alt huad som ther omtalat bleff.

Sammaledhes skeedde tridie daghen medh flere bönder af andra näst om liggiande häreder. Thy the wille alle wetta, huru tilstod, men (!) för haling alt skeedde och wentadhes någon kunskap ifrån högb:ne Furste. När nu i medler tijdh Dalabrefuet war skrifuit, nogot corrigerat och lindratt, togh M. Jacop thet och baret til borgmestarne, huilke medh hast sendet til Stocholm, finget igen oc bleff än thå lennat och medan bodskapen tå inthet thorde åstad för thet fel ther oppe skeedde. Thogs så thet råd före, ath stadhen och capitlet ther jempte scrifua skulle och sendas tuå prestmän af nögden, som ther oppe någet kunne wara kendhe. Ginge så någre capitulares tilhopa och taladoms widh härom, och blef först som i frågo wijss sagdt aff M. Nils, om och wij i sönnerheet skulle scrifua suar på Konungens bref, wij fåt hadhe? Jag suaradhe ath iagh för min person kendhe migh ther til skyldig och hadet redo för hender och sadhe migh tyktes, thet skulle och them höfwes. Huem scrifur? sadhe han. Jag sågh på honom, men han sade: *M. Lars* scrifur. Wäl, jag samtycktes, och sadhe til doctor Johan, så gör i thå wäl, dne m:gr, och skrifuer til Dalarna. Han gaf sigh ther medh til fridz (ty M. Nils hadhe medh copierne bestella). Widlöftigare tal ther om war icke thå på färdom eij eller någon tuistig bullersam trätta ther om med någrom, wndantagandes få ordh med M. Nils om copiers correction. Wthi medler tijdh scref Frantz skrifuare wthi alla ständers namn til Konungen, och borgmesterna med M. Iochim til högb:ne Furste sammaledes i alla ständers namn.

Men när Dala brefuet war redho och skulle til förbenemda prester skickas, blef samma förehafuandhe medh bref och budskap aldeles afslaghet och til inthet. Orsaken war, ath wij nu slijk nymära meer än nogh (för än itt ordh ther om hördes) fått hadhe innan vårt eigit sticht.

Thy nu icke alenest Dalarna och Bergslagen wore opägiadhe wthan jämväl alt Helsingland, Medelpad och hele Gästriklandh och en hoop Dalekarlar ned til Gäfle. I sochnarna ringdes, presterna screfue til sammanlop och bulrades gruelig in til 4 miler när Vpsal, och ingen wiste rätzligh, thil huad han lopp, wthan the hadhe hört en hop fremmande röfuare wara wnder Konungens namn inkomna och holla på allestäds ath röfua, häria och förderfua etc. Samma buller kom en ondh arglistig pasquil eller smädhe sedhel til wägga, huilkens dichter skrifuert thetta wara hans mening, ath han af alt hiärta wner Bergslagen gott, them ähr tilgifuen och wil altijd wetta theris besta och förthenskuldh ingalundha them kan fördölia, wthan tilkenna gifua theris instundande olyka, fahra och wndergång, på thet the i tijdh mäghe theres wälfärd betrackta, nemliga at på fardom möta Oplandz rytterna med 6,000 finnar och en hoop pålackar, och alredho öfuerfarit, röfuat och förderfuat hele Oplandh och Wesmanlandh och wore nu widh Westeråss och wele til Bergslagen och icke skona barnet i waggone. The wille förthenskul sikh tilrusta och draga emot them, för än the tijt op komma och senda bodh til Dalarna, ath the göra sammaledes. Han sätter sin scrift i en gårdstöör widh Klefstä boder och förmanar them, som ther framgå, the endeligen tagan med sikh til Bergslagen. Han kunde nu icke så säija sitt namn, men han wore herr Christiern Claesons tjänare etc. Efter the mer pasquil hafue thå almoghen och Bergsmenerna låtet en theas sokna prest samma förmaningh scrifua till Dalarna, och sampt medh pasquilen sendt. The åter med tre presters öpne bref sammaledes skrifuitt och sendt bergslaga brefuet och sedelen medh til Helsinglandh, och the åter til Medelpadh etc. Huilken bref alla med pasquilen, sedan the för landet wore läsne, prouorsten i Medelpadh här Carl i Tuna optogh och sändhe mig til handha, och så mykit om bulret.

När Dalahandelen, som sagdt ähr, blef om inthet och nu berörda oplop angick hos oss, thoge wij thet til råd, nemliga ath senda copierna aff konungens bref och achterna och skrifu

en förmaning til Gestrikland och Norlanden, ath the icke af sådana oroliga skrifter, the fått hadhe, skulle sigh något oråd och buller företaga, wthan wara rolige och wthi sådan motto inthet förtaga, förutan öfuerhetens tillsäjelse och befalningh, men heller wara til råd och senda en man af huart landskap medh bref til konungen och fursten ath bedia i wnderdånighet etc., ut supra, och kunne komma til hopa i Eneköpingh eller huarest them syntes lägligast, ther skulle thå wår bref och bodskap komma medh och alle sådan föllias. Thetta buller, efter thet skeedde i mitt sticht och jhu presterne lijke som almogen förüllade wore, tilstår iagh, ath iagh yrkiade på, at copierne aff brefuen medh förmaningen måtte blifua färdighe med aldra snaresta, som och iag och M. Jacop them på Michaelis dagh ifrå Elfkarleby til Gestriklandh och Norlanden bortsende.

Thetta ähr hele handlingen ther oppe skeedde, huilken medh hast aldeles lijka som medh Dala förhafuandhe i en hui, til inthet blef, ehur thet thå samma dagh eller tijdh förlikningen emellom konungen och fursten oprättad blef, och strax ther efter hijt opscrefven.

[Härfån egenhändigt af Abrah. Angerm.].

Til thet ytersta, Hwad sielfua acterna tilkommer, som Konungen sende, samt medh copier af Konungens bref, och af allas wåra bref, capitlens, doctorens, mitt, ständzens och meniga stendernas, medh brefuen ifrån Bergslagen och Dalarna medh pasquillen (samt annor priuatz breff) som iagh tå vnder henderna hade, togh secreterarne Eric Jörenson och Hans Nilson ifrån migh, samma höst, så snart iagh hijt til Stocholm wardt kallat. Men Konungens bref, både two, wore i Vpsal vnder andras hender, och mit och capitlens bref hade iagh förglömt vthi en förlagd wådsäck här i Stockholm.

Thenne war [än]den på handelen, men begynnelssen til min osäjelige wedermödo, förtryck och älendigheet, som allom wäl kunnogt är. -- Actum in carcere . . .

Finis.

VI

Egenhändigt cirkulär af ärkebiskop Abrakam, Odat.

S. låter ingalunda dn. præposite vpläse mandaten på predicostolen icke heller sendhan medh almennelig bodkafle almogen kallas tilhopa, jcke heller på wallen, vthan j klockarstu-

gun eller prestegården, och allenest presterne och huem them synes hafua med sigh vthan bodkaffe. Och at j tilsäye dn. Joh. j Torstuna (ty tijt moste thet endeligen (?)) för än til Biscopkulla) och han dn. præposito enccopensi, han weekholmensi, han hâtunensi, han wassundensi, Alunda, Almunge, Börstel, Esstuna, Frötuna, Täby, Eedh, Songa, Osmo.

Abrah. A. Upsalen.

VII

Ärkebiskopens egenhändig motskrift mot professorerna.

(Orig. ibidem.)

Efter thet . . . högwjse Herrer, mine oförmodde åklagare, med theris tilwijtelse mig fast trängie til at swara, E. N:der och H:ter gunsteligen tå wele, med then helga Job, wara thens älandes öga och hand, hans saak at vthreda och för oret försuara;

Är therföre j begynnelssen thenna min skälige jnsago j sakenne, at the höglärde män ingaledes kunne wara bequeme åklagare och witne emot migh vthi theris egin saak. Orsakerne äre, at the äre mine gamle avundzmän och oskåls domare.

I) Först, begynnelsen til theris agg emot mig, förorsakades af itt tilfelle, som j Suderköpings herdag sig tildrog. Ty af thet nu regerende wår allern. Konung, samt med stenderne och the andelige, wahlde M. Per Jonæ j Wexiö til Biscop, knorrade en part af mina capitels bröder intet litet emot mig och honom med föractelig ord j Arboga öfverfölle, och fast när med hugg fulfolgdt, hade icke wården j gården, her Johan, satt M. Nils j sätet, så han kendet, och sade han skulle ingom något otienligt göra j hans huss. Såsom och somlige sporde om migh, the skulle och wäl sättia migh af embetet med tijdhen, om iagh icke wore i ynnest medh thäm.

II) Thernest, sedan the anno etc. 96 vnderscrefue och försilgde Suderköpings Beslwt, wid then mening, the wille faste therwid blifua och besynnerliga wedh religionen, til thes Konungen kome j landet igen (allenast at the meente högb:ne Furste hade så welet haft thet), wore the (sedan thet them wardt för-låtet) alric som för, rettsinnighe emot migh, oansedt at iagh och med vnderdånig förbön gjorde huad iagh kunde til the-ras försoning. Dog gaf iagh them til slijkt agg alric tilfelle, vthan syntes ther af komma, at iagh högb:ne Furstes hög-ha christeliga gyllene, furstlig ord om samma theris handel vthi en min predican jnförde och ther hoos en liten wederliknelse gjorde, ty när iagh wille orsäkta theris brist (efter iagh intet för hade spordt ther om), at the j hastigheet hade thet förseedt. Ney, sade högb:ne Furste, academia är för then skul oprettad, at hon skal wara (lux mundi) rijksens lius, så at om Konunge-nom, oss, eller riksens almoge, något j sådana saker förecome eller företoges, så skole the wara the män, som gudomlig san-ning rett weta skole, och ther om j tijdh påmina och förekomma. Samma ord (högb:ne Furste til berömelse och tacksamheet) drog iagh in opå hela predicoembete, så wäl som på academien och scoler, at the wille bära thet himmelska liuset och landtär-nan klar och oförmörkrat. Ther annars skeedde, med menni-skio läro, wilfarelser, skrifternes förfalskelse, skrymterij etc. wore thet optenda falskt liuss, ia, en kohlmyra och en staka vthi för lyghta bära eller annat sådant. Må tå skee the ther af toge tilfelle, therfore the ock så icke wil gå j mina predico-r, såsom E. N:der och H:ter hörde them sielfua erkenna.

III) Ytterligare, när Gud hade gifuit vår allern. Konung högsta regementet och iagh älande man, genom omilde angif-fuares tilskyndan, åter såsom j Arboga blef beskylt af Hans Ma:t., at iagh skulle haffua en förrädelig stämpling emot Kongl. Maj:ts liff och wälfärd och scrifuit förrädelige breff, ther til iagh skulle suara in för riksens ständer j tilstundande Vpsala herdag, och efter mig tå intet rum war til vrsäkt, skeedde ther medh afträd. När så skeedt war, ginge the gode män, mine capitulares och flere theras medföliere, genstan samma dag til capitels, så och annan och tridie daghen, mig aldeles oåtspor-dan, och migh frånwarande, owitterligen och ostemdan (ändog när iagh ther om förnam, protesterede iagh sanferdiga tuå re-sor ther emot) dömde migh ifrå mitt embete lönligen och stich-

tet ouitterligen, emot openbara Gudz ord och Apostoliska instruction och alla rättwiso. Och förtoge så, ath saken icke skulle efter lagh förhöras, ther hon genom alles wåres scrifuelser skeedde och som öfuerheten beskedat hade. Ty the wäl wiste migh tå nogsam witnen fått, huru tilgånget war. Droge så the ther med heem, antwardandes migh och M. Eric vthi offuerhetennes hand, såsom ogernings män, och wij alric af någon sentents om oss weta finge, för än j Jeneköping, ther the wille afdraga min stalbroder ifrå migh, på thet iagh ihu motte omkommet.

IV) Giorde förthenskul the en sådana regla med theres doom, at om en Herre eller fader j häftigheet med itt ord kaller sin tienere eller son en skalk, tiuf, skälm etc., så måge flux hans medtienere eller sydzskon bort och hängie oppen. Nu gälle samma theres lagh för them sielfuom. The äre högeligen beskylpte för academiæ communitetes och Vpsala domkyrkios tiufuar, thet the alric ännu ifrå sigh lade, och när wele the än görat? Therföre bisper och prester, som slijkt wete och höre, göra Gudi, församlingerne och predicoembetet stoor orett och smäleck, at the icke låte them theris doom åtniute, them suspendera (som the här för rätten sade sigh hafua giordt migh) thet är, them afsättia aff embeten och theres bröd gifua androm, lika som the migh giordt hafue, och således (som scriften säger) migh beröfuat och dräpit. Therföre medan the sådant med sigh wete, migh see för ögonen, menandes til euentyrs iagh må see med them på brödet och kunna dogh icke få af sigh, leggja theras gåfuo ned för altaret och gå först bort och gifua sin älände förtrychte broder och gamle förman itt gott ord, brinner thet gamla agget j them, så at röken och osed ther af här och ther med ord och gerningar slår migh vnder ögonen.

V) Theruthöfuer, när theres med consorter j Jeneköping wore, bekende the openbarliga tuå resor, at huad the j Stocholm giorde . . . intet annat med oss wiste än thet . . . ligit och christeligt war, och migh ostraffelig och obehindrat til mit . . . embete, och min medbroder til sitt kyrkieheerde embete, såsom . . . tå edher, nådige, wälb:ne, wälbördige, edle högwijse herrer, som dom . . . beklädde, tuå gånger til kundskap ther på kallade, men likwel andra eller tridie dagen ther efter, ginge the åter til och dömde migh åter igen och alric thet minsta ord migh ther om låte forstå, eller iagh the . . . til min vrsäkt swara fick. Och säges

föregifuit, thet iagh hade öfver . . . Suderköpings beslwt, och the j samma stund och tima samtyckte och intoge och gillade j rikes råd en förhärdat papist.

VI) Theslikes, huru the migh j Arboga herdag openbarliga för menigheten beskyldte, smälekede och almogen hitzade på migh. Såsom och vthi itt gemene riksens capitel här j Stocholm migh för en smälig liturgist vthropade och vrsinneliga tumultuerede och emot förbod hemligen bortrappade omogna capitels beslwt och bore til öffuerheten, j otijd moot nattenne, opå thet iagh iw allestedes skulle få öfuerhetennes miss-hagh och onåd opå migh, är alment kunnogt. Hwad mon iagh tå hema lijdhit af them? Och likwel blyes icke theres samwet och mun säija, thet iagh pläghar twinga them och theres breff emot theres egin wilia corrigera, ther the dog alric med en bokstaf, som iagh någensin i någhet theres concept eller breff hafuer corrigera, framkomma och wijsa kunna.

VII) Regula Iuris är: Spoliatus debet restitui. Wore iagh vthi mitt embetzbruck och trygheet stadd, kunde [saken] lätteliga slijtas, först theas, som äldre är, sedan min förhör . . . och genom församlingernes oförkrenckte doom bepröfuas, efter huilken våra parten, kyrkioordningen (som the förebäre) Gudz ord, rettwiisan, såsom och concilia, canones, och kyrkionnes bruk och exempel, vthi embeten behölle eller bortskute, såsom j, Herr doctor Johannes, then läran om presta och biscop . . . lagliga tillsättielse och afsättielse grundeliga wäl wete, som . . . och vthi en bok korteliga sammandragen är, ther af j och exemplar hafue, såsom iagh hördt. Och likuel hafuen doch med giordt en . . . ynkeligen doom om migh, then och hedningarna fördöma. A . . . och ännu edher inmängie til at styrkia the andras falska dict om correction etc. Och iagh weet at M. Lars gör itt wåge werk på sitt samwet ther med. M. Jochim moste ihu nu bekenna för sitt werk, thet han migh til meädt, och iagh vthi så mong års fängelse hafuer äthniutet. M. Jacop, som migh både innan och vthan stichts hafuer vtropat för en skälm och förrädare, blifuer wäl then han är, en Jsmael, skrymtare och smädare, sicut erat in principio et nunc et semper etc.

VIII) Huilken rette hufuuddictaren är til klagomålen, the säge migh omlagdt Oplands ryttarna j Vpsal. Ther gör migh wäl både the och staden frij före. Jagh talade med herrarne

j Stocholm etc. Ther är iagh med andras tå medh närvarande witnesbord frij för al mistanka. Jagh war på Wijk j bröllop. (Thå al ting hederliga och wäl tilstod) ther och en wår allernåd:ste öfuerheetz tienere medh breff ifrå Högb:ne Furste på then tijd whar, för än wår allernåd:ste öfverh. nedergången war att möta Kungen och iagh om morgonen min koos, för än the opstode. Och annat sådant som the söcka at göra migh mistenktan för förrädelig stempling, at iagh iu må komma them vthur vägen. Sådant står icke frome män til at göra vthan alla beskeed. Ja, högwijse, nådige, gunstige herrer, thet the för rätten sade sitt breff wara besilgdt för min afferd på then tijd, nu senest moste the bekenna thet trycktes j min frånwaro. För sade the trätto war oss emellan, när the hetes få migh theres concept, nu senest, sade the thet skee j stilheet j kyrkiestolarna. The bekende sigh warit hoos migh med theris copie, såsom ock Bureauus betygade, som med war, nu senest nekade M. Jacop, ty hafue the ther med sin klagomål all nederslaget. Therföre medan the altijd mott migh så partijske warit, huru skulle the nu wara mine rettwijse åklagare, vthi theris egin saak?

VIII.

Joachimus Olavi andra berättelse ^{2/10} 1606.

(Orig. ibid.)

Nådige Härre: Huad som Söderköpingz besluttz wnder-skriffuelse tilkommer, thär om wij wthi wåre före skriffter hafue berättat, att thät var os ouitterligitt, thät kommer thär aff, att the förnempste pärsoner, som tå whore wthi capitelett ähre nu mäst alle döde oc i Härranom affsompnade, som war M. Nils Olai, M. Erich skinnaren oc M. Joannes Olai, notarius capituli. En part aff thäm, som här ähro, whoro på thän tydh inthät komne till professionen. M. Iacob lååg på samma åhret dödellig siuck. M. Lars Paulinus var oc nyligen tillkommen och hade mäd vngdomens öffningar mykitt till göra, såsom och iag mäd kyrkiotjänsten, oc thärföre icke alltidh hade tilfälle alltidh vara tillstädes vedh capitels handlingar, dog om thät kan finnas, att wij mädh, sådana vilkor haua förde beslutt vnnder-skreffuitt, så ähr thät oss aldeles fallitt aff minnett oc bedie

H. K. Matz, vår alle nådig. Ko. oc Härre, at H. Maatz ville os till nåder taga oc thänne brist, såsom all annor vår feell nådeligen tilgifua, såsom H. K. M. thät alloredo för tijo åhr sedan hauer förlåtet, såsom M. Abraham i sin schriffte giuer tilkänna.

Till thät andra. Huad som correctionen vjdkommer, haue mine mädbröder nog vidlyfftig sig förklarat wthi sin inlagde schrifte, dog bekänner iag för mig, thät mine mädhbrödher och icke kunne neka, att vij ouisslige oc mykett obetencte whoro, när vij icke mädh högre flitt oc mera betennckiande öffuerläso och öffuervogo breffzens inneholdh i alle puncter, för ähn vij thät vunderskreffue oc thär aff ähro bedragne, att M. Nils, som på thän tijdh högste rösten ibland os hade, först vnnderskreff, menandes, att han hade thät öffueruägitt oc ingen aff os, som ringare whoro, dristade sig till att vnderskriua föruägra, bedie wthi all unnderdånighett, thät H. K. M. ville aff synnerlig nåde förlåta os, huad som vij haue os här wthinnan förseett.

Till thät tredie. Om the orsaker, huarföre archibiscop M. Abraham anno 98 bleff här i Stocholm suspensus aff sitt bispops ämbete, var thässe the förnempste, att här fans någre breff som skriffna whoro till skips flottan, så oc breff oc copier till prästerna i Noorlanden, huilke här bliffue vpläsne, oc begärades, att bisperne oc präster, som här tillstädes woro, skulle säia sin mening thär om, så gjorde hela ministerium, thät ähr bisper oc präster, en intercession oc förbön hoss H. K. M., vår all nådige nu regerende Konung, för M. Abraham, som icke kunde vnfalla, att han här vthi hade sig förseett. Bleff tå på sistone så beslutet och effthär kyrkioordningen vpläsen thänn orden, huilken præst, som bliffuer beskyltt för någån saack oc finnes thär till visse teckn oc märcke, han skal affståå aff sitt præste-ämbete, så länge han sig frij gör eller oc mädh sin vederpartt sig förlikar, och sättes andre pärsoner till, som theres ämbete skulle föreståå så länge the sig förklarade.

Datum anno 1606 octob. 2.

Jochimus

Olavi.

IX

Uppsalaprofessorernas berättelse med egenhändiga randanmärkningar
af konung Karl IX.*

(Orig. ibid.)

Efter thenn stormechtige högborne
Furstes och Herres, Her Carls etc., Sweriges
Rikes vthkorade Konungs och Arffurstes etc.,
whår aller nådig:te Herres och Konungs etc.
nådige befallning ähr denne whår vnderdån-
lig:te och sanferdige berättelse om the saker,
som sig vthi then bullersamma tiden emel-
lan H. K. Mitt och K. Sig:m. vthi Vbsala
och eliest dildragedt hafua, så mycket ca-
pitlet och thes personer belang:r.

¹ Förklare,
spörres, hvil-
ken tidh ded
war och
huadh
H. K. Mitt
hade til at
giöre medh K.
i Polen.

Såsom H. K. Mitt, whår aller nådig:te Herre och Konung etc.,
oss nådeligen hafuer befhalet, att wij skola göra een sanfer-
dig berättelse om the saker, som vthi thenn bullersamma tiden
emellan H. K. Mitt och K. Sig:m. sig tildrogho¹, så mycket
capitlet i Vbsala och thes personer widkommer, szå ähre wij
H. K. Mitt dervthinnann, så wäl som vthi alt annedt, till all
vnderdånlig, tilbörliq lydno och hörsamheet altid förplichtade
och derfore der opå hafua stelt whår enfaldige och vnderdån-
lig:te berättelse, så mycket oss kann wetterligitt whara och wij
både serdeles huar och een för sigh och alle tilhopa samptli-
genn, efter högste betenckiande, kunna komma i hugh, såsom
her efterföljer:

Till thett första, ähr oss icke annett witterligitt änn emel-
lan erchiebiscopen och capitulares whar god enigheet, icke alle-
nest i religions saker vthan och vthi politische handlinger, som
oss wederkommo till att swara till, nhär wij der om worde an-
modade, allt in till a:o etc. 96 om hösten, nhär then polsche lega-
tionen whar ankommen till Stocholm och H. K. Mitt nw rege-
rendes något der efter med wisso condicioner och wilkor opå
Stocholm slott i någre fhås närwarelse af stenderne vpsködt
rikzens regering till thet samquemd, som der efter kunde til-
hopa kalladt blifua. Ty sedann begynthe erchiebispen slå sig
till rikzens råd och bijfhalla them vthi deres förehafuande, som
mann kunde förnimma af monge copier *vthaf the wexleskrifther*²,

² Huadh thet
wore för wex-
leskrifter och
huadh före-
hafuande the
då hade?

* Af konungen understrukna ord i handskriften hafva i trycket kursiverats.

som gefne whoro emellann H. K. Mitt nu regerandes och rik-¹ Huadh han
zens råd, hvilka erchieb:n præsenterede *och lätt vpläsa vthi* der med söch-
*Vbsala capittel*¹. Ther till med begynthe erchieb:n på samma te och huadh
tid persvadere capitularibus, att the wille schrifua K. Sig:m. till han begärde
och med dres skrifuelse bewilia och samtyckia then regements af dem.
*ordning, som K. Sig:s genom sina fulmyndige sendebud hijt inn*² Begäres at
*vthi riket förskickade*², såsom hann bekende sig allerede vthi wete, om re-
Stocholm giordt hafua *och hans bref vthwijser, huilkett H. K.* gementz-
*Mitt nu regerandes någott der efther kom tilhanda*³. Sådant då i riket
till att göra förwägrade capitulares sig icke allenest och tykte och om the
thett illa whara, att han oss obetäncht och them oåtsporadt hade dhå skrefue
således skrifuidt K. Sig:o till, vthann och på thett flitig:te för dit och huru
manthe honom, att hann med sådant förhafuande och frem- brefuadt
mande *saker, som hans embethe inthett widkom, aldeles wille* lydde.
*hafua fördragh*⁴.³ H. K. M.

Till thett andra, nhär H. K. Mitt nu regerandes någott begärer at see
der efther lätt vtghå sitt kongelige mandatt, att vthi Arboga thet bref:tt.
schulle holles een rikzdagh, der stenderne skulle öfuerwägha⁴ Huarföre the
och betenckia någre wichtige ärender, som riket och thes jn- icke gofue H.
byggjare kunde lände till styrkie och bestånd, befinnes i san- K. Mit derom
ning, att erchieb:n afrådde någre af presterskapet både på landz- tilkenne, som
bygdenn och *här i Stocholm*⁵ till att besökia samma möthe,⁶ udi Konun-
såsom hr *Jacob i Eed*⁷ bekende först för M. Nicolao och M, gens stadh
Paulino och sedan för M. Jacobo, hvilka thå twert emott rådde war regemen-
them, att the skulle whara H. K. Mitt nu regerandes tet ombetrod.
här vthinnan hörsamma, och sådanna tilstånd då war i riket⁸ hvilke the
på färde, att the, så wäl som andre stender, ändeligen och äre.
vthan all geensäjelse skulle besökia förb:te herredagh. Så kunde⁹ Hui the icke
erchieb:n senest för rikzenz råd icke vndfalla, att han nw nå- gofue sådant
gott här om hade handladt med presterskapet emellan Vbsala tilkenna, om
och Stocholm⁸, och kunna wäl ännu finnes någre af presterska- ded är stå alle
pet, som här om wette bära itt sanferdigt wittnesbyrd, *såsom* fören, som Su-
*h. Lars i Täby, h. Peer i Skepthuna och andre*⁹. Nhär M. Ni- derköpinge
colaus och M. Paulinus kommo hem til Vbsala, talade M. Nicolaus beslut
Erchieb:n *der om hårtt till, att hann hade gifuitt presterskapet* vtwiser.
*sådant råd*¹⁰, och förmanthe honom, att hann i saken sig annor-⁷ frågas, om
lunda wille betenckia, huilket och skedde, nhär han någott der han lefuer.
efther besökte tiugundedags marknadt, ther H. K. M. nw⁸ Frågas M.
regerandes whar tilstädes, och erchieb:n om alle sådanna sa- Abraham.
ker bättre wardt vnderwijst.⁹ Gafs budh
¹⁰ Huarföre the icke gofue H. K. Mitt
derom tilken-
ne.

Till thett tridie, nhär så widt kom, att stenderne whoro församblade vthi Arbågha, kom ibland allt annatt, som då war på färde, itt bref ifrån rådzpersonerne, alle biscooperne samptligen tilskrifuidt, och blef af dem vpläsedt efther H. K. M:ts befalning vthi tweende secrettereres och presterskaps närwarelse.

Thes innehold H. K. M:tt vthan twifuel nogsampt witterligitt ähr. Berettade och oss M. Nicolaus och M. Schinnerus efther deres hemkomst ifrån Arboga, att med beslutett opå samma riksdagh wardt förnemligen för erchieb:s schuld fördrögdt, till thes hann på sidstone nödgades, för almogens öfuerfallande och den thara, då whar på färde, göra itt med the andre.

¹ Huarföre the icke gofue H. K. M. der om tilkenne, om ded war efter Suder-köpings afskedh.

² Skal spörres der efter och M. Abraham skall gifue beskedh, huadh han handlade med Laski.

³ Her omskole M. Abraham och Skepperus giöre beskedh.

⁴ Hui the och icke gofue thet tilkenne och hui M. Abraham sigh derudi förvegrede.

⁵ Fr. M. Abraham, när han fick samme mandat och af huem.

⁶ Hui the icke gofue sådant tilkenne, huadan han thet wiste och om thet är Suderköpingz beslut likmätigt.

⁷ Om then beuighningh war rett, Suderköpingz beslut likmätigt och reli-gionen til befördringh.

Till thett fierde, nhär Samuel Laschi a:o etc. 98 in februario whar i legations wijs kommen till Vbsala, *thå besökte erchieb:n honom, om een söndags morgon någott, för änn thett ringde tilsamman*¹, vthan capittels wetskap, rådth och samtyckie. Om erchieb:n flere reesor besökte honom, kann vthan twifuel *Peer Andersson i Vbsala, der Samuel Laschi lågh till herberge, weterligidt whara*². Theslikes. aldenstund erchieb:n begaf sig till Stocholm, nhär Laschi samma ähr whar dijt kommen, kann wäl whara, att hann thå någodt handlede med honom och andre opå *slottet, ther om M. Skepperus mhå göra beskeed*³, såsom och om the bref af erchieb:n och honom, på samma tid, capitlet i Vbsala aldeles owitterligen blefue schrefne till skipsflottann.

Till thett fempte, vardt och samma åhret hållen en herredagh i Wadstena, huilkes beslut edle och wälbördige Erland Biörnsson præsenterede vthi Vbsala capittel, att thett af oss, såsom andre, skulle vnderskrifues, så kann oss der om icke annorlunda komma ihugh, *änn erchieb:n sådant förvägrede*⁴ och icke wille samptt med oss i capittlett förbite beslut samtyckia och vnderskrifua.

Till thett siette, presenterede erchieb:n i Vbsala capittel the trychte mandaat⁵, hvilka K. Sig:s för sinn ankompst förskickade hijt inn i riket, och nhär der om skulle berådslås i capitlet, huruledes och på huad sätt ther med företagas skulle och capitulares öfuer thes vtspridande sigh högeligenn beswärade, *thå brukade erchieb:n thenne ordaforma: hwar thesse mandaat icke blifua vtskickade, wore befruchtandes, att barnenn i waggan ther öfuer skulle gråtha*⁶. Och nhär af capitlet så widt bewiliades, *att the allenest skulle förskickas prepositis och pastoribus tilhanda*⁷,

efther som öfuerschrifthen till them särdeles lydde, med så-¹ Efter de thet
danna caution, att the i synderheet för sig sielfue, vthan någon the thå lathe
sammankallelse thet läsa och ther vthaf förnimma skulle, att vtgå och läse
K. Sig:s *icke så fridsamlig till oss inkomma wille, som hans samma brefue*
*parthij gemenligen vthspridd*¹, thå handlade erchieb:n twertt och huarföre
emott capittels beslut, them owitterligitt, i thett hann genom the sedan tacke
sinn eendtskijlthe sedell, befalthe sammankalla almogen ge- kede Sigis-
nom budhkaflar och att presterne skulle vppenbarligen förb:te mundum, att
mandaat af predikostolenn eller i kläckarestugun vpläsa, så han war så-
som både af hans egenn revocations sedell, som vthi rätten som en frid-
inlagd ähr, så och af thenn excusation och förklaring, som ca- sam Konungh
pitlet till H. K. M:tt nw regerandes *med M. Daniele Theodori inkommen vdi*
*vthi vnderdånigheet*² förskickade görligenn ähr till att förnimma. riket och lade
Och ändoch erchieb:s handlingar så wäl i denne saken som all skulden
andra *whore twertt emott capittels råd och samtyckie*³ likwäl opå H. K. M:tt,
nhär H. K. M:tt nw regerandes sig derom genom sinn konge- at H. K. M. v-
lige skrifuelse *om förb:te mandats vthspridande tilböriligen be- than all skull*
*swärade*⁴ och capitlet dervthinnan gjorde sinn eenskijlthe för- och orsak la-
klaring och endtskyllan; så författade erchieb:n itt bref till H. de sig vp e-
K. M:tt nw regerandes, vthi sitt och capittels namnn, om denne mot K. Sigis-
heele sakenn och tilbödh, att hann sinn enskijlthe, *otilbörlige mundum, så-*
*handell derunder förfehta och thenn medh capittels signett*⁵ be- som deres
krefthe skulle, huilket honom af M. Joh. Swenonis, som då hade bref vtwiser.
capittels signete hos sig, aldeles blef förwägredt.

Till thett siunde, nhär finske krigsfolket whar kommet till⁴ Ransakas.
Gröneborg, hadhe wij till dem och thett partijdt ingen godh huru som H.
tilförsicht, derföre lagade M. Nicolaus, M. Jacobus och M. Pau- K. M. hafver
linus deres fattigdom tilhopa och achtete med båthar förskicka skrifuedt dem
theres fattige hustrur och barnn ther med inn åtth Söderman- till.
land. Men M. Nicolaus och M. Jacobus blefue fölgachtige Vb-⁵ På huadh sät,
sala borgare och bönderna, som derifrån drogho, vthe i Roen, han wille thet
och M. Paulinus begaf sig till Walenthuna, ther någre 1000:de förfechte och
bönder med Niels Kijl whore församblade, och thett alt för huru thet bref
denn orsaken skuld, *att the wille förmhana almogen till inbör- wet lydde.*
*des enigheet och till samhälligheet och frimodigheet emot thett*⁶ Bewise thet,
*finske krigsfolkett*⁶, som då whore H. K. M:ts nu regerandes och huar the för-
wåra fiender. För huilkett altsamans erchieb:n them bespottade mandte them
och thett oftha them förwijtte⁷. och på huadh

Till thett ottende, någott ther efther, nhär erchieb:n wille ordt thet
begifua sigh ifrån Stocholm til Vbsala och M. Skepperus gjorde skedde.
den som hade kalladt dem
hit.

¹ Dedh kunde icke wara stor oenighet dem em llan, effter the hade både skrifuit effter dem. honom salskap till Solna, sadhe hann till M. Skepperum på wäghen thesse ord: *Thw schaltt få 1000:de dieflar en gång, om du icke slåår dig ifrån*¹ M. Niels och them i Vbsala, och gör itt med migh, *huilket M. Skepperus*² inn för Rikzens råd vpenbarligenn bekende och honom öfuertygade.

² Jtem, hui Skepperen icke gaf sådant tilkenne. Till thett nijonde, när nw K. Sig:s whar kommen till Stekeborg, *schref hann först erchieb:n och capitlet samptligen till*³, om huilket bref oss här till dags aldeles hafuer waritt owitter-

³ Giöre beskedh, huem som förde breuen dit och om R. Rådhs bref icke följde derhoos. ligitt, vthi huars gömmo thett hafuer waridt eller huarest thett kunde finnas igenn, menn nw på sidstone ähr befunnedt, att *Pcer Andersson i Vbsala* hafuer thett haft i sinn förwaring och ähr i thesse dagar hijt skickadt af M. Abrahams hustru och sedann af honom öfuerantwardadt Rikzens råd.

Till thett tijonde, blef och itt bref sedann schrifuidt ifrå K. Sig:do till erchieb:n i synderheet, huilket hann någre reesor lätt vpläsa för almogen vpå Vbsala slott. Thes jnnehold, så mycket wij kunna minnas, whar thetta, att K. Sig:s högeligenn berömde och tackade erchieb:n för then troheet och flijt, som hann fram för alla andra i capitlet och af presterskapett då gjorde K. Sig:do, tilsade honom höghe lyfthen och åstundede, såsom och befalthe, att hann dervthinnan skulle fara fort, huilket någre af presterskapett ännv minnas och wetta till att be-
⁴ Spörres, om ded är ded samme, som är inlagdt i retten heller om de hafue warit tu bref. rätta. Menn huartt brefuett ähr tagedt wägen, ähr oss aldeles owitterligenn, icke hafuer thett heller waridt vthi whåre händer eller förwaring⁴.

⁵ Hafues budh effter at giöre berettelse derom. Till thett ellofthe, när thesse bref whoro ahnkompne till Vbsala, begynthe erchieb:n fliteligenn och alvarsamlingenn handla med gemeene ständer i Vpland, (huilka efther hans förmaning till *Johan Carlsson*⁵ blefue inkallade och tilsaman stempde på Vbsala slott, till att höra K:s Sig:di bref) och anhölt hos them,

⁶ Thet skall bäres fram, huru thet lydde. att the wille latha författa itt bref till K. Sig:m, huilket the efther long förmaning på sidstone beiakede, *och wardt thett brefuet, såsom och thett till Dalerna skulle förskickas*⁶, ställt af

⁷ Frågas, huar han är. een benemd *Frans skrifuare*⁷. Doch kom thett aldrig till almeent och fulkomligitt beslutt, vthann der med fördrögdes på någon tid. När nw thesse thw bref då voro stälthe, wille borgmestare och råd i Vbsala them inthett vnderskrifua eller försegla, för änn the hade befrågadt sig hos Claes Bielke, stådhollere på Stocholm, såsom och att the kunde förnimma, chuad borgmestare och råd samptt borgerskapett i Stocholm wille

hervthinnan göra; afferdigade fördenskuld opå samma wärf een¹ af sina medborgare *Michill Hansson benemd*¹, huilken, nhär hann kom tillbaka igenn, *blefue thesse tweende brefuen förseglade (dock vthan professorum wetskap och samtyckie, allenest efther erchieb:s befalning) med capittels, stadsens och någre häreders signeter*². Vthi medler tid medann dette handlades och fördrögdes, anmodade erchieb:n på thett heftigeste och eesomoftast, att capitulares i synderhœet skulle swara opå K. Sig:di bref, huilkett the wid pass vthi 14 dagar aldeles förwägrade, menandes sig wilia göra itt med the andra stender, hälst medan K. Sig:s i förb:te bref ingenn swar af them äskade. Och medann erchieb:n der³ på fordrede, kommo till Vbsala *H. Erich Abrahamsson*³ och Erich Bielke Claesson, stempde os vp i sacristian och högeli-genn oss beskylthe, att wij icke hadhe oss troligen förhålledt emott K. Sig:m, fordrandes eed af oss på nytt och vnsade oss, huar wij icke *skrifteligenn förklarade oss hos K. Sigm. att oss framdeles icke skulle gå wäl i hand.* Och efther M. Jacobus icke dhå whar tilstädes, schref förb:te H. Erich Abrahamsson och Erich Bielke till *Johann Carlsson*⁴, att hann wille förmhana honom, att han skulle vthan försumelse begifua sig till Stocholm der till att förklara sig, på thett the hade honom till att thala och vndsade honom, så framt han icke wille com-parere, såsom citationsbrefuett vttryckeligen förmhäler.

¹ Hafves budh effter.

² Medh huem thet sendes ästadh.

³ Skal komma til muns med dem.

⁴ Det skal Johan Karlsson bäre fram.

Ther till med så whoro Vplandz ryttarne på den tiden i Vbsala, öfuer 1000:de mann starke, the dher icke allenast in-lades hos oss vthi borgleger, emott K. M:ts nw regerandes gifne privilegie bref och whår egenn wilia, efther erchieb:s samtyckie och påfordrann. Vthann vndsade oss, så wäl då som oftha tilförenne, med K. Sig:di högste onåder och om wij icke wille göra itt med erchieb:n, thå wille the binda oss och för-sende oss fängzlige till Stocholm, Samuel Laschi, polackerne och thett finske krigsfolkett, som på nytt samma tid whore komne till Stocholm, i händerne, såsom och att the wille spoliera whåra huus. För thesse förb:te orsaker schuld nödgades wij till att skrifua K. Sig:m. till, doch blef thett med thesse wilkor af oss bewiliadt och samtyktt, att wij och theslikes vthi lijka måtto skulle schrifua H. K. M:tt nw regerandes till och lyckia een copia af huartt thera brefuett vthi huartt annatt. Men dette wille erchieb:n, nhär hann kom vthur capitlett, ingelunda schulle eftherkommas, föregifuandes att thett skulle förderfua heele sa-

¹ Beviset, huadh oenighet som war emellan H. K. M. och K. Sigismundum.

ken. Innehållet skulle allenest gåå ther opå, att wij wille gratulere K. Sig:do hans tilkomst vthi riket och förklara oss, att wij icke hade någott handladt emott thenn eed, wij whore honom med förplichtade, såsom och för whåra ringe personer vthi all vnderdånigheet *förmåna begge höghe regements hufvuden till sämia och enighet, att allth kunne aflöpa vthan wapn-skifthe och blodzethgiutlse*¹. Efther som concepten på thetta sättet och icke annorlunda blefue stälthe, vpläsne och af oss allom samtyckte, menn huadh som blef förändredt och tilsadt, sedan erchieb:n togh concepten till sig och lätt schrifua them reene, thett hafuer oss aldeles waridt owitterligitt inn till thenna tidenn och ähr inkommedt emot whår wilia och vetskap. Och ändoch erchieb:n bödh till sådant att förneka in för rikzens råd, så hafuer thett likwål ingenn skääl med sig, efther som med thesse eftherföljande argumentt bewisligitt ähr. Ty först nekade hann inn för rätten myckett annadt, som hann weet emellann Gudh och sitt samwett aldeles whara sanferdigitt och honom oppenbarligen wardt öfuertygadt. Sedan såsom han eliest togh alla andra concepter till sigh som på thenn tiden stelthes, och them platt annorlunda, både sielf såsom och genom *andra förändrade*² efther som oss sompt då strax, sompt nw nyligenn der om ähr kunnigitt wordett, så förnimma wij och, att hann i lijka mätto med dette conceptet giordt hafuer, som ställt whar till K. Sig:m. Thett samma bewijsas af then förfärliga trätto, som den tidenn skedde i Vbsala domkyrkio emellan erchieb:n och M. Niels, vthi huilken ibland andra förwijtelser blef M. Niels och oss flerom förkastadt, att såsom wij whore K. Sig:do otrogne, så whore wij och erchieb:n motspennige och aldrig wille någott göra eller skrifua efther hans wilia och befallning, för huilket hann vndsade oss, der K. Sig:s komme nhärmere, att wij skulle tilböriligenn blifua lönthe. *I thi samma trätto och eliest förkastade han och, att hertigen hade ifrån somblige köpt lijf och siäl, och af somblige hadhe hann stuledt deres hiertha*³. Förmhäles och i för:de bref till K. Sig:m om någre acter, som då skulle förskickas till Dalerna, om huilka, såsom oss aldeles whar owitterligitt, *så kann icke heller sådant whara insadt vthi wårtt bref af oss, vthan af androm, som af samma acter wijste*⁴. Jcke kunde wij heller referere oss på någre acter, som oss okunnighe whoro. Widere bekende och Buræus inför rätten och eliest, att hann någre gånger whar hos erchieb:n med con-

² Huilke the wore.

³ Huartore the icke gofue tilkenne om den trättann och för huadh deres trätto skedde och huar om trättan war.

⁴ Samma acter skole anten the eller M. Abraham skaffe tilstädes.

cepter, och att hann schref, efther hans befalning någott vthi breddenn. Ther till med, om wij hade trodt, att thett brefuett skulle i någon motto whara H. K. Mitt nw regerandes eller andra godhe herrer och männ för nhär skrifuidt, så hade wij wäl thett kunnett vptagha och vnderstuckedt, aldenstund thet lågh opå capittels bordett någre wekur, sedann förlikningen whar skedt wid Linköping. Ytterligare ähr och erchieb:s bref, K. Sig:do tilskrifuidt, steltt efther samma tenoor, som dette brefuett nw ähr schrifuidt. Til thet sidste ähr thetta brefuett skrifuidt efther Buræi, och icke efther wårtt concept. Huad vnderskrifningen belanger, hafuer sig der med således, att erchieb:n war då afferdig till Elfkarby marknadt¹, der hann skref, oss platt owitterligen, the brefuen till Norlandenn² och icke wille dragha afstad, för änn brefuett skulle blifua vnderskrifuidt. Sende hann fördenskuld brefuet omkring och i alsomstörste hastigheet fordrade af oss vnderskrifningenn, så att wij icke fingo tid att öfuerläsedt. Wij menthe och, att thett skulle whara reent skrifuidt, såsom conceptett af oss whar stältt och samtychtt, såsom och såghom, att M. Niels hade vnderskrifuidt, huilken wij aldeles wijste, såsom och monge ehrliche männ der om kunna bära witnesbyrd, att han whar på H. K. M:s nw regerandes sidho³ och H. K. Mitt af hierthatt troligenn meenthe, och vthi alla thesse handlingar whar erchieb:n twert emott. Derföre satte wij och whåre nampn der vnder vthi hastigheet och obetenchtt, thett oss hade bordt med större försichtigheet göra⁴.

Till thett tolfthe, nhär Gudh den Alrehögste hade gifuidt H. K. Mitt nw regerandes segher och öfuerhand öfuer H. K. M:s och whåre fiender, och föreenings brefuet whar kommett till Vbsala slott, wore någre af oss församblade hos M. Niels, dijt Henrich Jönsson, Borgare i Vbsala, då kom emott aftho-nen och oss der om berättade, vtöfuer huilken önskad tidende wij af hiertadt gladdes och tackade Gud, som segheren gifuidt hade. Menn brede wid denne hughnelige berättelsenn förtalde oss förb:de Henrich Jönsson, icke vthann thårer, att erchieb:n whar på samma tid stadder på slottett och resoluerade för:de bref vthi 4 punchter, på huilka hann gjorde een sälsam förkla-ring⁵ och vttydning, och tychte illa whara, att sakerne på thett sättett whoro aflupne.

Till thett trettonde, om någre andre bref, änn som här tilförenne ähr förmältt, som skole whara skrefne af Rikzens råd, the

¹ Skall giöres beskeedh om den predikan, som M. Abraham gjorde i Elfkarlby.

² Ded brefued will H. K. Mitt see, huru dedh lydde.

³ Hui the säge på H. K. M:tz side, huilket icke skal bevises, at H. K. Mitt hafver thet begäret af honom heller någon annan widere än som Konungens eedh och Sunderköpingz beslut är likemätigt.

⁴ Huru kunde the ware theresfiender, efter the hälle medh them och H. K. M:t begärde ingen seger odöfuer K. Sigismundum, effter H. K.

Mitt sedan Konungen hade gifuit H. K. M. sin eedh löös, til-sade Konungen hulskap och wänskap, då Konungen och alt hans folk wore i H. K. M:tz våldh, men thet H. K. M. hafver giordt, thet hafuer H. K. M. måst giöre defensiuue.

⁵ Thet skole the gifue tilkenne, huru the lydde

eller af Claes Bielke till erchieb:n eller capitlett och huad ther opå schall whara swaradt, såsom och huad the andra bisco-parne schall på denn tidenn whara tilskrifuidt och i synderheet, huad biscopopen i Westeråhrs, [Olaus Bellinus] schulle hafua skrifuidt till Dalerna, thett ähr oss platt och aldeles owetterligitt, och hafua wij sådanna bref aldrig någontid hördt, sedt eller läsedt. Doch att erchieb:n för sin egen person med Claes Bielke och the andra af rådhatt hafuer haftt hemlige samtaal, der till kann hann sielf icke neka.

Till thett fiortonde, huad predikningar och förmaninger på den tidenn till almogenn af predikostolenn anlangar, ähr denne whår sanferdige berättelse, att wij samptligen, vndantagandes dr. Joachimo, whoro nestan altid vthi M. Nicolai predikan och hörde honom altid och med slijt förmhana sina åhörare till bönenn om frid och enigheet och att Gudh Allzmechtig nådeligen wille bewahra the höghe potentater, huilka regementt af Gudi whar befhaledt, såsom och heftteligenn predikade emott the papisters wilfarelser och skadheliga stemplingar och therhoos gaf tilkenna, huad fhara thett wille fölia med the påweskes regemente. Men huad i domkyrkian samma tid blef predikadt, der om weet heele församblingen bära witnesbyrd.

Till thett ytterste, så ähr Gud denn alrehögste wårt wittne, att wij aldrig hafua förmodadt någott godt af K. Sig:do sedann chröningen skedde och aldrig sedann hafua åstundadt hans regementhe. Ty huad godt hann oss meenthe, lätt hann wäl förnimma strax efther chröningen her i Stocholm, dijt han hade stempdt erchieb:n och capitulares i Vbsala och lofuadt dem confirmation opå theres priuilegier; men nhär the dijt komne whoro, wille hann icke eena reeso thala med them eller vptagha theres supplicats, och nhär the klagade sig för Rikzens råd, fingo the sådanna swar igenn, att the sielfue icke whore säkre på theres lijf, afwijste them fördenskuld bortt att sticke sig vthur vägen i Tegelladunn på Södermalm eller huar the kunde.

Thenne ähr alles whäre vnderdånligte och sanfärdige berättelse om allt thett, oss i denne saken kan wetterligitt whara, vthaf huilken görligen ähr till att förnimma, att erchieb:n vthi alle thesse handlingar med capitlet aldeles whar oeense och alltsaman på den tiden bestelthe capitlett oåtsportt och owetterligitt och mycket förändrede twertt emott thett, som i ca-

pitlett wardt samtycht och beslutet. Huad wij för whåre ringe personer vthi denne beswärlige handelen kunna af hastigheet och misförstånd och genom andres ilistige råd och ingifuande oss hafua försedt, så ähre wij på thett ödmiukelig:te bönfallden till H. K. M:tt, whår aller nådig:te Herre och Konung etc., såsom H. K. M:tt thetta tilförenne nådigst hafuer tilgifuidt och förlåtedt, att H. K. M:tt nw vthi lijka måtto af kongelig infödd barmhertigheet oss fattige männ alltt sådannt nådigest wille förlåtha och tilgifua och blifua oss een nådig Herre och Konung. Vij skola vthi alla whåra lifsdagar bewisa H. K. M:tt samptt K. K. M:s högborne Furstinna, whår aller nådig:te Drotning, och thes högborne elskelige lijfsarfuinger, whåre nådige Furster och Frökner, all vnderdånig troheet, lydno och hör-samheet och hafua vpsatt och ospartt för H. K. M:tt lijf och all whår förmögenheet, så santt oss Gudh hielpe till lijf och siäl, vthi huilkens guddomlige skydd och beskerm H. K. M:tt såsom och H. K. M:s högborne Furstinna och elskelige högborne lijfsarfuingar etc. wij på thett ödmiukelig:te vnderdånlig:te och trolig:te wilia hafua befhaledt.

Stocholm denn 8 augusti anno etc. 1606.

H. K. M:ts

altid vnderdånige, ödmiuke

och throplichtige

Johannes Svenonis.

Jacobus Erics.

Joachim Olavi.

L. Paulinus Gothus.

Olaus Johannis.

A tergo: Professorum Resolution om M. Abrahami handlingar a:o etc 1606.

X.

Professorernas svar på Karl IX:s punkter.

(Orig. ibid.)

Efter H. K. Mits whår aller nådig:te Herres och Konungz nådige wilie och befalning, åhr denne whår allervnderdånlig:te och eenfaldige förklaring opå the punchter, som H. K. Mitt hafuer latelyt författa opå whår schriftlige förre inlagde resolution. Actum Stockholm 25 augusti etc.

Till thett förste, huad som förmhåles om den bullersamme tiden, thett åhr allenest itt epitheton istius temporis, på huilken K. Sig:s med fremmande krigzfolk kom hijt in i riket och finnorne sampt med heiducker och andre whoro komne till Stockholm, theslikest Vplandz rytterne lågho i Vbsala, vthaf huilket altsamans mycket buller vpwecktes, så att H. K. Mitt blef förorsakedt sigh och heele riket emott dem att förswara.

Till thet andra, huad the fråger vthaf then förste punchten infhöres belanger, åhr thette vårt vnderdånige och eenfaldige swar: 1) om the wexleschrifther, som gifne whoro emellan H. K. Mitt nw regerandes och rikzens rådh, efter the förnemste, som då i capitlet whoro, nw åhro afsompnade och wij icke kunna minnes, huar opå the gingo, derföre kan M. Abraham der opå sig förklara, som dem hade hender emellan, efter som han och senest gjorde för the edle och wälborne herrens rikzens rådh.

2) Huad M. Abraham der med sökte, att han dem lätt vpläsa i capitlet och huad han der med af oss begärede, thett åhr vnderdånigen tilkenne gifuidt vthi vår förre resolution, nempnigen, att wij schulle schrifua, såsom han giordt hade, till K. Sig:m. och hans regementz ordning der med bewilia, huilket wij aldeles förwägrede.

3) Om thett whar den samma regerings ordning, som K. Sig:s förskickade ifrån Elfsnabben eller och någon annan sedan blef insendt, åhr oss platt owitterligitt.

4) Huru M. Abrahams bref till K. Sig:m lydde, der weet M. Abraham göra beskeed opå och whar oss eller aldrig före-

läsidt. Ty thett skrefs här i Stocholm. Giorde och M. Skeperus senest för rikzens rådh der om een kortt berättelse.

5) Huarföre wij whår förmaning till M. Abraham icke gåfuo H. K. M:tt då tillkenne, ähr dette orsaken, att the förnemste af capitlet, såsom M. Ericus Jacobi, academiæ rector och M. Nicolaus whoro tilstades i Arboga herredagh, der om thette och annatt då blef af dem berettedt, som vij icke anners kunna tenckia.

Till thett tridie, till förestelthe frågor af then andra punchten swares vthi all vnderdånigheet således: 1) Huilka the woro, som M. Abraham afrådde att besökia Arboga herredagh, der om ähro några nampngifne vthi whår förre resolution på landzbygden, men huilka the whoro här i Stocholm, kunne the sielfue bäst der om wette till att berätte. 2) Huarföre wij icke gåfuo thett H. K. M:tt strax tilkenna, war orsaken, att wij förhoppades, att M. Abraham sig i saken schulle besinna, såsom sedan skedde, i thett han sielf besökte förb:de herredagh.

3) Huadan han bekom den meningen anthen af riks rådh eller androm ähr oss icke kunnigt, vthan han mhå sielf göra der om beskeed.

Till then fierde punchts fråga swares vnderdånligen, att M. Abraham sielf mhå göra beskeed, huad och huru oftha han handlade med Laschi. Och aldenstund han platt inthet gaf oss om den saken tilkenna, hafue wij icke heller derom någott kunnadt berätte.

Till then frågha, som förestelles af den femte punchten, hwij M. Abraham icke wille samtyckia och vnderskrifua thett besluut, som i Wadstena blef vprettadt, der om giorde han sinn förklaring för rikzens rådh. Huarföre thett icke wardt H. K. M:tt af oss tilkenne gifuidt, ähr orsaken, att wälbördig Erland Biörnsson whar samma ärendet om vnderskrifningen befhaledt, huilken och der om väl wiste til att berätta.

Till the frågor, som lyde om the tryckte mandater, som K. Sig:s förskickade hijt inn i riket, ähr thette vårt vnderdånige swar:

1) Att M. Abraham mhå sielf göra beskeed, på huad tid och af huem han dem fick, såsom och huru han wiste, att barnett i waggan schulle gråtha.

2) Huruledes capitulares emott förb:te mandaters vtspridande sigh beswäradhe och att the thervthinnan giorde theres

högste motstånd, som då hemma woro, thett hafuer H. K. M:tt förnummedt af thett bref, som H. K. M:s egen vtskickade, Danieli Theodori whar medgifuidt, huilket vthan twifuell finnes vthi H. K. M:s cantzelij, med huilket H. K. M:tt då aldeles sigh lätt benöija och aldrig sedann oss sådannt wreckte.

3) Thett som förmhäles om taksäjelse till K. Sig:m och att wij hafua lagdt schuldenn opå H. K. M:tt, thett ähr eller kom aldrig i whår mening, vthan ähr inkommedt vti brefuett emott whår wetskap, såsom tilförenne widlyftigt vthi whår resolution ähr berettedt.

4) Thett sättett, M. Abraham wille förfehta sig med, whar dette, att han wille göra oss delachtig af sinn egen skuld vthi förb:te mandaters vtspridande genom budhkaflar och annatt sådant. Brefuett mhå hann sielf bära fram, efther hann hade thett för sig sielf serdeles och inthet blef i capitlett vpläsedt.

Till the spörmåhl vthaf thenn siunde punchten förestelles swares underdånligen, 1) Att den förmaningen till almogen skedde af M. Niels och M. Jacob vthi lendzmans gården i Lunda och sedann i Skesthuna prestegård vthi Johan Carlsons och Olof Suenssons nhärwarelse, såsom och af L. Paulino vthi Walenthuna prestegård vthi Niels Kijls nhärwaro.

2) Att thett finske krigsfolks ankompst behagede M. Abraham, är ther vthaf klartt, att M. Abraham förbrådde them, som af capitlet wore bönderne vthi Roen fölgactige, therhos och att han ingen thara hade för them, nhär the ankomne woro, såsom wij flere. 3) Vthaf huars tilskyndan the whoro komne, ähr oss owitterligitt.

Om the frågor oss förestelles af thenn ottonde och nijonde punchtenn, wette M. Abraham och M. Skepperus göre berättelse.

Till thett som förestelles af thenn ellofte puncht, sware wij vthi underdånigheet således: 1) att thett brefuett, som, efther M. Abrahams och capittels bewilielse, stelthes till Dalerne, der om berättade M. Abraham, att thet ähr vthi H. K. M:s cantzelij. Men thett som blef författedt af Frans skrifuare, på gemeene mans wegne, thett lefrerede kyrkeherden i Vbsala inn på rådhusett, doch blef thet inthet förskickadt åstad, såsom icke heller the andra.

2) Om den oenigheet, som whar emellan H. K. M:tt och Konungen i Polen, der med hafue wij inthett annatt meentt, änn H. K. M:tt whar förorsakadt till att förswara whår christelige religion och fäderneslandett för den fhara, som war befruchtandes af thett fremmande krigsfolkett.

3) Huar M. Abrahams och M. Nielsses trätta gick opå ähr tilförenne vnderdånigen tilkennegifuidt, der om wij hafua meentt, att M. Niels i Jeneköpings herredagh sielf schulle göra sinn berättelse.

4) Om the acter till Dalerna förskickas skulle, är oss platt owitterligitt, men M. Abraham gjorde der om sinn berättelse nw senest för rikzens rådh. Jcke hafue wij heller haftt them händer emellann.

5) Om brefuen till Norlandenn och den predikan, som skedde vthi Elfkarlby, weett M. Abraham att berätta.

6) Såsom H. K. M:tt inthet vidare af någonn hafuer begäredt än thett, som ähr Konungens eed och Suderköpings beslut likmätigtt, så hafuer icke heller M. Niels (så myckett oss vetterligitt) annorlunda, vthan efter thett sättet, sigh emott H. K. M:tt vnderdånigen förhålledt.

Till M. Abrahams resolution och vttydning på thett förenings brefuett som kom till Vbsala, ähr thette vårt vnderdånige swar, att Henrich Jönsson, som der om oss berättede, och the, som då woro på slottet tilstädes, wette der om göre beskeed.

Till thett ytterste ähr till H. K. M:tt, whår allernådig:te Herre och Konung etc., whår vnderdånig:te böön, att H. K. M:tt nådigst wille latha sig behagha den resolution och förklaring, som wij, efther vårt högste wetskap och efthertenckiande om denne saken, tilförenne giordt hafuom, och oss fattige bedröfuede männ, af kongelig infödd barmhertigheet, till nådhe vp-tagha, oss een nådig Herre och Konung blifua och een nådig förlosning och afskeed nådigst förhäna wille. Vij skola finnes H. K. M:tt såsom och H. K. M:s stormechtige högborne Furstinna och högborne lifsarfuinger trogne, lydige, hörsamme och rättrådige, vnderdånige vndersåther, så länge wij lefuom, så santt oss Gudh hielpе både till lijf och siäl. Vthi huilkens guddommelige skydd och beskerm H. K. M:tt såsom och whår allernådig:te Drotning etc. och thes högborne elskelige lifs ar-

fuinger etc. wij på thett alrevnderdånlig:te och trolig:te hafua
befhaledt.

H. K. M:ts

vnderdånig:te, ödmiuke och
troplichtige tiennare

Johannes Svenonis.

Iacobus Erics, Stoch.

Ioachim Olau.

L. Paulinus Gothus.

Olaus Johannis.

A tergo: professorum i Vbsala jnlagde resolution then 28
augusti 1606.

Ldm.

Biskop Kenicius i Skara supplik af år 1603 hos hertig Karl att erhålla transport till kyrkoherde-embetet i Gefle.

Efter det bland »*Skara konsistorii underdån. skrifvelser*» i riksarkivet förvarade originalet meddelas här ofvannämnda, ur mer än en synpunkt anmärkningsvärda skrifvelse.

Stormectige, högborne Furste, allernådigeste Herre och utkorade Konung!

E. F. N. betackar iagh på thet alra underdånligeste och ödmiukeligeste för all gunst och nådig förfodring, E. F. N. migh owärdig man och ringa euangelij tienare altidh nådeligen giort och bewist haffwer, ifrå then dagen E. F. N. gönom Gudz guddomlige försyn til thet höge och mödosamma regementz ämbetet kallat är, för huilket iagh E. F. N. all tacksamheet, troheet och retrådighett hörsambligen skall bewisa, så lenge iagh leffwer. Och effter iagh nu owerdig haffuer warit medh biscops ämbetet j Schara stiftt öffwer otto åår och för min helsos suagheet skull ickie förmå thet länger förestå, helst på thet rummet, uthan nu ödmiukeligen åstundar att komma til en ringare dienst, til huilken iagh kunne tienlig wara; huarföre är iagh på thet alra underdånligeste och ödmiukeligaste bönfallandes til E. F. N., att E. F. N. nådigest uille ansee min suaghett och underdånige böön och effterlåta migh att bliffua kyrkieherde i Gefle stadh, effter iagh förnumit haffuer, att kyrkieheerden ther sammastädes skall wara affsomnadh.

Sådan E. F., N. nådige benägenhett emott migh fattigh, owerdigh man warder Gudh, then alrahögste, rickieligen belöndes, och iagh medh all retrådigh hörsamhett, lydno och trohett skall wara E. F. N. och E. F. N. högborne wårdnat en trogen tienare och undersåter, så framt iagh wil Gudh migh hielpa skall till lif och siel, wthi huilkens guddomlige beskydh

och beskerm iagh E. F. N. medh E. F. N. älskelige wårnat til
ett lång(!) lifff, mykin helsa, roligit regemente och all andelig
och lekamlig uelmågo ödmiukeligen och underdånligen befaler.
Datum Linköping then 29 decemb. Anno 1603.

E. F. N.

underdånige
och troplictige tienare

Petrus Kenicius

Scarensis.

Ldm.

En drastisk supplik från år 1624 af en sacellan från Strängnäs stift till änkedrottning Kristina d. ä.

Kappelanen i Telge Benedictus Olai önskar lifligt — hvad ingen må förtänka honom — befordran. Men om det å andra sidan var så alldeles välbetänkt af honom, att på det sätt, som nedan meddelade aktstycke utvisar, inför den stränga änkedrottning Kristina gifva uttryck åt sina önskningar och förhoppningar, är däremot ganska tvifvelaktigt. Säkert är, att han icke fick vare sig »enkian» eller Trosa pastorat. Såsom kapellan i Telge är supplikanten okänd för det Strängnäsiska herdaminets båda författare. AURELIUS och HAGSTRÖM, hvilka båda låta honom allt ifrån år 1619 vara komminister i Öfver-Selö. Den förstnämnde säger uttryckligen, att han var där »ännu 1629.»

Frånsedt det originella skriftsättet är skrifvelsen ett lika intressant som tidigt vittnesbörd om ansatser till det kyrkliga oskick, som är känt under namn af pastorats-konservationer. Det har uppgifvits, att biskop Paulinus i Strängnäs skulle ha befordrat sådana. För min del måste jag emellertid tillsvidare bestrida denna uppgift, enär jag, trots skärpt uppmärksamhet på denna punkt, aldrig funnit minsta stöd för densamma, men väl ett och annat, som talar däremot. Så mycket anmärkningsvärdare är detta försök till »konservation» af en medlem bland menige prästerskapet. Har manne »konservations»-saken alltså icke — såsom vanligen antages — varit ett kyrkostyrelsens påfund, utan först ett kraf och sedan en praxis, som arbetat sig fram från de »djupa leden»?

Suppliken återgifves här efter det i riksarkivet bland »Handlingar rörande Strängnäs stift» förvarade originalet.

Stormechtige högborne Furstinna, allrenådigeste Drottning. Bredhe wid Guds gudomeliga ordh och ögonskinliga exempell, så wittnar och betygar nogsampt daligh förfarenheten, att gudfruchtige enkiors tilstånd och condicion ähr ganska bedröfweligit och sorgeligit, i thett, korteligen tilsäijandes, ähr them the-
ras halfwa hierta ifråntagit, när the-
ras kärkomne makar ähro them igenom then lekamliga dödhen hädanrychte, ja the-
ras hufued ähr them bortagit och ähro fördänskuld lijka såsom kroppar uthan hufuden, the-
ras försuar näst Gud ähr them ifrån kommit, så att the lijda stora anstöter utaf swårt bekymber och många hiertans sorger. Elliest blifua the plastade och tribute-
rade vndertijden utaf ogudachtigt partij, så att thett går med them såsom med leijonet, att när thet ähr i wälmachten, så dri-
sta the stora biörner inthet sättia sig up emot thett, män sed-
han thet ähr dödt wordet, så komma the rädda harar och springa
uppå thet, så måste sorgbundne enkior lijda ofta af the perso-
ner, som the-
ras män i sin listijd nappast willee sittia till bords medh. Husbekymbret, med huilket the woro myckit förskonte
med i the-
res s. mäns listijd, måste the och på sig taga och med stort beswär uthföra. Wtaf sådana och flere omständig-
heter kan man nogsampt förnima, att the-
res lefuerne måste wara sanfärdeligen beblandat medh myckinn bedröfuelse och stor
wedermödo etc.

Män oansedt saken sig så i saning hafwer, att bedröfue-
sens kalk blifwer them inskäncht esomofftast, lickwäll skola
the icke falla alt för diupt nedher i sorgen, wthan the
skola trösta sig wid Guds ordh och sitt förskrecht och be-
dröfwadhe hierta sålunda uprätta och upfriska, nemligen att
Gudh lickwäll hafwer them hiertelig käre, därföre hafwer
han icke allenast befaldt i sitt saliggörande ordh, att ingen
skulle tillfoga them, någon orätt eller öfwerwäld och sålunda
stängt en mur kring om them, wthan Gudh hafwer haft stor
omwårdnat om them huru the kunde blifua med nödtorftigt
uppehälle försorgde. Wnder lagen j gamla Testamente befal-
lade Gud genom sin tjänare Mosen, att enkian skulle hafua sin
deel wtaf tijonden tillika med leviten. Wnder Evangelio i Nya
Testamente bödh Christus Guds son igenom sin redskaph apo-
stelen Paulum, att ålderstigne och gudfruchtige enckior skulle
sättias till föreständerskor i hospitaler, ther the kunde fåå sin
födo och näring. Ja, så barmherteligen ställer Gudh sig emott

them, att han uppväcker och beweker åttskillige personer, som skola bewijsa them hielp i theras nödh, stundom skylda och kända, stundom oskylda och okända, ymsom wänner ymsom owänner, wndertijden drifuer Gudh oskälige creatur både krälände så wäll som flygande till att uhtgiuta sin milde hielp them, till befordring, och så nådeligen bether sig Gudh emott them att när som theras sorg ähr alltsomstörst och the ingen utwägh wetta till uthielpa sig, så pläger han tå wända theras sorgh i glädie. Så mild och nådig ähr Gudh emot them etc.

Så kunna tå alla sorgbunne enkior swalka och wederquickia sitt heeta hierta, utaf myckin sorg betagit, med sådana sampt andra flere tröstrijke spräck wtaf Guds ordh utdragne, att Gudh will stängia en gårdh kring om them och bestryka theras waningar med sin barmhertigheetz ollia, att ingen plåga skall them nalkas och inthet ondt skall them komma uppå, wthan theras hydda skall i frijd bliffwa.

Allt thette will iagh wthi thetta mitt enfaldige supplicas E. Maj:tt wthi all wnderdånigheet ödmiukeligen hafua påminnt och tillsinnes fördt till then ända, att altenstundh i Trosa åmine ähr en fattig, bedröfuat och sorgbunnen preste-änkia, then hederlige och wällärde H. Jons Achatij, fordom kyrkioherde i samma försambling efterlåtna, hwilken ähr stadd i en ganska sorgelig lägenheet, bådhe therföre att hennes kärkomne man i genom then grymna gästen dödhen ähr hädanrycht, hwad beswär thett ähr för en quinsperson witnar nogsampt förfarenheten, såsom och att hon ähr kommen wppå en främmande lands ordh, ther hon huarken hafwer slächt eller förwanter att lijta sig till, när hon ifrån dän lägenheten hon nu hafwer blifuer ifrån skild, wthan måste snarast sagt fhara husswill som itt wilfarande fåår j öcknenne, thett som ähr mechta sorgeligit för dän fattige quinnan till att förfhara och försökia, så och androm gräteligit till att höra och spöria, ähr fördänskuld till E. Maj:tt allrenådigeste Drotning min wnderdånige sampt ödmiuke böön och begäran, att emedan echtenskapet ähr en synnerlig Guds ordningh för wissa ordsaker skuld instichtat och ähr allom ährligit och gott och jag fattig person igenom Guds thens h. andes ingifuande, så och många gudfruchtige menniskiors wälbetänckte rådgifuande ähr öfuer taladt med samma bedröfuade enkia uthi echtenskap inträda, att E. Maj:tt wille wärdigas för Guds skuld och för hennes

bedröfuelle lägenheet skuld wara henne behielpelig wtaf gunst och nåde samma prästebord genom sådant tilfälle niuta och behålla. Där med så främier E. Maij:tt Guds ordningh, som ähr echtenskapens instichtelse, [och] därigenom förordsaker E. Maij:tt Guds gudomelige Maij:tt till, att han effter som här till, utgiuta sin milderijke wälsignelse och belöningh öfwer E. Maij:tt både i andlige och lekamliga mätto. Thär igenom blifwer enkiones stora sorgh med Guds tilhielp uprättat och lindrat, ther igenom sker och så then hela församlingen till myckit behagh och Edhers Maij:tt höghe Konunglige namn till odödeligheet, som sådann hög omwårdnat om alla rättmätige förefallande saker drager. Dätta haffuer iag wthi all wnderdånighet williat supplicerat E. Maij:tt till om, wnderdånigen och ödmuikeligen böönfallandes, att E. Maij:tt wille låte denna enfaldige skrifuilse sigh behaga och migh owärdig person itt gunstigt suar meddela. Jag skall innerligen och trooligen bidia Gudh i himelen bådhe hemligen och uppenbarligen i församlingen, att Gudh wille E. Maij:tt bådhe för detta sampt alla andra E. Maij:tt höga wälgärningar rijkeligen belööna. Och will härmed på thett wnderdånligeste och troligaste E. Maij:tt wthi Guds thens aldrehögstes mildrijke beskyd och beskärm hafwa befalladt.

Datum Nyköping then 9 novemb. åhr 1624.

Wthi ordet och böönen sampt all wnderdånig tjänst och trohet städes förplichtat.

Benedictus Olai.

Cappellan i Telghe stadh.

Synodalstatuter af biskop Brynjulf i Skara utfärdade den 7 juli 1280.

Uti synodalstatuter och andra kyrkorättsliga aktstycken från den svenska medeltidskyrkan sid. 57—61 offentliggjorde J. GUMMERUS år 1902 ett förut okänt synodalstatut utfärdadt den 7 juli 1280 af biskop Brynjulf i Skara. Den enda text han hade till sitt förfogande utgjordes af en från slutet af 1400-talet härstammande afskrift, befintlig i Codex *B 48* i Uppsala Universitetsbibliotek. Under förra året anträffades emellertid i Kungl. Biblioteket en annan afskrift,¹ tydligen härrörande från slutet af 1200-talet. Denna är visserligen i det stora hela nästan ord för ord öfverensstämmande med den af Gummerus återgifna texten, men här och hvar visar den dock olika läsarter och ådagalägger, att texten af afskrifvaren i *B 48* blifvit missuppfattad. Den är äfven något utförligare än Gummerus' text. På grund häraf meddelas ett aftryck.

B. diuina miseracione [episcopus Scarensis] dilectis [in Christo filijs] preposito canonicis [officialibus rectoribus enleriarum ceterisque clericis cinitatis et dyocesis Scarensis] cum benedictione patern [a salutem] Officij pastoralis debitum nos incitat et suscepti regiminis cura sollicitat omni quo possumus propensiori solitudine et circumspecta prouisione enellere vicia plantare virtutes dissipare iniqua edificare honesta vt [omnipotentis dei dispositione et nostre] solicitueinis consideratione patrocinan-

¹ Skrifven å ett till Kungl. Biblioteket från Kammararkivet öfverlämnadt missalblad, å hvilket den ursprungliga texten blifvit utraderad för att bereda plats åt detta synodalstatut. — Detta blad är nu öfverlämnadt till Riksarkivet.

- tibus. que in clero et populo nobis commissis reformanda nidebuntur. ad laudem et gloriam redemptoris nostri et nostrarum
1 profectum animarum in melius reformantur. Quare de consilio et approbatione capituli statuimus disponimus ordinamus. vt quilibet cum peruenerit ad annos discrecionis et doli [capax fuerit] ad minus semel in anno proprio confiteatur sacerdoti nisi de ipsius licencia petita et obtenta sacerdoti confessus fuerit discriori. aliquin eucharistie sacramentum denegetur eidem in die pasche. Sacerdotes autem in secreta confessione apercius dicent suis parochianis [ut] si quemlibet debita porcione decime defraudauerint nisi ante exitus sui diem satisfecerint
2 saluari nequibunt. Ordinamus insuper quod gloriosum corpus redemptoris nostri non portetur in libris ad infirmos set munde nolutum in cyndone portetur in pixide argenteo vel eburneo campana sonante si fieri potest precedente vt campane sonitum audientes neniant obuam corpori dominico et humiliter genu flectant. quicumque autem infra eaudem nillam ubi ecclesia et de ecclesia est ad domum infirmi aut de domo hoc ad ecclesiam ob reuerenciam et deuotionem secutus fuerit corpus dominicum quinque dierum indulgenciam habebit. qui autem extra nillam secutus fuerit iuxta formam superius annolatam decem dierum
3 indulgenciam habebit. Proibemus insuper ne sacerdotes et clerici in sacris constituti¹ per officiales nostros interdican- tur nisi sub pena pecuniaria nam si suspensi ab ordinibus ministrent diuina irregularitatem incurrerent a qua non possunt² nisi per
4 sedem apostolicum liberarj. Prohibemus insuper ne dedicaciones ecclesiarum in maioribus sollempnitatibus vtputa in festis beatorum iohannis baptiste. et michaelis et aliis³ similibus celebrentur. Set sicundum placitum parochianorum cuiuslibet ecclesie vel anticipentur in vigiliam vel in sequentem diem transferantur. Ordinamus eciam quod tribus diebus dominicis publice per sacerdotem denunciatur quod inter talem et talem est matrimonium in facie ecclesie celebrandum uel sollempuizandum et dicat sacerdos quod si quis oronerit impedimentum quod tales non possunt matrimonialiter copulari durante denunciacionis tempore opponat et offerat se cum tempus fuerit probatu-

¹ Härfter *in sacris constituti* upprepadt.

² *possunt* tillagdt öfver raden.

³ *aliis* tillagdt öfver raden.

rum. alius [s:as] eo elapso nullatenus audietur nisi probare poterit huiusmodi denunciacionem ad suam noticiam minime peruenisse. vel si probare poterit post elapsum terminum denunciacionis huiusmodi se id quod obicere naluerit intellexisse. et mo- 6
neantur layci sagaciter et assidue ne presumant sollempnitates nupciales celebrare ante factas in facie ecclesie benedictiones nupsiales. Quoniam felix est qui unam missam digne potest 7
celebrare in die probibemus ne aliquis sacerdos una die plures missas celebret nisi in die natinitalis dominice vel in die pasche. Potest tanem in necessitate ad idem altare unam missam de tempore et aliam pro defunctis si corpus affuerit celebrare. vel duas eciam de tempore in deñersis ecclesiis si necessitas id exposcit. Prenideat tamen sacerdos cum plures missas in eadem die est celebraturus quod ablucionem manuum non sumet super calicem sed clericum astantem sumere faciat. vel si non affuerit in piscinam fudat. Quilibet autem sacerdos in calicem primum mitat uinum deinde modicum aque. ut sapor aque in sacramento minime senciatur. Ordinamus eciam quod thesaurus ecclesie per 8
duos fideles parochianos ecclesie et per sacerdotem parochialem fideliter custodiatur nec presumant aliquid de thesauro ecclesie cuidam concedere sine consensu parochianorum. qui autem de denarijs ecclesie post pascha mutuum receperit in die natiuitatis domini persoluat. qui uero post natiuitatem in die pasche persoluat. alioquin sacerdotibus eorum actoritatem committimus per presentes eis diuina negare dummodo canonice moniti fuerint ad soluendum. Ordinamus eciam quod corporalia quibus cor- 9
pus dominicum est inuoluendum non lauentur nisi per manus subdiaconorum diaconorum sacerdotum ac religiosarum personarum pallium ac alia ornamenta sacerdotalia non lauentur indeferenter per quaslibet feminas set per eas solummodo que bone opinionis fuerint ac uite honeste. Volumus ac salubriter 10
consulimus quod si per negligenciam sacerdotis quod absit euenerit ut missam cantans panem uel uinum oblitus fuerit cum hoc cognouerit: si hostia defuerit assumat illam et mittat super corporale et incipiat consecracionem ibi: Quo (?) pridie: Si autem uinum defuerit quod consecrari debet cum hoc expertus fuerit mittat uinum in calicem et incipiat ibi: Simili modo. Si autem cauterit cum uino sine aqua cum hoc expertus fuerit mittat aqua in uinum et incipiat hoc: Quesumus preceptis. et dicat oracionem dominicam et libera nos quesumus domini. Si autem

per neglegeuciam euenerit quod peracto canone et peracta consecratione nec uinum nec aqua reperiantur in calice statim debet infundere vtrumque sacerdos et iterabit consecrationem ab illo loco. Simili modo ita tamen ut illas cruces omittat qui singulariter fiunt super panem. Quod si de calice sanguis sacratus funditur super corporale re[cipiendum (?)] est ipsum corporale in loco reliquiarum seruandum. Si super pallia si super albam si super casulam similiter fiat. Si super uestimentum comburenda est pars illa et cinis in sacrario reponendus. Si in ipsum sanguinem musca uel aranea uel aliud quid tale incidiret quod uix sine uomitu sumi potest uel periculo mortis igne cremandum est sanguis sumatur. illud tamen quod intus ceciderit prius debet in calice uino sepius perfundi et super piscinam comburi et illam ablucionem sacerdos sumat. Si super albam de corpore dominico ceciderit uel super aliud uestimentum non cindatur set uino abluatur et ab ipso ministro sumatur. Si per neglegenciam aliquid de sanguine stillauerit super tabulam lingua lambetur tabula radetur si non fuerit tabula vt non contradicetur locus radetur et ique cremetur et cinis intra altare condatur et sacerdos dies peniteat. si super pallam altaris calix stillauerit sorbeat minister stillam et tribus diebus peniteat si super lintheum altaris et ad aliud stilla peruenerit .iiii^{or}. dies piniteat si ad tercium ix dies Si quis per uoracitatem uel ebrietatem eucharistiam euomerit .xl. dies peniteat. Si clerici uel monachi diaconi uel presbiteri euomerint lx.x^{ta}. die peniteant. Mandamus nobis omnibus ac singulis sub uirtute obediencie quod presentes constitutiones in ecclesiis uestris et parochijs inuiolabiliter obseruetis. et in libris ecclesiarum redigi faciatis Vnde uolumus quod officiales nostri omnes ac singuli copiam istarum constitutionum acquirant antequam a sinodo duxerint recedendum ut preseucium capitula cum subditis suis cante (?) propter¹ simpliciores et plane exponant ipsas et fideliter instruant eosdem quoad parochianorum et quoad ipsorum sacerdotum reformationem constitutiones sic extendantur et copiam ipsam constitutionum eis tradant. Datum scaris Nonas iulij anno domini M^o. cc^o. lxxx.^{mo}.

K. H. Karlsson.

¹ *propter* upprepadt.

Johan Wingårds självbiografi.¹

Jag, Johan Wingård, är född d. 19 Apr. 1738 uti Bohuslän, Qville Pastorat och Bräcke gård.

Min *farfaders fader*, Anders Wingård, var kyrkoherde i Krokstad i Bohuslän. Ödman i sin Beskrifning öfver Bohuslän, hvilcken trodde och i sin bok införde alla käringe-historier, berättar, at han fick slag påskdagen på predikstolen, emedan han bestraffadt 2:ne trollpackor, som mött honom på kyrkavägen, ridande den ena på prästens tjur, den andra på hans ox. Under predikan skall ett stormväder inkommit i kyrkan, som gjordt prästen mållös. Men man kan få slag på predikstolen, utan at hvarcken se el. tro trollpackor. Det, som där af är vist, är, at han dog i sitt kall.

Min *farfader*, Hans Wingård, var comminister i Qville, gift med Ingeborg Wallin, kyrkoherden Wallins doter från Bokenäs.

Min *fader*, Didrich Wingård, gift med Helena Qvildahl, var intet annat än rusthollare. Han sökte lyckan, där få tro henne finnas, odlade sin jord, lefde nögd, och blef fader för 7 barn. Ätten härstammar eljest från Lifland och hette von Wingarten. En Jacob von Wingarten blef introducerad på Svenska Riddarhuset, under n:o 474. Stiernman i sin Matrikel säger, at ätten för längesedan utgått, förmodel. af den grund, at Jacob von Wingartens efterkommande bortlagt vapnen, antagit andelig stridsdräkt och som svenske kallat sig Wingård. I Sverige har aldrig varit och i denna stund gifves ingen annan, som har

¹ Då ytterst få aktstycken af J. Wingårds hand äro kända, torde nedanstående självbiografi, som nog i viss mån kan sägas karaktärisera sin författare, ej sakna sitt intresse. Manuskriptet, som enligt anteckning en gång befunnit sig »bland Johan Börjessons papper», tillhör Upsala Universitetsbibliotek, X, 241 g.

detta namnet, än jag och min släkt, men alt ifrån förra århundradet har denna prästsläkt varit i Götheborgs stift, som Ödman visar i sin Beskrifning öfver Bohuslän.¹

Af 7 barn är jag den äldste. Ännu då jag låg i vaggan, hade mina föräldrar afgjort, at jag skulle studera och blifva präst. Enfaldige föräldrar taga stundom sådane beslut, ty kan ej annat ske, än det ofta misslyckas. Ifrån spädaste åren inplantades desse prästetankar i min bildningskraft, så at både stolar och spisar blefvo mine förste predikstolar.

Vid 12 års ålder inskrefs jag i Uddevalla Schola. En okunnig collega Sundbeck kunde ej lära åt andra det han icke sjelf veste. Hvad lidande denne oduglige människan tilfogade mig, har jag med förargelse oräkneliga gånger mig erhindrat. Uddevalla stad hade den tiden rättighet at sjelfve tillsätta scholelärare och på det sättet hade denne oskickelige människa tilkommit. Ett sådant privilegium bör en stad aldrig äga, också har Konung Gustaf ganska visligen betagit dem en ogrundad rättighet, som de likvel i många år missbrukat.

I en lycklig stund flyttades jag änteligen i rectors clas. En lärd och skicklig Niclas Knape innehade då denna syssla. Jag hade bordt under en så värdig ledare länge förblifva, men

¹ Den ofvannämnde Hans Wingård dog 1734. När såsom hans fader betecknas Anders Wingård, tänkes denne antagligen såsom i sin ordning son till Jacob von Wingarten, † 1650 (ANREP, Sv. Adels ättartaflor IV, sid. 615). På sådant sätt skulle släktens härstamning från ätten von Wingarten göras tänkbar. Och ett mellanrum af 84 år mellan farfadrens och sonsonens dödsår innebär ju ej någon orimlighet. Däremot stöter denna teori på svårigheter af annat slag. Enligt uppgifter af SKARSTEDT, Göteborgs Stifts Herdaminne, sid. 526, återfinnes nämligen Anders Wingårds namn på dokument från en betydligt tidigare period, bl. a. på ett bevis i ett skiljemål från 1634. Krokstads pastorat, som blef ledigt först genom hans död, tillträdades af efterträdaren under midten eller slutet af 1640-talet, i hvarje fall före 1650 (jfr. Ödman, Chorographia Bahusiensis, sid. 313; Skarstedt, o. a. a., sid. 1219). Under sådana förhållanden kan Anders Wingård icke ha tillhört Jacob von Wingartens († 1650) »efterkommande», liksom det blir mycket osannolikt, att han varit fader till Hans Wingård, som dog 1734. Efter allt att döma har Johan Wingård at förbiseende utelämnat ett led. Hans Wingård synes nämligen ha varit son icke af Anders Wingård utan af dennes son Gunner, hvilken enligt Ödman saknade fallenhet för studier och därför blef bonde. Huruvida något släktskapsförhållande mellan Anders Wingård och Jacob von Wingarten existerat är omöjligt att afgöra. Johan Wingårds uppgift därom kan emellertid i den form, hvori den af honom blifvit meddelad, på ganska goda grunder betecknas såsom oriktig.

det Hvitfeldtska stipendium, som bohuslänningar få vid gymnasium, locka(r) dem gemenl. för tidigt dit. Detta är vel det största stipendium för studerande i Sveriges Rike. En dansk Margareta Hvitfeldt skänkte bägge säterierne Sundsby och Åby med 150 hela hemman til studerande ynglingar vid Götheborgs Gymnasium. Stipendii cassan upbär årligen omkring 2000 Rdr Specie. Utom denna inrättning skulle vel få el. inga studera af Götheborgs stift, emedan gymnasium är anlagdt på den aldra dyraste ort i hela riket. En snäll gymnasist undfår hela 50 Rdr om året.

1753 flyttades jag til Götheborgs gymnasium. Här voro då skicklige lärare under en lärd biskop Jöran Wallins upseende.

Sedan jag här varit i 5 år, genomgått de vanliga classer, aflagt de brukliga specimina, begaf jag mig

1758 til Upsala Academie at där vidare mina studier fortsättja. Min fattigdom nödgade mig at i slutet af året 1759 antaga condition, först hos major Mörner på Ekegård i Roslagen, där jag allenast 3:ne månader kunde förblifva, sedan hos baron Macklier på Johannisberg, som blef academisk i slutet af 1760. Jag började då genast at undergå det prof, en futur-
us Philosophiæ Magister bör hafva aflagt. Skref pro exercitio, undergick theologiæ examen in jure publico patriæ och uti oeconomien. Min gamle, snåle och besynnerlige patron, baron Johan David Macklier, dog, och jag öfvergaf denna condition, hvarpå jag emottog

1762 condition hos presidenten baron Carl Höpken at hand-
leda dess bägge äldre söner vid academien. Här träffade jag ett i flere afseenden svårt ställe. Upfostringen var här nästan enligt Rousseaus Emile. Man fick icke på ringaste sätt tvinga barnen, af fruchtan at snillet kunde förqvävas. Som således lefvande in statu naturali, gjordes flere utsväfningar vid academien, hvarföre jag, som deras Gouverneur, hade mycken förtret. Hvad som härvid var värst, det var, at äldste sonen, baron Nils, blef den, som ruinerade sin Far. En öfverdrifven kärlek kunde icke neka honom någon utgift. En böijelse från barndomen at förtära starka drycker gjorde honom vid 20 års ålder til en fullkomlig fyllehund. En öfverdrifven flathet hos föräldrarne hindrade ej i början detta begär, som lade honom vid 27 års ålder i grafven, sedan han åtminstone förstört 2

tunnor guld för sin fader. Ehuru jag var mindre lycklig med mina disciplar, var jag mer lycklig hos presidenten, som hade för mig nästan en faderlig kärlek, som lade grunden til min lycka, och hvars ynnest och vänskap jag behölt ända til dess död, som skedde i mina armar.

Under mitt vistande med baronerne Höpken vid academien aflade jag alla de specimina, som en Upsala Magister bör undergå. Höst terminen 1762 disputerade jag pro exercitio under professor Eckerman de Dedicatione librorum och skref pro gradu, och

1763 disputerade pro gradu under Gotschalk Wallerius, de Praerogativis Regni Sviogothici naturalibus.

1764 d. 18 Junii blef jag promoverad til Philosophiæ Magister af dåvarande Promotor Gotschalk Wallerius. 1765 lämnades academien, då bägge mina disciplar voro så store, at de började göra tjänst vid regementerne.

Under mina 7 akademiska år hände mig ingen ting annat, än hvad sker med studerande i allmänhet. Man räknar de år, med skäl, de nöjsammaste af ens lif. En tryckande omsorg för framtiden har ännu ej börjat nedslå det muntra sinnet. Man lefver med sina likåriga, med hvilcka man från ungdomen knutit en okonstlad vänskap. Man läser och sköter sina studier, en del af böijelse at blifva lärd, en del af ambition at ej skämma ut sig i publiquen. Det man lär af professorer, är minst. Den ej läser flitigt i sin egen kammare, reser därifrån nästan så okunnig man kommer dit. Den ovanan el. högfärden, hvarmed de svenske professorerna äro besmittade, at läsa för vidlyftigt öfver hvar ock en sak och at compillera ur alla folianter för at göra sina föreläsningar vidlyftiga och höglärda, borde förbjudas och har redan nog ondt åstadkommit. Någre capitel i gamla el. nya Testamentet uptaga en hel termin. När skall jag då få höra föreläsningar öfver hela Bibelen? Den Theologiska Faculteten har i många år i Upsala varit i lägervall.

Det, som förringade mina akademiska nöijen, var i början stor brist på penningar och sedan ostyrige disciplar. Upsala professorer förtjäna för öfrigt det låford at vara höflige och tjänstaktige mot den studerande ungdomen. Jag ihogkommer med agtning deras förhollande efven mot mig. Af alla var likvel Götheborgs Nations Inspector, C. F. Georgii, den, som

genom sin ynnest, sin hjälpsamhet, sin vänskap äger det främsta rummet i min ärkänsla.

Under denna tiden absolverade jag efven alla de specimina, som en studerande aflägger, den flere år vistas vid academien och är inskrifven i någon viss nation. Uti Götheborgska samhället således opponerade jag flere gånger, responderade och praesiderade efven för theses. Efven orerade jag de nexu inter Theologiam et historiam naturalem.

1765 var jag mina disciplar fölgaktig til Stockholm. Samma år fick jag presidenten baron Höpkens kallelse at vara dess huspredikant.

1766 d. 18 Jan. vigdes jag til präst i Jacobi Kyrka af biskopen från G-borgs stift D:r Lamberg.

1766 predikade jag som huspräst hos ofta nämde president Höpken och tillika läste för bägge dess yngre söner, baronerne Carl och Anders. Desse bägge söners upfostran hade blifvit mycket negligerad, som gemenl. sker med de yngre barnen. Besynnerliget var, at alle desse 4 mina disciplar dogo, innan de hunno til 30 år. De begynte at lefva för bittida och lefde efven då för fort, hvilcket påskyndade dess tidiga bortgång.

1767 d. 29 Apr. blef jag uppå presidenten Höpkens förord genom håfpredikanten Montelii bidragande och efter föregången profpredikan benådad med Hans Kongl. Majst:s Adolph Fridrichs fullmakt at vara extra ordinarie Kongl. Håfpredikant hos Hans Kongl. Höghet Kronprintsen, hvarvid jag likvel borde predika i tour med prästerna vid det Kongliga Håfvet. Den tiden bevistade större delen af de herrskaper, som frequenterade håfvet, predikningarne, som blefvo hålne på håfvet. Hade man predikogåfvor, vant man snar och mycken ynnest. Hade man inga, var man illa utropad. En Fant, en Montelius, en Öller hördes med begär och berömdes med skäl. Den nådiga yttran, Hennes Majest. Lovisa Ulrica fälde öfver min första inträdes predikan, gaf mig ett utmärkt rum ibland de bättre håfpredikanter, upmuntrade mig at väl utarbета mina predikningar och förskaffade mig lön fram för dem, som många år före mig upvaktat vid håfvet. Den approbation, Hennes Majestet nådigt gaf mitt predikosätt, var jag nog lycklig at bibeholla, så länge jag innehade detta ämbete.

Sedan öfverhåfpredikanten hos Hans Kongl. Höghet Kron-

prinsen¹ 1768 tilträdt Vingåkers pastorat, fick jag samma år d. 14 December hans lön, ordinarie håfpredikants fullmagt² samt säte och stämma i håf-consistorio. Den lön, en ordinarie håfpredikant hafver af 100 Rdr, är vel högst obetydelig och knapt svarande emot en adjuncture på landet, men den inbildningen man har at vid håfvet blifva känd och gynnad af magnater, maecenater och favoriter och det hoppet, man gör sig, at från Håfvet blifva snart befordrad til indrägtigare, ehuru icke alltid värdigare syssla, gör, at vid ingången til håfvet är en otrolig trängsel af lycksökande präster. Emedlertid slår det sednare ej alltid in, ty jag kände en håfpredikant, som under parti tiden gick 20 år vid håfvet ohulpen.

1769 blef jag förordnad at som håfpredikant vara Hans Kongl. Höghet Kronprinsen fölgaktig til Norrköpings riksdag.

Dessa och de fölgande åren predikade jag i tour med de öfrige kongl. håfpredikanterne vid bägge håfven och i slotskyrkan, men så länge konung Adolph Fridrich lefde, som gjorde sig et nöije at göra Dess Drottning i all ting til viljes, hände sällan el. aldrig, at jag fick predika i slotskyrkan, utan jag fick befallning at predika i galleriet, och den prästen i stället i slotskyrkan. 1771 timade den olyckshändelse, at Adolph Fridrich den milde dog af slag fettisdag om aftonen. Denna oförmodade händelse satte hela Dess håf i bestörtning. Ingens förlust var dock större än Dess Drottning(s), som nu gjorde ett stort steg tillbaka på ärans trappa och ifrån Drottning blef undersåte. War dess förlust stor, så var ock Dess sorg därefter måttad. Söndagen efter dödsfallet befalte Hon predikan i små-rummen. Ingen af håfprästerne ville gärna påtaga sig denna svåra commission. Som håfpredikant på den furstelige staten, hvilcken nu skulle reduceras, kunde det icke mig tilfalla. Men som mina camerater vid håfvet hedrade mig då redan med det namnet at kalla mig Drottningens präst, blef jag utvald til den, som skulle för Henne holla den första predikan. Evangelium, som handlade om den Samaritanska Qvinan, gaf mig rik anledning at til text välga detta Davids tänkespråk: När jag bedröfvad är, så tänker jag på Gud. Sedermera har Hennes Majestet flere gånger sagt mig, at aldrig någon predikan gjordt hos Henne det intryck som denna.

¹ I mariginalen är här tillagdt: A. Monthelius.

² I mariginalen är här tillagdt: hos Hans Kongl. Höghet Kronprinsen.

Prins Carl, som gjorde sin Fru Moder sällskap under predikan, blef utskickad at göra mig en compliment. Mången skulle hit kunna lämpa Agripas ord til Paulum i Apostl. Gärn. 26 v. 28: Föga ting fattas, at tu talar så för mig, at jag varder Christen¹.

År 1772 behagade Hennes Majestet Enkedrottningen efter sin återkomst från Berlin i nåder utnämna mig til sin öfverhåfpredikant samt bichtfader, hvarpå jag den 6 Martii 1773 fick Konung Gustaf III:djes fullmagt.

Doctor O. Celsius blef flyttad til Storkyrkan, hvarigenom Jacobi pastorat blef ledigt. Jag anmälte mig i stads-consistorio til förslags vinnande, det jag ock ärhölt. Prosten Cadovius och håfpredikanten Öller anmälte vel i underdånighet klagomål öfver samma förslag, som likvel blef i Rådet stadfästadt. Efter hållen profpredikan fick jag nästan enhällig kallelse, el. 327 röster emot 8.

1775 benådades jag med kyrkoherde fullmagt på Jacobi och Johannis Församlingar i Stockholm, hvilcken syssla jag d. 1 Maji samma år tilträdde. Hennes Majestet Enkedrottningen, uppå hvars recommendation och förböner jag denna syssla undfick, har dymedelst gjort sig förtjänt (af) min underdåniga vördnad och ärkänsla, hvilken skall följa mig til döden.

Detta var ej nog. Samma Hennes Kongl. Majst. visade mig ett nytt vedermäle af sin nåd, då Hon anmälte mig til undfående af Lofö pastorat, som blifvit ledigt efter Er. Beijersten, som var flyttad til Färentuna. Anledningen där til var, at Hennes Majestet ännu rådde om Drottningholms slott, beläget i Lofö pastorat, och hvaröfver dess egare har Jus Patronatus. Innan jag fick fullmagt, köpte Hans Kongl. Majestet sjelf Drottningholm, hvilcken nådigt behagade icke göra någon ändring i sin Fru Moders denomination til Pastor, utan gaf mig 1777 därpå fullmagt såsom personelt praebede.

Samma år 1777 ingick jag ett christeligt ägta förbund med Assessorens i Collegio Medico, Välborne Johan af Darellis, yngsta doter, Fridrica af Darelli, och blef med henne sammanvigd d. 14 Sept. i Gotröra Kyrka i Upland. Varde detta viktiga steg tagit i en lycklig stund. Detta ägtenskap välsignades året därpå med en son, hvilcken fick i dopet namnet Johan Didrik (f. d. 14 Nov. 1778).

¹ Denna mening är med några rätta streck öfverkorsad i originalet.

Samma år, el. 1778, blef jag af stads consistorio kallad at vara riksdagsman. Wid denna riksdag, som var den första efter regements förändringen 1772¹, förmärkte man föga af det onda, man kallar parti. Alla täflade at visa en älskad konung sin underdåniga tilgifvenhet. Kronprinsens Gustaf Adolphi födelse, som timade d. 1 Nov., väckte i allas hjertan den renaste glädje. Wid dess dop hade jag den nåden vara en ibland de 9 af prästeståndet, som där til var vittne. Til hogkomst där af benådades jag 3:dje dag Jul, då Hennes Majestet blef kyrkotagen, med Hans Kongl. Majsts portrait, som bäres en colier uti en guldkädja. Under samma riksdag, den nöijsammaste jag bevistat, var jag en bland de sex af prästeståndet, som utgjorde stats-deputationen.

1779 blef jag utnämnd til Theologiae Doctor och undergick promotionen d. 6 Junii, då ärkebiskop Menander var promotor. Promovendi voro 53.

1780 i Martii månad dog biskopen i G:borg D:r Eric Lamberg. Wid det val, som i stiftet hölts, undfick jag främsta rummet och nästan enhällig kallelse, ty vittrl. förlorade jag icke öfver 4 à 5 röster. Den 1 Junii blef jag i nåder utnämnd til biskop öfver samma Stift, där jag är född och har mina anhöriga och där jag icke varit mer än en gång, sedan jag som Gymnasist lämnade det samma.

Min biskops installation, som i nåder bevistades af konungen och hertigarne, var vel den störste och högtideligaste, som i mannaminne varit. Ärkebiskopen Menander hölt den samma, och öfverhåspredikanten Troil predikade. Tretijo tre präster voro in albis. Lifgardie paraderade. Håf-Capellet musicerade etc. etc. Wignings-acten skedde i Slotskyrkan. Detta år d. 26 Maji föddes min doter Johanna Helena.

Som H:s Majestet i nåder tillåtit biskopinnan Lamberg och dess arfvingar at i 50 år vara i besittning af biskopsbostället Sannegården, behagade Hans Majestet at til ärsättning för hvad jag i dy mål kunde blifva lidande, gifva mig Fjärås pastorat i Norrhalland til andra præbendet i min lifstid, hvarpå jag 1781 undfick nådig fullmakt. Samma år, 1781, d. 26 Sept. föddes min son Carl Fridrich.

Sedan jag mot sommaren 1782 icke utan den ömmaste

¹ I marginalen är tillagdt: »och börjades d. 19 Oct.»

rörelse tagit afsked af Jacobs och Johannis Församlingar, hvars besynnerliga kärlek jag under de 7 år jag var deras kyrkoherde lyckligen ägt, och uppå ärkebiskopen Menanders anmodan i Jacobs kyrka samma dag, jag från predikstolen tagit afsked, i ämbetet in för altaret insatt min efterträdare och vän D:r G. Murray, begaf jag mig åt Svartsjö at slutel. taga underdånigt afsked af Hennes Majestet Enkedrottningen, hvilcken visat mig så många vedermälen af sin mångåriga nåd.

Men jag råkar här min höga protectrice angripen af en farlig sjukdom. Wid afskedstagandet befaller hon mig från sin sjuksäng uppskjuta med min tilärnade Götheborgsresa och upvakta vid Dess dödssäng, hvilcket ock skedde. Jag qvarblef där de sista 8 dagar af Dess lifstid, och om jag hade någon del uti den lyckliga reconciliationen, som skedde d. 14 Julii emellan Hans Kongl. Majst och Henne, är det ibland de saker, som med mig följer i grafven.

D. 16 Julii 1782 dog denna af stora egenskaper lysande Drottning. Framtiden skall gifva henne den justice, hon förtjänar. Hennes olycka var hennes öfverdrifna franchise. At tänka ett och säga ett annat höll hon för en dödelig synd, men som likvel blifver ett nödvendigt ondt i den stora verlden, och i synnerhet vid håfvet.

Det är Sveriges ärkebiskopar el. dess vicarius, biskopen i Linköping, som det åligger at hålla likpredikan vid kongeliga liks jordefärd. Denna gången blef det likvel biskopens lott i G:borg. Jag fick d. 19 Hans Majestets nådiga befallning, och d. 31 blef likpredikan hållen. Den allena, som då kände rätt ställningen vid håfvet, vet tillika huru critisk denna liksermon skulle för mig blifva. Hans Majestets nådiga yttran vid stiftningen af sin Svenska Academi visar, at jag var lycklig vid denna predikans hollande at vinna Dess höga bifall. Til hågkomst af detta mitt ringa arbete behagade Hans Majestet nådigt skänka mig en stor silfver pocal, hvars inscription visar tilfället för denna nådegåfvan. Jämte denna pocal fick jag tillika 350 ducater.

När Hertigen af Småland blef döpt i slotskyrkan, var jag en ibland de 3 biskopar, som på nådig befallning jämte ärkebiskopen officierade för altaret. Til hogkomst här af behagade Hans Kongl. Majestet nådigt gifva mig den stora medailen af guld, som slogs öfver detta tilfälle.

Sedan högtidligheterna vid hertigens dop voro slutade, hade jag nåden at i underdånighet taga afsked af Hans Kongl. Majestet, försäkra Honom om min underdåniga tro och tilgifvenhet för alla mig bevista nådesvedermälen och för öfrigt utbedja mig Dess nåd och beskydd i framtiden. Jag fick vid samma tillfälle åtnjuta en ny nåd, ity jag fick Hans Majestets buste i gips, förfärdigad af Zergel.

1782 uti October anlände jag således til mitt i nåder anförtrorda stift. At det ej skedt förr, kom där af, at biskopinnan Lamberg på min egen underdåniga anhollan hade fått dubla nådår. Mätte försynen beveka min efterträdare at för min enka fälla samma underdåniga förbön!¹ De första åren hände mig ingenting besynnerligt vid mitt nya ämbete. Jag förde ett lyckligt lif, älskad af mitt prästerskap, högackad i G:borgs stad, fruchtad i mitt consistorio, ty jag ägde rygvärn i Stockholm och vid håfvet. Men 1785 öppnar för mig en oroligare vädjobahne. Götheborgs stift har ibland de mindre inkomster af kronan. När andre biskopar hafva omkring 900 och 1000 tunnor spannemåls lön, hafver Götheborgs allenast 400 och utan boställe. Med mitt 2:dra praebende lagd(t) til biskops inkomsterna kunde jag ändå sällan komma öfver 4000 plåtars revenue. Götheborg är den dyraste ort i hela riket, och luxen har där nog tagit öfverhanden. Man nödgas något depensera för ämbetets skuld, och årligen satte jag mig i skuld. Innan jag tilträdde sysslan, hade Hans Kongl. Majestet nådigt låfvat at hjälpa detta, hvar til nu blef tillfälle gifvit.

1784 dog Domprosten i Gborg, Doctor Ekebom, Julafton. Jag hölt öfver honom likpredikan. Detta gaf en hop af de bättre Götheborgare anledning at upmuntra mig til at i likhet med hvad är i Hernösand, Carlstad, Calmar etc., få biskopssysslan förenad med domprosteriet, el. at tillika vara pastor i staden, som efven här hade varit i början. Superintendenten i G:borg Klingius, stamfader till Klingenstjerna, han var den siste, som hade sysslorna förenade, men som lämnade pastors sysslan för at få heta biskop. Sedan jag var försäkrad af Konungens egen mun, at Han ville gifva sitt nådiga samtycke till dessa sysslors förenande i min person, och hvarom Han nådigt försäkrade Götheborgs stad genom sin statssecreterare

¹ I marginalen står här tillagdt med C. F. af Wingårds stil: »Det skedde!»

Schröderheim, anmälte jag mig som sökande. Men si, här mötte mig så mycken gensträfvighet och ondska, at jag behöfde mer än philosophie, om jag ej härunder skulle aldeles upgifvas. Ej nog, at man utspridde om mig de grofvaste osanningar, tillade mig de största fel och brukade nedriga själars vapen, pasquiller och anonyme bref, nej, de lämnade icke sjelfva konungamachten i sin tilbörliga hälgd. Ehuru Konungen i sin öfverflödiga nåd egenhändigt tilskref General Durietz til min fördel, uträttade det ändå ingen ting uppå oppositions partiet. Nej, alt förtyddes, och alt drogs i tviflsomål. Man sökte draga hela Sverige på sin sida. Man skickade bref och pasquiller til alla provincier. Biskopen i Carlstad, som behölt bägge sina förra pastorater, sedan han blef biskop, och biskopen i Lindköping, som fick Wreta Kloster samt 400 Rdr i stats contoirt, utom sina biskops inkomster, tilträdde alt detta, utan at afvunden däröfver uphögde sin röst, men de hade icke at göra med engelska Götheborgare. Detta alt oagtadt, blef jag på valdag utnämnd utan all omröstning genom mina ovänners feghet och vänners tiltagsenhet. Kårt härpå behagade Hans Kongl. Majst nådigt stadfästa detta val genom sin höga fullmagt af d.¹ 1785. Så snart jag började tilträda sysslan, blefvo likvel allas sinnen förändrade, som tilförene hade varit mig emot. De hafva ångrat sitt förhållande och omfamna mig nu med all vänskap och kärlek, och til mina häftigaste motståndare kan jag nytja Josephs ord: I tänkten ondt öfver mig, men Gud hafver vänt det tilgodo.

Jag innehafver således 3:ne sysslor, så länge Gud behagar. ity jag är Biskop öfver Götheborgs Stift, Domprost i Götheborgs Stad och Kyrkoherde i Fjärås Pastorat. Mätte jag en gång vid min hädanfärd icke allenast få förskoning, utan den trogne arbetarens eviga belöning!!!

Ibland alla de lofvärda författningar, hvarigenom Konung Gustaf gjort sitt namn vördadt til sednaste efterverld, är efven hans omtanka för odlingen af vårt modersmål. Han stiftade en Svensk Academie, som egenteligen borde arbeta i Svenska Språket och Wältaligheten. Han valde sjelf dess första ledamöter, och huru litet kunde jag förvänta mig at ibland dem få ett oförtjänt rum. Biskop Celsius och jag voro de 2:ne, som Hans Kongl. Majestet af vårt stånd där til nådigt utvalde, och

¹ Lakun i orig.

vid lottningen fick jag N:o VI. Jag skulle ju anses för den otacksammaste människa, om jag icke med vördnad erkände, at Hans Kongl. Majestet aldrig underlåtit något tillfälle, då Han kunnat visa mig vedermälen af sin nåd.

Kallad til 1786 års riksdag, bevistade jag den samma utan at hafva någon del uti de beslut, som då blefvo vidtagne. Den motsägelses anda, som då härskade i prästeståndet, var vida skild ifrån mitt tänkesätt. Man hade föresatt sig at säga nej til alt hvad Konungen proponerade, och som de fruchtade, at jag skulle säga ja, blef jag icke emploierad i någon deputation. Wid början af detta riksmöte hölt jag på befalning den vanliga riksdagspredikan. Vid riksdagens slut utnämndes både Com-mendeurer och Ledamöter af andeliga ståndet. At jag denna gången blef förbigången och några lumina rustica i stället ut-nämndes, får jag helt och hållit tillskrifva en liten smidig präst och traplöpare, vid namn N[ordin?], som inbillat konungen, at han var ett oracle i Prästeståndet, ehuru han då vägde mindre än intet¹. Denne samme min hemlige ovän kunde likvel icke hindra min nådigaste Konung at följa sitt vanliga nådiga tän-kesät, då Han

d. 26 Nov. 1787 utnämde mig til Ledamot af Nordstjerne Orden. Jag var ensam af mitt stånd i denna denomination för denna gången, och jag blef i vacance efter ärkebiskop Menander.

1788 blef för mig som Götheborgare märkvärdigt genom den belägring, hvarmed en trolös granne hotade vår stad. Han fant tillfället gynnande, emedan vi voro inveklade i krig med Ryssland, dit all vår styrka var dragen. Götheborg var utan alt försvar. Fästningen endast besatt af 800 man. Utaf 250 stycken, som ligga kring vallarne, kunde man ej nytja 5, om icke at skjuta foglar i luften, ty där gafs intet batterie. Odu-gelige, egennyttige och utländskt sinnade ämbetsmän synes sammansatt sig at gifva all ting förloradt. Tranefeldt var slagen vid Qvistrum, och fienden var redan i Kongelf, 7 fjerdensmil från G:borg, när Gustaf kom til oss, och med Honom hjälpen. Fästningsvärkets försvar avancerade sedan mer på en dag än tilförene på en månad. Alt fick ny drift. Trouppar ankommo från alla orter, och hvad hufvudsakel. var, en engelsk minister

¹ Denna mening är lätt öfverkorsad i originalet.

Elliot och preussisk Bork offererade Gustaf de förbund, och Prinsen af Hessen den hotelse, som tilsammans gjorde, at vi blefvo befriade och glade fingo tacka Gud och Konungen för hjälpen. Götheborg blef sedan i 2:ne månaders tid en nöjsam sammelplass för de högste ämbetsmän, för en stor del af håfvet och för de fläste utrikes ministrar. Konungen begick under sitt vistande i G:borg i dess Domkyrka sin devotion, och jag hade den lyckan at ensam därvid officiera samt predika.

Jag bevistade 1789 års riksdag och hade mer inflytande i ståndets beslut än tilföre. Jag var icke allenast elector, utan anförde prästeståndet i banco-deputationen. Gustaf fant för rådligt att tillita de 3 ofrälse stånden, hvilcka ock visade Honom tillbaka en blind tilgifvenhet. De antogo utan granskning Hans Säkerhets-Act, som under Hans milda regering är vel utan farliga följder, men i en hård Konungs hand kan blifva ett medel til dess folks förtryck. Huru länge denna Säkerhets-Act har bestånd, står i Försynens skickelse, emedlertid önskar jag af alt hjerta, at den ej måtte undergå någon ändring i min tid!! Uti prästeståndet hade Hans Majestet varit lycklig at genom sina välgärningar vinna en man på sin sida af stora och aldeles ovanliga egenskaper, jag menar biskopen i Wexiö O. Wallqvist. Hans nästan ohörda vältalighet, hans lätthet at fatta och utföra de mäst inveklade saker och hans frimodighet vid de mäst critiska tilfällen gjorde tilsammans, at hans röst allena var af mer betydenhet än halfva ståndet. Vårt gemensamma beslut at i det aldra yttersta visa oss vara Konungen tilgifna gjorde oss under riksdagen til nära förbundna vänner, och at vi efter det inflytande, vi bägge hade i ståndet, innom oss först beslöto, huru de mäst betydande saker skulle afgöras. Jag har emedlertid inom mig den förnöijelse, at om jag allena hade varit nog otacksam och traitre mot Konungen at med mina 4 stiftscamerater, som aldrig gingo från mitt tänkesätt, lagt våra röster til oppositionen, hade genom dessa 8 röster det partiet segrat, electors-valet blifvit annorlunda, deputationerne fölgaktel. upfylde af motpartiet, som gjort ett med Ridderskapet och Adelen och således ändrat hela riksdagens öde. Grunden til detta raisonnement är denna, at vid electors-valet voro 27 röster mot 20, när således 4 röster subtraheras från 27 och läggas til 20, vinna desse på en röst.

Uti ordens-capitlet, som hölts vid riksdagens slut, behagade hans Majestet detta år, 1789, i nåder utnämna mig til Commendeur af Nordstjerne Orden, hvartil jag samma dag dubbades. Bägge mine öfrige camerater, biskop Gadolin och Hesselgren, voro vel jämte mig de förste ofrälse, som fått säte och stämma i Ordens-Capitlet, då eljest alle, intiloch med ordens härolder, äro af adeliga ståndet.¹

D. Fehrman.

¹ Här upphöra Johan Wingårds självbiografiska anteckningar. Sannolikt har det varit på uttrycklig begäran, som förf. samlat dessa minnen. I arbetet »Svenska Hofclericiets historia» heter det vid artikeln Johan Wingård: »Herr Doct. och Biskopen har sjelf behagat meddela en del af ofvanstående underättelser år 1782, d. 18 Junii». (Den del af artikeln, som är byggd på dessa meddelanden, är i hufvudsak reproducerad i Biografiskt Lexikon). Redogörelsen för de senare åren i manuskriptet utgör — af pikturen att döma — ett efteråt gjordt tillägg. Det är alldeles påtagligt, att framställningen i det nämnda arbetet — bortsedt från några oväsentliga notiser af annat ursprung — hvilat på denna autobiografi eller kanske snarare på ett möjligen af förf. själf gjordt sammandrag däraf. Ett par faktiska misstag ha rättats. (Sid. 136 ofvan. Monthelius tillträdde sin nya befattning icke 1798 utan 1799; evangeliet på 2 sönd. i fastan utgöres af berättelsen om den kananeiska, icke den samaritiska kvinnan.) Mest har det hela förändrats i och med den formella bearbetningen, hvarigenom också allt, som häntyder på författarens höga tankar om sig själf, försvunnit. Just denna själfkänsla, parad med en viss skrytsamhet, som präglar hela det nu återgifna aktstycket, blir ett ganska belysande bidrag till karaktäristiken af Johan Wingård, sådan han var under 1780-talet. Visserligen bör det bedömas efter den tidens skrifsätt; dock låter sig ej nekas, att det genomgående draget i alla minnena från hans tjänstgöring vid hofvet är stolthet öfver det erkännande, han med sina predikningar och sin vältalighet rönt från andra, enkannerligen de maktegende. Han hade lyckats tillegna sig det predikosätt, som stod så högt i kurs på 1760- och 70-talen. Det är då af en viss vikt att kunna konstatera, att en af dess mest typiska representanter visar sig i påfallande grad känslig för bifall, beröm och yttre fördelar. När man läser hans reflexioner, kan man knappast värja sig för misstanken, att han i icke ringa mån — med eller utan afsikt — låtit bestämma sig af sådana synpunkter, i afgjord motsats mot det valspråk, han själf väljer — *omnibus non placere*.

Nicolaus af Cusa och mäster Matthias de Suecia.

I Schücks »Några anmärkningar om Birgittas revelationer» (VHAAH XXXIII:1, Sthlm 1901, s. 31—32) anföres en anteckning från 1400-talet i en Münchenhandskrift af den svenske magister Mattias' (kanik i Linköping, † 1350, bekant som Birgittas bikt-fader) utläggning af Apokalypsen. Anteckningen är af följande lydelse.

Beatus frater Bernhardinus Senensis ordinis minorum de stricta observancia cupiens colligere aliqua super apocalypsin beati Johannis apostoli et evangeliste incepit ex scriptis plurium doctorum. Tandem senciens singularem dulcedinem spiritus in scriptis magistri Mathie de Suecia, confessoris beate Brigitte, obmissis omnibus alijs expositionibus doctorum adhesit dumtaxat illis et a 2° capitulo et paulo ante vsque fere ad 16^m capitulum nichil de omnibus dictis illius variauit vel apposuit sed de omnibus sibi in forma copiam fecit, quam reperit in exemplari, quod habuit a quodam fratre ordinis S. Brigitte in floren-
cia. Et quia multum anhelebat habere finem illorum scriptorum duos misit fratres ordinis sui in regno Suecie, vt ipsum finem perquirerent in dicto regno apud fratres predicti ordinis sancte Brigitte et copiam sibi in reuersione adducerint. Qui demum reuersi retulerunt quod nec illi fratres ad quos missi erant finem haberent, intellexissent tum ab eisdem fratribus, quod vltimi sexterni deficientes sublati et abstonsi sunt per angelum domini vsque ad certum tempus in quo contenta ipsorum necessario reuelanda forent.

Hec sunt verba domini cardinalis Episcopi Brixien-
sis Nycolai.

Exemplar fuit corruptum. Sitis cautiores. Legitur in reuelationibus sancte Brigitte quod iste Matheus fuit illuminatus spiritu diuino et bene ostendunt hec pauca scripta. Audiui de sanctitate sancte Brigitte sanctum Bernhardinum hesitasse quo-

usque vidit hoc opus. Tunc enim cessavit omnis dubitatio, quando sciuit hunc virum fuisse ductorem eius.

Schück påpekar (a. a. s. 7, ISLH I s. 70), hurusom denna anteckning visar, hvilket stort värde samtidens teologer satte på Mattias' arbete. Han nämner särskildt Bernardino af Siena, hvars omdöme ju i anteckningen anföres. Han kunde hafva tillagt ännu ett ryktbart namn. Den dominus cardinalis Episcopus Brixienis NICOLAUS, hvars yttrande anföres i det sista stycket, är nämligen ingen annan än NICOLAUS CUSANUS, bekant såsom kyrkopolitiker från Baselkonciliet och såsom Tysklands förste renässansfilosof, kardinal och biskop af Brixen, † 1464 (se Kurtz, Lehrbuch der Kirchengesch. ¹⁴ I: 2 s. 310--311).

Den anförda anteckningen består egentligen af två notiser, synbarligen nedskrifna på olika tider. I den förra kallas Bernardino af Siena för »beatus», och den bör alltså vara nedskrifven efter hans död 1444 men före hans kanonisering 1450 (Kurtz, a. a. s. 300--301). I den senare kallas han »sanctus» — den torde alltså tillhöra tiden efter 1450. Att rubriken »Hec sunt verba» o. s. v. hör till det senare stycket och ej till det förra, framgår däraf, att Nicolaus Cusanus först 1450 blef biskop af Brixen (han tillträdde stiftet först 1452).

Ifall det nu är samma hand, som nedskrifvit båda notiserna — hvilket synes framgå af Schücks ord —, så kan man tänka sig förloppet så, att den munk eller hvem det nu var, som i det ifrågavarande exemplaret af Apokalypskommentaren nedskrifvit den första notisen, hvilken syntes honom af intresse såsom visande en framstående persons höga uppskattning af ett verk, som äfven han själf värderade, någon tid efteråt kommit i tillfälle att berätta denna lilla historia för Nicolaus Cusanus. Dennes yttrande med anledning däraf antecknade han sedan också, i oratio recta (den andra notisen); det innehöll ytterligare en passus om Bernardino af Siena, men tillika kardinalens och biskopens egen höga värdesättning af Mattias' författareskap.

Kanske kunde man göra ännu en liten iakttagelse! Cusanus' yttrande börjar med orden: »Exemplar fuit corruptum. Sitis cautiores.» Dessa ord syfta tydligen på den i första notisen omtalade historien. »Exemplaret var fördärfvadt» — hvilket exemplar menar han? Kanske det som Bernardino fick af birgittinerbrodern i Florens — kanske också det som fanns i Vadstena och som påstods vara sönderskuret af en ängel, för att

de apokalyptiska hemligheterna ej i förtid skulle komma i dagen. Är det senare händelsen, så ha vi här ett litet bevis på den humanistiska motvilja mot allsköns vidskepelse, som Cusanus äfven annars lade i dagen, t. ex. då han inskred mot valfärderna till de ryktbara undergörande hostiorna i Wilsnack (Kurtz, a. a. s. 334) — han har afvisat den legendariska historien om ängelns ingripande med ett kort: »Exemplaret var fördärfvadt. Ni ska vara försiktigare!»

Knut B. Westman.

Underrättelser.

Den finske forskaren GEORG SCHAUMAN har offentliggjort en synnerligen omfattande och grundlig monografi öfver den såsom finanspolitiker och författare lika berömde prästmannen ANDERS CHYDENIUS, »utan tvifvel tidehvarfvets snillrikaste ekonomiske författare hos oss, som med ursprunglighet i tänkesättet förenar klarhet, värme och enkelhet i framställning.» Den synnerligen intressanta boken förtjänade från denna synpunkt en utförlig anmälan i vår tidskrift, men då Chydenius mera tillhör frihetstidens ekonomiska och politiska än dess kyrkliga historia, få vi nöja oss med att på detta sätt fästa våra läsares uppmärksamhet vid detta förträffliga och lärrika arbete.

— I femte bandet af *Zeitschrift des Vereins für Kirchengeschichte der Provinz Sachsen* har H. WÄSCHKE meddelat utdrag ur furst Christian II:s af Anhalt-Bernburg dagbok från åren 1626—1631. Bl. a. anför fursten ett intressant yttrande af Gustaf Adolf den 14 sept. 1631 rörande slaget vid Breitenfeld och hans egna planer. »Han tackade Gud för en sådan härlig victoria och önskade, att den skulle lända den evangeliska saken till bästa, emedan han ej eftersträfvade någon annan fördel eller hade någon annan ärelystnad än Guds ära, den evangeliska religionens bestånd, befordrandet af freden i riket och uppehållandet af den tyska friheten, allas vår libertet och våra länders välstånd, allenast vi ville hjälpa oss själfva och öfverlåta saken åt honom. Han begärde ej en hands bredd land och ville, att djäfvulen skulle ta det, om så blott det minsta däraf fastnade vid hans tröja.» — Dessa och liknande yttranden af vår store konung, hvilka nu för första gången blifvit bekanta, hafva ju endast bekräftat den af den svenska

forskningen för länge sedan fastslagna meningen om motiven till hans deltagande i trettioåriga kriget. I trots häraf hafva dessa utsagor väckt stort uppseende i Tyskland, särskildt inom katolskt-ultramontana kretsar, där man för att undkomma ett besvärligt faktum t. o. m. icke dragit sig för att framkomma med den naturligtvis fullkomligt grundlösa insinuationen, att furst Christian II:s nämnda dagbok torde vara förfalskad.

— Universitetsbibliotekarien CLAES ANNERSTEDT har nyli- gen fullbordat andra delens förra afdelning af sitt stora verk *Upsala Universitets historia*, hvars första del utkom år 1877. Den nu utkomna afdelningen är tillägnad den svenska häfdateckningens vördade nestor, f. statsrådet Carl Gustaf Malmström, och skildrar universitetets öden under tidehvarfvat 1655—1718. Liksom arbetets första del har den nu utkomna afdelningen ovanligt mycket och värdefullt att bjuda äfven kyrkohistorikern af facket Forskningens grundlighet, uppfattningens djup och vidsynthet, stilens kraft och behag — allt förenar sig att göra läsningen af detta *standard work* till en sannskyldig njutning af högt ideelt värde.

— Såsom i föregående årgång (s. 350, 354) meddelades, var en *Internationell historiker-kongress* beramad att komma till stånd i Berlin den 6—12 augusti 1908. För de naturligen mycket omfattande förberedelserna hade en stor kommitté arbetat, som bland sina medlemmar räknade en mängd af Berlins mest kända historiker inom olika specialdiscipliner och hvars arbeten leddes af generaldirektören för de preussiska statsarkiven REINHOLD KOSER samt professorerna EDUARD MEYER och ULRICH VON WILAMOWITZ-MOELLENDORFF. — Vid utsatt tid samlades ock ett stort antal kongressdeltagare från alla länder, icke minst från vårt eget land. Af särskildt intresse för denna tidskrifts läsare torde vara, att en hufvudsektion, den sjette, var egnad åt *kyrkohistoria*, och fråga är, om någon annan sektion hade att bjuda på så verkligt utmärkta inlägg och diskussioner som just denna. För kongressens allmänna sammansättning och arbete har utgifvaren af Historisk Tidskrift d:r TORVALD HÖJER på ett öfversiktligt sätt redogjort i tredje häftet af nämnda tidskrift, årg. 1908 (s. 145 ff.), hvadan det kan vara öfverflödigt att närmare ingå härpå. Några meddelanden ang. kongressens kyrkohistoriska arbete torde dock försvara sin plats. Såsom d:r Höjer riktigt framhåller, utgjorde nog kongressens allmänna

sammankomster den minst lockande och tillika minst givande delen af kongressens arbeten. Ett undantag bildade just den föredragshållare, som vid de allmänna sammankomsterna representerade vår sektion, professorn Sir WILLIAM RAMSAY från Aberdeen, som sista kongressdagen höll föredrag öfver *The church organisation in Lycaonia from the fourth century to the eleventh as illustrated by epigraphy*. »Trots sitt ytterligt specialiserade ämne» tilldrog sig dock detta föredrag stor uppmärksamhet, »och detta icke minst på den grund, att Lycaoniens utforskande i epigrafiskt och arkeologiskt afseende», såsom professor Harnack framhöll i sitt tal till föreläsaren, »är en endamans verk — Sir William Ramsays.» — Hvad den kyrkohistoriska sektionen vidkommer, stod den under ledning af professor ADOLF HARNACK, som på ett verkligt öfverlägset sätt ledde sektionens förhandlingar och genom snillrika inlägg och belysningar af ventilerade frågor säkerligen mer än någon annan bidrog till att göra tankeutbytet värderikt. Bland föredragen må här nämnas de viktigaste. Redan första kongressdagen höll prof. KARL MÜLLER från Tübingen föredrag öfver: *Die Entstehung der evangelischen Kirchenverfassung*. De egenskaper, som så fördelaktigt känneteckna denne föredragshållares ypperliga »Kirchengeschichte», såsom förmåga af herravälde öfver äfven det mest motspänstiga och diffusa material, öfversiktlighet och klarhet samt medryckande framställningskonst utmärkte ock detta föredrag öfver ett synnerligen svårbehandladt ämne. Anmärkas bör dock, att innehållet icke rätt motsvarade öfverskriften, enär föredraget uteslutande behandlade tyska förhållanden, men ej »die evangelische Kirchenverfassung» i t. ex. Sverige, Danmark och Norge, ehuru denna erbjuder väl så mycket egendomligt intresse som den tyska. Uppmärksamgjord på denna brist, har föredragshållaren själf sedermera offentliggjort sitt föredrag i *Historische Zeitschrift* (N. F. Bd 6. H. 1) under den det verkliga innehållet bättre motsvarande titeln *Die Anfänge der Konsistorialverfassung im lutherischen Deutschland*. — Nästa föredrag utgjordes af en intressant undersökning af prof. HARNACK öfver *den Kommentar des Aponius zum Hohen Liede* (sæc. V) och en icke mindre värderik exposé af Prof. LOOFS i Halle öfver *Die Synode von Sardica* 343. Andra dagens sektionsarbete upptogs för öfrigt af ett fängslande kyrko- och konsthistoriskt

föredrag af den påflige protonotaren, prelaten J. WILPERT från Rom öfver *Die Mosaiken von Santa Maria Maggiore*, vid hvilket tillfälle den svenske kyrkohistorikern från Upsala fungerade såsom sektionens president, samt slutligen af ett inlägg af prof. HOLL från Berlin öfver *Der heilige Theodor* med prof. JÜLICHER från Marburg såsom president. Äfven den sistnämnde höll vid kongressen ett denne skarpsinnige forskare värdigt föredrag öfver *Die Veröffentlichung eines angeblichen Chrysostomusbriefs. Ein Beitrag zur Geschichte des 16. und 17. Jahrhunderts*. Bland öfriga kyrkohistoriska bidrag och föredrag må nämnas prof. A. C. MC GIFFERT från New-York: *Prolegomena to the history of Protestant thought*, prof. JOHN VIÉNOT från Paris: *La correspondance de Coligny*, prof. F. PIJPER från Leiden: *Die christliche Kirche und die Sklaverei im Mittelalter*, E. SCHWARTZ från Göttingen: *Die Kirchenpolitik der Kaiser Constantin und Constantius*, J. LULVÉS från Hannover: *Päpstliche Wahlkapitulationen*, H. FINKE från Freiburg i Br.: *Der gegenwärtige Stand der vorreformationsgeschichtlichen Forschung* samt »modernisten» prof. SEBASTIAN MERCKLE'S från Würzburg: *Die katholische Beurteilung des Zeitalters der Aufklärung*. Det sistnämnda föredraget, som hölls vid en den andra sektionens med den sjette kombinerade session, väckte intensivt intresse, för hvilket också Höjer lämnat närmare redogörelse. Ett föredrag af den utmärkte österrikiske reformationshistorikern prof. G. LOESCHE från Wien öfver *Monumenta Austriæ evangelica* bör till sist icke lämnas onämndt, framför allt därför att det gaf ett fördömligt program för en lokalkyrkohistorias allsidiga utforskande och framställande, men äfven därför, att det protestantiska Österrikes olika beröringspunkter med Sverige på flersfaldigt sätt kommo till synes i detta föredrag. Då de flesta af de nämnda inläggen redan blifvit tryckta eller inom kort torde blifva offentliggjorda, må vi åtnöjas med dessa antydningar. — Säkert är, att en rikedom af impulser och uppslag af mer än en deltagare hemfördes från denna samvaro med arbetare på skilda områden af historiens vidsträckta fält. — Bland för kongressdeltagarne anordnade specialutställningar torde ingen i märklighet hafva öfverträffats af den rikhaltiga och högintressanta Papyrusutställningen, som omspände ett tidsmått af i rundt tal icke mindre än 4000 år eller från den första hälften af det tredje årtusendet före Kristus ända till mer än 1000 år efter Kristus.

Man greps af vördnad inför dessa urgamla urkunder för snart sagdt alla sidor af den mänskliga utvecklingen, för religionshistorien likaväl som för den politiska historien, rättens och sedens, litteraturens och konstens historia o. s. v. Denna utställning var på det förträffligaste sätt anordnad, så att det var möjligt erhålla en verklig genetisk överblick öfver det rikhaltiga stoffet. —

— Vid den tolfte *Allgemeine evang. luther.-konferenz* i Hannover den 14—17 Sept. 1908 höll bl. a. prof. H. LUNDSTRÖM från Upsala föredrag öfver ämnet: *Schweden und die evangelische Diaspora in Europa*. Föredraget har sedermera utkommit från trycket såväl i Konferens-förhandlingarna som i *Allgem. Ev. Luth. Kirchenzeitung*. Vid samma tillfälle lämnades af samme man en muntlig »Bericht» öfver de kyrkliga förhållandena i Sverige, för hvilken äfven redogöres i de tryckta förhandlingarna. Nästa möte af den allm. ev. luth. konferensen är definitivt bestämdt att hållas i Upsala år 1911.

— Den 15 Augusti 1908 afled vid 62 års ålder i Berlin den kände filosofen och pedagogen FRIEDRICH PAULSEN, som bl. a. författat *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart* (1885, andra uppl.: 1896—97). —

— D:r P. NORDMANN i Helsingfors har i Svenska Litteratursällskapets i Finland skriftserie publicerat ett fjärde band af sina värderika *Bidrag till Helsingfors stads historia*, innehållande borgerskapets suppliker samt kungliga resolutioner och bref från åren 1714—1796. I likhet med de föregående innehåller äfven detta band afsevärda bidrag till Sveriges och Finlands kyrko- och kulturhistoria.

— Adjunkten vid Kungsholmens realskola i Stockholm GUSTAF LÖW har utgifvit ett beaktansvärdt arbete öfver *Sveriges forntid i svensk historieskrifning*. Såsom hufvudsyfte har förf:n satt sig före att uppvisa: 1) *hvilka* moment som ingått i den svenska fornhistorien under tidernas lopp, och 2) *hvarifrån* dessa moment kommit. Förf:n gör väl icke anspråk på att från dessa båda synpunkter hafva på ett fullt uttömmande sätt afhandlat sitt ämne, men redan dess upptagande till behandling är uppenbarligen förtjänstfullt och förf:s sammanställningar och gissningar äro af intresse äfven för kyrkohistorikern.

— I *Historiska Studier*, tillägnade professor Harald Hjärne

på hans 60-årsdag, har D:r TORVALD HÖJER lämnat ett synnerligen intressant och värderikt bidrag *Till kännedomen om Vadstena klostrets ställning såsom religiös institution*. Det problem, hvarmed förf.:n i denna skrift hufvudsakligen sysselsätter sig, är, huru en till själfva sina organisatoriska grundprinciper verkligen så svag och otymplig orden som Birgittinerorden kunde vinna en så pass framskjuten kyrklig ställning, en så pass vidsträckt utbredning, som den likvisst verkligen fick? Den svårbesvarade frågan har genom d:r HÖJERS undersökningar förts ett betydligt stycke framåt mot sin lösning. Såsom en första förklaringsgrund anför han »stiftarinnans egen öfverväldigande personlighet: hennes helgongloria omstrålar från början den nya stiftelsen på dess väg.» Framför allt är det — såsom redan förut, särskildt af K. G. WESTMAN framhållits — genom sin *profetiska* verksamhet, som Birgitta förvärfvat sig sin framskjutna plats i medeltidens historia, genom den, som hon gjort sin insats i den medeltida kyrkan och religiositetens lif. »För sin samtid liksom för sin närmaste eftervärld blef hon, hvad Joachim från Floris varit för den äldre medeltiden. Alltifrån 1300-talets slut nämnas de åter och åter tillsammans såsom de förnämsta profetiska auktoriteterna.» Förf.:n uppvisar ock, hvilken betydande användning Birgittas revelationer funnit inom den utgående medeltidens politiska och kyrkopolitiska agitationslitteratur. »Hennes oblidkelige stränghet i den sedliga uppfattningen, hennes flammande ovilja mot den förvärldsligade och vinningslystna andan inom kyrkan, hvars nära samband med systemet hon säkerligen icke såg, hennes konkreta framställningssätt, hennes språks glödande bildprakt och framför allt hennes, såsom Westman säger, 'oerhörda styrka i invektivet', allt detta var ägnadt att gifva hennes ord vingar bland folket.» — En annan viktig förklaringsgrund till det påpekade förhållandet finner förf.:n däri, att Birgittas orden tvifvelsutan fyllde ett af samtidens förnämsta behof, mindre kanske i rent religiöst afseende än i allmänt socialt hänseende. Saken sammanhänger »med en fråga, som till följd af ändrade sociala förhållanden gör sig gällande under medeltidens sista århundraden, näml. kvinnofrågan eller rättare kvinnornas försörjningsfråga». — Såsom bidragande orsaker till birgittinernas framgångar framhåller förf.:n dels hvad han från en annan synpunkt betecknat såsom en organisatorisk svaghet, nämligen birgittinerklostrens afhängighet i vissa punkter af det sekulära prästerskapet eller

närmare bestämdt stiftsbiskoparne, dels i Vadstena klosters ställning såsom vallfartsort samt i sammanhang därmed dess prästmunkars verksamhet såsom själasörjare och predikanter. Många värdefulla notiser meddelas vid utförandet af den ena eller andra af dessa synpunkter. Särskildt anmärkningsvärdt är det högst intressanta vittnesbörd om Vadstenabrödernas verksamhet såsom biktfäder och själasörjare, hvilket förf.:n meddelar sid. 99. Det är så mycket värdefullare, som vi om denna verksamhet för öfrigt saknar närmare upplysningar. »I ett bref från 1500-talets första årtionde (1509?) — säger förf.:n här — heter det, att, om det ej vore för Guds kärlek och Vadstenabrödernas arbete för själarnes frälsning, otaliga människor i Sverige skulle gå fördömsen till mötes. Ty många ville ej på årtal bikta sig för sina sockenpräster, utan gingo och gömde på svåra och skamliga synder, tills de kommo till Vadstena, dit tillströmningen var så stor, att bröderna hade svårt att hinna mottaga allas bekännelser. Då bröderna förebrådde dessa sina biktbarn, att de ej vid påsken, innan de gingo till nattvarden, för sockenprästerna biktade vissa grofva och onaturliga synder, som enligt Birgittas ord särskildt härjade Sverige, svarades, att de på intet vis kunde aflägga sin bikt för sockenprästerna eller för de munkar, med hvilka de oftare kommo i beröring. Såsom skäl anfördes, att dessa andligas dryckenskap afskräckte dem, enär biktfäderna, då de blefvo druckna, ej tvekade att drifva skämt och gyckla med de synder, som dem under biktens insegel anförtrots. Och sådant tal fördes enstämmigt af de biktande, ej blott från ett stift utan från alla delar af landet. Brefskrifvaren omtalar, att det mer än en gång händt honom, att en biktande till honom framfört en nyligen afliden väns bekännelse. På biktfaderns förfärade fråga, hvarför ej någon präst tillkallats att mottaga hans bikt och för att gifva honom sakramenten, innan han dog, svarade den öfverlevande vännen, att så skett, men att den döende ej kunnat förmå sig att för prästen aflägga en fullständig bekännelse. På munkens fråga hvarför, svarades: prästernas dryckenskap och slemma lefverne afskräcker dem. 'Men för Vadstenamunkarne bikta vi utan fruktan våra synder, emedan deras afskildhet från världen ger oss mod, och vi draga bort tröstade af deras helsosamma lära.' Vid ett stort tillopp af folk hade brefskrifvaren en gång under en enda séance biktat mera än 20 personer. Bland dessa hade han ej funnit mera än tre, som sedan sin ungdom aflagt

fullständig bekännelse om sina synder; de andra gingo och buro på obiktade synder, somliga sedan fyra, åtta eller tio år, andra sedan 20, 30, 40 eller t. o. m. 50 år — och allt af förut antydd orsak?» — Hvilket nytt och i flere hänseenden värdefullt bidrag till tidens alltid så svåråtkomliga *in re* kyrkohistoria! Brevet kastar — såsom förf.:n själf framhåller — »å ena sidan ljus öfver vissa sidor hos det dåtida svenska prästerskapet, det gifver å andra sidan ett — visserligen ej fullt opartiskt — vittnesbörd om Vadstenabrödernas omfattande och välsignelsebringande verksamhet som själasörjare. Andra vittnesbörd peka — åtminstone hvad angår verksamhetens omfattning — i samma riktning.» Slutligen lämnar D:r Höjer också upplysningar om Birgittinernas predikoverksamhet.

— Med anledning af den lutherska kyrkans i Paris förlidet år firade 100-årsjubileum såsom själfständig, af franska staten lagligen erkänt samfund har det lutherska konsistoriets i Paris president och »inspecteur ecclésiastique» *Aug. Weber* utgifvit en ståtlig och innehållsrik skrift med titeln »*Un centenaire. L'église évangélique luthérienne de Paris, 1808 à 1908. Notice historique suivie de Notes et de Documents.*» Den rikt illustrerade volymen, som är utgifven på det lutherska konsistoriets föranstaltande lämnar i själfva verket en öfversikt öfver våra trosfränders kyrkliga förhållanden i Frankrike och särskildt dess hufvudstad ända från år 1626 till nuvarande tid. Såsom man kunde vänta, förtiges ej den svenska insatsen till den franska lutheranismens förmån. Vid tal om upprättandet af en luthersk gudstjänst i Paris heter det sålunda: »Son berceau fut la chapelle de l'ambassade de Suède; son premier pasteur, l'aumônier de cette ambassade.» Och i ett annat sammanhang säges det: »On est donc fondé à dire que même aux plus mauvaises années du règne de Louis XIV, le culte luthérien a été célébré à Paris, si non librement, du moins sans entraves réelles. Les rapports cordiaux existant entre la Suède et la France n'ont pas, sans doute, été étrangers à ce fait.» o. s. v. Icke minst intresse tilldrager sig vår franska systerkyrkas historia under den tid, som hon måste betraktas såsom själfständig institution.

Granskningar och anmälningar.

Jacobsson, Nils. *Den svenska herrnhutismens uppkomst*, akademisk afhandling. Uppsala 1908, 46 + 227 + 83 s. och illustrationer.

Med denna afhandling hafva vi fått ett nytt, synnerligen värdefullt bidrag till 1700-talets svenska kyrkohistoria. Författaren har haft den stora lyckan att få ösa ur det rika, för hans område förut nästan oanvända källmaterial, som finnes i Herrnhuts arkiv. Att han på grundval häraf skulle komma med nya upplysningar af största intresse, visste man ju redan förut genom hans uppsats i denna tidskrift 1904 »Från en forskningsresa till Herrnhut». Men rikedom på nytt material har nog ändock öfverträffat de flestas förväntningar; i detta afseende torde ej många historiska afhandlingar från senare tid kunna täfla med Jacobssons. I en bilaga på 83 sid. meddelar han ett 50-tal af de för hans ämne viktigaste dokumenten i Herrnhuts arkiv, en åtgärd väl värd tacksamhet, då de flesta forskare ju ej kunna få tillfälle att på ort och ställe använda originalen. Men äfven inne i framställningen vimlar det af utdrag ur nyfunna eller förut ej använda primärkällor. — Måhända har den rikedom på material, som i Herrnhut mötte, lockat författaren att något hastigt genomgå våra egna arkiv; tidens knapphet har väl ock här som annorstädes nödgat till begränsning. Landsarkiven synas ej alls ha rådfrågats; ett par större samlingar i Uppsala och Stockholms kungl. bibliotek, hvilka innehålla herrnhutica, äro ej nämnda; om Skara och Göteborgs olika arkiv säger han själf, att han tyvärr ej haft tid besöka dem. Till gagn för samtida omdömen om förf. torde i detta sammanhang böra påpekas, att då han i sin förteckning öfver använda arkiv nämner både

dem, som lemnat utbyte och dem där intet af värde funnit, så får denna redogörelse ej tagas för strängt; i densamma liksom i hela arbetet saknas hvarje antydning om ett par af våra största svenska arkiv, Linköpings stiftbiblioteks och Vexjö gymnasiebiblioteks, hvaraf läsaren nödvändigt måste draga slutsatsen, att de af författaren alldeles bortglömts, under det att i verkligheten förf. vid disputationen öfver sin afhandling kunde meddela, att han ägnat äfven dessa arkiv uppmärksamhet.

Om ock ett eller annat af betydelse i detta ämne fortfarande torde återstå att afvinna våra arkiv, har dock Jacobssons afhandling säkerligen i det väsentliga arkivaliskt klarlagt det ämne, som där behandlas, och den kommer med visshet att förblifva grundläggande vid studiet af den svenska herrnhutismens historia. Det är ära nog att hafva kunnat göra en dylik insats i utforskandet af vårt folks religiösa historia. Mycket kunde ock sägas om den konkreta liffullhet, hvarmed de handlande personerna, deras själsstrider och deras stora bragder i det lilla tecknas, en egenskap, som gör afhandlingen mer än de flesta dylika lämpad att vinna läsare inom vida kretsar. Och bland dess många förtjänster skulle jag ock vilja framhålla den tydlighet, hvarmed ur densamma framgår, huru nära den religiösa utvecklingen i Sverige är sammanknuten med allmänna europeiska, och huru mycket svensk kyrkohistorisk forskning vinner på att ej tagas isolerad för sig. Om nedan ett par anmärkningar riktas mot framställningen, afse dessa också ej att söka minska värdet af det erkännande, som Jacobssons arbete så väl förtjänar, utan blott att sätta fingret på ett par problem i den kyrkohistoriska forskningen inom detta område.

Härvid må då helt förbigås den inledning om herrnhutismforskningens historia, som vid afhandlingens början möter; den inbjuder till stark kritik, men då förf. utelämnat den i den för allmänheten afsedda upplagan af sitt arbete, lämnar jag den, blott uttryckande ett beklagande af, att då den goda idén om en historiografisk inledning upptagits (en idé, som lifligt bör främjas), den delvis kommer att så lämna det historiskas mark som skett. Viktigare är, att i själfva afhandlingens framställning stundom synes vara nedlagd för liten energi på att fasthålla den historiska öfversiktligheten, att låta de många intressanta detaljerna underordnas och inordnas i de stora utvecklingslinjerna. Så fångslände än afhandlingen är, kommer den

dock stundom att verka tyngande därigenom, att man föres än hit och än dit och förlorar sammanhanget, därigenom att ungefär samma saker komma åter på olika ställen, eller därigenom att öfverskrifterna icke markera hvad som är fråga om. Icke kan man af rubriken till kap. 4 (s. 89) ana, att man i detta kapitel skall få en skildring (s. 86) af den begynnande brytningen mellan mysticismen och herrnhutismen, hvilken dock äfven enl. förf. är en »mycket betydelsefull» faktor. Kap. 6 (s. 112) ger oss föreställningen, att vi få göra med en ström af svenskar, som efter Zinzendorffs besök i Sverige 1735 resa till Herrnhut; så är ock fallet med Gradin men ingalunda med de följande; här komma en hel rad biografier, som ej hafva att göra med herrnhutismen i Sverige under dessa år och som afbryta det sakliga och historiska sammanhanget; midt inne i dessa biografier behandlas ock oförmodadt ett par af hela herrnhutismens viktigaste problem: krisen i Herrnhut 1736 (s. 114), och meto-
dismens förhållande till herrnhutismen (s. 120 f., 127). Utförliga, nästan alltid lika förlöpande omvändelser skildras många gånger (omkr. 15 ggr.); vi äro förf. stor tack skyldiga därför att han gifvit oss ordentliga inblickar i denna sida af herrnhutismens lif; men nog hade framställningen vunnit på, om ett mindre antal medtagits och i stället ett försök gjorts att finna det för alla generella, att teckna den herrnhutiska omvändelsens psykologi från de historiska dokumenten. — Exempelen kunna mångfaldigas; men å andra sidan fordrar rättvisan det erkännandet, att svårigheten med klar disposition och öfverblick varit ovanligt stor just genom den väldiga mängd nya, och hvar för sig intressanta dokument, som förf. användt och velat så utförligt som möjligt delgifva vetenskapen.

Äfven bör det påpekas, att den historiska forskningen öfver de af förf. behandlade rörelsernas inbördes förhållande i allmänhet i Europa ännu ej nått relativ afslutning, hvadan han haft stora svårigheter att arbeta med vid särskiljandet och klargörandet af de olika religiösa riktningarna och det för dem väsentliga. Han har därvid framför allt, till men för framställningen, synes det mig, öfversuddat skillnaden mellan pietismen och den mysticism, som var från pietismen väsentligen artskild, äfven om den mest lefde på pietismens utmarker; denna egenartade, intressanta och till sin kyrkohistoriska betydelse ännu allt för litet undersökta mysticism betecknas i afhandlingen som »radi-

kal pietism», och när herrnhutismens rötter skola undersökas, sammanslås pietismen och mysticismen till en rot, hvarigenom enligt min uppfattning framträngandet till insikt om det sätt, hvarpå herrnhutismen historiskt bildades, i hög grad försvåras; direkta motsägelser förekomma ock (jfr. s. XXIX »den äldre mera kyrkliga riktningen i Halle och den yngre separatismen mera tillmötesgående herrnhutiska rörelsen» med sid. 191!); därtill kommer, att bland »rötterna» ej alls medtages den gamla ortodoxien, hvars fundamentala betydelse för herrnhutismens åskådning och kommande verksamhet dock förf. själf flerestädes i afhandlingen låter framskymta. — Forskningen öfver de religiösa rörelserna i Sverige under 1700-talet hör till de tacksammaste uppgifterna för våra kyrkohistorici, men ock till dem, där en klar uppfattning af den allmänna kyrkohistoriska bakgrunden är mer än oftast eljes af nöden, och svårare än oftast eljes.

Trots den oklarhet, som sålunda i någon mån vidlåder teckningen af herrnhutismen i dess förhållande till andra religiösa strömningar, är det dock en glädje att åter upprepa, att herrnhutismen i Sverige genom Jacobssons afhandling framstår i långt bättre och rikare belysning än förut, tack vare den verkliga sakkunskap, hvarmed han utnyttjat sitt material, och den i allmänhet sunda sans, hvarmed han sökt objektivt skipa rättvisa åt olika håll. På ett håll har dock denna berömvärda historiska objektivitet, så vidt jag förstår, svikit. Det gäller bedömandet af den svenska kyrkans verksamhet under 1700-talet. Afhandlingen lämnar det totalintrycket, att nästan allt verkligt religiöst lif under denna tid skulle ha varit att finnas inom väckelserörelsen eller sekterismen och att ortodoxien i Sverige kännetecknades af ett djupt religiöst förfall både bland präster och lekmän; bådadera voro invaggade i andlig likgiltighet och köttslig säkerhet; det kyrkliga lifvet hade en ytlig katolicerande karaktär; kyrkan hade förfallit till en polisinstitution etc. (s. 40 ff., där förf. koncentreradt tecknat sin uppfattning af kyrkan). Jag förstår väl, att de, som forska i papperen från de religiösa rörelserna på 1700-talet och där se alla omdömen om styggelsen i kyrkan, lockas att se tillståndet genom dessa rörelsernas glasögon; och arkivforskarens omdöme kan förvillas därigenom att, som professor H. Lundström i *Skisser och Kritiker* anmärkt, det trogna arbete, som 1,000-tals ortodoxt

fromma präster och lekmän i det stilla år efter år utföra, aldrig protokollföres i några arkiv. Men just därför är det så mycket viktigare för en forskare inom denna tids historia att vidga sin blick utöfver koventikel- eller väckelse-synpunkten och vinna förmågan att aflyssna tiden dess innersta, djupaste pulsslag, äfven där ingen beredvillig penna registrerat dem. Och med all uppskattning af de goda impulser och krafter, som både herrnhutarne och andra religiösa strömningar tillförde vårt folk, är det dock min fasta historiska uppfattning, att *främst* har vårt folk att tacka det stilla trogna kallelsearbetet utan yttre sensation i de många herdetjällen landet rundt, att det äfven under 1700-talet ej drogs djupare ned i andligt förfall än som var den ofrånkomliga konsekvensen af den allmänna europeiska utveckling, utanför hvilken ej heller Sverige kunde ställa sig. Det synes nödvändigt att så långt som möjligt söka göra maningen hörd, att vid den nu uppblomstrande forskningen på 18:de århundradets religiösa område den objektiva, från dagsrörelserna frigjorda historiska blicken, den kritiska sansen vid källstudierna och sträfvan att lefva sig in i tiden och bedöma den ut från dess egna förutsättningar måtte komma till full rätt.

För det sakliga innehållet i Jacobssons afhandling hinner jag här ej redogöra. Det är som sagdt af så stort värde både genom det myckna nya, det sakligt solida och dock fängslande, konkreta framställningssättet och det värmande ämnet, att jag lifligt anbefaller boken till eget studium för alla kyrkohistoriskt intresserade.

Hj. H—t.

Curtelius, Elisabeth. Carl Eric Læstadius, en bild ur en norrländsk prästsläkts lif. Uppsala 1908. Almqvist & Wiksells Boktr. A.-B. (i distribution). Pris 75 öre.

I en anmälan af denna skrift, införd i Stockholms Dagblad d. $\frac{4}{2}$ 1909, yttrar biskop O. Bergqvist i Luleå bl. a. följande: »Lapplands historia är dess prästers historia skulle man med ett visst fog kunna säga, om man tänker på tiden från 1600-talets början till omkring midten af förra århundradet. Under denna tid spelade prästerskapet en dominerande roll i lapp-

markerna. Sedermera har ju ett stort och hastigt materiellt uppsving inträddt därstädes, hvilket medfört väsentliga förändringar i de forna förhållandena.

De svenska lappmarkerna ha ägt en hel rad af bemärkta prästsläkter, hvilka framstått som andliga banbrytare och jämväl som befrämjare af materiell odling i dessa trakter. Hit höra slakterna Rheen, Fjellström, Gran, Læstadius, Engelmark, Lindahl, Sundelin m. fl. Dessa ha alla att uppvisa ett flertal representanter, som generation efter generation beklädt präst-ämbetet i lappmarksförsamlingarna, ett skönt vittnesbörd om deras kärlek till sin karga hembygd.»

Vi ha citerat dessa ord, då de torde vara lika träffande som de utgöra ett glädjande vittnesbörd bland många om den nuvarande unge och kraftfulle Luleåbiskopens goda »historiska orientering» inom sitt närmaste arbetsfält. Äfven i det följande framlyser hans varma intresse för äfven det minsta bidrag till vårt nordligaste stifts och dess prästerskaps historia.

Bland de nyss uppräknade prästsläkterna torde väl knappast någon kunna upptaga täflan med familjen Læstadius. Det namnet har ju också en alldeles särskild klang, som sannerligen icke förringas däraf, att den genealogiska forskningen ädagalagt, att den släkt Boström, som bland sina medlemmar räknar den store svenske tänkaren Christoffer Jakob B. och statsmannen Erik Gustaf B. samt den sistnämndes, särskildt i religiöst hänseende sällsynt rikt begåfvade syster, grundläggarrinnan af Samariterhemmet i Upsala, Fröken Ebba Boström, i själfva verket är alldeles samma släkt, som den, till hvilken det på en gång i religiöst och vetenskapligt afseende genialiskt utrustade brödraparet Lars Levi och Petrus Læstadius hör. En af samtidens främste Lapplandskännare, geologen dr Fr. Svenonius skrifver om denna Norrlandssläkts betydelse för vår nordligaste landsända bl. a. följande: »I historien om landskapets (Lapplands) i synnerhet andliga, men äfven materiella odling intaga Læstadianerna ett bland de allra främsta rummen. De ha ock inlagt ovanskliga förtjänster om spridandet af en riktig och mångsidig kännedom rörande denna så länge misskända och förbisedda landsändas natur och folk. Än i dag räknas Petrus Læstadius' bekanta »Journal» som en bland våra förnämsta källskrifter om Lappland. Den store andlige reformatorn och »uppryckaren» Lars Levi Læstadius' namn är känt långt utom

fosterlandets gränser liksom den Læstadianska sekten har anhängare i tusental ej blott inom vår världsdelns nordligaste delar, utan äfven, och kanske ej minst, i norra Amerika.»

Till denna »vår noblaste lapplands- och norrlandssläkt» — såsom den nyss anförda förf:n kallar den — hör ock Karl Erik Læstadius, som utgör föremål för en pietetsfull teckning af en hans ättling, fröken Elisabet Curtelius. I själfva verket var Karl Erik äldre halfbroder till och uppfostrare af de båda nyss-nämnda. I andlig utrustning stod han dem knappast efter. En så vittnesgill man, som dr J. A. Englund i Gammelstad har i ett bref af den ¹⁸/₈ 1908, som ställts till mitt förfogande, bl. a. meddelat: »Min framlidne morbroder, prosten E. Eurenus i Neder-Kalix, yttrade om honom, [Karl Erik], att han var intellektuellt öfverlägsen sina tvenne halfbröder, Lars Levi och Petrus Læstadius, hvilket vill säga mycket, då man känner, huru rikt begåfvade dessa voro.» Både tankedjup och tankeskärpa synas ock i ovanlig grad hafva fallit på Karl Eriks lott. Säkertligen skulle han, om hans väg blifvit denna, hafva kunnat på ett utmärkt sätt fylla en akademisk lärares uppgift. Under sin studietid i Upsala räknades han bland Benjamin Höjers mest begåfvade och bemärkta lärjungar. Enligt trovärdig uppgift blef ock Karl Erik af denne erbjuden docentur i filosofi. Men mäktigt drogs den unge Lapplandssonens håg till sin karga men stolta hembygds människor, bland hvilka han ville efter fädernetradition utföra sin prästerliga gärning. Den unge, kunnige magistern slår sig så vid 31 års ålder, år 1806 ned såsom komminister i det »aflägsna men majestätiskt sköna Kvikkjock». Bland fjällens nomader och nybyggare verkade han här med nit och trohet endast något öfver ett decennium, då han år 1817 oförmodadt borttrycktes af döden.

Karl Eric Læstadius' lifsbild är icke mindre tilldragande, därför att han åtminstone hittills icke vunnit en sådan namnkunnighet som åtskilliga andra af Norrlands söner. Han hör till de många »namnlösa» hjältarne på kristendomens och kulturens utmarker. I en undangömd vrå af världen, under för vår moderna stadsbefolkning hardt när otroliga försakelser och små anspråk på detta lifvets goda fick han fylla sin skenbart så anspråkslösa lifsgärning. Här kan man dock i sanning tala om storhet i det lilla. Moder Svea har nog också skäl att tacka äfven sina namnlösa, men därför icke mindre äkta söner för

deras oförtröttade, djupgående och vida verkande insatser till folkets lyftning och förädling.

Vår kyrkas oerhördt viktiga uppgift såsom folkuppfostrinna har tydligen stått klar för en man sådan som Karl Eric L., och det var nog icke blott för sina yngre halfbröder, som han framträdde såsom den allt annat än klemige fostraren. Så förtjänar äfven den äldste i denna treväppling att jämte de två andra ihågkommas såsom en verklig banbrytare för Guds rike där uppe i Lapplands fjällvidder.

Tecknarinnan af denna tilltalande lifsbild har därmed icke blott beredt en sin ättefader ett välförtjänt eftermäle, utan äfven lämnat ett tackvärdt litet bidrag till Norrlands och därmed hela vårt lands kyrko- och kulturhistoria.

Ldm.

**Sakkunniges utlåtanden angående skickligheten hos de sökande till
professorsämbetet i kyrkohistoria och symbolik vid
universitetet i Lund.**

I.

Biskop Ahnfelts utlåtande.

Till
Teologiska Fakulteten vid Lunds universitet.

Af sökandena till det lediga professorsämbetet i kyrkohistoria och symbolik vid Lunds universitet återstå, sedan de öfriga återkallat sina ansökningar, endast tvenne: docenterna *Holmquist* och *Rodhe*. Endast om dessa har jag sålunda att yttra mig, då jag nu går att såsom med Fakulteten adjungerad afgifva utlåtande öfver sökandenas kompetens och den ordning, i hvilken de eventuellt böra till utnämning föreslås.

Docenten *Holmquist* har utvecklat en betydande produktivitet. I sina recensioner och uppsatser i vetenskapliga tidskrifter visar han god blick för nya uppslag och forskningsuppgifter, och hans referat öfver »de äldsta urkunderna rörande ärkestiftet Hamburg-Bremen och den nordiska missionen» röjer uttömmande litteraturkännedom och förtrogenhet med källkritikens metod. Det är dock framför allt på de större arbetena uppmärksam-

heten bör fästas, då det gäller att bedöma hans kompetens för det sökta ämbetet.

Hans afhandling för docentur om »D. Johannes Matthiæ Gothus och hans plats i Sveriges kyrkliga utveckling» omfattar blott dennes studie- och läraretid och lämnar ej några mera betydande forskningsresultat. Själfva uppfattningen af svenska kyrkans utveckling förefaller ej fullt klar. Af långt större värde är däremot hans undersökningar till de svenska domkapitlens historia, framför allt det sista, i Uppsala universitets årsskrift 1908 publicerade arbetet om »domkapitlens förvandling till lärarekapitel 1571—1687». Han ådagalägger här stor kännedom om arkivaliska och litterära källor, klarhet i problemställningen samt god och säker metod. Det resultat, till hvilka han kommer, äro också af ej ringa intresse och värde.

Såsom ett ganska djärft och öfverraskande företag kan hans »Gamla kyrkans historia» betecknas. Det fordras stora förutsättningar för ett sådant arbete. Så mycket mer hedrande är det att ha lyckats så pass väl som han har gjort. Visserligen är det blott i ringa mån första hands forskning. Men hans litteraturstudier och den beläsenhet han röjer, äfven inom den engelska och franska litteraturen, äro så omfattande och framställningen öfver hufvud så förtjänstfull, att detta arbete skulle gjort sig bemärkt inom hvilket lands kyrkohistoriska litteratur som helst. Af särskildt värde, ehuru icke alltid så lyckligt infogade i det helas sammanhang, äro de ganska talrika partier, där han redogör för sådana frågors närvarande ställning, som äro särskildt omtvistade. Äfven om han här måhända någon gång låter sig nog hastigt påverkas af nya synpunkter, utgör dock i hvarje fall den uttömmande litteraturförteckningen en god ledning för den, som vill söka bilda sig ett själfständigt omdöme. De smärre sakliga fel, som kunna påträffas i det stora arbetet, torde vara att skriva på den korta tidens och det forcerade arbetets räkning, då han eljest visat goda prof på noggrannhet i detaljer.

På grund af det anförda, hvartill kommer, att han i sin prof-föreläsning visade framstående förmåga såsom föreläsare, anser jag honom ha till fullo styrkt sin skicklighet och kompetens till en kyrkohistorisk professur.

Hvad beträffar symboliken, som jämväl såsom läroämne tillhör det lediga professorsämbetet, har han ej dokumenterat

sig genom något åt denna vetenskap ägnadt, särskildt specimen. Men i företalet till »Gamla kyrkans historia» säger han sig i nämnda arbete ha gjort ett försök »att närma den kyrkohistorska framställningen till symbolik med det nya och rikare innehåll, som numera åt denna diciplin börjat gifvas». Medgifvas måste ock att åtskilligt kan hänföras till symbolik eller konfessionsvetenskap den omfattande betydelse, hvori detta begrepp fattas af Kattenbusch och Loofs. Härtill kommer, att han med sakkunskap och ganska stor utförlighet behandlar frågorna om Apostolicum, Constantinopolitanum och Quicumque. I betraktande här af samt af symbolikens ställning såsom ingående i den historiska teologien anser jag honom ha styrkt sin kompetens äfven i sist berörda hänseende.

Docenten RODHE är mer en 2 år yngre docent än Holmquist. Det är därför naturligt, att han i produktionens omfattning står efter sin medsökande. Men det författarskap han medhunnit är ganska löstesrikt. Med afseende på hans förstlingsarbete »Jacob Axelsson Lindblom såsom biskop i Linköping» kan visserligen anmärkas, att de arkivaliska källorna, särskildt Linköpings domkapitels arkiv, kunnat lämna betydligt mera stoff än som skett. Men hvad man fäster sig vid såsom förtjänstfullt, är hans förmåga af lefvande personalkaraktäristik, den klara, lediga och medryckande historiska framställningen samt det sätt, hvarpå han förstått att uppfatta Lindbloms personlighet på bakgrunden af tidens allmänna skaplynne och i sammanhang med de stora tidströmningarna inom kontinentens kyrka och kultur.

Hans uppsats om »De svenska bibelsällskapens uppkomst» lämnar intressanta bidrag till belysande af den betydelse de mäktiga religiösa rörelserna i England och Skottland, »the evangelical revival», haft för den svenska kyrkan och dess ledande män.

Af ännu vida större värde än dessa bägge arbeten är hans »Kyrka och skola i Sverige under 1800-talet. I.» Redan ämnesvalet är förtjänstfullt. Det är för hela vårt praktiska kyrkliga lif såväl som för vårt kulturlif viktiga och förut mycket litet bearbetade områden, han här gjort till föremål för grundlig och omfattande forskning. Hans behandling där af röjer en betydande litteraturkännedom, klarhet i problemställningen, god och säker metod samt förmåga att ställa de svenska företeelserna in i deras

allmänt kyrkliga och allmänt kulturella sammanhang. De resultat, till hvilka han kommer, ha därför både sin vetenskapliga och sin praktiska betydelse.

Docenten Rodhes vetenskapliga produktion är sålunda visserligen inskränkt till svenska kyrkans historia och ett begränsadt skede därinom. Men hans uppfattning af problemen, hans säkra grepp och målmedvetenheten i hans forskning röja en vetenskaplig begåfning, som ställer hans kyrkohistoriska kompetens utom allt tvifvel. Däremot har han inom symboliken intet annat bevis på skicklighet än det som bör ligga i hans examensbetyg i historisk teologi, hvartill kan läggas, att hans profföreläsning om »Athanasii lifsgärning» rörde sig inom ett område, som åtminstone tangerade den gammalkyrkliga symbolbildningen. Men då i en så omfattande professur som denna hufvudvikten bör läggas på hufvudämnet kyrkohistoria och då den historiska metoden jämväl har sin tillämpning inom symboliken, anser jag den ifrågavarande bristen ej vara af beskaffenhet att göra hans kompetens tvifvelaktig. I sin profföreläsning visade han sig som en god föreläsare, som förstod att helt fångsla sina åhörarens intresse. Docenten Rodhe är enligt min uppfattning fullt skicklig och kompetent till det sökta ämbetet.

Hvad beträffar ordningen mellan de bägge sökandena, gifver jag docenten HOLMQUIST företrädet på grund af hans författarskap i allmän kyrkohistoria och den omständigheten, att hans kompetens i symbolik är bättre styrkt än docenten RODHES.

Linköping den 30 oktober 1908.

Otto Ahnfelt.

II.

Professor Gummerus' utlåtande.

Af Större Konsistoriet vid Lunds universitet behedrad med uppdraget att afgifva förberedande utlåtande om sökandenas till professuren i kyrkohistoria och symbolik vid nämnda universitet kompetens till det af dem ansökta ämbetet, har undertecknad till genomläsning erhållit ett antal skrifter af sökandena, docenterna JOSEF SJÖHOLM, C. E. D. FEHRMAN, EDV. M. RODHE, och HJ. FR. HOLMQUIST, jämte afskrift af deras ansökningshandlingar. Af de sökande hafva docenterne Fehrman och Sjöholm senare återtagit sin ansökning, hvarföre det yttrande, un-

dertecknad nu har äran afgifva, hänför sig endast till docenterne Holmquists och Rodhes vetenskapliga produktion.

Docenten HOLMQUISTS första större självständiga vetenskapliga arbete är docenturafhandlingen »D. Johannes Matthiæ Gothus och hans plats i Sveriges kyrkliga utveckling. I.» (1903; 239 sid.). Skildringen omfattar endast en del af Matthiæ lefnad, »studie- och läraretiden», och afstannar just där det betydelsefullaste och intressantaste skedet begynner. Arbetet vittnar om förf:s flit och samvetsgrannhet vid uppsökandet och begagnandet af arkivaliska och litterära källor. Men dess tyngdpunkt ligger icke i det nya faktiska material förf. lyckats framhämta ur dessa källor; dess hufvudförtjänst är belysningen af det till stor del redan tidigare kända materialet. Förf. har velat gifva sin biografiska skildring en mycket bred historisk bakgrund — detta antydes äfven i titeln — och denna bakgrund är i själfva verket tecknad med så stor utförlighet, att den, så länge själfva biografen är oafslutad, synes öfverskrida de riktiga proportionerna. Emellertid är just denna teckning i många afseenden förtjänstfull. Särskildt erkännande förtjänar bemödandet att ställa de behandlade kyrkohistoriska företeelserna i samband dels med Sveriges allmänna politiska och kulturella utveckling, dels med de religiösa och teologiska strömningarna i andra länder. Förf. sträfvar öck att klargöra utvecklingens inre gång, de principiella motsatserna och synpunkterna. Under impulser från Hjärne, Nordlund och andra nyare forskare, men med anmärkningsvärd självständighet i omdömet, har förf. bildat sig en totaluppfattning af den svenska kyrkans utveckling efter reformationen i dess förhållande till den nationella staten, som förtjänar allt beaktande, om man öck torde kunna säga, att han icke öfverallt lyckats klart och motsägelsefritt genomföra densamma. Afhandlingen är ett vackert vittnesbörd om förf:s vetenskapliga intresse och allvar samt goda historiska skolning, om öck den såsom bidrag till Sveriges kyrkohistoriska litteratur kanske icke kan ställas i allra första ledet af de arbeten, som under senaste årtionden utkommit.

Om doc. H:s studier på den svenska kyrkohistoriens område vittna därefter recensionen öfver G. Ballets »Svedenborg» (1902) med sina antydningar om en vetenskaplig Svedenborg-biografis uppgifter och förutsättningar samt den välskrifna uppsatsen »E. Svedenborg som naturforskare och andeskä-

dare» (1904; 32 sid.), som delvis bygger på studium af S:s egna skrifter. Uppsatsen »De äldsta urkunderna rörande ärkestiftet Hamburg-Bremen och den nordiska missionen» (1908; 43 sid.) är en undersökning af en grupp urkunder och andra källskrifter, hvilka erbjuda ovanligt stora källkritiska svårigheter och därför också föranledt en särdeles rik speciallitteratur. Det är en förtjänstfull sammanfattning af denna forskning samt en kritisk sällning af dess resultat, doc. H. här gifver, och han bevisar härvid, förutom en omfattande sakkunskap och beläsenhet, godt och sundt omdöme, lika fritt från lättrogenhet som från hyperkritik, samt full förtrogenhet med den historiska källkritikens metoder. Denna uppsats är särdeles ägnad att ådagalägga sökandens framstående egenskaper som ledare af vetenskapliga öfningar. — Utom ett par recensioner i svenska tidskrifter öfver arbeten från den svenska kyrkohistoriens område har doc. H. till Herzog-Haucks Realencyclopädie skrivit en öfversikt af den svenska kyrkans historia (art. »Schweden», 1906; 21 sid.). Trots den själfallet ytterst sammanträngda formen innehåller denna artikel många själfständiga och intressanta synpunkter och bevisar förf:s ingående studier äfven i sådana partier af den svenska kyrkans historia, där han icke publicerat egna undersökningar. Äfven denna artikel utmärkes af den sträfvan att följa utvecklingens inre sammanhang samt att ställa Sveriges kyrkohistoria i samband med kyrkans allmänna utveckling, som karaktäriserade förf:s förstlingsarbete.

Redan i ett par af de anförda arbetena har doc. H. ägnat särskild uppmärksamhet åt den svenska kyrkoförfattningens historia. Det är en viktig fråga från detta område, han upptagit till behandling i sin undersökning »De svenska domkapitlens förvandling till lärarekapitel 1571—1687» (1908; 174+40 sid.). Temat beröres redan i den »Öfversikt öfver domkapitlens historia i Sverige samt kyrkostyrelsens nuvarande organisation i andra evangeliska länder», som förf. 1907 på uppdrag af domkapitelskomitén utarbetade, men där återgafs blott den uppfattning, som dittills varit den förhärskande. Den undersökning han nu ägnat ämnet är byggd på ett omfattande studium af så väl arkivaliska som litterära källor; förf. har därvid lyckats framdraga i ljuset icke så få nya dokument, af hvilka en del för den föreliggande frågan speciellt viktiga i bihanget publicerats. Vid bearbetningen af sitt material

har han förfarit med stor noggrannhet i detaljerna, som bl. a. visar sig i den mängd af rättelser, han kunnat göra till personalnotiserna i herdaminnen och andra arbeten. Men undersökningen tar därjämte alltigenom sikte på det väsentliga, på vissa precist formulerade frågor, på hvilka svar sökes. De resultat, till hvilka förf. har kommit, äro båda intressanta och betydande. I motsats till den tidigare uppfattningen finner han kyrkoordningen af år 1571 utgöra slutpunkten i den upplösningsprocess, åt hvilken domkapitelsinstitutionen hemföll efter reformationen. Däremot begynner ett nytt skede i dess utveckling under Johan den III:s tid och under påverkan af hans katolicerande sympatier; utgångspunkten är ordinantian af 1575. Vid utgestaltningen af domkapitlen i deras nya form framträda flere tendenser: dels sträfvade man till återupprättande af prelaturkapitel, dels formade sig kapitlet genom adjunktion af »de förnämsta af klerkeriet» till ett prästmöte i smått, dels återigen förlades en väsentlig del af kapitelmedlemmarnas verksamhet till skolväsendets område, hvars reorganisation blef en af den reformerade kyrkans mest trängande uppgifter. Huru dessa olika tendenser konkurrera och kombineras med hvarandra, huru den sistnämnda af dem, den egentliga nya protestantiska synpunkten vinner allt större betydelse, så att redan i 1604 års förordning skolmännen bilda grundstommen i detta kapitel; huru kapitlet i Vesterås på Joh. Rudbeckius' tid går i spetsen för den följande utvecklingen, hvarvid lektorerna i de nygrundade gymnasierna öfvertaga arfvet efter katedralskolornas lärare; huru på viktiga ställen tyska inflytanden spela in; huru frågan om de icke prästvigda lektorernas ställning i kapitlet uppkommer och löses, till en början utan hänsyn till frågan om lekmännen skulle beredas plats i kyrkostyrelsen; huru kapitelkollegiet vinner större betydelse i förhållande till biskopen; samt huru utvecklingens resultat kodifieras i kyrkolagsförslagen och domkapitelsförordningen af 1687 — om allt detta ger förf. en grundlig utredning, som bringar klarhet i det virrvarr af fakta, som vid första ögonkastet framställer sig för läsaren. Man jämföre härmed den för sin tid så förtjänstfulla framställningen hos Anjou — den närmast föregående sammanfattningen i ämnet — för att se, hur stort framsteget är. Den bevisföring, som presteras isynnerhet där förf. afviker från föregående forskare, verkar på de flesta ställen öfvertygande. Till intrycket af bevisföringens styrka

bidrager icke så litet arbetets formella förtjänster: den skickliga dispositionen, den knappa markerade framställningen, sammanfattande återblickar, hvilka för läsaren underlätta följandet af undersökningens gång och samtidigt formulera de nya frågor, hvilka därefter komma till behandling. Något svagare än öfriga partier synes undert. framställningen af de katolska domkapitlen; det torde nog i medeltida förhållanden funnits flere anknytningspunkter för den nya utvecklingen, som förlade kapitlets verksamhet till kyrkotuktens och undervisningens område, än förf:s framställning ger vid handen. Att äfven afslutningen af undersökningen lämnar vissa viktiga punkter outredda beror, såsom förf. själf framhåller, därpå att kyrkolagstiftningens allmänna historia under senare delen af 1600-talet ännu är oskrifven. Sådant arbetet nu föreligger, är det ett mycket värdefullt bidrag till icke blott den svenska, utan till den lutherska kyrkoförfattningens historia öfverhufvud. Ett arbete som detta är ägnadt att visa, att den evangeliska kyrkoförfattningens historia icke kan skrivas utan hänsyn till den svensk-finska kyrkans i så många afseenden egenartade utveckling; och med kännedom af huru litet kyrkohistoriska arbeten skrifna på svenska uppmärksammas utomlands, kan jag icke underlåta att uttala förhoppningen, att förf. måtte publicera resultaten af sina forskningar äfven i en form, som gjorde dem tillgängligare för ett vidsträcktare vetenskapligt publikum.

På den allmänna kyrkohistoriens område har docenten Holmquist icke offentliggjort något, som i sin helhet vore att beteckna som första hands forskning. Men i en rad af välskrifna och delvis mycket utförliga referat af inemot ett trettiotal arbeten, som fördela sig på alla perioder af kyrkans historia, har han visat att han vaket följt med den nyaste forskningen och därvid äfven, mer än vanligen skett på teologiskt håll i Norden, ägnat uppmärksamhet åt den engelska och franska litteraturen. Man lägger i dessa recensioner ofta märke till doc. H:s blick för nya uppslag och forskningsuppgifter, en värdefull egenskap hos en akademisk lärare. Hans stora förmåga af populär, men på samma gång gedigen och på djupet trängande framställning framgår ock af några för en större allmänhet skrifna uppsatser: »Paul Gerhardt» (1906; 38 sid.), »Ur påfvedömet's historia under sista halfseket» (1907; 48 sid.), »En fornkristen gudstjänst i katakomberna», »Tre stormän i den älsta

kyrkan», »Från munkväsendets barndom», »Augustinus' ungdomshistoria». I de sistnämnda uppsatserna ur den gamla kyrkans historia märker en med källorna förtrogen läsare mångenstädes, huru skickligt karaktäristiska smådrag ur dessa inarbetats i framställningen.

Det var sålunda icke oförberedd, som docenten H. skred till sitt arbete, hvilket jämte »De svenska domkapitlen» bör betecknas som hans förnämsta: »Gamla kyrkans historia till sjunde århundradets början» (1907; 435 sid.). Uppgiften har varit stor och svår, men det må först som sist sägas, att förf. visat sig gå i land med den. Äfven i detta arbete frapperas man af hans oerhörda beläsenhet inom den nyare litteraturen i ämnet; och det visar sig att denna beläsenhet ingalunda består endast i boktitlar, utan att den moderna forskningens resultat omsorgsfullt inarbetats i framställningen. I detta afseende fyller arbetet höga anspråk. Tacksam är läsaren för de korta, men synnerligen koncisa och upplysande exkurserna öfver en del omstridda problem med sina referat öfver den nyare vetenskapliga diskussionen, ehuru placeringen af dessa exkurser såsom parenteser i själfva texten förefaller mindre lämplig. Framställningen bygger hufvudsakligen på litteraturstudier; i hvad mån och i hvilka partier den därjämte grundar sig på ett kontrollerande studium af originalkällorna är svårt att bedöma. Men i alla fall är redan bearbetningen af ett helt tidehvarfs historia med ledning af den tillgängliga litteraturen en själfständig vetenskaplig prestation af stort värde. Detta gäller särskildt arbetets senare del, framför allt kapitlet »Rikskyrkans upplösning.» Såsom förtjänstfulla partier ville undert. äfven beteckna framställningen af den dogmhistoriska utvecklingen och den religiösa totalåskådningen under olika epoker. Såsom helhet utmärker sig arbetet för en klar och enhetlig konception liksom äfven i enskildheter en lycklig disposition. Förf. har härvid energiskt gått nya vägar, i det han brutit med den gängse »systematiska parallellbehandlingen» af stoffet för att med allt eftertryck framhäfva själfva den historiska utvecklingens gång. Denna anordning har sina stora svårigheter, och en följd häraf, som förf. äfven varit medveten om, är att de enskilda kyrkliga institutionernas historia liksom också totalbilden af kristenhetens tillstånd under en gifven epok blir mer eller mindre fragmentarisk. Medan t. ex. skildringen af urkristendomen i detta afseende är jäm-

förelsevis afrundad, får man en mindre klar bild af det kyrkliga lifvet under den fullt organiserade rikskyrkans tid. Men det mål, förf. närmare uppställt för sig, har han tillfullo uppnått. — Liksom till innehållet, har boken äfven i stilistiskt afseende många förtjänster. Det väsentliga markeras kraftigt; arbetet är en utmärkt lärobok för studenter. Men genom sitt liffulla, klara och varma framställningssätt lämpar det sig äfven synnerligen väl för den kyrkohistoriskt intresserade bildade allmänheten. — I synnerhet i denna, såsom någon gång äfven i tidigare skrifter af doc. H., fäster man sig emellertid stundom vid smärre sakliga fel af den art, att de närmast tyda på en viss brådska vid arbetet. Äfven synes förf. emellanåt låta sig alltför hastigt påverkas af nya i litteraturen framförda synpunkter, om ock redan hans mångsidiga beläsenhet i förening med ett kritiskt sinne vanligtvis vägledt honom till opartiska och själfständiga omdömen. Karaktäristiskt för förf:s eget förfarande är ett yttrande, han i en af sina recensioner faller: »En historisk urkund skall med historisk kritik men ock med historisk sans granskas.» Hans totaluppfattning af urkristendomens kritiska frågor ansluter sig närmare till den moderat-konservativa riktningens, med afgjord principiell frihet från bundenhet vid traditionen.

Går jag efter denna redogörelse för docenten Holmquists arbeten att sammanfatta mitt intryck af hans naturell och kapacitet som kyrkohistorisk forskare, så ville jag framhålla, att han med sitt lifliga intresse, sin goda metodiska skolning och sitt sansade kritiska omdöme otvifvelaktigt ådagalagt framstående vetenskaplig begåfning. Detta jämte hans rika, om mindre vanlig arbetsförmåga vittnande litterära produktion inom en relativt kort tid gifver de bästa löften om en fortsatt framgångsrik forskare- och lärareverksamhet. Sökanden har visat sig mer eller mindre hemmastadd på alla viktigare områden, som den af honom ansökta professuren omfattar. Hans starkaste sida är den svenska kyrkohistorien, framförallt 1600-talets. Han har förvärfvat sig personlig kännedom om så godt som alla viktigare svenska arkiv och bibliotek, som innehålla kyrkohistoriskt material, och är därigenom kompetent att handleda vetenskapens adepter på detta område, som ju bör vara det närmast liggande. Att sökanden äfven är fullt förtrogen med den allmänna kyrkohistorien, framgår såsom ofvan antydts redan af hans arbeten på den svenska kyrkohistoriens område liksom af talrika andra

publikationer. Enligt professurens benämning är »symboliken» att betrakta såsom en särskild del af dess läroområde. Visserligen faller ingen af doc. H:s publikationer till sitt hufvudsyfte inom denna disciplin, men i »Gamla kyrkans historia» har han alltigenom beaktat synpunkter, som höra till symboliken, såsom denna vetenskaps metod numera fattas: man vill framställa de olika konfessionernas karaktär icke blott med ledning af dogmatiska skrifter och bekännelser, utan äfven såsom den manifesterar sig i kulten, det kyrkliga lifvet och framförallt fromhetsidealet. Förf:s framställning sträcker sig långt in i den period, då den vesterländska och den österländska kyrkans särkaraktär begynner utforma sig. Men t. o. m. om man tager symboliken i dess hittills vanliga mera inskränkta bemärkelse, kan man framhålla, att sökanden i »Gamla kyrkans historia» ganska utförligt och med sakkunskap behandlar de s. k. ekumeniska symbola och deras teologiska tolkning.

Jag finner således, att docenten Holmquist genom sina utgifna vetenskapliga skrifter på fullgodt och på framstående sätt styrkt sin kompetens till den af honom ansökta tjänsten.

Den andra sökandens, docenten RODHES författareskap rör sig på ett mycket begränsadt område: den svenska kyrkans historia på slutet af 1700- och i början af 1800-talet. Detta är emellertid ett viktigt och hittills mycket försummadt arbetsfält, och genom att hafva upptagit det till bearbetning liksom genom valet af sina speciella temata visar doc. R. god och själfständig blick på forskningsuppgifter.

Hans förstlingsarbete är »Jakob Axelsson Lindblom såsom biskop i Linköping» (1905; 223 sid.). Efter en inledningsvis kort skildring af L:s ungdom, professorstiden i Uppsala samt det intrigfyllda valet, som förde den i kyrkliga värf opröfvade och i teologi ganska litet inkomne mannen till biskopssätet i Linköping, tecknas först L:s politiska, sedan hans kyrkliga verksamhet (»L. såsom stiftschef», »L:s kamp för upplysningen», »L:s teologiska ståndpunkt», »L. och skolan»). Forskningen tränger icke särdeles djupt; t. ex. af temat »L. såsom stiftschef» kunde — såvidt undert. utan direkt kännedom af källorna kan döma — göras åtskilligt mera. Läsaren får i alla fall en räcka intressanta karaktärsdrag och kulturbilder af det gustavianska tidehvarfvets kyrko- och kulturlif. Erkännansvärdt är förf:s bemödande att göra rättvisa åt de ofta förbisedda bättre

sidorna i upplysningstidens sträfvanden, på samma gång han ingalunda är blind för dess svagheter; emellanåt synes dock omdömet om tidens lyten utfallit alltför mildt och förf. gått väl långt i urskuldande och välvillig tolkning. Framställningssättet är flytande och underhållande, prägladt af en välgörande friskhet och frispråkighet.

Undersökningen »De svenska bibelsällskapens uppkomst» (1906—1907; 36+53 sid.) för läsaren till ett något senare skede af den svenska kyrkans lif, 1810-talet med dess icke så litet förändrade allmänna skaplynne och varmare religiösa strömningar. Uppsatsen är ett värdefullt bidrag till kännedomen om de sistnämnda och deras praktiska verkningar. Det relativt koncentrerade och lätt tillgängliga källmaterialet (Patersons och Hendersons memoirer, Brittiska bibelsällskapets och Evang. sällskapets årsberättelser och protokoll, delvis tryckta) har utan tvifvel betydligt underlättat arbetet; men bearbetningen är omsorgsfull och framställningen klart disponerad och fängslande. Inledningsvis tecknas i korthet med ledning af god engelsk litteratur den evangeliska väckelsen i England och Skottland, såvidt den berör ämnet.

Docenten Rodhes mest omfattande arbete är en stort anlagd undersökning »Kyrka och skola i Sverige under 1800-talet», af hvilken första delen, behandlande kyrkan och den lärda skolan 1800—1849, nu utgifvits (1908, 276 sid.). Förf. ställer sitt ämne mot bakgrunden af det stora temat för den nyaste kyrkohistorien: kulturlivets emancipation från kyrkan; och han söker omsorgsfullt klargöra sambandet mellan utvecklingen i Sverige och utomsvenska, särskildt tyska kulturströmningar. Han skildrar först den gamla skolan, sådan den härskade vid ingången af 19:de århundradet, endast i mindre väsentliga delar modifierad genom inflytelser från tidens båda pedagogiska framstegsriktningar, nyhumanismen och den borgerliga realismen. Den närmast följande tiden omkring 1820 får sin prägel af den äfven i Tyskland härskande nyhumanismen; till en början sedd med misstroende på kyrkligt håll, omfattas den snart med entusiasm af kyrkans ledande män. Här hade förbindelsen mellan kyrka och skola vunnit ny styrka i den harmoniska föreningen af klassicism och kristendom. Men samtidigt framträda allt starkare olägenheterna af förbindelsen. Den gemensamma styrelsen gestaltar sig i viss mån till ett skolans herravälde öfver kyrkan;

af skolans oundvikliga sekularisering följer, i den mån skolmän fortfarande af ekonomiska skäl öfvergå till prästatjänster, kyrkans förvärldsligande; »skolprästerna» bli en aristokrati, som nedtrycker det öfriga prästerskapet ekonomiskt och som en följd däraf äfven kulturellt, men själf visar bristande förståelse för kyrkans egentliga religiösa uppgift. Å andra sidan lider skolan af att dess män icke fatta lärarekallet såsom en själfständig uppgift för hela lifvet eller också, om de förblifva den trogna, lida ekonomiskt betryck. Kulturlifvets specialisering, behovet af lärd bildning på allt flere områden, det »tredje ståndets» framryckande och det ekonomiska lifvets alltmer stigande betydelse betinga med nödvändighet förändringar i skolans organisation. 1830- och 1840-talen karaktäriseras af striden mellan den »gamla» — hvilket nu vill säga den nyhumanistiska — och den »nya» skolan. Framställningen af denna strid och den därunder förberedda delvisa emancipationen af skolan från kyrkan fyller största delen af doc. R:s arbete. Förf. ger först en mycket intressant öfverblick af de olika grundåskådningarna för att därpå följa diskussionen och den faktiska gången af utvecklingen på de viktigaste punkterna hvar för sig till 1849, då genom det kungl. cirkuläret af den 6 juni en stor del af framstegsmännens fordringar principiellt förverkligades (»Striden om skolorganisationen», »Lärarnesecclesiastikabefordringsrätt», »Prästbildningen», »Domkapitlen som kyrklig styrelse», »Skolstyrelsen»). Med denna disposition af det vidtförgrenade ämnet blir framställningen ganska öfverskådlig. Förf. visar stor förmåga att behärska och begränsa sitt synnerligen rika material, — om ock vissa partier skulle hafva vunnit genom en något mera koncentrerad behandling. In i enskildheter utredes, huru det kommit därhän att vid medlet af 19:de årh. på flera områden de gamla formerna för kyrkans och skolans samlif brutits sönder och hvilka följderna däraf blifvit. Så uppvisas t. ex. huru afskiljandet af först den praktiska, sedan den teoretiska prästbildningen från gymnasiernas läroprogram varit den omedelbara anledningen till utvidgningen och fördjupandet af de teologiska universitetsstudierna (praktiskt-teologiska seminariet 1806—1808, teoretiskt-teologisk fakultetsexamen 1831). Kapitlet om prästbildningen hör till de bästa i boken. — En generell anmärkning om metoden kunde man vara frestad att göra. Såsom källor ha nästan uteslutande användts komitéutlåtanden och yttranden i tidningspressen, litteraturen, riksdags-

förhandlingar o. s. v., hvilka ju alla mer eller mindre afspegla den subjektiva uppfattningen hos olika meningsgrupper; det synes som om en historik öfver kyrkans och skolans förhållande i vissa partier, t. ex. i frågan om f. d. skolmäns prästerliga verksamhet, främst borde grundas på direkta undersökningar af de faktiska förhållandena. Detta skulle emellertid förutsätta vidlyftiga statistiska utredningar och ingående studium af de särskilda stiftens och församlingarnas historia, hvartill isynnerhet för denna tid förarbeten saknats. Förf. har — utan att antyda, om han tänkt sig något i sagda riktning — begränsat sitt arbete till det, som under de gifna förhållandena varit möjligt att utföra, och inom dessa gränser gjort sin sak väl. Hans framställning är icke blott refererande, utan äfven principiellt utredande, hvarvid han i frågan om kristendomens och kyrkans förhållande till kulturlifvet ställer sig på äkta protestantisk ståndpunkt. — I sin helhet är detta arbete, såvidt undert. kan döma, af stort vetenskapligt värde, och vid jämförelse med doc. R:s första dissertation betecknar det ett mycket väsentligt framsteg. — I alla doc. R:s arbeten fäster man sig vid hans förmåga af liffull personkaraktäristik; den senaste undersökningen innehåller intressanta bidrag till kännedomen om många bland den svenska kyrkans ledande män och deras tänkesätt.

Bedömd såsom kompetensprof till en professur i kyrkohistoria lider docenten Rodhes vetenskapliga produktion af den brist, att den, såsom redan antyddes, rör sig på ett mycket inskränkt område. Utom den svenska kyrkohistorien går han endast i korta öfversikter öfver upplysningstidens allmänna karaktär eller sidoblickar på engelska och tyska förhållanden och visar därvid kännedom om den viktigare litteraturen. Något som kunde beröra symboliken kan knappast uppvisas i hans skrifter. Undertecknad skulle därför endast med tvekan uttala sig för hans kompetens, därest icke kvaliteten af hans publikationer, särskildt den sista, skulle uppväga denna ensidighet. Såsom arkivforskare synes dock doc. R. hafva dokumenterat sig tillfredsställande; den vetenskapliga metod han använder ger icke anledning till graverande anmärkningar. Hans starkaste sida, som äfven är ägnad att gifva goda förhoppningar för framtiden, är hans fördomsfria, klara och mogna vetenskapliga omdöme och hans anmärkningsvärda själfständighet i valet och behand-

lingen af sina forskningsuppgifter. Hans framställningssätt synes garantera en lycklig lärareförmåga.

Vid en jämförelse mellan de båda sökandena är det påtagligt, att docenten Holmquist står betydligt framom sin medsökande. I vetenskaplig begåfning torde man kunna ställa hvardera någorlunda lika, men hvad docenten Rodhe hittills presterat står afgjort tillbaka i jämförelse med docenten Holmquists ovanligt rika, mångsidiga och till kvaliteten öfverhufvud goda, delvis utmärkta vetenskapliga produktion, tagen såsom ett helt. Jämte det jag för min del förklarar båda sökandena kompetenta, ställer jag således *docenten Holmquist i första och docenten Rodhe i andra rummet*.

Helsingfors i december 1908.

Jaakko Gummerus.

III.

Professor Lundströms utlåtande.

Utsedd att såsom sakkunnig afgifva utlåtande angående de sökandes till professuren i kyrkohistoria och symbolik vid universitetet i Lund skicklighet, får jag till fullgörande af detta uppdrag värdsamt anföra följande.

Såsom man kunnat vänta, har den till så väl tjänste- som lefnadsåren äldste af de tvänne kvarstående sökandena, docenten HOLMQUIST, utvecklat den mest omfångsrika författareverksamheten af de båda. Hans afhandling om »D. Johannes Matthiæ Gothus och hans plats i Sveriges kyrkliga utveckling; studie- och lärare-tiden» kan, trots vissa brister med afseende på forskningens djup och omfattning, på goda grunder betraktas såsom ett ganska lofvande förstlingsarbete. Redan här framträda sålunda flere af de goda egenskaper, som med stigande styrka utmärka hans senare författareskap på det vetenskapliga fältet såsom en synnerligen aktningsvärd, om också icke alltid framgångsrik sträfvan att ur nya synpunkter belysa äfven sedan länge känt material, en lycklig förmåga af historisk öfverblick samt af karaktärisering af såväl tidehvarf som personligheter.

I ännu högre grad göra sig dessa egenskaper gällande i nämnda sökandes hufvudarbete på den allmänna kyrkoutvecklingens område, nämligen: »Gamla kyrkans historia till sjunde århundradets början». Väl måste det anses såsom ett ganska djärft företag att, innan våra dagars rastlösa analyseringsarbete på ifrågavarande område kan sägas ha nått en relativ afslutning — nya fynd och upptäckter liksom nya öfverraskande kombinationer göras ju snart sagdt dagligen —, försöka sig på ett syntetiserande verk sådant som det nu föreliggande. Tager man emellertid skyldig hänsyn till de stora svårigheter, som med nödvändighet äro förbundna med ett sådant försök, så måste sägas, att det i stort sedt slagit ovanligt lyckligt ut, tack vare arten af författarens begåfning och hans gedigna studier. Förutom en vidsträckt beläsenhet och särskildt god förtrogenhet med den patristiska litteraturen ådagalägger förf:n en grundlig kännedom om de viktigare problemen på ifrågavarande område och försöken till deras lösning samt i sammanhang härmed en i allmänhet sund och träffsäker vetenskaplig urskillningsförmåga. Detta erkännande förringas ej väsentligen vare sig af en viss skematism och understundom framträdande ojämnhet i behandlingen af de kyrkliga företeelserna eller af sådana brister, som att förf:n på ett visserligen modernt, men därför ingalunda tillfredsställande sätt affärdat frågan om den första pingstdagen såsom »kyrkans födelsedag» (s. 21), att han (s. 23) på ett något ensidigt intellektualistiskt sätt bestämt åtskillnaden mellan judendom och kristendom, att han förbisett ett för vissa partier af sitt ämne så betydelsefullt arbete som K. J. Neumann: *Der römische Staat und die allgemeine Kirche bis auf Diocletian* o. s. v. Såsom totalomdöme kan dock sägas, att doc. Holmquists ifrågavarande bok är synnerligen förtjänstfull och att densamma i sin helhet måste betraktas som en verklig vinst för Sveriges kyrkohistoriska litteratur. Enligt min mening aflägger ock detta arbete, som till en icke obetydlig del faller omedelbart inom symbolikens sfär, äfven ett mycket godt vittnesbörd om sökandens förmåga att göra de vetenskapliga forskningsresultaten fruktbringande för den propedeutiskt-vetenskapliga undervisningens behof.

Förutom sitt docentspecimen och sina smärre bidrag till den svenska kyrkans historia har doc. Holmquist offentliggjort tvänne mera afsevärda sådana bidrag. Såsom en allmän förtjänst hos dessa skrifter måste betonas, att deras författare aldrig — såsom

understundom skett — betraktar den svenska kyrkans historia såsom något både med afseende på metod och innehåll hardt när artskildt från den allmänna kyrkohistorien. Doc. Holmquists nu ifrågavarande författarskap kännetecknas tvärtom af ett oaflätligt och ofta framgångsrikt bemödande att finna förbindelselederna mellan den allmänkyrkliga och den svenska utvecklingen. Hvad vidkommer den ena af de nu åsyftade handlingarna, som klart och öfversiktligt behandlar »De äldsta urkunderna rörande ärkestiftet Hamburg-Bremen och den nordiska missionen», så är väl sannt, att förf:n här icke framdragit något nytt material till belysning af de vetenskapliga spörsmål, som höra samman med hans ämne, men han har klart uppfattat och framställt de aktuella problemen och springande punkterna med hänsyn till dessa mycket kinkiga och omtvistade frågors lösning och redan härigenom befordrat denna lösning, för så vidt och i den mån en sådan utan nya urkundsupptäckter låter sig göra. Genom denna undersökning har ock doc. Holmquist enligt min uppfattning på ett framstående sätt dokumenterat sin, äfven i praktiskt hänseende väl styrkta skicklighet såsom ledare af vetenskapliga seminarie-öfningar — en undervisningsform, om hvars allt mer ökade betydelse för den akademiska undervisningen icke torde behöfva erinras.

Betydelsefullare i rent vetenskapligt hänseende är emellertid doc. Holmquists tredje afhandling öfver svenskt kyrkohistoriskt ämne, näml.: »De svenska domkapitlens förvandling till lärarekapitel 1571—1687, bidrag till den svenska kyrkoorganisationens och den svenska kyrkolagstiftningens historia.» Kunde mot förf:s första afhandling anmärkas dels en viss metodisk osäkerhet som, ju för öfrigt nästan alltid vidlåder ett begynnelsearbete, dels äfven att väl liten energi syntes vara nedlagd på uppspårandet af nya källor och rätt grundligt tillgodogörande af de redan kända, så måste om denna nya afhandling sägas, att den i båda dessa hänseenden betecknar ett afgjort och därtill — jag tvekar icke att säga det — betydande framsteg. Väl kan man finna vissa spår af att själfva utarbetandet af denna skrift försiggått under en något besvärande brådska, som ju för öfrigt är fullt förklarlig, då boken måste såsom specimen vara färdig på bestämd dag, men i trots häraf är arbetet, sådant det föreligger, särdeles gediget. Byggt på så väl omfattande och grundliga arkivforskningar som ingående kännedom om den ämnet belysande in-

hemska och utländska litteraturen, ådagalägger detta arbete sin förf:s fulla förtrogenhet med den moderna historievetenskapens metoder och hjälpmedel. Både val af ämne och greppet på detsamma i dess helhet måste betecknas såsom synnerligen lyckliga. Med intresse följer man förf:s uppslag, utredningar och kombinationer, äfven då man i enskilda punkter kan hafva anledning hysa en från hans skiljaktig uppfattning. Ehuru åtskilligt materiel här framdragits, kan arbetet för ingen del betraktas såsom i främsta rummet materialsamling. På ett på en gång öfverskådligt och i själfva saken och utvecklingen införande sätt har förf:n lyckats disponera sitt understundom ganska motspänstiga material, och ur de många detaljerna dragas i allmänhet välgrundade och försiktigt afvägda slutsatser. Att icke alla till ämnet hörande eller med detsamma nära sammanhängande, ofta mycket svåra och komplicerade frågor blifvit lösta, kan så mycket mindre läggas förf:n till last, som han vid så godt som hvarje sådan punkt är själf den förste att påpeka detta förhållande.

Förutom nu nämnda mera betydande skrifter har doc. Holmquist författat dels en serie artiklar i in- och utländska verk af encyklopedisk art, dels äfven ett flertal recensioner öfver kyrkohistoriska arbeten. Äfven om många af artiklarne i Nordisk Familjebok af lätt insedda skäl äro rätt obetydliga, gäller detta dock icke om alla. En sådan artikel som t. ex. den om Englands kyrkliga förhållanden förutsätter hos sin författare så väl gedigna insikter som förmåga af koncentration, klarhet och precision. Vid läsningen af detta och andra smärre alster af docenten Holmquists flitiga penna förstärkes också det goda intrycket af förf:s rika kunskaper och mångsidiga kyrkohistoriska intressen.

Äfven åtskilliga andra småskrifter, som bifogats ansökningshandlingarna, anser jag mig icke böra med tystnad alldeles förbigå. Sådana uppsatser som de, hvilka behandla en Swedenborg, en Paul Gerhardt eller teckna drag »ur gamla kyrkans historia» eller ur påfvedömet's historia under sista halfseklet», ega väl knappast något själfständigt vetenskapligt värde men utgöra dock talande vittnesbörd om förf:s lyckliga förmåga af konkret och intresseväckande framställning.

På grund af hvad jag sålunda anfört, får jag alltså förklara, att jag anser doc. Holmquist, framför allt såsom forskare inom

svenska kyrkohistorien, men äfven med hänsyn till hans insikter i den allmänna kyrkohistoriska vetenskapen och symboliken, deras metoder och deras hjälpmedel, fullt skicklig och kompetent till det sökta ämbetet.

Docenten *Rodhes* litterära bagage är uppenbarligen betydligt lättare än medsökandens. Äfven i hans arbeten kan emellertid med tillfredsställelse konstateras en växande skicklighet i vetenskapligt hänseende. Hufvudbristerna i hans förstlingsarbete synas mig egentligen bestå dels i en viss saknad af metodisk stadga, dels ock i en understundom framträdande ytlighet eller kanske rättare omogenhet i uppfattningen, hvilken särskildt gör sig gällande vid bedömandet af rationalismen och neologien. Redan i sin andra afhandling »Om de svenska bibelsällskapens uppkomst» röjer förf:n betydligt ökad både metodisk säkerhet och vetenskaplig mognad. Detta arbete aflägger ett godt vittnesbörd om förf:s trägna arkivstudier inom och utom landet, liksom det ådagalägger hans bekantskap med den engelska kyrkans historia, för så vidt hans eget ämne ger anledning att beröra densamma. I högre grad än i sitt föregående arbete har ock sökanden här gifvit prof på en ädel och flärdfri framställningskonst. Slutligen måste tacksamt erkännas, att ett förut obearbetadt område i detta arbete upptagits till behandling och att det lyckats förf:n finna icke obetydligt nytt material af värde för svenska kyrkans historia. Måhända kunde dock ämnet hafva betraktats äfven från andra och mera gifvande synpunkter, än hvad förf:n gjort, och i herravälde öfver sitt stoff har han här ännu icke nått önskvärd fullkomning.

Afhandlingen om »kyrka och skola i Sverige under 1800-talet» betecknar otvifvelaktigt höjdpunkten inom doc. Rodhes hittillsvarande skrift-produktion. Själfva ämnesvalet måste anses icke ofördelaktigt vittna om förf:s blick för aktuella och ej alltför svår-utförbara uppgifter. Väl kunna synnerligast mot förf:s öfversikt af den tidigare svenska utvecklingen berättigade anmärkningar göras — särskildt måste beklagas, att han här allt för mycket litat till Hollanders i flere hänseenden antikverade arbete — men detta oaktadt är jag för min del böjd att skatta denna doc. Rodhes skrift i dess helhet ganska högt, om den också icke i vetenskapligt värde kan täfla med t. ex. doc. Holmquists afhandling om domkapitlen. Genom detta sitt arbete har doc. Rodhe dock afsevärdt riktat vår kännedom om förra århundra-

dets skilda åskådningar och stridiga intressen inom det afhandlade området.

Doc. Rodhes i hans meritförteckning upptagna recension och familjeboksartiklar falla likaledes inom den svenska kyrkohistoriens ram. Om än hvarken så många eller mångsidiga som medsökandens, vittna äfven dessa i sin mån om sin förf:s insikter.

Hittills har denne sökande dokumenterat sig såsom forskare eller författare inom den allmänna kyrkohistoriens gebit. Då därtill kommer, att det svenska område, inom hvilket han i sina arbeten hittills rört sig, är starkt begränsadt och ligger vår egen tid så nära, att hvarken materialets uppspärande eller kritiska sofring kräfver synnerlig skicklighet, kunde man föranledas att rent af sätta hans kompetens i fråga, synnerligast som han icke utöfvat någon vetenskaplig författareverksamhet inom professurens andra läroområde: symbolik. Då det emellertid väl måste anses tillräckligt, om kompetensen är styrkt inom professurens hufvudområde — flere akademiska precedensfall torde kunna åberopas för denna uppfattning —, då vidare sökanden i sina skrifter dock flerstädes ådagalagt goda kunskaper i den allmänna kyrkohistorien (jfr särskildt de 16 första sidorna i hans senaste afhandling!), då kvaliteten af hans afhandlingar i svensk kyrkohistoria icke kan underkännas samt då han slutligen dels i sin enligt den äldre examensstadgan aflagda teologie kandidatexamen visat sig ega synnerligen väl vitsordade kunskaper både inom teologien i allmänhet och särskildt i kyrkohistoria, dels äfven under någon tid på ett tillfredsställande sätt uppehållit »tre fjärdedelar af den till professorsämbetet i kyrkohistoria och symbolik hörande undervisningsskyldigheten», finner jag ofvannämnda betänkligheter väsentligen häfda.

Åberopande hvad jag sålunda anført, får jag alltså, om också först efter någon tvekan, förklara docenten Rodhe hafva på ett någorlunda tillfredsställande sätt styrkt sin kompetens till det lediga professorsämbetet i kyrkohistoria och symbolik vid universitetet i Lund.

Med afseende på den ordning, i hvilken de båda sökandena böra vid ämbetets besättande komma i fråga, så kan däremot, på grund af det ofvan anförda, ingen tvekan råda. Med hänsyn till graden af ådagalagd vetenskaplig skicklighet eger docenten

HOLMQUIST framför sin medsökande ett så betydande företräde, att det måste betecknas såsom verklig öfverlägsenhet.

Uppsala den 31 Oktober 1908. *Herman Lundström.*

P. Hume Brown: History of Scotland, vol. 2: From the accession of Mary Stewart to 1689, Cambridge 1902 (Cambridge historical series).

P. Hume Brown: Scotland in the time of queen Mary, London 1904.

Andrew Lang: John Knox and the Reformation in Scotland, London 1905.

J. P. Whitney: The Reformation, London 1907, s 347 ff (tillhör samlingsverket The Church Universal).

Thomas M. Lindsay: A History of the Reformation, vol. II, Edinburgh 1907, s 274 ff (tillhör samlingen The international theological Library).

J. H. Shepherd: Introduction to the History of the Church in Scotland, London 1906, s. 54 ff (Society for promoting christian Knowledge).

Anthony Mitchell: A short History of the Church in Scotland, London 1907, s. 30 ff (Oxford Church Text Books).

Den skotska reformationstiden har alltid tilldragit sig särskildt intresse genom de bägge ytterligt motsatta personligheter, som stå i dess medelpunkt. Om Knox och Maria Stuart hafva ock historieskrifningens omdömen ständigt växlat mellan två ytterligheter; antingen har Knox tett sig som en af reformationstidens väldigaste och trosstarkaste religiösa män och drottningen som typen för lättsinne och osedlighet i skön dräkt, eller har hon blifvit martyren för sin katolska tro och han den smutsbesudlade bödeln. Nyare forskningar ha här emellertid börjat en betydande jämkning. Å ena sidan hafva de handlande personerna börjat mera ses i sambandet med sitt folk, mera förstås som exponenter i ondt och godt för den väldiga sociala lika väl som religiösa omgestaltning, som 1500 talets midt innebar för Skotland; här är det historikern *P. Hume Brown*, som är banbrytande; hans ofvan nämnda teckningar af Skotlands historia äro ock lika fängslande i framställningen som rika på nya belysningar öfver Skottlands hela folkliga och kulturella utveckling. Brown har äfven skrivit en högt uppskattad bio-

grafi öfver John Knox, London 1895, som dock ej varit mig tillgänglig. Å andra sidan har en omvärdering framträdtt i fråga om källornas vittnesbörd om personerna själfva, deras gärningar såväl som deras karaktärer, under principiell sträfvan att frigöra sig från både protestantiska och katolska sympatier. Främst gäller detta den ofvannämnda undersökning, som gifvits John Knox af *Andrew Lang*, berömd för sin stora »History of Scotland», vol. I—III Edinburgh 1900—1904. Det skall visserligen icke kunna sägas, att han lyckats opartiskt teckna den märklige mannens bild, och därmed äfven Maria Stuarts; en naturlig reaktion mot okritisk Knox-beundran i Skotland har nog fört Lang till ett ensidigt betonande af vissa i och för sig riktigt iakttagna svagheter och karaktärslyten hos reformatorn och till ett ohistoriskt minskande af felen hos dennes motståndare. Men Langs framställningar ha väckt den största uppmärksamhet och åter kallat Knox-problemet till stark aktualitet. Hans inflytande spåras öfverallt i den nyaste protestantiska kyrkohistoriska litteraturen (Tschackert i den förträffliga sista upplagan af Kurtz' Kirchengeschichte 1906 har först i »Nachtrag» omnämnt den). Så sluter sig den högkyrkliga Cambridge-forskaren *Whitney* helt till Lang i sin väl skrifna, men ytterst anglikanskt ensidiga och Luther helt underskattande framställning af reformationstiden 1503—1648 (i boken prisas b. a. Denifle såsom den där blottat Luthers brist på originalitet och felaktigheterna i hans uppfattning). Å andra sidan utgör den samtidigt utkomna, i större skala anlagda reformationshistorien af rektorn vid den unierade skotska frikyrkans college i Glasgow *Lindsay* i sin framställning af skotska reformationen en fortgående, om ock ej som sådan angifven polemik mot Lang (Lang är ej ens nämnd i Lindsays litteraturförteckning); här föres den traditionella uppskattningen af Knox åter starkt fram, om ock genom motsatsen till Lang under ny motivering och belysning. (Lindsays arbete är i sin helhet synnerligen värdefullt, öfverallt grundadt på utförliga studier, ofta från källorna, utmärkt väl skrifvet och med en moderat anglikansk synpunkt väl ägnadt att komplettera de tyska framställningarna. En intressant karta öfver de religiösa rörelserna i Europa under 1500-talet förhöjer värdet.) Slutligen ha bl. a. de bägge ansedda författarna af Skotlands kyrkohistoria och medlemmarna af skotska episkopalkyrkan *Mitchell* och *Shepherd* gått en medelväg, i det de

upptagit den kritik, som synes berättigad hos Lang, och därmed dock sökt förena en verklig uppskattning af Knox's storhet (härom närmare vid anmälans slut). — Då Langs framställning sålunda står i medelpunkten, skall måhända en skissering af de bägge hufvudpersonerna i dramat, John Knox och Maria Stuart, i anslutning till hans uppfattning (och den af Brown tecknade allmänna bakgrunden) försvara sin plats. På viktiga punkter har stundom den motsatta uppfattningen, som i Lindsay har sin nyaste tolk, antydts; eljes är det öfverlämnadt åt läsaren att göra de näraliggande reflektioner, som kontrasten mot vår vanliga bild framkallar.

Det gick långsamt för Skotland att komma ur sin medeltid med dess seder och bruk. På 1500-talet befann sig Skotlands adel ännu på det tolfte århundradets ståndpunkt. Alla institutioner voro rudimentära, parlamentet var en feodalförsamling och den skotska monarkien — om den ens kunde kallas en monarki — var oerhördt begränsad genom adelns stora makt. Skotarna voro färdiga att kämpa *för* sin konung, eller — om det föll sig så — att kämpa *emot* honom, men att gifva honom något underhåll skulle aldrig fallit dem in. Han skulle lefva af hvad han själf ägde, och hvad han ägde var vanligen icke nog för att ge honom en ställning, som kunde höja honom öfver hans baroner. Lordar och baroner tycks det ha varit godt om, men på öfriga innebyggare var landet fattigt. Lifvet var kort och döden våldsamt i dessa dagar, då lagarna icke ännu voro nedskrifna.

Men i detta fattiga och sparsamt befolkade land fanns det i alla fall *en* institution, som hade både makt och rikedom, — det var *kyrkan*. I den såg konungarna sitt stöd mot adeln, och till lön hade den fått stora jordbesittningar och stort politiskt inflytande. Den behöfde också vara rik för att kunna underhålla alla kungliga och adliga familjer, ty det var en vanlig sak detta, att kyrkliga ämbeten med allt hvad därtill hörde af jord och rikedomar gafs åt lekmän. Det var äfven mycket förmanligt för konungarna, ty på så sätt fingo de makten balanserad mellan den adel, som *fick* ha arfvingar, och den andra adeln, som kallades präster, och hvars barn voro illegitima.

Under Jakob V — han dog på 1540-talet — märkas de första spåren af den lutherska läran i Skotland. En ung adelsman, Patrik Hamilton, var den förste martyren. Han hade i Wittenberg lärt känna Luther och skref där ett arbete om rätt-

färdiggörelsen genom tron, som spreds vida omkring i Skottland. Vid sin hemkomst greps han genast af den nitiske ärkebiskop Beaton i S:t Andrews och dömdes till bålet. Berättelsen om hans lidande gjorde ett djupt intryck på skottarna och väckte till lif många revolterande och reformerande krafter. Men ärkebiskopen var en kraftfull och energisk man, som säkerligen gjorde hvad i hans förmåga stod att upprycka med roten det tyska djäfvulskapet.

Många hade fått lida för sin tro sedan Hamiltons dagar, men det var en, som mer än de andra fick ett stort inflytande både på samtid och eftervärld. Det var George Wishart. Han hade blifvit uppfostrad i all sin tids lärdom och hade den glöd och vältalighet, som fordras för en stor folkledare. Med okufligt mod predikade han trots de stränga lagar, som utfärdats mot kättare. Bland hans åhörare var *John Knox*. Wishart hade öfversatt den schweiziska trosbekännelsen, och den stränga calvinism han predikade slog mer an på de fejdlystna, halfciviliserade skottarna än Luthers friare åskådning. Redan genom honom fick således den skotska reformationen sin tunga prägel af dyster fanatism och fränstötande sträthet. Men mer än tre månader fick Wishart icke predika; då var den store ärkebiskopens tålmod slut. Det berättas, att han själf åsåg afrättningen från ett fönster i sitt slott S:t Andrews, och att i lågorna den döende förutsade honom, att hans slut var nära.

Ärkebiskopen var också hatad som få. Sin stora makt använde han på det mest hänsynslösa och samvetslösa sätt; något af religiös känsla hade han säkerligen ej. Han förde ett yppigt lif i sitt härliga slott S:t Andrews, som han befästat likt en medeltida borg. Men ej ens här var han säker. Tidigt en morgon mördades han i sin sängkammare, och hans kropp hängdes ut öfver muren af hans eget slott. Mördarne innehade nu slottet och staden, och här i denna besynnerliga samling af laglösa människor — somliga drifna till mordgärningen af hämndlystnad, andra kanske mutade — här var det, som John Knox började sin predikoverksamhet.

John Knox hade olik de flest skottar ingen stamtafla att ståta med. Vanligt var annars, att hvarje skotte helt blygsamt kallade sig: »En af konungens fattiga kusiner». Men Knox förklarade öppet, att han var af låg börd. Hans förfäder voro troligen bönder — kanske var det af dessa sträfva, rättframma,

enkla skotska bönder, som Knox ärft sitt styfva sinne och sin fullkomliga oförmåga till ens den minsta lilla eftergift: »En otacksam och obehaglig man» skref en af hans samtida om honom. Men hans obehagliga sidor kommo dock mest fram gentemot människor af högre rang; bara den minsta häntydning på sociala företräden gjorde honom oåtkomlig och taggig som en igelkott. Naturligtvis får man ej fränkänna Knox många stora sidor. Han hade en ren och fläckfri karaktär och var oegennyttigt hängifven sin sak. Dessutom var han sin tids störste värtalare och hade ett alldeles underbart inflytande på människor. Men han var också trång, bitter och intolerant. För honom fanns bara *en* sanning och *ett* mål, och dem som tviflade på denna sanning eller motsatte sig detta mål, dem hatade han passioneradt. Gick det ej att öfvertyga människor med kärlek och mildhet, så gick det väl med våld. Våldsamma handlingar begick han, och att han kunde bruka våldsamma ord, det visar den historia, han själf författat (utgifven i *The Works of John Knox*, Edinburgh 1846—55), som är häpnadsväckande rå. Hans favoritadjektiv äro blodig, djurisk, rutten och stinkande. — Men det är ju orätt att döma honom efter vår tids mått. Starka ord, starka passioner och starka åtgärder voro utmärkande för John Knox' generation och för öfrigt för reformationsperioden öfverallt i Europa.

Om John Knox' ungdom och uppfostran vet man just intet. Lang tror, att han var född omkring 1515 (vanligen har hans födelseår satts till 1505; d:r *Hay Fleming*, en af de nyaste forskarna inom Skotlands reformationshistoria, har dock nyligen genom en noggrann undersökning bekräftat dateringen till 1515; dit sluter sig ock Lindsay); efter studier vid Glasgows och S:t Andrews universitet blef han sannolikt hvad han själf kallar »en afgudadyrkare, en präst af altaret». Men om den tiden och om sin omvändelse tiger han i sin historia. Troligen hade han läst några af Luthers böcker, som kommit öfver med holländska handelsvaror, och förgäfves sökt i bibeln efter skärseld, mässa, pilgrimsfärder och helgon. Men för öfrigt hade han ju blott att se omkring sig för att upptäcka prästerskapets depravation och djupa okunnighet, hvilket till stor del berodde på, att alla gifvande kyrkliga ämbeten gäfvos åt okunniga, brutala, sedeslösa, yngre söner till adliga familjer. Okunnigheten på Knox' tid var så stor, det ha äfven katoliker erkänt, att män-

ga präster knappt kunde läsa; och tillståndet för öfrigt kan man förstå, när man läser om, hur prästerna af kyrkans inkomster försedde sina illegitima döttrar med en rundlig hemgift, och hur munkarna lefde kräsliga, medan kyrkorna fingo totalt förfalla. Knox såg nog allt detta, men först när han hörde *George Wishart* predika, fick han klart för sig, att det borde bekämpas, och från den stunden var han en oförsonlig fiende till sin kyrkas lära och tukt.

Knox var en uppriktigt religiös natur, men han måtte aldrig ha känt något af den poesi och den mystik, som ligger i den katolska gudstjänsten; annars kunde han nog inte så afskytt och föraktat den. För Knox var t. ex. oblaten »en afgud, en Gud af vatten och mjöl, men en svag och eländig Gud, som kan förstöras af en djärf råtta», som Knox uttrycker det. Troligen hade han andligen sofvit under sina första år som katolsk präst, och först då han kom att känna bibeln och de protestantiska idéerna vaknat upp till religiöst lif. Men när nu dessa idéer en gång vunnit insteg hos honom, var det honom omöjligt att frigöra sig från dem. En orubblig tro och en kolossal energi voro hans förnämsta egenskaper. Knox erkänner nästan aldrig, att han haft orätt, och gör han det någon gång, så är det brist på tillräcklig stränghet han förebrår sig. De medel, som Israels folk trodde sig ha fått uppenbarelse om att bruka mot afgudadyrkare, dem ville han lära sina trosbröder, och liksom Calvin ville han tillämpa den första kristna kyrkans tukt på en modern tid.

Det första, man egentligen vet om Knox, är från den tid, han själf beskriver i sin Reformationshistoria. Han talar mycket om Wishart, som måste ha gjort ett djupt intryck på Knox både genom sitt lif och sin död. Och när sedan hämnden kom, då ärkebiskop Beaton på ett så ohyggligt sätt mördades, då skrattade Knox af förtjusning. Att han gillade mordet, var ju inte underligt. Att döda en motståndare till ens egen religion var för den tidens män blott att följa det Gamla Testamentets store hjältar. Men skrattet — det blottar mörka djup äfven hos en sådan man som Knox.

Ärkebiskop Beatons mördare hade som sagdt bemäktigat sig hans slott St Andrews och försvarade det mot regentinnan Maria af Guise, som efter Jakob V:s död regerade i Skotland för sin lilla dotter Maria Stuart. Hit begaf sig nu Knox, sedan

han blifvit jagad från plats till plats, och här predikade han. Han inpräntade hos sina åhörare, att kyrkan var satans synagoga och att påven var Anti-Krist och världens främste syndare. Då fästningen äntligen måste ge sig, sedan Maria fått hjälp af en fransk flotta, kom Knox jämte en del af besättningen på galérerna. De bittra erfarenheterna där bidrogo nog mycket till att göra honom till den hårda och oförsonliga man, han sedan förblef hela sitt lif, liksom den skapade ett fanatiskt hat till Frankrike och allt franskt. Men han talar ej själf mycket om sina lidanden, utan tyckes ha hållit modet uppe med ständiga profetior om en snar befrielse. Efter 19 månader blef han också befriad (1549) och kom till England, där den protestantiske Edvard VI regerade. Han predikade i London med stor häftighet — »i en moderat och anspråkslös ton» säger han själf — mot bruket af knäböjande vid nattvardens tagande. På grund af motsättningen mot The Book of Common Prayer kunde han ej heller mottaga ett honom 1552 erbjudet biskopsstift i engelska kyrkan. Då Edward VI dog och den blodiga Maria kom på tronen, fann Knox det säkrast att fly. Det synes nog sannolikt, att han var feg, som Lang säger, att han icke alls hade en martyrs mod; men man kan ju inte förtänka honom att han, uppfylld af brinnande verksamhetsifver, ryggade tillbaka för tanken på döden. Och det bör ej förtigas, att *Lindsay* i sin framställning i rak strid mot Lang häfdar, att Knox vid detta tillfälle visade verkligt mod och flydde först långt efter sina medpredikanter och sedan han öppet uttalat sig mot drottningens åtgärder.

Att berätta om Knox' alla äfventyr på kontinenten blefve för långt. Han reste genom Frankrike, Schweiz och var en tid i Frankfurt, allt jämt sysslande med det stora problem, som upptog alla hans tankar: »Var man skyldig att lyda en monark, som påbjöd afgudagudstjänst?» Han talade med präster och lärde, och fastän han aldrig fick något stöd ens hos Calvin, kom han mer och mer att ifra för aktivt motstånd mot en dylik regent. Han skref hem till sina trogna de mest hetsiga bref: »Uppskjut icke din hämnd, o Gud, utan låt döden sluka dessa afskyvärda afgudadyrkare (d. v. s. drottningen af England och Filip II). Gud skall sända John att utföra sina domar, och Jezebel (Maria) skall icke undgå den hämnd och de plågor, som äro beredda för henne.» Knox lefde i det Gamla Testa-

mentets tid. Det var nästan, som om han glömt Kristi uppenbarelse, och han älskade att jämföra sin sak med det uråldriga judafolkets palatsrevolutioner.

Knox återvände på våren 1555 till Skotland och nu vann han så många mäktiga beskyddare bland adeln, att den andliga domstol, inför hvilken han blifvit stämd icke vågade fälla honom. Några af hans trogna rådde honom nu att skrifva ett bref till Maria af Guise, »skrifva något, som kunde förmå henne att höra Guds ord» (d. v. s. att höra Knox predika). Knox skref också; »men några dagar därefter», berättar han, »gaf Maria brefvet till sin ärkebiskop och bad honom läsa en smädeskrift, som hon fått». Denna förolämpning förlät Knox henne aldrig. Emellertid var det nog mindre underligt, att Maria uppfattade hans bref, som hon gjorde, ty visserligen kallar sig Knox hennes ödmjuke undersåte, men han lånar den tro, i hvilken hon blifvit uppfostrad. »De som dricka ur denna kyrkas bägare, dricka därmed fördömelse och död.» Därtill hotade han henne med eviga plågor, om hon ej följde hans råd.

Emellertid blef hans ställning allt mer osäker och han begaf sig igen till Gèneve, där han tyckte sig vara i Guds stad. Calvin hade lyckats göra Gèneve till ett verkligt Calvinistiskt Utopia; öfverallt voro prästernas vaksamma ögon på hvarje liten detalj af det dagliga lifvet. Denna kyrkotukt, som så starkt tjusade Knox var det han sedan införde i Skotland. I Gèneve (enligt Lindsay först på hemresan i Dieppe) författade han sin »Första trumpetstöten mot det onaturliga kvinnoregementet». Det var ett slags krigsmanifest mot de båda drottningarna Maria af England och Maria af Guise, och det är ganska kuriöst att läsa, hvad han skrifer till Maria af Guise; för det första konstaterar han, att hon är en »afgudadyrkare»; för det andra, att »ingen afgudadyrkare kan gå fri från Guds lagars straff»; samt för det tredje, att »straffdomen öfver sådana brott som afguderi tillhöra ej blott konungar utan hela folket, hvarje individ som därtill blir kallad». Således har hvarje protestant, som känner en inre maning därtill, rätt att döda hvarje anhängare af den katolska kyrkan, och naturligtvis äfven då de båda katolska drottningarna (Lindsay finner denna pamphlett hafva skadat Knox mer än något annat; då den utkom var blodiga Maria redan död och Elisabet på tronen; den senare kunde ej undgå att taga skriften åt sig och glömde den

aldrig; den stod ständigt i vägen för verkligt samarbete mellan engelska och skotska reformationen).

Emellertid artade det sig till verkligt uppror hemma i Skotland. De protestantiska lorderna hade ingått ett förbund »Jesu församling» (The Lords Congregation), begynnelsen till de i Skotlands historia så ryktbara Covenants (härom har Hay Fleming skrivit ett ansedt arbete *The Story of the Scottish Covenants*, Edinburgh 1904). De förpliktigade sig — troligen efter ett upphetsande bref från Knox — att »uppsäga all gemenskap med satans församling och ej besmitta sig med afguder». Knox höll sig fortfarande borta, af hvad skäl tycks han icke själf vara riktigt på det klara med, men det föreföll honom, »som om satan vore bakom hela saken». Men när nu äntligen all denna jäsning tog sig utlopp i ett våldsamt uppror (1559), då var Knox plötsligt bland sina trogna. Nu skulle det bli öppen strid, nu visste han, att han hade väpnade män bakom sig, och då var hans mod okufligt. Det var blott till det tysta martyrskapet, som han aldrig kände sig kallad.

Protestanterna hade bemäktigat sig den befästade staden Perth, och här infördes den reformerta gudstjänsten. Men när Knox en dag som vanligt från predikstolen rasade mot mäss-offret, vågade ändå en katolsk mässpräst träda fram till altaret för att iordningställa offret. Då blef det ett förfärligt tumult. En ung man utöste först i ord sin ovilja. Prästen gaf honom då en örfil, som hade till följd, att den unge mannen kastade en sten. Denna träffade dock ej prästen utan altaret, och så bröt stormen lös. Den ursinniga folkmassan kastade sig öfver prästen och altaret, förstörde helgonskrin, bilder och krucifix, och när detta var gjort, då var det klostrens tur. Af alla de härliga, kyrkliga byggnaderna, som gifvit Perth namnet »den vackra staden» voro snart bara murarna kvar.

I sin historia försöker Knox kasta skulden till allt detta på hvad han kallar »The rascal multitude», den ursinniga hopen; men i ett bevisligen äkta privat bref till en af sina många kvinnliga vänner kort efter händelsen konstaterar han med stort fröjd och belåtenhet, att »bröderna refvo ner klostren i grund». — Förstörelseverket fortsattes så öfver hela landet; flera hundra kloster nedrefvos, och många härliga konstskatter och bibliotek brändes. Under allt detta fortfor Knox att skriva långa epistlar både till Maria af Guise och till det katolska prästerskapet.

Ett af dessa bref är helt artigt adresserad till »Anti-Krists generation, de förpestade prelaterna i Skotland, från Jesu församling», och bröderna förklara, att »de skola börja samma krig, som Gud befälde Israels folk att föra mot kananiterna»; detta lofva de i Guds, Kristi och evangeliets namn. Maria af Guise inkallade emellertid en fransk hjälphär, och nu måste Knox bekväma sig att begära hjälp af »Jungfrudrottningen», som han personligen ogillade. Med stöd af en engelsk här och och engelska penningar förklarade nu de protestantiska lorderna krig mot regentinnan, som de alsatte genom en offentlig skrifvelse. Kort därefter dog hon. På sin dödsbädd sökte hon förlika de stridande och bad dem som hon förolämpat om förlåtelse. Den storhet, som låg öfver hennes slut, blef än mer förhöjd genom reformatoreernas intolerans. För att hugsvala och vederkvicka henne i hennes sista stunder sände de henne en predikant, som höll en lång harang om mässans vidskepelse, och hennes jordfästning fick icke äga rum enligt katolsk ritual.

Fördraget i Edinburg 1560 afslutade nu kriget. Ett parlament sammanträdde för att ordna den religiösa frågan. De få andliga, som vågat infinna sig, voro stumma och hjälplösa. Äfven då trosbekännelsen i kalvinsk anda, *Confessio Scoticana*, lästes upp, tego biskoparna. »Stumma hundar» kallade Knox dem i sin förtjusning. Äfven den presbyterianska kyrkoordningen blef antagen, genom »*First Book of Discipline*»; »*Knox's Liturgy*» ordnade kulten; bilder och musik och allt, som på minsta vis kunde fångsla sinnet, aflägsnades ur gudstjänsten, och det blef vid lifsstraff förbjudet att hålla eller bevista en mässa.

Emellertid tillämpades ej alls akten så, som predikanterna önskade. De uppmanade ifrigt adeln från predikstolen att låta döda dem, som icke ville antaga deras tro, men utan verkan. Det tycks ej alls ha förekommit några afrättningar; och att det icke fanns katolska martyrer i massa, som erbjödo sig åt bödeln, ter sig helt naturligt, när man tänker på, i hvilket ohyggligt förfall den katolska kyrkan råkat. I Skotland fanns icke någon katolsk liga, ingen stad med en så ifrig katolsk befolkning, som Paris hade, och ej heller sådana ledare som hertigarne af Guise. Men det blef icke dessmindre en svår tid för Knox. Det var *en* sak att sätta upp ett kyrkligt system på papperet, en *annan* att tillämpa det i praktiken. Det rådde en bedröflig

brist både på penningar och människor. Efter 12 år funnos ej mer än 250 präster på 1000 församlingar, och de kyrkliga egen- domarna hade lorderna tagit och behöllo dem också till stor del. Därtill kom äfven oppositionen från regeringen. Maria Stuart, som under hela denna orostid vistats i Frankrike, hade medan hon ännu var där, nekat godkänna parlamentets beslut af 1560. Och nästa år kom hon efter sin makes, Frans II:s död att själf öfvertaga regeringen i Skotland.

Aldrig har väl Skotland varit föremål för ett så intensivt intresse från hela Europa, som under Maria Stuarts regering. Det romerskt-katolska Europa såg ju i Maria Stuart den lagliga drottningen af England. Blef hon Elisabeths efterträderska, var hon ju en af de mäktigaste regenter i Europa. Och ännu i dag kan man icke undgå att intressera sig för den underbart dramatiska tid, då Maria Stuart och John Knox regerade Skotland. Icke blott därför att det var något så tragiskt öfver denna tid och därför att Maria Stuarts eget lif var en sådan djup tragedi, utan ock därför, att Skotland så plötsligt träder in i en ny tid. Vanligen är det ju alla de sensationella händelserna under Maria Stuarts regering, som gjort den mer uppmärksammad än någon annan tid i Skotlands historia, men dess betydelse ligger nog främst i den stora folkliga förändring, som nu inträdde och som med Brown kan uttryckas så, att både den politiska och moraliska styrkan gick öfver från adeln till folket.

Men hvad som gjorde, att denna mäktiga medelklass så hastigt växte fram, för att sedan aldrig förlora sin betydelse, det var *den religiösa revolutionen*. Hvad man än må säga om den skotska reformationen och dem som voro ansvariga för den — den blef dock det fundamentala för nationens andliga lif. Det var i striden mellan den gamla och nya religionen, som ett nationellt lif i verklig mening började i Skotland. — Härmed har icke sagts, att reformationen förvandlade nationalkaraktären; den väckte blott till lif alla de hemliga krafter och anlag, som så småningom växt fram under århundraden. Och så återverkade dessa i sin ordning på den utgestaltning, som den nya tron fick. Den Calvinska religionen förkroppsligade för skottarna det högsta ideal, de kunde tänka sig af mänskligt lif och öde, därför ha de också hållit fast vid den under mer än tre århundraden. Men de ha själfva påtryckt den hvad, som

för dem är karakteristiskt, framför allt den trånga intensiteten och det tunga, sträfva, allvarliga draget, som är så utmärkande för det skotska lynnet.

När Maria Stuart kom till Skotland, var hon endast aderton år, och den uppgift, som låg för henne, kunde väl ha gjort äfven den mest erfarne statsman modlös. Hon hade växt upp vid det gladaste, praktfullaste och finaste hof i Europa, ett hof till hälften ridderligt, till hälften litterärt. Hon hade fått studera konst, litteratur och språk, hon hade fått sjunga och dansa, vara med om jakter och tornérspele. För henne hade lifvet hittills varit blott »til lyst». Underbart vacker var hon ju också, och underbart intagande och älskvärd. Också hade hon bedårat hela det franska hofvet. — Men nu var hela detta härliga lif slut. Hennes roll i Frankrike var utspelad med hennes makes död, och hon skulle nu vända åter till sitt dystra hemland, där allt, seder, politik och troslära, hade för henne något hotande. Adeln hade makten, riket var mot hennes vilja i förbund med England, och hennes folk bekände sig till en annan troslära än hon själf. Det var som om hon haft en aning om alla de stormar, hon gick till mötes; hon kunde knappt förmås stiga ombord på skeppet, och så länge en strimma af Frankrikes jord ännu syntes, stod hon kvar uppe på däck och grät. Och kanske var det än sorgligare att komma i land. Fattigt och strängt och kallt var landskapet, hårda och råa tycktes henne människorna. Deras sätt att välkomna henne bidrog nog icke heller att göra henne glad. Hon fick nattliga psalmserenader, och vid hennes högtidliga intåg i Edinburg framträdde ett litet barn ur ett moln, liksom sändt från himmelen, och öfverlämnade till henne Edinburgs nycklar, en bibel och en psalmbok. För att erinra henne om den förfärliga hämnd, som Herren, enligt den heliga skrift, lät öfvergå afgudadyrkare, hade man under hennes färd framställt bilder af de dödsstraff, som träffat alla gamla testamentets gudsförnekare, och det var med stor möda man fick ledarne att afstå från att förevisa skådespelet af en präst som brändes på altaret, under det han upphöjde hostian.

Men när Maria Stuart ändå vågade fira mässan i sitt eget kapell, då blef det mer hotande. En hop fanatiska människor af »Guds församling» samlades utanför och ropade, att man borde döda afgudaprästen. Maria Stuart insåg, att man måste

försäkra dessa fruktansvärda protestanter om deras läras herravälde. Hon proklamerade, att ingen förändring af den antagna trosläran skulle äga rum, men tillika väntade hon då också, att intet tvång skulle påläggas henne. Denna tolerans stämde så väl öfverens med Marias väsen. Hon kände sig själf skapad för glädje och njutning; hvarför skulle hon då störa andras glädje genom att ingripa i deras lifsuppfattning? (Hay Fleming, hvilken Lindsay följer, söker i »Mary, Queen of Scots» London 1897, med stöd af samtida dokument påvisa, att Maria aldrig velat tolerans, utan att hon städse gömde på tanken att utrota protestantismen och ställa Skotland i Frankrikes ledband.) Själf full som Maria var och begåfvad med ett märkvärdigt skarpsinne, afskydde hon ändock allt, hvari fanns något allvar, allt som tydde på ihärdig verksamhet. Hon kunde icke länge syssla med ett och samma ämne, och religion som ett lifsbehof var för henne naturligtvis något fullkomligt oförståeligt. Hvad hon älskade var dans, sång och jakt; i dessa njutningar kunde hon gå upp, så att hon glömde sitt drottningkall, hofvets stela hållning och hela etiketten. Någon moralisk kraft ägde icke Maria, icke heller den stränga pliktuppfyllelsens allvar, och däri ligger nog i mycket förklaringen till hennes lifs tragedi.

Maria Stuart kände icke John Knox och hans medhjälpare, när hon kunde föreslå något sådant som religionsfrihet, och hennes förslag blef också tillbörligen afvisadt. Värre än någonsin dundrade Knox mot afguder, förklarande att »en mäsas var för honom förskräckligare än om tiotusen beväpnade fiender komme in i landet för att med våld undertrycka religionen». För öfrigt ångrade han sedan djupt, att han ej gjort hvad han kunnat, d. v. s. igångsatt ett väpnadt uppror, och han ber sedan Gud innerligt och ödmjukt om förlåtelse, att han ej varit nog våldsam i sina åtgärder. Maria Stuart förstod till fullo den makt, John Knox genom denna hänsynslösa ytterlighetsståndpunkt hade öfver folket, och att det vore af stor betydelse, om hon kunde vinna honom. Hon kallade honom därför till slottet. Det var en storartad prakt och glans öfver hennes hof, och själf var hon ju van att fascinera människor, hvar helst hon kom. Hur lätt skulle hon icke besegra denna tarfliga och simpla man af folket. Men Knox visade sig stålsatt mot hennes skönhet och smicker. Drottningen undrade slutligen, om han förnekade hennes rättsliga auktoritet, hvarpå Knox svarade, att

»han var lika nöjd att lefva under henne, som Paulus var att lefva under Nero. Om en furste ville hindra evangelium», sade han, »vore det de kristnas plikt att skydda sina rättigheter. Eller skulle Israel linkat efter Nebukadnesar, de första kristna efter de hedniska kejsarna?» — »Men de lyfte dock icke svärdet mot sin öfverhet», sade Maria. — »Nej, ty Gud hade icke gifvit dem makt därtill». — Maria blef naturligtvis något förvånad och frågade: »Få då verkligen undersåtar göra motstånd mot sina furstar, om de kunna?» — »Ja», var Knox' svar, »om dessa vilja mörda Guds barn, som är ställda under dem. Deras blinda nit är vansinne, därför kan det icke kallas olydnad, om man vrider svärdet ur deras hand, binder deras händer och beröfvar dem deras frihet ända tills de återkomma till förnuft. Tvärtom är detta just den rätta lydnaden, emedan den öfverensstämmer med Guds vilja.» — Dessutom gjorde han, sin vana trogen, en liten utläggning om den romerske Anti-Krists tyranni och bedrägeri och smädade med stor virtuositet den katolska kyrkan. Drottningen blef alldeles stum. Hvilken ohygglig framtid väntade henne icke bland dessa dystra och fanatiska protestanter och deras hemska och grymma präster! Slutligen sade hon: »Jag förstår, att mina undersåtar skola lyda *Er*, icke mig. *Jag* vill i alla händelser försvara den romerska kyrkan, ty mitt samvete säger mig, att den är Guds sanna kyrka.» — Knox svarade härpå, att »alla samveten, de må nu vara människors eller änglars, talade ett vilseledande språk, om de icke öfverensstämde med hans eget.» Han skref sedan om Maria, att han aldrig funnit »så mycken list och klokhet hos någon kvinna, men heller aldrig ett hjärta så förhärdadt mot Guds sanning».

Marias första åtgärder visade dock, att hon önskade förlikning. Den reformerta trosbekännelsen bibehölls, men drottningen skulle få personlig frihet. Kyrkans inkomster skulle delas så, att två tredjedelar bibehöllos åt de forna katolska prästerna eller lämnades åt adeln, men den sista tredjedelen skulle delas mellan den nya kyrkan och drottningen, eller som Knox uttryckte det något mera kategoriskt: »Två tredjedelar gåfvos åt djäfvulen, medan den tredje delades mellan Gud och djäfvulen». Den hänförelse, hvarmed Maria Stuart ägnade sig åt »oheliga nöjen», särskildt dans och musik, kunde ju Knox icke låta bli att klandra från predikstolen. »Furstliga personer», sade han,

äro långt mer benägna att höra musik än att läsa och höra Guds heliga ord, och musiker anstå dem bättre än visa och allvarliga män, som genom hälsosamma förmaningar kunna till en del kväfva det högmod, som djupare än hos andra inrota sig hos furstar». Men detta var ju mildt i jämförelse med alla de hänsynslösa och grymma förolämpningar, han utslungade mot Maria från predikstolen för hennes osedliga och lättsinniga lefverne. Äfven yttre olyckor skrefvos på Marias konto. Det hade varit dålig skörd, emedan drottningens lyx retat Gud (som Knox ansåg vara mycket lättretlig), så att han uttalat sin förbannelse öfver markens frukter. »Men ack, hvem ser den verkliga orsaken till allt vårt elände?» Knox teologi var enligt Lang i släkt med de vilda folkslag, som offra sina konungar, när vädret är ogynnsamt. »Prästerna», säger Knox med tillfredsställelse, »bedja dagligen, att Gud ville omvända drottningen eller också bevilja henne ett mycket kort lif.» (Det behöfver väl knappast erinras om, att i den protestantiska historie-skrifningen John Knox vanligen framställes som alira störst just i sitt förhållande till Maria under den första tiden, då han oegen-nyttig och obesticklig, stod fast vid sitt ideal, under det hans vänner till höger och vänster föllo för Marias oemotståndliga tjugningskraft och ekonomiskt fördelaktiga erbjudanden. »Det var icke Knox, som sökte audiens hos Maria, utan hon, som ville förstöra honom; han ensam synes från början hafva genomskådat hennes från alla skrupler fria karaktär; hans tvekamp med henne var en strid mellan medeltida envåldsmakt och ny-född folkmakt», säger Lindsay.)

Slutligen förlorade Maria tålamodet, när han lade sig i hennes giftermålsplaner och offentligen nedkallade Guds hämd öfver hela riket, om hon valde en otrogen. Hon förebrådde honom hans djärfhet och besvor honom att icke så offentligen skända henne. När man läser om allt, hvad Knox vågade säga och göra, måste man verkligen draga den slutsatsen, att han var Skotlands mäktigaste man. Ingen af alla dem, som han förolämpat, vågade företaga något mot ledaren af den fruktansvärda och krigiska »Jesusförsamlingen», och säkerligen hade det varit klokast af Maria att gifta sig med Knox själf, ty han var nog den enda, som kunnat försvara både henne och sig själf.

Alla Knox hotelser till Maria om evigt straff voro emellertid förgäfves. Maria trotsade honom och de protestantiska lor-

derna och förmälde sig med Darnley efter katolsk ritual i sitt eget kapell i slottet. Hon visade nu beundransvärdt mod och beslutsamhet. Hennes första åtgärd var att afskeda sina protestantiska rådgifvare, som landsförvistes; därefter reste hon genom landet och kufvade alla uppror, som de protestantiska lorderna ställt till. För första gången var hon verkligen härskarinna i sitt eget rike. Hennes tillfälliga triumf var också samtidig med kontrareformationens första stora framträngande; Pius IV och Filip II uppmuntrade henne ock med penningar och vackra ord i hennes »goda arbete».

Men detta goda arbete fordrade nog andra egenskaper än dem Maria ägde. Hennes passioner voro starkare än hennes förstånd, och just den händelse, som ledt till hennes triumf, skulle bli den förnämsta verkan till hennes lifs tragedi. Maria upptäckte snart, att Darnley ej alls var den man, hon tänkt sig, och inom sex månader hade hon fattat en sådan vedervilja mot honom, att hon knappt tålde se honom. Den, som i stället mer och mer vann hennes förtroende, var hennes sekreterare italienaren Riccio, som fick en oerhörd makt öfver henne. Darnley, utom sig af svartsjuka och sårad fåfänga, närmade sig de protestantiska lorderna, hvilka visste, att Riccio styrkte drottningen i hennes oförsonlighet mot de landsförvista och i hennes försök att införa katolicism. De beslöto mörda Riccio. Lyckades de, skulle Darnley få kronan mot att han upprätthöll den protestantiska religionen och återinsatte de landsförvista i deras förlorade rättigheter. Knox understödde naturligtvis saken och predikade öfver sådana ämnen, som voro tjänliga att uppreta sinnena. Ur Gamla Testamentets rika förråd af berättelser om blodiga tilldragelser kunde han ösa många exempel på, hur man borde behandla fiender till Guds folk. »Fienden» var för ögonblicket den stackars italienaren, som man afskydde som utlänning och fruktade som katolik. Det ohyggliga mordet, som Knox ansåg vara »en handling, värd allt lof och pris», skedde i drottningens eget rum och inför hennes ögon. Den natten som följde, då hon ensam och fången i sitt eget slott, skakades af en ångest så stor, att hon kom i ett tillstånd af själsförvirring, väcktes till lif inom henne en ny känsla — lusten efter hämd. Och från den stunden använde Maria Stuart all den tålmodiga list och den förställning, hvaraf hon var mäktig, för att nå sitt mål. Och hon lyckades, lyckades så fullkomligt bedåra sin make på nytt,

att han flydde med henne och vann för sig större delen af adeln; i spetsen för en här tågade hon nu mot Edinburg och var snart åter härskarinna i det slott, där hon nyss varit fånge. De sammansvurna hade flytt och blefvo nu landsförvista. Bland de flyende var Knox, som tydligen icke spelat en så obetydlig roll i konspirationen. (Frågan om Knox' förhållande till mordet på Riccio är som bekant mycket omstridd, då källornas vittnesbörd här stå emot hvarandra; Langs antagande kan ej anses vara slutgiltigt bevisadt.) Darnleys roll var nu i alla händelser utspelad. Marias hat och förakt för honom växte, ju mer hon kom under inflytande af den man, som skulle bli hennes lifs onda genus. Bothwell var känd äfven bland de skotska lorderna för sin oförvägna och hänsynslösa karaktär. Han hade en äregirighet, som icke ryggade tillbaka för något, och utan att vilja fördölja sina planer eller sina laster, eftersträfvade han till en början att bli älskad af drottningen och slutligen att bli hennes gemål. Hans på kontinenten förvärfvade lediga och eleganta umgängessätt, hvarunder han dolde sitt eget lands vilda och häftiga passioner, tjusade drottningen, och mer och mer fick han herravälde öfver henne.

Och så komma nu tätt på hvarandra de händelser, som bilda afslutningen i Maria Stuarts tragiska öde och reformationens seger. Under sex år förolämpad och hånad, kroppsligen sjuk och i ständig förtviflan, utan en enda ärlig vän, hade hon vändt sig till den man, som hon trodde skulle kunna beskydda henne, och hennes passion hade dragit ned henne i en afgrund af brott och skam. Förblindad af sin passion och undergifven sin älskares äregiriga vilja, begaf hon sig till Glasgow, där hennes make låg sjuk, vann med hycklad tillgifvenhet hans förtroende och fick honom med sig till Edinburg, där han inlogerades i ett litet hus utanför stadsmuren. Flera dagar vistades hon hos honom och vårdade honom med alla tecken till ömhet och tillgifvenhet. Af allt det ohyggliga, Maria Stuart fick genomlefva, tycker man intet kunde vara fasansfullare än dessa dagar. Att striden mellan hennes samvete och hennes passion var stark, det förstår man af hennes bref till Bothwell. »Du tvingar mig till så mycken förställning», skref hon, »att jag fasar därför, alldenstund du förmått mig att spela mer än en förräderskas roll, och du bör komma ihåg, att om jag icke tvingades af böjelsen att behaga dig, skulle jag hellre vilja dö än begå så-

dana gärningar, emedan mitt hjärta blöder vid tanken därpå. Mätte Gud förlåta mig det!» En natt sedan drottningen förtroligt samtalat med Darnley, påminde hon sig plötsligt, att hon skulle på en maskeradbal i palatset. Några timmar härefter blef Darnley strypt i sin säng, och huset sprängdes i luften, för att utplåna alla spår af mordgärningen. Tre månader härefter vigdes Maria Stuart i Holywoods kapell vid sin makes mördare 1567. (Frågan om Marias medbrottslighet i sin makes mord beror framför allt af den af alla katoliker bestridda äktheten af hennes i hennes schatull funna brefväxling med Bothwell. Enligt tysken *H. Breslaus* ingående pröfning skulle blott det andra, visserligen mest komprometterande brefvet vara förfalskad, hvadan hennes direkta delaktighet i mordet ej är säker, men väl hennes äktenskapsbrott med Bothwell.)

Dagen efter fanns följande ord uppspikade på palatsets port: »Folket säger, att giftermål i maj blifva olyckliga». Den hotande spådom, liksom Knox' profetiska ord, att »de ogudaktiga skola dö», skulle snart gå i fullbordan. De protestantiska lorderna reste sig, och blott en månad efter sitt giftermål med den råe och brutale Bothwell red Maria Stuart som fånge in i Edinburg, öfverhopad af pöbelns smädelser och rop af: »Bränn häxan». Framför hennes fönster vajade ett banér, som föreställde den dystra bilden af hennes man och son ropande på hämnd. Halft vansinnig af fruktan och ångest undertecknade hon nu en handling, hvori hon afstod kronan åt sin son. Fem dagar därefter kröntes Jakob VI. Protestanterna voro de segrande. Det var John Knox, som predikade vid kröningen. »Prisad vare Gud», skreko protestanterna, »våra fiender äro slagna». De sista resterna af katolicism afskaffades nu, reformationens formliga lagliga erkännande följde genom ett beslut af ständerna och den nye regenten grefve Moracy, Marias halfbror, och det bestämdes, att konungarna vid sin kröning skulle aflägga ed på att upprätthålla den sanna religionen, såsom den bekändes af skotska kyrkan, och undertrycka allt, som vore stridande däremot.

Men det var, som om Marias fall och protestantismens triumf minskat Knox inflytande. Aldrig mer skulle han komma Maria att grata. Han hade förlorat den motståndare, som han under någon tid åtminstone stått ensam emot. Han var ej mer så bemärkt, och han klagar också öfver att vara försum-

mad. Hans råd lydde man icke mer. »Upprycker man icke trädet med roten», skref han, »så skola de grenar, som synas afbrutna, bära knoppar igen». Men de dåraktiga skottarna lydde icke Gud, ty drottningen fick lefva, så länge hon var ibland dem.

Det är icke mycket, man vet om Knox' sista år. År 1570 träffades han af ett slaganfall, men fortsatte att predika i Edinburg och, när hans lif där var hotadt, i St Andrews. År 1572 blef frågan om episkopatets ordnande aktuell i Skotland, och Knox ställde sig då ej principiellt afvisande mot biskopsämbetet. Detta numera icke okända faktum, att presbyterianismen ej tillhörde Knox' principer, är af största intresse vid bedömandet af hans ställning i Europas allmänna religiösa historia. — Kort före Knox' död kom underrättelsen om Bartolomeinattens fasor. Han besteg då ännu en gång predikstolen och uppfordrade offentligt den franske ambassadören säga sin konung, det han var en mördare, och att Guds hämnd aldrig skulle vika från honom eller hans hus — hvarpå fransmannen vredgad lämnade Skotland. Den sista dagen i sitt lif samlade Knox predikanterna och de äldste kring sitt läger och betygade dem, att hans stränghet aldrig föranledts af hat mot människorna, endast af brinnande nit för Guds sak. Ännu i sina sista stunder hade han att kämpa med anfåktelser. »Djåfvulen», sade han, »ville förespegla honom, att han genom sin trohet förtjänt himmelen, under det han dock visste, att det endast var Guds nåd, som visat sig mäktig i honom». Hans hustru läste för honom ur Johannes sjuttonde kapitel, »det ankare, hvarvid han höll sig fast», som han själf sade, och medan hon läste, somnade han stilla och lugnt in, den 24 nov. 1572.

Så långt Lang. Gent emot den genom synpunkterna och värderingarna mera än genom nya fakta märkliga framställningen framkommer alltid som lättast afgörande den allmänna anmärkningen, att det blir oförklarligt, huru en *sådan* Knox kunde vinna ledande ställning öfver ett helt folk i dess genombrottstid; hans samtid måste hos honom hafva sett en verklig karaktärens och trons storhet, som då öfverskyggade lytena. Till en viss grad faller dock denna invändning därpå, att Browns m. fl:s undersökningar klargjort, att Knox' inflytande på skotska reformationens gång ingalunda var så stort, som vanligen antagits, att han mera var utvecklingens verktyg än dess ledare. Så ock redan den presbyterianske kyrkohisto-

rikern d:r *Cunningham* i hans »Church History of Scotland» I 1882: »Knox var mera ett verktyg i baronernas hand än de i hans; han hade blott att predika, stödd af sina mäktiga patroner». När han afvek från adeln, blef han en svag man, behandlad med åtlöje och förakt. Han kunde stöta omkull det gamla huset, men han kunde ej som han ville bygga upp det nya». Denna synpunkt göres senast kraftigt gällande af teol. professorn i skotska episkopalkyrkan *A. Mitchell* i hans lilla förträffliga History of the Church in Scotland (däri ock framföres vikten af Knox' nyssnämnda ställning till episkopatet). Så motsatt ock Mitchells kyrkliga ståndpunkt än är Knox', har han dock, såsom i början af denna anmälan antyddes, icke i allt accepterat Langs kritik, lika litet som den af Mitchell ofta följde *J. H. Shepherd* i dennes populära Church in Scotland (hufvudsakligen episkopalkyrkans historia). Det omdöme, som af dessa gifves, torde kanske till sist visa sig vara det mest rättvisa: Knox var utan tvifvel en af Skotlands store söner med omutlig karaktär, fast hängifven den form af religionen, som han trodde vara den enda sanna, en af sin tids mest värtalige predikanter och med stor personlig makt öfver andra. Han hade som andra sina fel. Han var trångbröstad, bitter och intolerant mot oliktankande; hans behandling af Maria var ej blott motsatsen till den ridderlighet, man är skyldig en kvinna, den var råhet. Vid ett par tillfällen visade han otvifvelaktigt en omtanke om sin säkerhet, som stod feghet nära; det bevingade ordet från hans begrafning: »här ligger en man, som aldrig fruktat en människa», är icke träffande. Men han måste dömas efter sin tid. Hans fel voro oftast tidens. Samtiden, äfven hans hatare sågo storheten i hans enskilda lif och karaktär. Till hans berömmelse må till sist sägas, att han aldrig drog personlig fördel af katolska kyrkans fall; han förblef till sin död en jämförelsevis fattig man.

Till sist må blott nämnas några nyare Knox-biografier, hvilka anmälaren ej haft tillfälle taga del af: *J. Stalker*: John Knox, New-York 1904; *D. Macmillan*: J. Kn., Biography, London 1905; *J. Glasse*: J. Kn., a criticism and an appreciation, London 1905; och *H. Cowdin*: J. Kn., the Hero of the Scottish reformation, New-York 1905. Blotta uppräknandet visar, med hvilken ifver den engelsktalande världen nu sysslar med John Knox minne.

L. E—H.

Skrifter utgifna af Kyrkohistoriska Föreningen.

Publikationer år 1900:

- I: 1. *Kyrkohistorisk Årsskrift*, första årg. Upps. 1900. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: H. SCHUCK, Svenska Pariserstudier under medeltiden. H. LUNDSTRÖM, Hvilka äro våra äldsta domkapitel? H. W. TORTIE, En lifsbild från de sista decennierna af vår storhetstid. Ur biskop Svedbergs självbiografi. FR. WESTLING, Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1621—1656. H. LUNDSTRÖM, Bidrag till de kyrkliga böckernas historia under Karl XI:s regering. H. LEVIN, Om våra regala gäll. H. LUNDSTRÖM, Till frågan om den s. k. *successio apostolica* inom svenska kyrkan. — Ett bref från Zinzendorf till »vänner» i Malmö.

- II: 1. Biskop J. Rudbeckius' kyrkio-stadgar för Västerås stift, utgifna af HERMAN LUNDSTRÖM. Upps. 1900. Pris i bokh. 1 kr.

- III: 1. Olof Wallquists självbiografiska anteckningar, utgifna af JOSEF HELANDER. Upps. 1900. Pris i bokh. 50 öre.

Publikationer år 1901:

- I: 2. *Kyrkohistorisk Årsskrift*, andra årg. Upps. 1901. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: T. HOJER, Bidrag till Birgittinerordens historia. C. ANNERSTEDT, Ett akademiskt gräl på 1600-talet. FR. WESTLING, Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656—1710. O. AHNFELT, En af forskningen hittills okänd källa till Swebilii katekes. H. LEVIN, Om våra regala gäll (Afslutn.). B. ALSTERMARK, Svärmiska separatister inom Västerås stift under senare hälften af 1700-talet. H. LUNDSTRÖM, Anmärkningar och tillägg till C. A. Cornelius' Handbok i svenska kyrkans historia m. m. K. HULT, Från kyrkobokskrifningens barndom. H. LUNDSTRÖM, Bidrag till prästedens historia i Sverige. C. M. KJELLBERG, S:t Erikslegendens författare och en autograf af honom. H. LUNDSTRÖM, Grundades verkligen det första klostret på Nil-ön Tabennæ?

- III: 2. Biskop A. O. Rhyzelii anteckningar om sitt lefverne i urval utgifna af J. HELANDER, Upps. 1901. Pris i bokh. kr. 3,50.

- IV: 1. Ärkebiskop Abrahams räfst, utg. af O. HOLMSTRÖM, (1:sta häftet). Upps. 1901. Icke tillgänglig i bokh.

Publikationer år 1902.

- I: 3. *Kyrkohistorisk Årsskrift*, tredje årg. Upps. 1902. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: H. LUNDSTROM, Karl XII—Messias, en i utlandet omkring år 1718 omfattad trossats. Ett nytt bidrag till de kiliastiska rörelsernas historia. H. SCHÜCK, Svenska pariserstudier under medeltiden (Forts. fr. årg. I. S. AMBROSIANI, Studier öfver den svenska kyrkans organisation och författning vid 1100-talets midt. H. FALK, St Olofs minne i Sverige. H. LUNDSTROM, Ur våra äldre prästmötens historia. H. LEVIN, Bidrag till Visby stifts historia. E. HALLER, En tidsbild från början af 1700-talet. J. RUDBECK, Om tidspunkten för tillkomsten af biskop J. Rudbeckius' kyrkiostadgar. I. COLLIJN, Ett nyfunnet i Sverige tryckt aflatsbref från omkring år 1484.

- II: 2. Synodalstatuter och andra kyrkorättsliga aktstycken från den svenska medeltidskyrkan, utg. af JAAKKO GUMMERUS. Upps. 1902. Pris i bokh. 2 kr.

- IV: 1. Ärkebiskop Abrahams räfst, utg. af O. HOLMSTRÖM (2:dra häftet, sluth.). Upps. 1902. Icke tillgänglig i bokh.

Publikationer år 1903.

- I: 4. *Kyrkohistorisk Årsskrift*, fjärde årg. Upps. 1903. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: N. JACOBSSON, Från en forskningsresa till Herrnhut. Nya bidrag till den svenska herrnhutismens historia. A. O. LINDEFORS, Om stenhuggarmärken och deras förekomst å gamla svenska kyrkor (med planscher). E. WERMCRANTZ, Prosten i Umeå Nils Grubbs lif och verksamhet 1681—1724. N. FORSANDER, Några blad ur Augustana-Synodens historia. E. BERGMAN, Religionsmålet mot studenten Erik Molin 1734—1739. E. MEYER, En teologisk strid under frihetstiden. H. LEVIN, Bidrag till Visby stifts historia, II. Visby stift under Spegels ledning. H. LUNDSTROM, De tidigare svenska pietisternas läroaskådning enligt deras egen framställning. E. BERGELIN, Några religiösa dikter af en fången karolin. H. HULDT, Ur vatikanarkivet och andra romerska arkiv och bibliotek. 1. Protest mot en disputations anordnande vid riksdagen i Västerås 1527. 2. En katolsk relation af Laurentius Andreae' framställningar vid Örebrokonciliet 1529. K. SETTERWALL, Svensk kyrkohistorisk bibliografi, 1900—1902.

- II: 3. Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång, samlade och utgifna af HERMAN LUNDSTRÖM (1:sta häftet). Upps. 1903. Pris i bokh. 2 kr.

- IV: 2. Akter rörande ärkebiskopvalet i Uppsala 1432 samt striden därom mellan konung Erik och svenska kyrkan, utg. af ALGOT LINDBLÖM. Upps. 1903. Pris i bokh. kr. 2,50.

Publikationer år 1904.

- I: 5. *Kyrkohistorisk Årsskrift*, femte årg. Upps. 1904. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: J. A. EKLUND, Från en studieresa i Tyskland 1843—1844. Efter P. Genbergs dagboksanteckningar och bref. E. WERMCRANTZ, Prosten i Umeå Nils Grubbs lif och verksamhet. IV. Förföljelserna mot Grubb efter hans tillträde af kyrkoherdebefattningen i Umeå. H. LEVIN, Bidrag till Visby stifts historia. II. Visby stift under Spegels ledning. (Forts. och afslutn.). A. HAHR, Magnus Gabriel de la Gardie och Varnhems klosterkyrka. E. HERLENIUS, »Predikare-Lena» eller »Hvita jungfrun». Ett bidrag till kännedom om de andliga rörelserna inom Linköpings stift från 1800-talets början. H. LUNDSTRÖM, P. Melartopæus' herdabref till Åbo stifts prästerskap 1595. H. HULDT, Ur vatikanarkivet och andra romerska arkiv och bibliotek. 3. Bref från Katarina Jagellonica till biskopen af Mondevi den 8 aug. 1575.

- II: 3. Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång, samlade och utgifna af HERMAN LUNDSTRÖM (2:dra häftet). Upps. 1904. Pris i bokh. 2 kr.

Publikationer år 1905.

- I: 6. *Kyrkohistorisk Årsskrift*, sjette årg. Upps. 1906. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: J. HELANDER, Hedendom och Kristendom inom den äldsta svenska missionskyrkan. Fregment ur ett större efterlämnadt arbete. K. H. KARLSSON, Electus Björn i Skara samt striderna om domprosteriet i Skara (1449—1475). A. BRATT, Tolkning af Smålandslagens kristnubalk. G. AULEN, Ett och annat från H. Reuterdahls Lundatid. H. LUNDSTRÖM, Om Laurentius Petri's förmenta karaktärssvaghet. S. GEZELIUS' reseberättelse från år 1780. Ett bidrag till de religiösa rörelsernas historia i Dalarna.

- II: 3. Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång, samlade och utgifna af HERMAN LUNDSTRÖM (3:dje häftet). Upps. 1906. Pris i Bokh. 2 kr.

Publikationer år 1906.

- I: 7. *Kyrkohistorisk Årsskrift*, sjunde årg. Upps. 1906. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: HJ. HOLMQUIST, Den efterapostoliska tiden (åren 70—140). En kyrkohistorisk skiss. E. WERMCRANTZ, Prosten i Umeå Nils Grubbs lif och verksamhet 1681—1724 (forts. från föreg. årg. och afslutn.). H. LUNDSTRÖM, Sverige — protestantismens skyddsmakt i Europa. J. ROMSON, Om dateringen af Georg Normans svenska kyrkoordning. E. RODHE, De svenska bibelsällskapens uppkomst. J. SJÖHOLM, Henrik Reuterdahls utländska resa 1835. LAURENTIUS PAULINUS GOTHUS' dagboksanteckningar 1608—1613. OLOF SVEBILIUS till ERIK BENZELIUS D. A. och HAQVIN SPEGEL angående bibelöfversättning och psalmbok. Vittnesbörd om ERIK MOLIN.

- II: 3. Svenska Synodalakter efter 1500-talets ingång samlade och utgifna af HERMAN LUNDSTRÖM (fjärde häftet). Upps. 1906. Pris i bokh. 2 kr.

Publikationer år 1907.

- I: 8. *Kyrkohistorisk Årsskrift*, åttonde årg. Upps. 1907. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: OTTO JANSE, Medeltidsminnen från Östergötland (med 100 bilder i ljustryck och autotypi, utförda af Justus Cederquists Kemigr. Anst., Bok- & Ljustryckeri i Stockholm). H. LUNDSTRÖM, Betydelsen af Luthers ord om ett svar »utan horn och tänder». A. HALLENBERG, Om Skånes kyrkliga införlifvande med Sverige. H. LUNDSTRÖM, Anteckningar om en märkelig folkpredikant och »vetenskapsman» från Linnés dagar. H. LUNDSTRÖM, Några egenhändiga intyg af Carl Linnaeus (med facsimile). Vota vid biskopsvalet till Linköpings stift 1636. Ett nytt bidrag till konfirmationens historia i Sverige. Ett C. A. AGARDHS uttalande från år 1742 om prästbildningen. J. SJÖHOLM, Henrik Reuterdahls utländska resa 1835 (slut fr. föreg. årg.).

- II: 3. Svenska Synodalakter efter 1500-talets ingång samlade och utgifna af HERMAN LUNDSTRÖM, (femte häftet). Upps. 1907. Pris i bokh. 2 kr.

Publikationer år 1908.

- I: 9. *Kyrkohistorisk Årsskrift*, nionde årg. Upps. 1908. Pris i bokh. 5 kr.

Innehåller bl. a.: P. RYDHOLM, Henrik Schartau — ett hundrafemtioårs minne. H. LUNDSTRÖM, Tvänne i våra dagar upptäckta, äkta martyrakter från 100-talet af den kristna tideräkningen. J. ROSENGREN, Några kyrkliga och pedagogiska reformtankar från slutet af 1700-talet. HJ. HOLMQUIST, De äldsta urkunderna rörande ärkestiftet Hamburg—Bremen och den nordiska missionen. G. AULÉN, Martin Erik Ahlman år 1796. H. LUNDSTRÖM, Ett märkligt sockenstämmobeslut i Filipstad år 1663. DENS.: Tvänne bref från år 1815 angående det s. k. Norrlands läseriet. DENS.: Några ord om Uppsala Domkapitels arkiv.

- II: 3. Svenska Synodalakter efter 1500-talets ingång samlade och utgifna af HERMAN LUNDSTRÖM (sjette häftet, hvarmed denna urkundssamlings *Första serie*, innehållande *Synodalakter från Uppsala ärkestift 1526--1800*, blifvit framförd till sin afslutning). Upps. 1908. Pris i bokh. kr. 2,50.

Skrifter utgifna af Kyrkohistoriska Föreningen distribueras af *A. B. Akademiska Bokförlaget* i Uppsala.

Till redaktionen insända skrifter:

The Augustana Theological Quarterly, Tidskrift för teologi och kyrkliga frågor, redigerad af E. NORELIUS och N. FÖRSÄNDER. 11:te årg. 1909. Rock Island Ill. U. S. A.

Bibelforskaren, tidskrift för skrifttolkning och praktisk kristendom, utgifven af ERIK STAVE. 26:te årg. 1909. Pris 5 kr.

Bulletin, paraissant tous les deux mois, Etudes, Documents, Chronique littéraire. Utg. af Société de l'histoire du Protestantisme Français. 58:de årg. Libr. Fischbacher. Paris. Af denna intressanta tidskrift, som lämnar värdefulla meddelanden om den franska martyr- och kyrkohistorien, utgifves numera årligen i sex dubbelhäften. Prenumerationspris inom Frankrike 10 fr., utom detta land 12.50 fr. Prästmän utom Frankrike erhålla tidskriften till samma låga pris som infödde fransmän eller 10 fr. pr årg.

Svenska Jerusalemssällskapets Tidskrift, utg. af K. Hofpredikanten J. NORRBY. 8:de årg. 1909.

Teologisk Tidskrift (finsk, tvåspråkig). Utg. af G. G. ROSENQUIST m. fl. 14:de årg. Helsingfors 1909. Pris pr årg. 9 finska mark jämte postbefordringsavgift.

Teologisk Tidskrift (dansk) utg. af J. O. ANDERSEN m. fl. 9:de årg. Kphmn 1909, Pris pr årg. 8 kr.

For Kirke og Kultur, utg. af C. BRUN og TH. KLAVENESS. 16:de årg. Kristiania 1909.

Norsk Teologisk Tidskrift. 10:de årg. 1909.

Kirkehistoriske Samlinger, utg. af Selskapet for Danmarks kirkehistorie ved H. F. RØRDAM 1909.

Från Ev. Fosterlandsstiftelsens Förlagsexpedition.

RUNA. Crucifixus. Sthlm 1908. Häft. kr. 1,25.

J. BLAUFELDT. Hindukvinnor. Sthlm 1908. Häft. 1 kr.

M. RÜDIGER. Rådsherrens hustru. Sthlm 1908. Häft. 2 delar à 1 kr.

M. LEUK. Borgfröken. Berättelse för unga. Sthlm 1908. Kr. 1,25.

B. ULMEN. Mara. En berättelse från tiden för Waldenserföljelserna. Sthlm 1908. 1 kr.

E. D. HEÜMAN. Till uppbyggelse. Korta betraktelser för morgonandakter. I. Sthlm 1908. Oinb. kr. 2,50. Klotb. kr. 3,50.

FRED. TYBING. Mot ljuset och lifvet. En handräckning åt ungdomen. Förord af Chr. Thorkildsen, biskop. Sthlm 1908. Kart. 0.85.

Varde ljus! Nordisk Missionskalender för 1909 utg. af A. KOMMODIN. Sthlm 1908. Kart. kr. 1,25.

Innehåller goda uppsatser från och om skilda missionsfält samt ett flertal illustrationer, bl. a. vackra bilder af professorerna Torén och Rudin.

JACOB PAULLI. Brutna strålar. Sthlm 1908. Kart. kr. 1,25.

HILLIS GRANE. När de unga togo vid. Skildring ur folklifvet. I:sta delen. Sthlm 1908. Häft. kr 1,50.

FRANÇOIS COILLARD. Konturer och fragment af A -- e v. K. Sthlm 1908. Kr. 1,25.

EDITH HINKLEY och MARIE L. CHRISTLIEB. Kampen om en själ. Öfvers. fr. engelskan. Sthlm 1908. Häft. kr 1,50.

M. v. O. Han är vår frid. Berättelse. Sthlm 1908. Kr. 2.

Frideborg. Folkkalender för 1909 af B. WADSTRÖM. Kart. kr 1,25.

HERMAN LEVIN. Ur kyrkohistoriens källor kyrkohistorisk läsebok. Sthlm. P. A. Norstedt & Söners förlag. Pris 3 kr. 50 öre. Ett synnerligen nyttigt och värdefullt arbete.

GUSTAF LÖV. Sveriges forntid i svensk historieskrifning. I. Sthlm. C. E. Fritzes Bokförlags-Aktiebolag. Pris 2 kr.

AUG. WEBER. Inspecteur ecclésiastique et Président du Consistoire. Un centenaire. L'église évangélique luthérienne de Paris. — 1808 à 1908. Notice historique suivie de Notes et de Documents. Publication illustrée faite sur le vœu du consistoire de Paris. A l'agence du consistoire. Paris 1908.

MARTIN KÄHLER. Angewandte Dogmen. Leipzig. A. Deichert'sche Verlagsbuchh. Nachf. (Georg Böhme) 1908. M. 10. Förf:s namn — en borgen för innehållets värde.

REINH. SEEBERG. Aus Religion und Geschichte. II. Leipzig, samma förlag, 1908.

Vi hoppas återkomma till detta arbete.

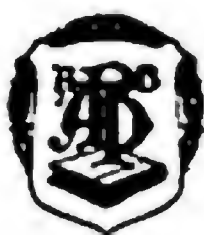

SKRIFTER UTGIFNA AF KYRKOHISTORISKA FÖRENINGEN.

SYSTEMATISKT REGISTER
TILL
KYRKOHISTORISK ÅRSSKRIFT
MED BILAGOR

ÅRGÅNGARNE 1900—1909

UTARBETADT AF
GUSTAF WALLI

A.-B. AKADEMISKA BOKFÖRLAGET, UPPSALA

UPPSALA 1910
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Innehåll.

	Sid.
I. Förteckning på medarbetare	5
II. Innehållsöfversikt öfver uppsatser, undersökningar, meddelanden och aktstycken	7
1. Kyrkohistoria i allmänhet	7
2. Kyrklig rätts- och författningshistoria	11
3. Den kyrkliga konstens historia	12
4. Litteratur- och lärdomshistoria, källkritik, bibliografi m. m.	12
III. Tryckta aktstycken	13
IV. Underrättelser	15
1. Den kyrkliga samtiden	15
2. Arkiv-, musci- och biblioteksväsen m. m.	16
3. Universitetsförhållanden, historiska sällskap, kongresser, minnes- fester m. m.	16
4. Biografiska notiser	17
V. Anmälda eller omnämnda skrifter	18

»Skrifter utgifna af Kyrkohistoriska Föreningen» åren 1900—1909 ha utkommit i fyra serier. Serien **I**, hufvudserien, utgöres af Kyrkohistorisk Årsskrift; serierna **II—IV** ha medföljt Årsskriften som bilagor.

I följande register beteckna de halffeta romerska och arabiska siffrorna serie och serienummer; decimalsiffrorna angifva sida i Årsskriften, hvarvid de kursiva hänvisa till den senare pagineringen i de årgångar af Årsskriften, som ha dubbel paginering.

I.

Förteckning på medarbetare.

- AHNFEIT, O., biskop (†), Linköping. I:2, 108. I:3, 30. I:4, 89.
I:5, 239.
- ALSTERMARK, B., lektor, Halmstad. I:2, 149.
- AMBROSIANI, S., fil. lic., amanuens, Stockholm. I:3, 19.
- ANNERSTEDT, C., f. d. universitetsbibliotekarie, Uppsala. I:2, 29.
- AULÉN, G., docent, Uppsala. I:6, 165. I:9, 285.
- AURELIUS, E., docent, Uppsala. I:1, 205.
- BERGELIN, E., kyrkoherde, Gammalstorp. I:4, 75. I:6, 261.
- BERGGREN, J. E., f. d. domprost, Uppsala. I:5, 224. I:10, 23.
- BERGMAN, E., lektor (†), Örebro. I:4, 210.
- BILLING, E., professor, Uppsala. I:2, 313. I:3, 149. I:9, 394.
- BRATT, A., fil. doktor, amanuens, Stockholm. I:6, 149.
- BRING, J. T., teol. assistent, Uppsala. I:3, 91. I:4, 96.
- BRING, S., andre bibliotekarie, Stockholm. I:10, 1.
- COLLIJN, I., förste bibliotekarie, Uppsala. I:3, 123. I:10, 129.
- EDÉN, N., professor, Uppsala. I:1, 324.
- EKLUND, J. A., biskop, Karlstad. I:5, 5.
- FALK, E., fil. lic., läroverksadjunkt, Stockholm. I:9, 364.
- FALK, H., teol. lic., komminister, Åtvidaberg. I:3, 69.
- FEHRMAN, D., docent, Lund. I:10, 131.
- FORSANDER, N., professor, Ill., U. S. A. I:4, 203.
- FRYXELI, EVA, fröken, Stockholm. I:10, 114.
- GRÖNBLAD, C., bibliotekarie, Stockholm. I:1, 362.
- GUMMERUS, J., professor, Helsingfors. II:2.
- HAHR, A., docent, Lund. I:5, 157.
- HALLENBERG, A., teol. och fil. lic., läroverksadjunkt, Uppsala. I:8, 193. I:9, 65.
- HALLENDORFF, C., professor, Stockholm. I:3, 57, 87.
- HALLER, E., lektor, Vänersborg. I:2, 230. I:3, 231.
- HELANDER, J., fil. doktor (†), Stockholm. I:2, 279. I:3, 130. I:6, 5.
III:1. III:2.

- HERLENIUS, E., lektor, Falun. I: 5, 174.
- HOLMQUIST, HJ., professor, Lund. I: 3, 162. I: 4, 113, 115, 123, 126. I: 5, 242. I: 6, 274, 286, 295. I: 7, 5, 280, 295, 303. I: 8, 320. I: 9, 241, 381. I: 10, 156.
- HOLMSTRÖM, O., konsistorienotarie, Linköping. IV: 1, h. 1—2.
- HULDT, H., f. d. lektor, Stockholm. I: 4, 85, I: 5, 203.
- HULT, K., kyrkoherde, Säter. I: 2, 222.
- HÖJER, T., docent, förste sekreterare i utr. dep., Stockholm. I: 2, 5.
- JACOBSSON, N., lektor, Linköping. I: 4, 5. I: 9, 313. I: 10, 1.
- JANSE, O., arkivarie, Stockholm. I: 8, 1.
- JONZON, B. G., kyrkoherde, Ljusdal. I: 1, 357.
- KARLSSON, K. H., fil. doktor, amanuens (†), Stockholm. I: 6, 27. I: 10, 127.
- KJELLBERG, C. M., landsarkivarie, Vadstena. I: 1, 271. I: 2, 258. I: 3, 119.
- LAGERWALL, ELSA, fröken, Stockholm. I: 10, 183.
- LAMPA, S., docent, Uppsala. I: 4, 127.
- LEVIN, H., lektor, Stockholm. I: 1, 175. I: 2, 122, 299. I: 3, 178. I: 4, 276. I: 5, 117. I: 10, 169.
- LINDBLOM, A., fil. lic., läroverksadjunkt, Stockholm. IV: 2.
- LINDERHOLM, teol. lic., Uppsala. I: 7, 312.
- LINDFORS, A. O., professor (†), Uppsala. I: 4, 93.
- LUNDSTRÖM, H., professor, domprost, Uppsala. I: 1, 79, 140, 225, 269, 290, 302, 309, 319. I: 2, 173, 217, 236, 243, 245, 266, 275, 318. I: 3, 1, 89, 1, 47, 95. I: 4, 1, 108, 129, 132. I: 5, 185, 214, 218, 231, 234, 249. I: 6, 197, 255, 259, 269, 282, 292. I: 7, 113, 171, 173, 179, 186, 255, 261, 266, 269. I: 8, 181, 229, 271, 274, 277, 279, 282, 303, 332, 333. I: 9, 1, 284, 297, 345. I: 10, 208, 54, 85, 121, 123, 148, 160. II: 1. II: 3, h. 1—6. II: 4, h. 1.
- MEYER, E., förste bibliotekarie, Uppsala. I: 4, 249.
- NORBERG, O., domprost, Strängnäs. I: 2, 298. I: 3, 25.
- PEHRSSON, P., kyrkoherde, Göteborg. I: 1, 352. I: 3, 2.
- RODHE, E., docent, Lund. I: 7, 135. I: 9, 12.
- ROMSON, J., folkhögskoleföreståndare, Mora. I: 7, 130.
- ROSENGREN, J., lektor, Kristianstad. I: 9, 137.
- RUDBECK, J., frih., auditör, Stockholm. I: 3, 45.
- RYDBERG, A., läroverksadjunkt, Linköping. I: 5, 205.
- RYDHOLM, P., kyrkoherde, Lundby. I: 9, v.
- SCHÜCK, H., professor, Uppsala. I: 1, 9, 259, 370. I: 3, 118.
- SETTERWALL, K., andre bibliotekarie, Stockholm. I: 4, 138. I: 9, 408.
- SJÖHOLM, J., kyrkoherde, Norrköping. I: 7, 227. I: 8, 284.
- THEDING, O., teol. lic., kyrkoadjunkt, Malmö. I: 8, 315. I: 10, 29.
- TOTTIE, H. W., biskop, Kalmar. I: 1, 87.

- WADSTEIN, A., fil. doktor, Hälsingborg. I: 5, 211.
 WAHLFISK, J., kontraktsprost, Närke-Kil. I: 1, 343.
 WAHRENBERG, C. G., kyrkoherde, Husby-Sjutolft. I: 2, 291.
 WALLES, J., lektor, Hudiksvall. I: 7, 299.
 WALLI, G., s. m. kand., Uppsala. I: 8, 327. I: 9, 385,
 WENNERSTEN, O. V., föreståndare för arkivdepån, Visby. I: 2, 268.
 WERMCRANTZ, E., domprost, Skara. I: 1, 284. I: 4, 109. I: 5, 45.
 I: 6, 32. I: 7, 34.
 WESTLING, FR., lektor, Västervik. I: 1, 107, 336. I: 2, 43.
 WESTMAN, K. B., teol. och fil. kand., Uppsala. I: 9, 390. I: 10, 145.

II.

Innehållsöfversikt öfver uppsatser, undersökningar, meddelanden och aktstycken.

1. Kyrkohistoria i allmänhet.

Gamla tiden.

- Den efterapostoliska tiden (åren 70—140). En kyrkohistorisk skiss.
 (Hj. Holmquist). I: 7, 5.
 Tvänne i våra dagar upptäckta, äkta martyrakter från 100-talet af
 den kristna tideräkningen. (H. Lundström). I: 9, 1.
 Grundades verkligen det första klostret på Nil-ön Tabennæ? (H.
 Lundström). I: 2, 266.

Medeltiden.

- Anmärkningar och tillägg till C. A. Cornelius' Handbok i svenska
 kyrkans historia (3:dje uppl. Upsala 1892) och samme förfat-
 tares Svenska kyrkans historia efter reformationen (ibdm 1886,
 87). (H. Lundström) I: 2, 173.
 Hedendom och kristendom inom den äldsta svenska missionskyrkan.
 Fragment ur ett större efterlämnadt arbete. (J. Helander). I: 6, 5.
 Adalbert, ärkebiskop af Hamburg-Bremen. (E. Aurelius). I: 1, 208.
 Sankt Olofs minne i Sverige. (H. Falk). I: 8, 69.
 Bidrag till Birgittinerordens historia. (T. Höjer). I: 2, 5.

Nya tiden.

1520—1686.

- Anmärkningar och tillägg till C. A. Cornelius' Handbok etc., se ofvan.
 Forskningar beträffande processen i Rom under året 1520 angående
 Luther. (O. Ahnfelt). I: 4, 89.

- Betydelsen af Luthers ord om ett svar »utan horn eller tänder». (H. Lundström). I: 8, 181.
- Protest mot en disputationens anordnande vid riksdagen i Västerås 1527. (H. Huldt). I: 4, 85.
- En katolsk relation af Laurentius Andreæ framställningar vid Örebro-konciliet 1529. (H. Huldt). I: 4, 86.
- Handlingar från rättegången med Olaus Petri och Laurentius Andreæ i Örebro 1539—40. (H. Lundström). I: 10, 54.
- Om Laurentius Petri's förmenta karaktärssvaghet. (H. Lundström). I: 6, 197.
- Från 1500-talets strider mot sakramentarierna. (O. Norberg). I: 8, 25.
- Ur våra äldre prästmötens historia, med särskild hänsyn till Upsala ärkestift. (H. Lundström). I: 8, 89.
- Bref från Katarina Jagellonica till biskopen af Mondevi den 8 aug. 1575. (H. Huldt). I: 5, 203.
- Relatio Florentii Feyt. (H. Schück). I: 1, 259.
- Ur en svensk kyrkobok från slutet af 1500-talet. (C. Hallendorff). I: 8, 57.
- P. Melartopæus' herdabref till Åbo stifts prästerskap 1595. (H. Lundström). I: 5, 185.
- Ett donationsbref af hertig Karl för ärkestiftets reorganisation efter Upsala möte. (C. Hallendorff). I: 8, 87.
- Ärkebiskop Abrahams räfst, efter originalakterna utgifven. (O. Holmström). IV: 1, h. 1—2.
- Handlingar angående Karl IX:s räfst med professorerna i Uppsala med anledning af deras bref till konung Sigismund år 1598 m. m. (H. Lundström). I: 10, 85.
- Biskop Kenicius' i Skara supplik af år 1603 hos hertig Karl att erhålla transport till kyrkoherde-embetet i Gefle. (H. Lundström). I: 10, 121.
- Västerås-biskopen Ol. Stephani Bellinus' böneskrift till Karl IX. (H. Lundström). I: 6, 255.
- Laurentius Paulinus Gothus' dagboksanteckningar 1608—1613. (H. Lundström). I: 7, 286.
- Prästerskapets postulat i Örebro den 8 jan. 1611. (H. Lundström). I: 6, 259.
- Från kyrkobokskrifningens barndom. (K. Hult). I: 2, 222.
- En egendomlig ämbetsskrivelse från Strängnäs domkapitel år 1623. (H. Lundström). I: 2, 243.
- En drastisk supplik från år 1624 af en sacellan från Strängnäs stift till änkedrottning Kristina d. ä. (H. Lundström). I: 10, 123.
- Ett bref från biskop Paulinus till Gustaf Adolfs enka. (H. Lundström). I: 2, 217.
- Bidrag till Livlands kyrkohistoria. (Fr. Westling). 1. 1621—1656. 2. 1656—1710. I: 1, 107. I: 2, 43.
- Sverige — protestantismens skyddsmakt. (H. Lundström). I: 7, 113.
- Skara domkapitel till Axel Oxenstierna den 8 sept. 1651. (H. Lundström). I: 7, 171.

- Hvad innehöll den trosbekännelse, som drottning Kristina aflade vid sin offentliga öfvergång till den romerska kyrkan? (J. E. Berggren). **I: 10, 23.**
- Ett nytt bidrag till konfirmationens historia. (H. Lundström). **I: 8, 279.**
- Ett märkligt sockenstämmobeslut i Filipstad år 1663. (H. Lundström). **I: 9, 284.**
- Den skånska kommissionen 1669—1670 och de skånska landskapens kyrkliga förhållanden. (A. Hallenberg). **I: 8, 193. I: 9, 65.**
- Bidrag till Visby stifts historia. (H. Levin). 2. Visby stift under Spegels ledning. **I: 4, 276. I: 5, 117.** — 3. Införandet af svenskt kyrkoskick på Gottland efter freden i Brömsebro **I: 10, 169.**

1686—

- Anmärkningar och tillägg till C. A. Cornelius' Handbok etc., se ofvan.
- Bidrag till Livlands kyrkohistoria, se ofvan.
- Sverige — protestantismens skyddsmakt, se ofvan.
- En lifsbild från de sista decennierna af vår storhetstid. Ur biskop Svedbergs själfbiografi. (H. W. Tottie). **I: 1, 87.**
- Prosten i Umeå Nils Grubbs lif och verksamhet 1681—1724. (E. Wermcrantz). **I: 4, 109. I: 5, 45. I: 6, 32. I: 7, 34.**
- Biskop A. O. Rhyzelii anteckningar om sitt lefverne i urval utgifna. (J. Helander). **III: 2.**
- Bidrag till de kyrkliga böckernas historia under Karl XI:s regering. 1. En brefväxling mellan Swedberg och Spegel. 2. Om den år 1691 tillsatta bibelkommissionens utlåtande. 3. Swedbergs år 1695 afgifna försvar för sin psalmbok. (H. Lundström). **I: 1, 140.**
- Olof Swebilius till Erik Benzelius d. ä. och Haqvin Spegel angående bibelöfversättning och psalmbok. (H. Lundström). **I: 7, 179.**
- Bref från Jesper Swedberg [till superintendenten Steuchius, grefve Piper och brorsonen Johan]. (H. Lundström). **I: 2, 236.**
- En politisk predikan från 1698, oriktigt tillskrifven Jakob Boëthius. (C. M. Kjellberg). **I: 1, 271.**
- Ett bidrag till vidskepelsens historia. (H. Lundström). **I: 3, 1.**
- Fördraget i Altranstädt den 1 sept. 1707. (S. Bring). **I: 10, 1.**
- Karl XII — Messias, en i utlandet omkring år 1718 omfattad tros-sats. (H. Lundström). **I: 3, 1.**
- Några religiösa dikter af en fången karolin. (E. Bergelin). **I: 4, 75. I: 6, 261.**
- En tidsbild från början af 1700-talet. (E. Haller). **I: 3, 231.**
- Prästeståndets den 23 September 1723 ingifna underdåniga memorial angående religionsvården. (E. Wermcrantz). **I: 1, 284.**
- De tidigare svenska pietisternas läroåskådning enligt deras egen framställning. (H. Lundström). **I: 4, 1.**

- Bref från Andreas Rydelius. (H. Lundström). I: 1, 290.
- Vittnesbörd om Erik Molin. (H. Lundström). I: 7, 173.
- Religionsmålet mot studenten Erik Molin 1734—1739. (E. Bergman). I: 4, 210.
- Ur Peter Murbecks predikningar och tal. (A. Rydberg). I: 5, 205.
- Biskop Rydelius' omtvistade memorial till 1738 års riksdag. (H. Lundström). I: 1, 225.
- Anteckningar om en märklig folkpredikant och »vetenskapsman» [S. Westbeck] från Linnés dagar. (H. Lundström). I: 8, 229.
- Från en forskningsresa till Herrnhut. Nya bidrag till den svenska herrnhutismens historia. (N. Jacobsson). I: 4, 5.
- Några aktstycken från arkivet i Herrnhut till belysande af grefve Zinzendorfs första förbindelser med Sverige och den svenska herrnhutismens uppkomst. (N. Jacobsson). I: 9, 313. I: 10, 1.
- Ett bref från Zinzendorf till »vänner» i Malmö. (H. Lundström). I: 1, 302.
- Biskop Rhyzelius och Bautil. (O. V. Wennersten). I: 2, 268.
- Svärmiska separatister inom Västerås stift under senare hälften af 1700-talet. (B. Alstermark). I: 2, 149.
- En teologisk strid under frihetstiden. (E. Meyer). I: 4, 249.
- E. J. Almquists »curriculum vitæ». (H. Lundström). I: 7, 255.
- Johan Wingårds själfbiografi. (D. Fehrman). I: 10, 131.
- Några kyrkliga och pedagogiska reformtankar från slutet af 1700-talet. (J. Rosengren). I: 9, 137.
- S. Gezeliuss reseberättelse från år 1780. Ett bidrag till de religiösa rörelsernas historia i Dalarne. I: 6, 215.
- Martin Erik Ahlman år 1796. (G. Aulén). I: 9, 285.
- De svenska bibelsällskapens uppkomst. (E. Rodhe). I: 7, 135. I: 9, 12.
- »Predikare-Lena» eller »Hvita jungfrun». Ett bidrag till kännedomen om de andliga rörelserna inom Linköpings stift från 1800-talets början. (E. Herlenius). I: 5, 174.
- Ur »själfbekännelser» från början af förra århundradet. (H. Lundström). I: 10, 208.
- Henrik Schartau — ett hundra-femtioårs-minne. (P. Rydholm). I: 9, v.
- Twänne bref från år 1815 angående det s. k. Norrlandsläseriet. (H. Lundström). I: 9, 297.
- Bref rörande ärkebiskop J. O. Wallin. (Eva Fryxell). I: 10, 114.
- Ett och annat från H. Reuterdahls Lundatid. (G. Aulén). I: 6, 165.
- Henrik Reuterdahls utländska resa 1835. (J. Sjöholm). I: 7, 227. I: 8, 284.
- Från en studieresa i Tyskland 1843—1844. Efter P. Genbergs Dagboksanteckningar och Bref. (J. A. Eklund). I: 5, 5.
- Ett C. J. Agardhs uttalande från år 1842 om prästbildningen. (H. Lundström). I: 8, 282.
- Några blad ur Augustana-Synodens historia åren 1848—1870. (N. Forsander). I: 4, 203.

2. Kyrklig rätts- och författningshistoria.

Medeltiden.

- Studier öfver den svenska kyrkans organisation och författning vid 1100-talets midt. (S. Ambrosiani). **I: 3, 19.**
- Hvilka äro våra äldsta domkapitel. (H. Lundström). **I: 1, 79.**
- Tolkning af Smålandslagens kristnubalk. (A. Bratt). **I: 6, 149.**
- Synodalstatuter och andra kyrkorättsliga aktstycken från den svenska medeltidskyrkan. (J. Gummerus). **II: 2.**
- Synodalstatuter af biskop Brynjulf i Skara, utfärdade den 7 juli 1280. (K. H. Karlsson). **I: 10, 127.**
- Akter rörande ärkebiskopsvalet i Uppsala 1432 samt striden därom mellan konung Erik och svenska kyrkan. (A. Lindblom). **IV: 2.**
- Electus Björn i Skara samt striderna om domprosteriet i Skara 1449—1475. (K. H. Karlsson). **I: 6, 27.**

Nya tiden.

- Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång. Första serien. Synodalakter från Uppsala ärkestift 1526—1800. (H. Lundström). **II: 3, h. 1—6.**
- Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång. Andra serien. Strängnäs stift. (H. Lundström). **II: 4, h. 1.**
- Ett officiellt utlåtande om svenska kyrkans s. k. successio apostolica. (H. Lundström). **I: 7, 266.**
- Till frågan om den s. k. successio apostolica inom svenska kyrkan (H. Lundström). **I: 1, 269.**
- Om dateringen af Georg Normans svenska kyrkoordning. (J. Romson). **I: 7, 130.**
- Berättelsen om Upsala möte i Linköpingshandskriften T. 136. (O. Ahnfelt). **I: 3, 30.**
- Bidrag till prästedens historia i Sverige. (H. Lundström). **I: 2, 245.**
- Biskop J. Rudbeckius' kyrkio-stadgar för Westerås stift. (H. Lundström). **II: 1.**
- Om tidpunkten för tillkomsten af biskop J. Rudbeckius' kyrkio-stadgar. (J. Rudbeck). **I: 3, 45.**
- Vota vid biskopsvalet till Linköpings stift 1636. (H. Lundström). **I: 8, 274.**
- Laurelius' visitationsordning. (H. Lundström). **I: 8, 277.**
- Om våra regala gäll. (H. Levin). **I: 1, 175. I: 2, 122.**
- Bidrag till Visby stifts historia. 1. Den kyrkliga indelningen och prästrättigheterna på Gottland. (H. Levin). **I: 3, 178.**
- Två skrivelser från Haquin Spegel till Skara stifts prästerskap. (E. Haller). **I: 2, 230.**

3. Den kyrkliga konstens historia.

- Medeltidsminnen från Östergötland. (O. Janse). I: 8, 1.
 Om stenhuggarmärken och deras förekomst å gamla svenska kyrkor.
 (A. O. Lindfors). I: 4, 93.
 Magnus Gabriel de la Gardie och Varnhems klosterkyrka. (A. Hahr).
 I: 5, 157.

4. Litteratur- och lärdomshistoria, källkritik, bibliografi m. m.

Medeltiden.

- De äldsta urkunderna rörande ärkestiftet Hamburg-Bremen och den nordiska missionen. (Hj. Holmquist). I: 9, 241.
 Svenska Pariserstudier under medeltiden. (H. Schück). I: 1, 9, 370.
 I: 3, 118.
 S. Erikslegendens författare och en autograf af honom. (C. M. Kjellberg). I: 2, 258.
 En autograf af Erikslegendens författare (C. M. Kjellberg). I: 3, 119.
 Nicolaus af Cusa och mäster Matthias de Suecia. (K. B. Westman).
 I: 10, 145.
 Ett nyfunnet, i Sverige tryckt aflatsbref från omkring år 1484. (I. Collijn). I: 3, 123.
 Bibliografiska Miscellanea. 1. När trycktes det Svenska Gradualet?
 2. Tvänne tryckta latinska tideböcker för Linköpings stift.
 4. En hittills okänd upplaga af Odense-breviariet. (I. Collijn).
 I: 10, 129.

Nya tiden.

- Bibliografiska Miscellanea. 3. Några svenska katekesfynd. 5. Munkfisker. Ett nyfunnet flygblad från reformationstiden. 6. En plattysk Copia af ett hittills okänt Karl V:s Plakat mot Luthers skrifter 1526. (I. Collijn). I: 10, 137.
 M. Luthers lilla katekes i dess tidigaste svenska dräkt. (O. Theding). I: 10, 29.
 Ett akademiskt gräl på 1600-talet. (C. Annerstedt). I: 2, 29.
 Martin Aschaneus' på 1640-talet till riksarkivet öfverlämnade samling böcker och handskrifter. (H. Lundström). I: 7, 261.
 En af forskningen hittills okänd källa till Swebilii katekes. (O. Ahnfelt). I: 2, 108. (jfr I: 2, 288).
 Intriger vid kanslersvalet i Upsala 1747. (H. Lundström). I: 3, 47.
 Några egenhändiga intyg af Carl Linnæus. (H. Lundström). I: 8, 271.
 C. Grills skolordning 1762 och A. J. Grills skolordning 1798. (P. Pehrsson). I: 3, 2.

- Instruction för Sochne skolmästaren i Bjuf — — d. 21 januari 1807.
(A. Wadstein). **I: 5, 211.**
- Förteckning på bidrag af A. N. Sundberg till Svensk Kyrkotidning,
utgifven af E. G. Bring, A. N. Sundberg och W. Flensburg.
I: 6, 266.

- Svensk kyrkohistorisk bibliografi 1898—99. (C. Grönblad). **I: 1, 362.** — 1900—02. (K. Setterwall). **I: 4, 138.** — 1903—06. (K. Setterwall). **I: 9, 408.**

III.

Tryckta aktstycken.

- Synodalstatuter och andra kyrkorättsliga aktstycken från
den svenska medeltidskyrkan. **II: 2.**
- 1280 $\frac{7}{7}$. Synodalstatuter af biskop Brynjulf i Skara, utfärdade
den 7 juli 1280. **I: 10, 127.**
- 1432—45. Akter rörande ärkebiskopsvalet i Uppsala 1432 samt
striden därom mellan konung Erik och svenska kyr-
kan. **IV: 2.**
- o. 1484. Ett nyfunnet i Sverige tryckt aflatsbref från omkring
år 1484. **I: 3, 123.**
- 1526—1797. Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång. Första
serien. Synodalakter från Uppsala ärkestift 1526—1800.
II: 3, h. 1—6.
1526. En plattysk Copia af ett hittills okänt Karl V:s Plakat
mot Luthers skrifter 1526. **I: 10, 165.**
1527. Protest mot en disputationens anordnande vid riksdagen
i Västerås 1527. **I: 4, 85.**
- (1529). En katolsk relation af Laurentius Andreæ framställningar
vid Örebro-konciliet 1529. **I: 4, 86.**
- 1539—40. Handlingar från rättegången med Olaus Petri och Lau-
rentius Andreæ i Örebro 1539—40. **I: 10, 54.**
- Från 1500-talets strider mot sakramentarierna. **I: 3, 25.**
- 1575 $\frac{8}{8}$. Bref från Katarina Jagellonica till biskopen af Mondevi
den 8 aug. 1575. **I: 5, 203.**
- (1577). Relatio Florentii Feyt. **I: 1, 259.**
- 1577—1617. Ur en svensk kyrkobok från slutet af 1500-talet. **I: 3, 57.**
- 1582— Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång. Andra
serien. Strängnäs stift. **II: 4, h. 1.**
- Berättelsen om Upsala möte i Linköpingshandskriften
'T. 136. **I: 3, 30.**
- 1595 $\frac{8}{12}$. P. Melartopæus' herdabref till Åbo stifts prästerskap 1595.
I: 5, 185.

- 1595 $\frac{17}{2}$. Ett donationsbref af hertig Karl för ärkestiftets reorganisation efter Upsala möte. **I: 3, 87.**
1596. Ärkebiskop Abrahams räfst, efter originalakterna utgifven. **IV: 1, h. 1—2.**
- 1598—1606. Handlingar angående Karl IX:s räfst med professorerna i Uppsala med anledning af deras bref till konung Sigismund år 1598 m. m. **I: 10, 85.**
- 1603 $\frac{22}{2}$. Biskop Kenicius' i Skara supplik af år 1603 hos hertig Karl att erhålla transport till kyrkoherde-embetet i Gefle. **I: 10, 121.**
- odat. Västerås-biskopen Ol. Stephani Bellinus' böneskrift till Karl IX. **I: 6, 255.**
- 1608—13. Laurentius Paulinus Gothus' dagboksanteckningar 1608—1613. **I: 7, 186.**
- 1611 $\frac{8}{1}$. Prästerskapets postulater i Örebro den 8 jan. 1611. **I: 6, 259.**
- 1616—83. Bidrag till prästedens historia i Sverige (ordinand-obligationer). **I: 2, 245.**
- (1622). Från kyrkobokskrifningens barndom. **I: 2, 222.**
1623. En egendomlig ämbetsskrifvelse från Strängnäs domkapitel år 1623. **I: 2, 243.**
- 1624 $\frac{9}{11}$. En drastisk supplik från år 1624 af en sacellan från Strängnäs stift till änkedrottning Kristina d. ä. **I: 10, 123.**
- Biskop J. Rudbeckius' kyrkio-stadgar för Westerås stift. **II: 1.**
- 1633 $\frac{25}{11}$. Ett bref från biskop Paulinus till Gustaf Adolfs enka. **I: 2, 217.**
1636. Vota vid biskopsvalet till Linköpings stift 1636. **I: 8, 274.**
- Martin Aschaneus' på 1640-talet till riksarkivet öfverlämnade samling böcker och handskrifter. **I: 7, 261.**
- 1651 $\frac{8}{9}$. Skara domkapitel till Axel Oxenstierna den 8 sept. 1651. **I: 7, 171.**
- Laurelius' visitationsordning. **I: 8, 277.**
- Ett nytt bidrag till konfirmationens historia i Sverige. **I: 8, 279.**
1663. Ett märkligt sockenstämmobeslut i Filipstad år 1663. **I: 9, 284.**
- 1677—1761. Biskop A. O. Rhyzelii anteckningar om sitt lefverne i urval utgifna. **III: 2.**
- 1685—88. Två skrivelser från Haqvin Spegel till Skara stifts prästerskap. **I: 2, 230.**
- 1692—95. Olof Swebilius till Erik Benzelius d. ä. och Haqvin Spegel angående bibelöfversättning och psalmbok. **I: 7, 179.**
- 1692—(1710?). Bref från Jesper Swedberg (till superintendenten Steuchius $\frac{1}{3}$ 1692, greve Piper $\frac{23}{7}$ 1704 och brorsonen Johan). **I: 2, 236.**
- (1699). Ett bidrag till vidskepelsens historia. **I: 3, 1.**
- (1710-talet). Några religiösa dikter af en fången karolin. **I: 4, 75.**
- I: 6, 261.**

- 1723 ²⁸₉. Prästeståndets den 23 September 1723 ingifna underdåniga memorial angående religionsvården. **I: 1**, 284.
- (1724 ²³₁). De tidigare svenska pietisternas läroåskådning enligt deras egen framställning. **I: 4**, 1.
1726. S. Westbecks predikan i Västerås domkyrka den åttonde söndagen efter tref. år 1726. **I: 8**, 257.
- odat. Bref från Andreas Rydelius (till regeringsrådet Sandberg). **I: 1**, 290.
- 1728—44. Några aktstycken från arkivet i Herrnhut till belysande af grefve Zinzendorfs första förbindelser med Sverige och den svenska herrnhutismens uppkomst. **I: 9**, 313. **I: 10**, 1.
- 1729—1800. E. J. Almquists »curriculum vitæ». **I: 7**, 255.
- 1733—34. Vittnesbörd om Erik Molin. (Bref från A. Westerman, S. Westbeck och C. Lemoine). **I: 7**, 173.
- 1735 ²²₅. Ett bref från Zinzendorf till »vänner» i Malmö. **I: 1**, 302.
1738. Biskop Rydelius' memorial till 1738 års riksdag. **I: 1**, 237.
- 1738—89. Johan Wingårds självbiografi. **I: 10**, 131.
- 1747 ²²₁₁. Biskop Rhyzelius och Bautil. **I: 2**, 268.
1750. Några egenhändiga intyg af Carl Linnæus. **I: 8**, 271.
- 1755—87. Olof Wallquists självbiografiska anteckningar. **III: 1**.
- 1762—98. C. Grills skolordning 1762 och A. J. Grills skolordning 1798. **I: 3**, 2.
- Några kyrkliga och pedagogiska reformtankar från slutet af 1700-talet. **I: 9**, 137.
1780. S. Gezelius' reseberättelse från år 1780. Ett bidrag till de religiösa rörelsernas historia i Dalarne. **I: 6**, 215.
1796. Martin Erik Ahlman år 1796. **I: 9**, 285.
- 1805— Ur »själfbekännelser» från början af förra århundradet. (E. A. Almqvist). **I: 10**, 208.
- 1807 ²⁷₁. Instruction för Sochne skolmästaren i Bjuf — — d. 21 januari 1807. **I: 5**, 211.
1815. Tvänne bref från år 1815 angående det s. k. Norrlandsläseriet (från N. Ström och I. Grape). **I: 9**, 297.
1835. Henrik Reuterdahls utländska resa 1835. (Dagboksanteckningar och bref). **I: 7**, 227. **I: 8**, 284.
- 1836—56. Ett och annat från H. Reuterdahls Lundatid. (Bref från R. till Chr. Molbeck). **I: 6**, 180.
- 1840—65. Bref rörande ärkebiskop J. O. Wallin (från C. J. Dahl, N. Wallin, A. M. Zachrisson och S. A. Hollander). **I: 10**, 114.
1842. Ett C. A. Agardhs uttalande från år 1842 om prästbildningen. **I: 8**, 282.
1900. Domkapitelskrifvelser med anledning af ärkebiskopen m. m. d:r A. N. Sundbergs frånfälle. **I: 1**, 253.

IV.

Underrättelser.**1. Den kyrkliga samtiden.**

- Augustana-Synodens 43. årsmöte. **I: 3, 110.**
 Bort-från-Rom-rörelsen i Österrike. **I: 1, 314.**
 Engelska parlamentet och konfessionsräkningen. **I: 1, 315.**
 Evangelisk rörelse bland det katolska prästerskapet i Frankrike.
I: 1, 315.
 Gammalkatolska kyrkan i Holland. **I: 1, 315.**
 Katolska tendenslögner om Luthers »själfmord». **I: 1, 313.**
 Kyrklig statistik från Tyskland. (J. T. Bring). **I: 3, 91. I: 4, 96.**
 Protestantismens förlust och vinst vid sekelskiftet. **I: 1, 317.**
 Qväkarne i Storbritannien. **I: 1, 315.**
 Vatikanen och den katolska världen i Amerika. **I: 1, 317.**

2. Arkiv-, musei- och biblioteksväsen m. m.

- Bibliotheca Barberini. **I: 3, 103.**
 Centrala ämbetsverkens arkiv. **I: 2, 283.**
 Kyrkohistoriska seminariets i Uppsala bibliotek (bokgåfva). **I: 9, 345.**
 Kyrkohistoriskt museum i Uppsala domkyrka. **I: 8, 304.**
 Kyrkotaksfråga inför Kungl. Maj:t. **I: 9, 351.**
 Landsarkiven i Uppsala och Lund. **I: 4, 108.**
 Några ord om Uppsala Domkapitels arkiv. (H. Lundström). **I: 9, 305.**
 Offentliga arkivs ordnande. **I: 4, 108.**
 Riksantikvarieskifte. **I: 9, 353.**
 Riksarkivarieskifte. **I: 3, 288.**
 Stockholms arkivväsen. **I: 3, 108.**
 Upprop om porträtters förtecknande. **I: 6, 271. I: 7, 278.**
 Uppsala universitetsbibliotek (gåfva). **I: 9, 350.**
 Vatikanarkivet (svenska forskningar). **I: 3, 95.**

3. Universitetsförhållanden, historiska sällskap, kongresser, minnesfester m. m.

- Allgemeine evangelisch-lutherische Konferenz 1908. **I: 10, 152.**
 Altranstädtkonventionens 200-årsminne. **I: 7, 274. I: 8, 305. I: 9, 350.**
 Anskars minne. **I: 2, 285.**
 Carl-Schwarz-Stiftung's prisuppgift. **I: 3, 100.**
 Det kongelige danske Videnskabernes Selskab. **I: 8, 311.**
 Fliedners, Theodor, 100-årsminne. **I: 1, 318.**

- Gerhardts, Paul, 300-årsminne. I: 7, 276.
 Gesellschaft für sächsische Kirchengeschichte. I: 1, 312. I: 2, 275.
 Görresgesellschaft. I: 3, 99.
 Göteborgs högskola: Akademisk afhandling. I: 4, 108.
 Hases, K. v., staty aftäckt. I: 1, 312.
 Helsingfors universitet: Akademiska afhandlingar. I: 1, 310. I: 2, 289.
 I: 4, 109.
 Internationella historikerkongressen i Berlin 1908. I: 9, 350. I: 10, 149.
 Kyrkohistoriska Föreningen: Medlemmar år 1901. I: 2, bih. — Om-
 dömen om föreningen och dess publikationer. I: 2, 285. I: 3,
 113. I: 4, 110. — Redogörelse för årsmötena. I: 1, 1. I: 2, 1.
 I: 3, v. I: 4, 1. I: 5, 1. I: 6, 1. I: 7, 1. I: 8, 1. I: 9, 1. —
 Statsanslag till utgifvande af Kyrkohistorisk Årsskrift. I: 8, 303.
 I: 9, 345.
 Le Fèvre Deumier-priset. I: 4, 112.
 Lunds universitet: Akademiska afhandlingar. I: 1, 310. I: 6, 271.
 — Sakkunnigeutlåtanden ang. de sökande till professorsämbetet
 i kyrkohistoria och symbolik. I: 10, 163.
 Lützenminnet 1907. I: 9, 350.
 Personhistoriska samfundet. I: 6, 271. I: 7, 278.
 K. Samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens
 historia. I: 3, 95. I: 9, 345.
 Société internationale d'études franciscaines. I: 3, 100. I: 4, 112.
 Upprop om insamlande af en fond till en professur vid Augustana
 College. I: 2, 280.
 Upprop om insamlande af medel till en minnesvård öfver biskop
 Johannes Rudbeckius. I: 8, 311.
 Uppsala universitet: Akademiska afhandlingar. I: 1, 310. I: 6, 270.
 — Fast docentstipendium i kyrkohistoria. I: 1, 309. — Föreläs-
 ningar öfver kyrkobyggnadskonstens utveckling i Sverige. I: 8,
 303.
 Verein für hessische Kirchengeschichte. I: 2, 275.
 Verein für Kirchengeschichte der ehemaligen Grafschaft Mark.
 I: 2, 276.
 Verein für niedersächsische Kirchengeschichte. I: 2, 275.
 Verein für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte. I: 2, 275.
 I: 3, 115.
 Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien. I: 3, 95. I: 8, 306.

4 Biografiska notiser.

- Achelis, H. I: 2, 277.
 Anrich, G. I: 1, 313.
 Berger, S. I: 1, 313.
 Bowallius, R. M. I: 3, 101.
 Broglie, Ch. J. V. A. de. I: 2, 279.

G. Walli.

- Cornelius, C. A. v. I: 4, 111.
 Creighton, Mandell. I: 2, 278.
 Drews, P. I: 2, 276.
 Erdmann, D. I: 2, 276.
 Frosterus, J. G. I: 2, 277.
 Funk, Fr. X. v. I: 9, 357.
 Galey, A. I: 2, 277.
 Grenfell, B. P. I: 3, 99.
 Hauck, A. I: 3, 116.
 Helander, J. I: 5, 249.
 Hildebrand, E. I: 2, 288.
 Hildebrand, H. I: 9, 353.
 Hollander, A. G. I: 2, 277.
 Hübner, E. I: 2, 278.
 Hunt, A. S. I: 3, 99.
 Ihmels, L. I: 3, 117.
 Karlson, K. Fr. I: 1, 310.
 Kraus, Fr. X. I: 3, 96.
 Köstlin, H. A. I: 2, 276.
 Köstlin, J. Th. I: 3, 113.
 Langen, J. I: 2, 277.
 Ledochowski, M. H. I: 3, 116.
 Leinberg, K. G. I: 9, 360.
 Lezius, F. I: 2, 277.
 Lindström, G. I: 2, 277.
 Luthardt, C. E. I: 3, 116.
 Malmström, C. G. I: 3, 104.
 Maurer, K. v. I: 3, 106.
 Montelius, O. I: 9, 356.
 Nielsen, Fr. I: 8, 309.
 Odhner, C. T. I: 2, 288.
 Paulsen, Fr. I: 10, 152.
 Sabatier, P. I: 4, 112.
 Scheffer-Boichorst, P. I: 3, 100.
 Storm, G. I: 4, 110.
 Styffe, C. G. I: 9, 362.
 Tegnér, E. I: 1, 309.
 Tiele, C. P. I: 3, 97.
 Torén, C. A. I: 4, 109.
 Weeke, F. H. Chr. I: 7, 271.
 Weibull, M. I: 3, 101.
 Wiegand, Fr. L. L. I: 3, 116.
 Zöckler, O. I: 7, 269.

V.

Anmälda eller omnämnda skrifter.

- Achelis, H., *Virgines subintroductæ*. Ein Beitrag zu I Kor. VII. I: 4, 129.
- Acta Pauli, hrsg. v. C. Schmidt. I: 6, 289.
- Afzelius, H., Erik Benzelius d. ä. En kyrkohistorisk lefnadsbild från Sveriges storhetstidehvarf. 1—2. I: 3, 130.
- Ahnfelt, O., Om biskop Olaus Stephani Bellini lefnadsålder. (Hist. Tidskr.). I: 2, 289.
- Ahnfelt, O., Ännu ett bidrag till tolkningen af »påfvebrefvet om Sankt Eriks korståg». (Hist. Tidskr.). I: 2, 289.
- Akten und Correspondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Ferdinand II., ges. u. hrsg. v. J. Loserth. I: 5, 217.
- Albrecht, O., Der Kleine Katechismus D. Mart. Luthers nach der Ausgabe v. J. 1536 herausgegeben und im Zusammenhange mit den andern von Nickel Schirlentz gedruckten Ausgaben untersucht. I: 8, 315.
- Albrecht, O., Zur Bibliographie und Textkritik des Kleinen Lutherischen Katechismus. 1—3. (Archiv f. Reformationsgesch.). I: 5, 222. I: 8, 315.
- Allemand, L., *Histoire de la Charité*. I: 3, 99.
- Ambrosiani, S., Medeltida kyrklig byggnadskonst i Sverige. I: 5, 258. I: 6, 312.
- Andersen, J. O., Kirkeorganisationen udenlands. Redogørelse for en del af de protestantiske kirkers forfatninger, udarbejdet paa Opfordring af Formanden for det kirkelige Udvalg. I: 8, 333.
- Annerstedt, Cl., Olaus Martini. (Sv. Akad:s handl.). I: 5, 214.
- Annerstedt, Cl., Upsala Universitets historia. I: 10, 149.
- Anteckningar från det sextonde seklet, utg. gm J. A. Almquist (Hist. handl. 20: 1—2). I: 7, 273.
- Appelberg, K. A., Bidrag till belysande af kyrkans rättsliga ställning i Sverige och Finland från reformationen intill kyrkolagen 1686. I: 2, 299.
- Appelberg, K. A., Bidrag till belysning af sättet för prästtjänsternas besättande i Finland från reformationen till medlet af 17:de seklet. I: 2, 299.
- Archiv für Reformationsgeschichte. Texte und Untersuchungen. In Verbindung mit dem Verein für Reformationsgeschichte herausgegeben von Walter Friedenburg. 1 årg. I: 5, 218.
- Archiv für Religionswissenschaft. I: 5, 216.
- Archives de l'histoire religieuse de la France. I: 2, 279.
- Arkisto, Historiallinen. I: 4, 111.
- Arnell, E., Bidrag till biskop Hans Brasks lefnadsteckning. I: 5, 242. I: 6, 270.

- Artikel, Die Wittenberger, von 1536. Lateinisch und deutsch zum ersten Male hrsg. v. G. Mentz. (Quellenschr. z. Gesch. d. Prot.). I: 7, 316.
- Augustana Theological Quarterly, The, Tidskrift för teologi och kyrkliga frågor. I: 4, 111.
- Ballet G., Swedenborg, histoire d'un visionnaire au XVIII:e siècle. I: 8, 162.
- Beiträge zur bayrischen Kirchengeschichte. I: 2, 275.
- Beiträge zur hessischen Kirchengeschichte. I: 2, 275.
- Beiträge zur sächsischen Kirchengeschichte. I: 2, 275.
- Berggren, P. G., Svensk historia enligt samtida skildringar. 1—2. I: 2, 287.
- Bergstrand, A., Från apostlarnas tid i Rom, anteckningar om Roms äldsta kristna minnesmärken. I: 9, 381.
- Bergstrand, W., Separatistiska oroligheter i Skara stift under Petrus Schyllbergs episkopat. I: 8, 107.
- Biaudet, H., Le Saint-Siège et la Suède durant la seconde moitié du XVI:e siècle. Etudes politiques. Epoque des relations non officielles 1570—76. I: 9, 353.
- Bidrag till Helsingfors stads historia, samlade och utgifna af P. Nordmann. 4. (Skr. utg. af Sv. litt. sällsk. i Finl.) I: 10, 152.
- Bidrag till Sveriges Medeltidshistoria tillagnade C. G. Malmström den 2 November 1902 af Historiska Seminariet vid Upsala Universitet. I: 8, 104.
- Bildt, C., Christine de Suède et le conclave de Clément X (1669—1670). I: 7, 274.
- Bildt, C., The conclave of Clement X 1670. (Proceedings of the British Academy). I: 7, 274.
- Bildt, C., Svenska minnen och märken i Rom. I: 2, 287.
- Blätter für württembergische Kirchengeschichte. I: 2, 276.
- Bonwetsch, N., Griechisch-orthodoxes Christentum und Kirche. (Kultur der Gegenwart). I: 6, 301.
- Brown, P. Hume, History of Scotland. Vol. 2. From the Accession of Mary Stewart to 1689. (Cambridge Historical Series). I: 10, 183.
- Brown, P. Hume, Scotland in the Time of Queen Mary. I: 10, 183.
- Calvin, J., Auslegung der Heiligen Schrift in deutscher Übersetzung, hrsg. v. K. Müller. I: 3, 98.
- Cederbom, L. A., Jacob Serenius i opposition mot hattpartiet 1738—1766. I: 6, 271.
- Clason, S., Studier öfver arkivväsendet i utlandet. (Meddel. fr. sv. riksark.). I: 3, 117.
- Collijn, I., Bidrag till svensk bokhistoria. 1—3. (Samlaren). I: 5, 259.
- Collijn, I., Katalog der Inkunabeln der Kgl. Universitäts-Bibliothek zu Uppsala. I: 8, 342.
- Collijn, I., Katalog öfver Västerås läroverksbiblioteks inkunabler. I: 5, 259.
- Curtelius, E., Carl Eric Læstadius, en bild ur en norrländsk prästsläkts lif. I: 10, 160.

- Debidour, A., Histoire des rapports de l'église et de l'état en France de 1789 à 1870. I: 7, 272.
- Debidour, A., L'église catholique et l'état en France sous la troisième république 1870—1906. I: 7, 272.
- Denifle, H., Luther in rationalistischer und christlicher Beleuchtung. Prinzipielle Auseinandersetzung mit A. Harnack und R. Seeberg. I: 5, 224.
- Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. I: 4, 112.
- Dietrichson, L., Omrids af den kirkelige Kunstarkæologi med særligt Hensyn på den norske Kirke. I: 3, 112.
- Diplomatarium dioecesis Lundensis. Lunds ärkestifts urkundsbok, utg. af L. Weibull. I: 2, 289.
- Eckhoff, E., Tvenne nyupptäckta medeltida epitafier från den gamla dominikanerkyrkan i Sigtuna. (Fornvännen). I: 7, 274.
- Edén, N., Gustaf Vasa. Valda bref. (För skola och hem, svensk bokskatt). I: 3, 109.
- Edling, E., Priscillianus och den äldre Priscillianismen. 1. I: 3, 149.
- Eusebius' Werke. 1. Über das Leben Konstantins. Konstantins Rede an die Heilige Versammlung, Tricennatsrede an Konstantin. Hrsg. v. J. A. Heikel. I: 3, 97.
- 2. Die Kirchengeschichte, bearb. v. E. Schwartz u. Th. Mommsen. I: 5, 214.
- Flavigny, Comtesse de, Sainte Birgitte de Suède, sa vie, ses révélations et son oeuvre. I: 9, 390.
- Fornvännen. I: 7, 274. I: 8, 306.
- Forsman, J. H., Karl Fredrik Mennander. I: 1, 310.
- Friedensburg, W., Giovanni Morone und der Brief Sadolets an Melanchton vom 17. Juni 1537. (Archiv f. Reformationsgesch.). I: 5, 219.
- Fryxell, K. A., Om svenska biskopsval under medeltiden. I: 1, 310, 324.
- Funk, Fr. X., Katholisches Christentum und Kirche Westeuropas in der Neuzeit. (Kultur der Gegenwart). I: 6, 305.
- Geete, R., Fornsvensk bibliografi, Förteckning öfver Sveriges medeltida bokskatt på modersmålet samt därtill hörande hjälpmedel. (Saml. utg. af Fornskrift-Sällsk.). I: 4, 109.
- Gerarchia, La, Cattolica. I: 1, 316.
- Grath, G. F., Svenska kyrkans brudvigsel. En historisk-liturgisk framställning. I: 6, 271.
- Grützmaker, G., Hieronymus; eine biographische Studie zur alten Kirchengeschichte. 1—2. I: 7, 280.
- Gummerus, J., Beiträge zur Geschichte des Buss- und Beichtwesens in der schwedischen Kirche des Mittelalters. 1. I: 1, 310.
- Gummerus, J., Die homöusianische Partei bis zum Tode des Konstantius. Ein Beitrag zur Geschichte des arianischen Streites in den Jahren 356—361. I: 1, 310. I: 2, 313.

- Hall, Fr., Bidrag till kännedomen om cistercienserorden i Sverige. 1. Munkklostren. I: 1, 311. I: 4, 132.
- Haller, J., Canossa. (Neue Jahrbücher f. d. klass. Altertum, Geschichte u. deutsche Litteratur und f. Pädagogik). I: 7, 272.
- Handlingar, Historiska, utgifna af K. Samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia. I: 7, 273. I: 9, 345.
- Handlingar på svenska rörande »Vårfrupenningen» till Vadstena klosters byggnad och underhåll. Efter gamla handskrifter utg. af R. Geete. I: 7, 273.
- Hannerz, N., Den lutherska kyrkans prädestinationslära. Historisk redogörelse. I: 1, 311.
- Hansson, S., Den svenska kyrkomötesinstitutionen. 1. Kyrkomötesinstitutionens genesis. 2. Kyrkomötesinstitutionen enligt gällande rätt. I: 1, 310.
- Harnack, A., Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius. I: 3, 98. I: 6, 269.
- Harnack, A., Kirche und Staat bis zur Gründung der Staatskirche. (Kultur der Gegenwart). I: 6, 300.
- Harnack, A., Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten. I: 3, 118. I: 4, 115.
- Hauck, A., Der Gedanke der päpstlichen Weltherrschaft bis auf Bonifaz VIII. I: 6, 274.
- Hauck, A., Kirchengeschichte Deutschlands. 1—3. I: 1, 319 —4. I: 4, 113.
- Hausrath, Ad., Luthers Leben. I: 6, 269.
- Heden, Hj., Studier till Danmarks reformationshistoria från Fredrik I:s död till slutet af grefvefejden. I: 4, 108.
- Helander, B. H., Piirteitä Neologian vaikutuksesta Suomen Kirkollisiin ja Uskonnollisiin Oloihin 18:nnen vuosisadan keskivaiheilta 19:nnen vuosisadan keskivaiheille. I: 2, 289.
- Herlenius, E., Erik-Jansismens historia. I: 1, 310.
- Herlenius, E., Åkianismens historia. I: 3, 115.
- Heussi, K., und Mulert, H., Atlas zur Kirchengeschichte. I: 6, 282.
- Hildebrand, H., Minne af Heliga Birgitta. (Sv. Akad:s handl.). I: 6, 271.
- Hildebrand, H., Sveriges Medeltid. D. 3. H. 3. I: 2, 286.
- Hjärne, H., Gustaf Adolf, protestantismens förkämpe, några synpunkter. I: 2, 287. I: 3, 106.
- Holm, R., Joannes Elai Terserus. Biografisk studie. 1. I: 7, 303.
- Holmquist, Hj., D. Johannes Matthiæ Gothus och hans plats i Sveriges kyrkliga utveckling. Studie- och läraretiden (1592—1643). I: 10, 164, 167, 177.
- Holmquist, Hj., Gamla kyrkans historia till sjunde århundradets början. I: 10, 164, 171, 178.
- Holmquist, Hj., Schweden. (Realenc. f. prot. Theol. u. Kirche). I: 10, 168.
- Holmquist, Hj., De svenska domkapitlens förvandling till lärare-

- kapitel 1571—1687, bidrag till den svenska kyrkoorganisatio-
nens och den svenska kyrkolagstiftningens historia. **I: 10, 164,**
168, 179.
- Holmquist, Hj., De äldsta urkunderna rörande ärkestiftet Hamburg-
Bremen och den nordiska missionen. (Khist. Årsskr.). **I: 10, 163,**
168, 179.
- Holmström, O., Linköpings Domkapitels Arkiv, arkivstudier. **I: 2,**
318.
- Hultin, A., Torsten Rudeen, ett bidrag till karolinska tidens littera-
tur- och lärdomshistoria. **I: 4, 109.**
- Höjer, T., Nyare forskningar rörande den helige Franciscus från
Assisi och franciskanerordens äldsta historia. (Hist. Tidskr.).
I: 9, 358.
- Höjer, T., Studier i Vadstena klosters och birgittinerordens historia
intill midten af 1400-talet. **I: 6, 271.**
- Höjer, T., Till kännedomen om Vadstena klosters ställning såsom
religiös institution. (Historiska Studier). **I: 10, 152.**
- Immich, M., Papst Innoncenz XI., 1676—1689. Beiträge zur Geschichte
seiner Politik und zur Charakteristik seiner Persönlichkeit. **I: 7, 295.**
- Irenäus', Des heiligen, Schrift zum Erweise der apostolischen Ver-
kündigung, εἰς ἐπιδείξιν τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος. In armen.
Version entd., hrsg. und ins Deutsche übers. v. K. Ter-Merkertt-
schian u. E. Ter-Minassiantz. (Texte u. Untersuchungen).
I: 8, 309.
- Jacobsson, N., Den svenska herrnhutismens uppkomst. **I: 10, 156.**
- Jonzon, B. G., Blad ur Bollnäs församlings kyrkohistoria. H. 1—2.
I: 1, 352.
- Jordebok, Skara stifts kyrkliga, af år 1540. (Vestergötl. Fornminnes-
förs. Tidskr.). **I: 4, 127.**
- Jülicher, A., Die geistlichen Ehen in der alten Kirche. (Archiv f.
Religionswissenschaft). **I: 5, 218.**
- Jülicher, A., Die Religion Jesu und die Anfänge des Christentums
bis zum Nizænum. (Kultur der Gegenwart). **I: 6, 298.**
- Jørgensen, J., Romerske Helgenbilleder. **I: 9, 390.**
- Kalkoff, P., Die Vermittlungspolitik des Erasmus und sein Anteil
an den Flugschriften der ersten Reformationszeit (Archiv f.
Reformationsgesch.). **I: 5, 221.**
- Karlson, K. F., Blad ur Örebro skolas historia. H. 4. **I: 1, 311, 343.**
- Keijser, E. J., I kyrkliga frågor. **I: 6, 292.**
- Keijser, E. J., Skoltal. **I: 6, 292.**
- Kirchenordnungen, Die evangelischen, des XVI. Jahrhunderts, utg.
af E. Sehling. **I: 3, 103.**
- Kluge, O., Die Idee des Priestertums in Israel-Juda und im Urchri-
stentum. Ein religionsgeschichtlicher und biblisch-theologischer
Vergleich. **I: 7, 299.**
- Knoke, K., D. Martin Luthers Kleiner Katechismus nach den
ältesten Ausgaben in hochdeutscher, niederdeutscher und latei-
nischer Sprache. **I: 8, 315.**

- Kochs, E., Paul Gerhardt, sein Leben und seine Lieder. I: 7, 276.
- Krogh-Tønning, K., Die heilige Birgitta von Schweden. I: 9, 390.
- Kult och Konst. I: 7, 270.
- Kultur der Gegenwart, Die, ihre Entwicklung und ihre Ziele. Herausgegeben von Paul Hinneberg. Teil 1. Abt. 4. Die christliche Religion. I: 6, 295.
- Kyrkobruk, Svenska, under Medeltiden. En samling af utläggningar på svenska öfver kyrkans lärobegrepp, sakrament, ceremonier, botdisciplin m. m. Utg. af R. Geete. (Saml. utg. af Sv. Fornskrift-Sällsk.). I: 2, 298.
- Kyrkotidning, Svensk. I: 5, 214.
- Lang, A., John Knox and the Reformation in Scotland. I: 10, 183.
- Leclercq, H., L'Espagne chrétienne. I: 8, 320.
- Lindbæk, J., og Steman, G., De danske Helligaandsklostre. I: 7, 272.
- Lindsay, Th. M., A History of the Reformation. Vol. 2. (The International Theological Library). I: 10, 183.
- Lisco, H., Roma peregrina. Entwicklung des Christentums in den ersten Jahrhunderten. I: 3, 106.
- Lundstedt, B., Aperçu de la principale littérature bibliographique de la Suède. I: 1, 311.
- Lundström, H., Schweden und die evangelische Diaspora in Europa. I: 10, 152.
- Luther, Die ältesten ethischen Disputationen, hrsg. v. C. Stange. (Quellenschr. z. Gesch. d. Prot.). I: 7, 314.
- Luther, Sermo de poenitentia 1518, hrsg. v. E. F. Fischer. (Quellenschr. z. Gesch. d. Prot.). I: 7, 315.
- Läroverksprogram. I: 1, 311. I: 2, 289. I: 3, 115.
- Löw, G., Sveriges forntid i svensk historieskrifning. I: 10, 152.
- Magnevill, A., Grangärde Församlings minnesbok. 1—2. I: 9, 434.
- Manuale Lincopense, Breviarium Scarense, Manuale Aboense. Katholische Ritualbücher Schwedens und Finnlands im Mittelalter. Mit Einleitung und Erklärungen herausgegeben von Joseph Freisen. I: 5, 234.
- Matrikel, Upsala Universitets. På uppdrag af universitetets rektor utg. af A. Andersson. H. 1—3. I: 1, 312. I: 3, 105.
- Mergner, Fr., Paulus Gerhards geistliche Lieder in neuen Weisen. I: 7, 276.
- Meyer, E., Program utgifna vid Upsala universitet 1599—1700. Bibliografi. I: 5, 259.
- Mitchell, A., A Short History of the Church in Scotland. (Oxford Church Text Books). I: 10, 183.
- Molér, W., Namnregister till Hülpherska Genealogierna i Vesterås allm. läroverks bibliotek. I: 3, 115.
- Müller, K., Die Anfänge der Konsistorialverfassung im lutherischen Deutschland. I: 10, 150.
- Müller, K., Christentum und Kirche Westeuropas im Mittelalter. (Kultur der Gegenwart). I: 6, 304.

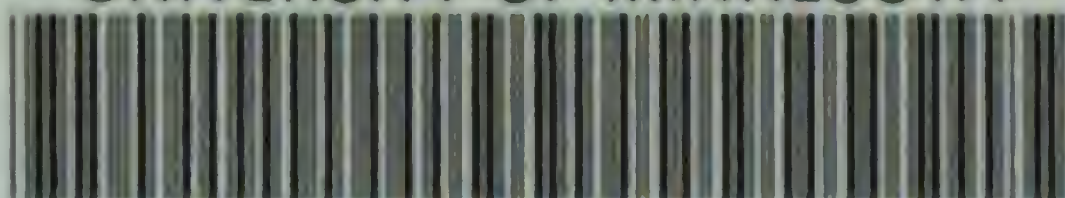
- Müller, K., Kirchengeschichte. 1—2. I: 4, 123.
- Märtyrerakten, Ausgewählte, der christlichen Kirche und andere Urkunden aus der Verfolungszeit der christlichen Kirche, hrsg. v. O. v. Gebhardt. I: 3, 98.
- Nielsen, Fr., Pavedømmet i det nittende Hundredaar (eng. öfv.). I: 7, 271.
- Noreen, Ad., och Meyer, E., Valda stycken af svenska författare 1526—1732. I: 8, 343.
- Norelius, E., Historiska dokument med nödiga förklaringar (Augustana Theol. Quarterly). I: 4, 111.
- Olbers, C., Föreläsningar. 1. Föreläsningar öfver Kyrkans Förhistoria och Kyrkobegreppet såsom inledning till kyrkans historia, utg. af V. S. Lundberg. I: 2, 291.
- Ordning om Sacellanis uti Westerås Biskops stift, af biskop Hans Ofegh, af Westerås Capitel förestalt och samtyckt A:o 1570, utg. af O. V. Wennersten. (Bibelforskaren). I: 2, 279.
- Ord och Bild. I: 3, 114.
- Pastor, L., Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance bis zur Wahl Pius' II. I: 3, 107.
- Pehrsson, P., De till Sverige inflyttade vallonernas religiösa förhållanden. I: 8, 327.
- Pehrsson, P., Ur Österby bruks och vallonernas krönika, anteckningar till föreläsningar, hållna vid Österby 1898—99. I: 1, 357.
- Pemberton, J. H., The Coronation Service according to the Use of the Church of England. I: 3, 98.
- Proceedings of the British Academy. I: 7, 274. I: 8, 309.
- Protestantismus, Der, am Ende des 19 Jahrhunderts. I: 3, 105.
- Review, Quarterly. I: 5, 216.
- Quellenschriften zur Geschichte des Protestantismus. Zum Gebrauch in Akademischen Übungen. I: 7, 312.
- Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. 18. I: 4, 111.
- Registratur, Konung Gustaf den förstes, XXIV, utg. af Riksarkivet genom J. A. Almquist (Handl. rör. Sveriges hist.). I: 8, 308.
- Reinhard, J., Die Prinzipienlehre der lutherischen Dogmatik von 1700 bis 1759 (Hollatz, Buddeus, Mosheim). Beitrag zur Geschichte der altprotestantischen Theologie und zur Vorgeschichte des Rationalismus. I: 9, 394.
- Revue d'histoire ecclésiastique. I: 2, 276. I: 3, 104.
- Riksdagsprotokoll, Sveriges Ridderskaps och Adels. 17. Red. af S. Bergh. I: 3, 102.
- Rodhe, E., Jacob Axelsson Lindblom såsom biskop i Linköping. I: 10, 165, 173, 181.
- Rodhe, E., Kyrka och skola i Sverige under 1800-talet. I. I: 10, 165, 174, 181.
- Rodhe, E., De svenska bibelsällskapens uppkomst. (Khist. Årsskr.). I: 10, 165, 174, 181.
- Romare, Lars, Berättelse om den heliga Birgittas kanonisering, utg. af K. H. Karlsson. (Samlaren). I: 2, 288.

- Rosendal, M., Den finska pietismens historia i XIX århundradet. **I: 5**, 217.
- Rosengren, J. H. T., Om Olof Wallquist såsom biskop och eforus. **I: 2**, 289.
- Rydberg, A., Peter Murbecks verksamhet i Skåne. **I: 5**, 239. **I: 6**, 271.
- Råbergh, H., Minnen och erfarenheter. 1. **I: 9**, 431.
- Råbergh, H., Teologins historia vid Åbo universitet. 2. Åbo universitets lärdomshistoria. 9. (Skr. utg. af Sv. litt. sällsk. i Finl.). **I: 3**, 102.
- Röding, R., Bidrag till Göteborgs latinläroverks historia. **I: 1**, 311.
- Saint-Siège, Le, et la Suède durant la seconde moitié du XVI:e siècle. Notes et documents recueillis et resumés par H. Biaudet. 1. Origines et période des relations non officielles 1570—1576. **I: 9**, 353.
- Sammlaren. **I: 2**, 288.
- Schauman, G., Biografiska undersökningar om Anders Chydenius (Skr. utg. af Sv. litt. i Finl.). **I: 10**, 148.
- Schmidt, H. G., Die Konvention von Altranstedt vom 22. Augusti 1707. Festschrift zur 200. Jahrfeier. **I: 7**, 276.
- Scholz, R., Die Publizistik zur Zeit Philipps des Schönen und Bonifaz VIII. **I: 9**, 364.
- Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte. **I: 2**, 276.
- Schubert, H. v., Ansgar und die Anfänge der schleswig-holsteinischen Kirchengeschichte. **I: 3**, 115.
- Schubert, H. v., Feiern wir Gustav Adolf mit Recht als evangelischen Glaubenshelden? **I: 6**, 270.
- Schück, H., Några anmärkningar om Birgittas revelationer. (V. H. A. A. H.). **I: 2**, 288.
- Seeberg, R., Aus Religion und Geschichte. Gesammelte Aufsätze und Vorträge. Bd 1: Biblisches und Kirchengeschichtliches. **I: 8**, 332.
- Shepherd, J. H., Introduction to the History of the Church in Scotland. (Society for Promoting Christian Knowledge). **I: 10**, 183.
- Silfverstolpe, C., De svenska klostren före klostret i Vadstena. (Hist. Tidskr.). **I: 3**, 102.
- Sjögren, W., De fornsvenska kyrkobalkarna. (Tidskr. f. Retsvidenskab). **I: 5**, 259.
- Skrifter i teologiska och kyrkliga ämnen tillägnade Domprosten C. A. Toren på hans nittioårsdag af forne och nuvarande lärare vid Teologiska Fakulteten i Uppsala. **I: 4**, 109.
- Skrifter, Två, från den s. k. likvoristiska striden, utg. af O. Norberg. **I: 1**, 311.
- Souter, A., The Commentary of Pelagius on the Epistles of Paul, the Problem of its Restoration. (Proceedings of the British Academy). **I: 8**, 308.

- Stadga af år 1443 för Vadstena klosters ekonomi, utg. af R. Geete.
I: 9, 352.
- Stephan, H., Luther in den Wandlungen seiner Kirche. I: 9, 385.
- St[orckenfelt], S., Lina Berg född Sandell, »L. S.» Lefnadsteckning hufvudsakligen hämtad ur hennes egna bref och anteckningar.
I: 7, 328.
- Studier, Historiska, tillägnade professor Harald Hjärne på hans 60-årsdag. I: 10, 152.
- Synodalia Lundensia 1646—1663, utg. af C. E. Weibull. (Hist. Tidsk. f. Skåneland). I: 7, 269.
- Söderblom, N., Främmande Religionsurkunder i urval och öfversättning under medverkan af flere framstående fackmän med inledning och förklaringar. I: 8, 342.
- Thomæus, R., Om Kiliansmen och Häsykasmen. I: 8, 343.
- Thulin, J., Vad alla borde veta om Gustav-Adolfs-Föreningen.
I: 9, 432.
- Tidskrift, Historisk. I: 2, 289. I: 3, 103. I: 5, 214. I: 7, 272, 274, I: 9, 358.
- Tidskrift, Historisk, för Skåneland. I: 7, 269.
- Tidskrift, Kyrklig. I: 2, 287.
- Tidskrift, Norsk Teologisk. I: 3, 113. I: 4, 110.
- Tidskrift, Teologisk (dansk). I: 3, 113. I: 4, 110.
- Tidskrift, Teologisk (finsk). I: 3, 113. I: 4, 111.
- Times, The Expository. I: 3, 103.
- Tirechan, The Itinerary of Patrick, utg. af H. T. Knox. I: 5, 216.
- Tollin, C. A., Några minnen ur apotekaren Per Olof Hedenströms lif. I: 7, 325.
- Troeltsch, Protestantisches Christentum und Kirche in der Neuzeit. (Kultur der Gegenwart). I: 6, 306.
- Ullman, U. L., På en klippö i Kattegatt. (Kyrkl. Tidskrift). I: 2, 287.
- Wakeman, H. O., An Introduction to the History of the Church of England from the Earliest Times to the Present Day.
I: 4, 126.
- Weber, A., Un centenaire. L'église évangélique luthérienne de Paris 1808 à 1908. Notice historique suivie de notes et de documents. I: 10, 155.
- Weber, E., Der Einfluss der protestantischen Schulphilosophie auf die orthodox-lutherische Dogmatik. I: 9, 394.
- Weibull, L., Studier i Lunds domkyrkas historia. (Hist. Tidskr. f. Skåneland). I: 7, 270.
- Weibull, L., Ärkebiskop Birgers gudstjänststiftelse i kryptkyrkan i Lund. (Hist. Tidsk. f. Skåneland). I: 7, 269. I: 8, 307.
- Weinberger, W., Studien zur Handschriftenkunde. I: 3, 98.
- Wellhausen, J., Israelitisch-Jüdische Religion. (Kultur der Gegenwart).
I: 6, 297.
- W[estma]n, K. G., Om Birgittas orden; anteckningar med anledning af T. Höjer, Studier i Vadstena klosters och birgittinerordens historia. (Hist. Tidskr.). I: 7, 274.

- Westman, K. G., Svenska rådets historia till år 1306. **I: 6**, 271, 286.
- Whitney, J. P., The Reformation. (The Church Universal). **I: 10**, 183.
- Willén, G., Prosten Axel P. Falk, några drag ur hans lif och verksamhet. **I: 9**, 430.
- Wilpert, J., Die Malereien der Katakomben Roms. **I: 5**, 231.
- Wagner, S., Helsingborgs allmänna läroverk under tre århundraden. **I: 1**, 311.
- Zeitschrift, Historische. **I: 9**, 358. **I: 10**, 150.
- Zeitschrift, Neue Kirchliche. **I: 8**, 103.
- Zeitschrift des Vereins für Kirchengeschichte der Provinz Sachsen. **I: 10**, 148.
- Zimmer, H., Pelagius in Irland, Texte und Untersuchungen zur patristischen Litteratur. **I: 2**, 289, **I: 8**, 308.
- Zwingli, H., Sämtliche Werke, hrsg. v. E. Egli u. G. Finsler. **I: 2**, 288.
- Ättartal, Svenska, utg. af V. Örnberg. **I: 7**, 273.
- Öhlander, C., Om den svenska kyrkoreformationen uti Ingermanland. Ett bidrag till svenska kyrkans historia åren 1617—1704. **I: 10**, 310, 336.
- Öhman, Hj., Medeltidens korstolar i Tyskland, Skandinavien och Finland. **I: 1**, 310.

UNIVERSITY OF MINNESOTA

3 1951 D00 140 447 I